ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ

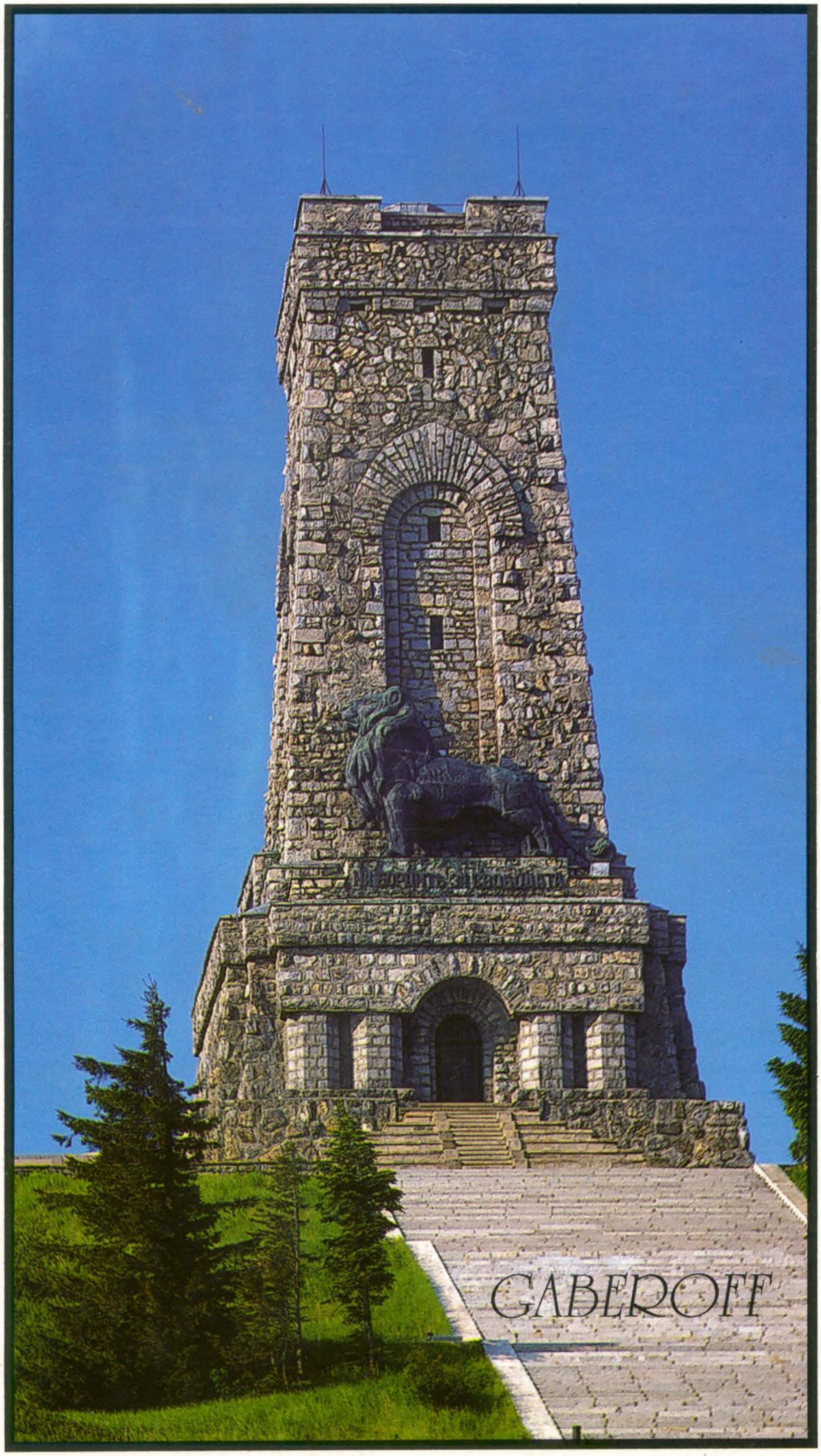

GABEROFF

УЧЕБНИК ЗА КАНДИДАТ-СТУДЕНТИ И ЗРЕЛОСТНИЦИ 2002–2003 г.

GABEROFF

GABEROFF® *и* **ЕЛПИС**® са запазени марки
на *GABEROFF* – ЕООД, Велико Търново
тел. (062) 8 10 62, e-mail gaberoff@yahoo.com

Чл. кор. проф. Васил Гюзелев
Доц. д-р Димитър Саздов
Доц. д-р Людмил Спасов
Доц. д-р Пламен Павлов
Доц. д-р Иван Тютюнджиев
Д-р Иван Лазаров
Доц. д-р Милко Палангурски

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ

УЧЕБНИК ЗА КАНДИДАТ-СТУДЕНТИ И ЗРЕЛОСТНИЦИ

Под редакцията на
Чл. кор. проф. Васил Гюзелев

Второ издание

GABEROFF

© чл.-кор. проф. Васил Гюзелев
© доц. д-р Пламен Павлов
© доц. д-р Димитър Саздов
© доц. д-р Иван Тютюнджиев
© доц. д-р Людмил Спасов
© д-р Иван Лазаров
© доц. д-р Милко Палангурски
История на България (учебник)

© GABEROFF–EOOД, всички права запазени.
© Корица, макет и оформление Иван Габеров

Предпечатна подготовка:
Редактор Диана Вацова
Технически редактор Боряна Калинова
Компютърна обработка Нели Косатева
Диляна Колева

Формат 70x100x16.
Отпечатано в "Абагар" — АД, В. Търново.
Тираж 3000 бр.
ISBN 954-430-707-9 (АИ "Проф. М. Дринов")
ISBN 954-9607-19-4 (GABEROFF–EOOД)

ПРЕДГОВОР

Сред нароилите се напоследък учебници и помагала по българска история, тази книга заема особено място. Преди всичко тя е написана от преподаватели в четири основни висши учебни заведения (Софийски университет "*Св. Климент Охридски*", Великотърновски университет "*Св. св. Кирил и Методий*", Пловдивски университет "*Паисий Хилендарски*" и *Университет за национално и световно стопанство* — София). Авторите са проявили стремеж да създадат едно цялостно изложение, което успешно да бъде използвано в средните училища, за кандидат-студентски изпит по история във висшите учебни заведения на България, а отчасти и като университетско учебно пособие.

С оглед на разширяването на познанията по отделните проблеми четящите тази ***"История на България"*** могат да потърсят разширяване на информацията в библиографските справки към всяка тема.

Написването на този нов учебник се опира на сериозния опит на авторите, отразен в редица предходни учебни помагала, които вече години наред са на вниманието на ученици, учители, кандидат-студенти, студенти и други любознателни читатели.

Книгата е съобразена със съвременните методически изисквания за българските средни училища и отразява най-новите постижения на българската и чуждата историография.

Като пожелаваме приятно четене и успех на *нашите бъдещи студенти*, се надяваме, че предлаганата ***"История на България"*** ще им помогне да реализират своите амбиции и мечти.

София
март 2000 г. Чл. кор. проф. **Васил Гюзелев**

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР....................5

СЪЗДАВАНЕ И УКРЕПВАНЕ НА СРЕДНОВЕКОВНАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА
Д-р Иван Лазаров....................9

ДЪРЖАВНОПОЛИТИЧЕСКО УКРЕПВАНЕ НА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА IX В.
Чл. кор. проф. Васил Гюзелев....................21

ХРИСТИЯНИЗАЦИЯ НА БЪЛГАРИЯ ПРИ КНЯЗ БОРИС I–МИХАИЛ. ДЕЛОТО НА СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ И ТЕХНИТЕ УЧЕНИЦИ В БЪЛГАРИЯ
Чл. кор. проф. Васил Гюзелев....................29

ПОЛИТИЧЕСКО МОГЪЩЕСТВО И КУЛТУРЕН РАЗЦВЕТ НА БЪЛГАРИЯ ПО ВРЕМЕТО НА ЦАР СИМЕОН ВЕЛИКИ (893–927)
Доц. д-р Пламен Павлов....................38

ЗАЛЕЗЪТ НА ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО (927–1018)
Доц. д-р Пламен Павлов....................47

ВЪЗОБНОВЯВАНЕ И РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКОТО ЦАРСТВО ПРИ ПЪРВИТЕ АСЕНЕВЦИ (1186–1241)
Доц. д-р Пламен Павлов....................54

РЕЛИГИОЗНИ ДВИЖЕНИЯ И ЕРЕСИ В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ (X–XIV В.)
Чл. кор. проф. Васил Гюзелев....................68

ОСМАНСКОТО ЗАВОЕВАНИЕ И КРАЯТ НА СРЕДНОВЕКОВНАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА
Доц. д-р Иван Тютюнджиев....................77

ОСМАНСКАТА ДЪРЖАВА, ПРАВОСЛАВНАТА ЦЪРКВА И БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО (XV–XVII В.)
Доц. д-р Иван Тютюнджиев....................86

БЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА ПРЕЗ XV–XVII В.
Доц. д-р Иван Тютюнджиев....................94

АНТИОСМАНСКА СЪПРОТИВА НА БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ XV-XVII В.
Доц. д-р Иван Тютюнджиев....................100

РАННО БЪЛГАРСКО ВЪЗРАЖДАНЕ (XVIII - ПЪРВАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX В.)
Доц. д-р Иван Тютюнджиев....................109

ДВИЖЕНИЕ ЗА НОВОБЪЛГАРСКА ПРОСВЕТА. БЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО
Д-р Иван Лазаров....................117

БОРБА ЗА НЕЗАВИСИМА НАЦИОНАЛНА ЦЪРКВА ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО
Д-р Иван Лазаров..........127

НАЧАЛО НА ОРГАНИЗИРАНОТО НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ
Доц. д-р Людмил Спасов..........132

НАЦИОНАЛНОРЕВОЛЮЦИОННОТО ДВИЖЕНИЕ ОТ КРАЯ НА 60-ТЕ ДО СРЕДАТА НА 70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В. СЪЗДАВАНЕ И ДЕЙНОСТ НА БРЦК (1869—1875)
Доц. д-р Пламен Павлов..........145

АПРИЛСКО ВЪСТАНИЕ 1876 г.
Доц. д-р Людмил Спасов, доц. д-р Пламен Павлов..........156

РУСКО-ТУРСКА ВОЙНА 1877-1878 г. И ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ
Д-р Иван Лазаров..........166

ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА
Доц. д-р Димитър Саздов..........173

ОБЩЕСТВЕНО-ИКОНОМИЧЕСКО И ПОЛИТИЧЕСКО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРИЯ ОТ ОСВОБОЖДЕНИЕТО ДО 1885 г.
Доц. д-р Димитър Саздов..........190

СЪЕДИНЕНИЕТО НА ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ С КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ
Доц. д-р Димитър Саздов..........203

БЪЛГАРИЯ В КРАЯ НА XIX В. (1886—1899)
Доц. д-р Милко Палангурски..........214

ОБЩЕСТВЕНО-ИКОНОМИЧЕСКО И ПОЛИТИЧЕСКО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРИЯ В НАЧАЛОТО НА XX В.
Доц. д-р Димитър Саздов..........228

НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНОТО ДВИЖЕНИЕ НА БЪЛГАРИТЕ В МАКЕДОНИЯ И ТРАКИЯ (1878—1912)
Доц. д-р Милко Палангурски..........251

ЦАРСТВО БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ВОЙНИТЕ (1912—1918)
Доц. д-р Милко Палангурски..........261

ДЪРЖАВНО-ПОЛИТИЧЕСКО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 1919—1923 г.
Доц. д-р Милко Палангурски..........273

БЪЛГАРИЯ МЕЖДУ ДВА ПРЕВРАТА 9 ЮНИ 1923 — 19 МАЙ 1934 г.
Доц. д-р Людмил Спасов..........286

ЦАРСТВО БЪЛГАРИЯ ПО ВРЕМЕ НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА
Доц. д-р Милко Палангурски..........303

ПРИЛОЖЕНИЯ..........319

СЪЗДАВАНЕ И УКРЕПВАНЕ НА СРЕДНОВЕКОВНАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА

Д-р Иван Лазаров

Създаването на българската държава на *Балканския полуостров* е естествен резултат от сложните исторически, демографски, икономически и културни процеси в евразийските територии през епохата на т. нар. *Велико преселение на народите*. Тогава по волята на историческия случай се срещат прабългарската номадска култура и земеделската индоевропейска култура на *славяните*. Интеграцията им станала в земи, където се раждат, процъфтяват и достигат естествения си залез тракийската, елинската и римската цивилизация. Синтезът между старата гръко-римска култура и варварската жизненост и склонност към възприемане на чужди влияния поражда българската култура, която бързо заема своето място в *Европа*.

ПРОИЗХОД И ПРАРОДИНА НА СЛАВЯНИТЕ. Десетилетия наред беше пропагандирана фалшивата хипотеза за мирните, кротки, трудолюбиви *славяни*, които само при вражеско нападение грабвали мечовете и бранели земите си. Всъщност историческите извори сочат, че *славяните* са диви, войнствени племена, които отстояват правото си на съществуване в епохата на *Великото преселение на народите* в съперничество с *хуни*, *готи*, *вандали* — народи, чиито имена и днес са синоними на варварство. *Славяните* не само оцеляват, но и полагат основите на редица държави в *Европа*, първата от които е *България*.

Славяните са част от многобройното семейство на индоевропейските народи. Към началото на ***I хил. пр. Хр.*** се обособяват т. нар. *балтославяни*, наричани понякога и *протославяни*. Най-древните земи, където започват етногенетичните процеси в протославянската общност, са обширните равнини между реките *Висла* и *Одер*, достигайки на север *Балтийско море*. Най-ранният период от етническата история на славянството е забулен в неизвестност, тъй като античните автори не познават тези географски райони. Все пак благодарение на археологията ние знаем, че в славянската прародина са познати примитивните форми на земеделие, грънчарство и скотовъдство.

Повече и по-достоверни са сведенията на римските автори. *Плиний Стари* (***I в. сл. Хр.***) нарича населението по земите до р. *Висла венети*. *Тацит* допълва, че *венетите* на изток граничат със *сарматите*. *Птолемей* (***II в. сл. Хр.***) твърди, че *венетите* населяват цялото крайбрежие на *Балтийско море*, поради което *Балтийското крайбрежие* е известно като *Венетски залив*.

Трябва да се отбележи, че славянската прародина непрекъснато се разширява и за около едно хилядолетие територията ѝ се увеличава неколкократно. Причината е главно в увеличаването на населението, което, от своя страна, води до засилено търсене на нови земи поради примитивната агротехника. Затова *Тацит* пише, че "*венетите* бродят за разбойничество из всяка част от горите и планините". Към ***I—II в. сл. Хр.*** *славяните* заемат земи на юг от прародината си чак до *Карпатите*, на изток—североизток достигат долното течение на р. *Днепър*, а на запад — до днешните републики *Литва*, *Латвия* и *Естония*.

Увеличаването на териториите разпокъсва вътрешните етнокултурни връзки в славянската общност. Засилват се местните особености, появяват се и се развиват диалектните различия — предвестници на бъдещите славянски езици.

Готският историк *Йорданес* (***VI в. сл. Хр.***) отбелязва, че имената на *венетите* "се менят според родове и места" и те са познати вече като *венети*, *анти* и *славини*. Столетия по-късно благодарение на могъщото културно влияние на византийската летописна традиция етнонимът "*славини*" става най-популярен и се налага като общо название за всички племена, произлезли от някогашните *венети*.

СЛАВЯНИТЕ ПРЕЗ ЕПОХАТА НА ВЕЛИКОТО ПРЕСЕЛЕНИЕ НА НАРОДИТЕ. След преминаването на *хуните* на запад от р. *Дон* (*375*) и след разгрома на остготския племенен съюз славянската прародина е подложена на силен натиск — отначало от страна на *готите*, а след това и от *хуните*. Част от славянската общност поема на изток и постепенно установява контрол над големи територии от *Източноевропейската равнина*. Тези *славяни* са известни с името *анти* и са прародители на *руси*, *белоруси*, *украинци* и др.

Друга част от тях е покорена от *хуните* и, увлечена в общия миграционен поток на номадските народи, стига на запад чак до р. *Елба*. Тези *славяни* са наричани в изворите със старото име *венети*.

Трета част от славянската общност се отправя на юг и за около сто години завладява бившите римски провинции *Панония* и *Дакия*. Те станали известни на византийските хронисти под името *славини*. Така протославянската общност и прародина престават да се възприемат като единно цяло. Учените обособяват три големи славянски племенни групи — западни (*венети*), източни (*анти*) и южни (*славини*).

ЮЖНИТЕ СЛАВЯНИ И ВИЗАНТИЯ ПРЕЗ VI—VII В. КОЛОНИЗАЦИЯ НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ ОТ СЛАВЯНИТЕ. Както вече стана дума, през ***V в.*** *славините* (южните славяни) колонизират обширни територии от *Балатонското езеро* до делтата на р. *Дунав*. Те са най-размирните и войнствени съседи на *Източноримската империя* (*Византия*). Точно през този период за първи път се среща етнонимът "*славини*" в съчинението "*Диалози*" от византийския писател *Псевдо-Кесарий*.

За улесняване на проучванията и от общообразователни педагогически съображения *Карпатите* са възприети за условна граница, която разделя *славините* на две големи групи — *панонски* и *дакийски*. Най-вероятно *дакийските славини*, които населяват почти цялата територия на днешна *Румъния*, периодично организират грабителски походи в богатите балкански провинции на *Византия*. От началото на ***VI в.*** изворите говорят за *славините*, че те са най-опасни варвари, които опустошават почти целия *Балкански полуостров*. *Антите* също нахлуват в източните части на *Балканите*, докато *панонските славини* нападат северозападните райони.

През ***512 г.*** император *Анастасий* (***491—518***) заповядва да бъде издигната специална крепостна стена от *Деркос* (на *Черно море*) до *Силиврия* (на *Мраморно море*), за да защитава от варварите подстъпите към столицата *Константинопол*. Тази "стена на страха" не е сериозна преграда за *славяните* и другите нашественици.

Особено интензивни и опустошителни са славянските походи в годините на император *Юстиниан I Велики* (***527—565***). Този амбициозен и даровит владетел е обладан от химеричната идея да върне териториите и предишната мощ на *Римската империя*. Той хвърля всички материални, човешки, военни и технически ресурси на *империята* в непрестанни войни за отблъскване на варварите в *Италия*, на о. *Сицилия*, в *Северна Африка* и *Испания*. За сметка на това балканските провинции са оставени на произвола на *авари*, *прабългари* и *славяни*.

Панонските, *дакийските славяни* и *антите* се възползват от ситуацията. Те нахлуват почти ежегодно и опустошават, без да срещнат съпротива, почти целия *Балкански полуостров* — *Мизия*, *Тракия*, *Македония*, *Тесалия*. Стигат чак до *Южна Гърция*, ограбват *Егейското* и *Адриатическото крайбрежие*, прехвърлят се дори на о. *Крит*, а отделни техни набези всяват страх по *Малоазийското крайбрежие* и в *Северен Египет*.

Според византийския хронист *Прокопий* при всяко от нападенията си *славяните* отвличат в плен и избиват по *100 000* ромеи. Вероятно данните са преувеличени, но те чертаят огромните загуби, които понася *Византия*.

През ***80-те год.*** на ***VI в.*** *славяните* трайно отсядат на юг от *Дунав*, макар че подобни опити са правени още през ***549—550 г.*** *Йоан Ефески*, съвременник на събитията, отбелязва, че *славяните* "... остават, живеят спокойно и пребивават в земите на *ромеите*, без страх и грижа ...".

През ***първата четвърт*** на ***VII в.*** започва колонизацията на балканските земи на юг от *Дунав*. *Славяните* се възползват от безконечните войни на *Византия* с *Персия* и не срещат почти никаква съпротива. Те заселват *Мизия*, *Тракия*, *Македония*, *Родопите*, *Беломорието*, *Северна* и *Средна Гърция*. Отделни племена се установяват по егейските и адриатическите острови. Така централните и източните райони на *Балканите* са заселени почти изцяло от *дакийските славяни*, наричани от учените "*славяни* от българската група".

През ***20-те год.*** на ***VII в.*** с решение на император *Ираклий панонските славяни* колонизират западните части на полуострова. В научните изследвания те са отбелязани като *сърбохърватски племена*.

Според византийските извори *седемте славянски племена* и *северите* се поселват между *Дунав* и *Стара планина*, достигайки на запад вероятно р. *Искър*. По долините на *Морава* и *Тимок* се установяват племената *тимочани* и *моравяни*. В *Македония* отсядат *стримонци*, част от *драговитите*, *ринхини*, *верзити* и др. В *Родопската област* се настанява друга част от *драговитите* и *смоляните*.

И така, през ***V—VII в.*** *славяните* се настаняват на *Балканския полуостров*. До ***края*** на ***VI в.*** техните поселища са съсредоточени главно на север от *Дунав*, но след това само за ок. *50–70* год. те променят изцяло етническия облик на всички ромейски земи на *Балканите*. *Византия* възнамерява чрез варварската жизненост и възприемчивост на *славяните* да влее нова, свежа кръв в обезлюдените провинции. Затова тя не оказва особена съпротива на славянската колонизация. След трайното настаняване на *славяните* намалява силата им, на преден план излизат слабостите им. Те попадат в имперската сфера на влияние, изпитват натиска не само на военната машина на *империята*, но и на нейната култура.

В този решителен за *славяните* исторически момент на *Балканите* се появяват *прабългарите* на *Аспарух*, които променят съотношението на силите в *Европейския югоизток*.

ПРАБЪЛГАРИТЕ В АЗИЯ И ЕВРОПА. "*Прабългари*" не е исторически възникнал етноним, а термин със съмнителна научна стойност, но с известна педагогическа целесъобразност. Много учени го употребяват за обозначаване на историята и културата на *българите* преди създаването на *българската държава*. В употреба са и други подобни термини с етническа натовареност, но със същото значение — "*протобългари*", "*първобългари*", "*хунобългари*", "*туранобългари*" и др.

Днес в науката е наложено мнението, че *прабългарите* са един от многобройните народи на тюркоалтайската етнолингвистична общност, към която принадлежат *хуни*, *авари*, *хазари*, *печенези*, *кумани*, *узи* и др.

Прародината на *прабългарите*, от която те тръгват на запад, се намира във вътрешна *Азия* — територията, прилежаща от *Китай* и предпланините на *Алтай* до р. *Иртиш* и днешен *Северен* и *Североизточен Казахстан*. През ***I—II в. сл. Хр.*** в тези огромни степни и полупустинни пространства са налице големи раздвижвания, предизвикани от безкрайните войни на *хуните* с *Китай*. Вследствие тюркоалтайската общност престава да съществува, а *прабългарите* заедно с много други племена и народи се придвижват на запад. През ***IV в.*** в т. нар. "*Анонимен римски хронограф*" (***354***) те са споменати със собственото им етническо име като население в земите около *Каспийско*, *Азовско* и *Черно море*, стигайки на юг до предпланините на *Кавказ*. По тези места *прабългарите* граничат с племената на *аланите*, от които приемат персийското влияние в религиозните вярвания, културата и езика.

В ***средата*** и през ***втората половина*** на ***IV в.*** *хуните* засилват натиска си към източноевропейските равнини. През ***375 г.*** те преминават р. *Дон* и разгромяват *остготския племенен съюз*. В хунското движение са въвлечени и прабългарските племена, обитаващи *Прикавказието*. Част от тях обаче остава в старите си местоживелища, постепенно ги разширява и заема обширни райони в *Приазовието*, по поречията на реките *Дон* и *Донец*.

В състава на *Хунския хаганат* близо един век *прабългарите* са една от основните ударни сили. Те се отличават със своята войнственост при сблъсъците с *остготи* и *лангобарди*. След смъртта на хунския хаган *Атила* (***453***) нестабилната степна империя се разпада. *Прабългарите* все по-често се изявяват самостоятелно в европейската политика. През ***80-те год.*** на ***V в.*** те са наети от *Византия* и воюват срещу *остготите*, след оттеглянето на които към *Италия* незащитените балкански провинции на *Византия* стават примамлив обект за нападение и плячкосване. При император *Анастасий прабългарите* неколкократно предприемат опустошителни набези в *Тракия* и *Илирик* (***493, 499, 502***).

При императорите *Юстин* и *Юстиниан* нападенията на *прабългарите* се превръщат в истински кошмар за ромейското население. През ***540 г.*** *прабългарите* нахлуват с такава сила, че завладяват *32* крепости из целия полуостров. Конните им отряди опустошават обширни територии — от *Адриатическо море* до *Константинопол* и от *Черно море* до *Пелопонес*.

През ***50-те*** и ***60-те год.*** на ***VI в.*** между прабългарските племена *утигури* и *кутригури* избухват междуособици, умело подклаждани от *Византия*. Това прекратява прабългарските походи на юг от *Дунав*. По същото време от изток се появяват нови завоеватели — *аварите*. Част от прабългарските племена попада под тяхна власт и отново е увлечена на запад, по пътя на *хуните*. *Аварите* установяват центъра на своя хаганат върху старите хунски земи — *Панония*, в необятните унгарски степи. Като аварски поданици *прабългарите* отново играят важна роля при организираните нападения срещу византийските провинции на *Балканите*. По всяка вероятност прабългарски конни отряди участват в големите акции срещу *Солун* (***622***) и *Константинопол* (***626***). След неуспешния им край *Аварският хаганат* преживява криза, а *прабългарите*, живеещи в *Панония*, открито проявяват претенции към върховната власт. Размириците продължават няколко години. Все пак *аварите* успяват да се наложат, но мощта им запада, а източните части на хаганата се откъсват и започват самостоятелно съществуване.

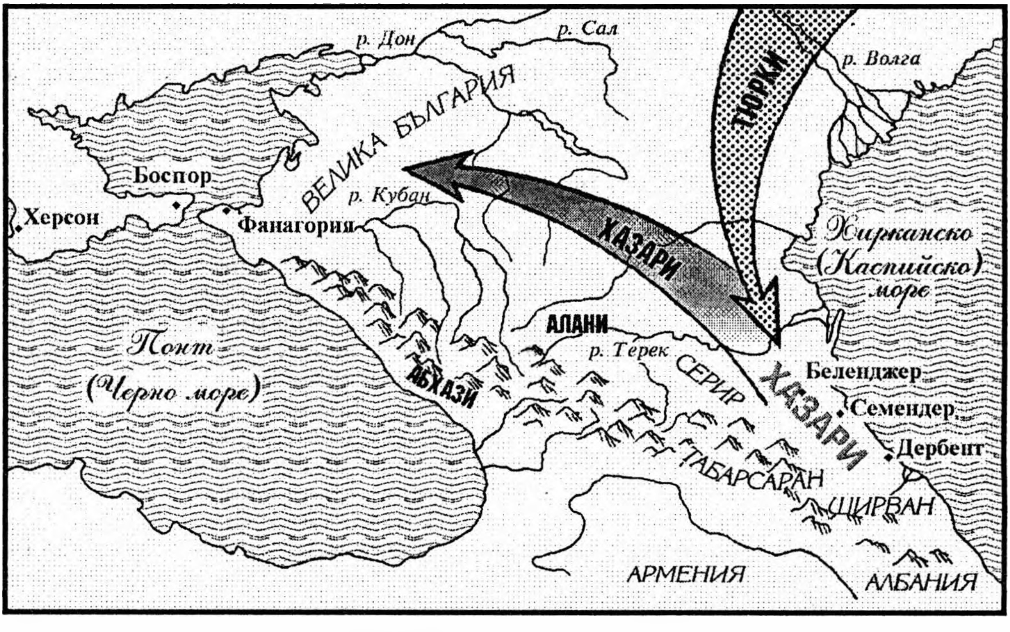

Велика България през VI—VII в.

“ВЕЛИКА БЪЛГАРИЯ” НА ХАН КУБРАТ – СТЕПНОТО НАЧАЛО НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВНОСТ. През ***60-те год.*** на ***VI в.*** живеещите по *Северното Черноморие* прабългари попадат под властта на *тюрките* (=*тюркютите*). През ***80-те год.*** *Тюркският* (=*Тюркютският*) *хаганат* се разцепва на западна и източна част. *Северното Черноморие* попада под властта на *Западнотюркския хаганат*. Вероятно в началото на ***VII в.*** *Органа* (*Орган*, *Оркан*) – един от водачите на прабългарското племе *уногондури*, повежда война за надмощие по *Северното Черноморие*. Той постига известна политическа самостоятелност. По някои сведения може да се съди, че той установява дипломатически връзки с *Византия*, може би дори е покръстен ок. ***619 г.*** и е удостоен с почетна титла “*патриций*”. Продължител на делото му е неговият племенник *Кубрат* (*Курт*) от рода *Дуло*. Той отхвърля напълно властта на *тюрките*. Освен това установява политически контрол над онези племена, които не признават властта на *Аварския хаганат* в източните му покрайнини. Така при *Органа* и *Кубрат* е поставено началото на държавата, която *Теофан* и *Никифор* (***IX в.***) наричат *Велика България*.

Приблизителните граници на *Кубратовата държава* са следните: на изток – р. *Кубан*, на запад – р. *Днепър*, на север – р. *Донец* и на юг – *Черно* и *Азовско море*. Предполага се, че център на държавата е гр. *Фанагория*, който се намира на *Таманския полуостров*.

Още с възникването си *България* привлича вниманието на *Константинопол* наймалко по две причини. От една страна, *Византия* е жизнено заинтересована от запазване на кримските си владения, над които тегне сянката на младата държава. От друга страна, тя се нуждае от съюзник, който да преграждa пътя на *Персия* за проникване през *Кавказките планини* и да отблъсква напиращите от изток нови номадски племена и народи. Поради това *империята* прави всичко възможно да привлече *Кубрат* на своя страна и успява. Около ***635 г.*** е подписан договор за съюз между *Византия* и *България*. *Кубрат* е удостоен с титлата “*патриций*” и е покръстен – част от дипломатическия церемониал при сключване на договори с езически владетели. Нещо повече, има някои сведения, които твърдят, че *Кубрат* е покръстен още като дете, може би по времето на своя вуйчо *Органа* през ***619 г.***

Ежегодно *Византия* изпраща скъпи дарове на *Кубрат*, което подсказва, че *империята* не се скъпи да използва средства, когато има стратегически геополитически интереси. Добрите връзки се запазват и след смъртта на император *Ираклий* (***641***) чак до края на ***50-те год.*** на ***VII в.***

Хан *Кубрат* умира между ***650*** и ***660 г.*** Смъртта му предизвестява кризата в съществуването на *Велика България*. Начело на държавата застава хан *Батбаян* – найголемият син на *Кубрат*. Той владее източните части. Вторият син – *Котраг*, има под властта си северните райони, а най-малкият – *Аспарух*, застава начело на южните и югозападните земи на държавата.

Батбаян оглавява борбата срещу напиращите от изток *хазари*. Съпротивата продължава около две десетилетия, но в крайна сметка той е принуден да им се подчини. *Котраг* повежда подчинените му племена на север–североизток и се поселва в степните райони около средното течение на р. *Волга*, там, където се влива р. *Кама*. На това място възниква град, станал средоточие на държава също с името *България*. Градът се нарича *Болгар* или *Велики Болгар*.

Третият син – *Аспарух*, също изпитва мощта на *хазарите*. Постепенно той отстъпва на юг–югозапад. Подчинява областите между *Днепър* и *Днестър*, продължава още по на юг и овладява днешна *Бесарабия* – земите около *Прут*, *Серет* и *Дунав*. *Хазарите* са спрени и, макар че в отделни случаи стигат чак до *Дунав*, не успяват да установят политически контрол над *Аспаруховите територии*. Границите между *хазари* и *прабългари* се установяват вероятно по р. *Днепър*.

С овладяването на *Северното Черноморие*, между *Дон* и *Днепър* *хазарите* прекъсват връзките между *Котраговите* и *Аспаруховите прабългари*, но всички те запазват традицията на държавното си минало, изразена чрез името *България*.

ПОЛИТИЧЕСКАТА ОБСТАНОВКА НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ В КРАЯ НА VII В. Нашествието на *славяните* и масовото им заселване на юг от *Дунав* през ***първата половина*** на ***VII в.*** променят напълно етническата картина в този район на *Европа*. Във *Византия* се настаняват огромни славянски маси, които вливат нова, жизнена кръв в опустошените и обезкръвени провинции. *Империята* почти напълно губи политическия контрол над земите между *Дунав* и *Стара планина*, в *Тракия*, *Македония* и *Родопите*, но това е само временно отстъпление. Неизбежно, неумолимо и безвъзвратно *империята* включва *славяните* в сферата на своята икономика, политика и култура. С разнообразен арсенал от политически, дипломатически и военни средства византийското влияние се настанява все по-трайно сред *балканските славяни*. Ако погледнем в историческа перспектива, съдбата им е една — те ще се превърнат във верноподаници на *империята*, както *славяните*, поселили се в *Тесалия*, *Атика*, *Беотия*, т. е. в днешна *Гърция*.

По времето, когато константинополските императори полагат всички сили да възстановяват контрола над крайдунавските земи, в *Южна Бесарабия*, в т. нар. *Онгъл* (*Онглос*), се заселват *Аспаруховите уногондури*. *Прабългарите* при отстъплението си на юг—югозапад под натиска на *хазарите* се сблъскват с *аварите*, които претендират за влияние във *Влашката равнина*, и ги отблъскват на запад от *Карпатите*. Когато се настаняват в *Онгъла*, *прабългарите* започват да нападат и опустошават ромейските земи на юг от *Дунав*, причинявайки големи щети.

Така към края на ***VII в.*** се очертава следната картина: *славяните*, които завладяват *Мизия*, *Тракия* и *Македония*, са принудени със силата на оръжието да се противопоставят на *Византия*, тъй като не желаят да се разделят с независимостта си. *Славяните*, които остават в *Дакия* (*Влашката равнина*), трябва да се справят с агресивността на *Аварския хаганат* и с настъплението на *уногондурите* на *Аспарух* които, от своя страна, воюват с *аварите*, *хазарите* и *Византия*. Самата *Византия* пък се опитва да обуздае варварската енергия на *славяните*, да отблъсква нашествията на *авари* и *прабългари* и най-вече да брани земите си в *Мала Азия* от *арабите*.

ВОЙНАТА НА ПРАБЪЛГАРИТЕ С ВИЗАНТИЯ ПРЕЗ 680—681 Г. И СЪЗДАВАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА НА ЮГ ОТ ДУНАВ. За известно време *Византийската империя* оставя без последствия опустошителните нашествия на *Аспаруховите прабългари* на юг от р. *Дунав* главно поради заетостта си във войни с *арабите*. През ***678 г.*** арабите, обсаждащи *Константинопол*, понасят страхотно поражение. Сега вече император *Константин IV Погонат* (*Брадати*) може да съсредоточи силите си на север за отблъскване на *прабългарите* и за осъществяване на мощна наказателна експедиция.

През ***лятото*** на ***680 г.*** военният поход започва по море и суша. Без особени препятствия ромейският флот стоварва сухопътните войски в обитаваните от *прабългарите* земи на север от *Дунав*. Хронистът *Теофан Изповедник* (***IX в.***) отбелязва, че *прабългарите*, виждайки "тези гъсти и многобройни редици", се изплашват и не се решават да влязат в открито сражение. Те се оттеглят в предварително подготвени укрепления. *Ромеите* също не бързат да предприемат открита атака. Двете войски стоят една срещу друга няколко дни, без да се стигне до решителни действия, докато императорът не решава да се върне с личния си кораб обратно, за да лекува подаграта си в *Несебър*. Сред войската обаче плъзва слухът, че той бяга и изоставя всичко на произвола на съдбата. Деморализацията се превръща в поражение — *прабългарите* разбират какво става в ромейския стан, нападат светкавично и обръщат в бягство елитните легиони — победителите на *арабите*. "*Българите* — пише *Теофан* — започнали да ги преследват подире им и повечето погубили с меч, мнозина наранили".

Аспарух не се ограничава с постигнатото и продължава настъплението си на юг. Цялата област между *Дунав* и *Стара планина* преминава твърде бързо под контрола на *прабългарите*. Тези земи се оказали удобни за заселване — те имали отлична естествена защита "отзад поради реката *Дунав*, отпред и отстрани поради теснините (на *Източна Стара планина* и *Шуменските възвишения* — б. а.) и *Понтийско море* ...".

През следващата ***681 г.*** войната продължава. Патриарх *Никифор* (***нач.*** на ***IX в.***) разказва, че *прабългарите* пренасят войната на юг от *Стара планина*, в *Тракия*, като не престават да плячкосват цялата подвластна на *ромеите* страна. Така през лятото на ***681 г.*** се стига до подписване на мир между *прабългарите* и *Византия*. В оценките си византийските хронисти са единодушни — този мир е голям срам за *ромеите*, позор за *империята*, чийто василевс се титулува "владетел на всички страни и народи на север и юг, на изток и запад". Хронистите смятат, че позорното поражение се дължи не на достойнствата и качествата на *прабългарите*, а на глупостта на император *Константин*. Всъщност истината е доста по-различна — *Аспаруховите прабългари* имат преимуществото на конната си войска, маневреността. Те използват най-рационално отслабената, небоеспособна византийска армия и я разгромяват.

Летописците *Теофан Изповедник* и патриарх *Никифор* отбелязват, че след като заемат териториите между *Дунав* и *Стара планина*, *прабългарите* "покорили и славянските племена, които живеели наблизо, и заповядали на едните да бранят земите, които граничат с *аварите*, а на другите да пазят земите, които са съседни на *ромеите*".

Според съществуващото мнение в съвременната българска историография поражението на *ромеите* в битката при *Онгъла*, настъплението на *прабългарите* на юг от *Дунав*, покоряването на славянските племена, подписването на мира с *ромеите* са събития, които бележат създаването на *българската държава*.

На юг границата с *Византия* се установява по *Стара планина*; на запад минава някъде в областта между *Искър* и *Тимок*, а на северозапад (отвъд *Дунав*) *България* и *Авария* граничат по източните склонове на *Карпатите*. На север териториите на *България* достигали до южните склонове на *Карпатите*, а североизточната граница върви по р. *Днестър*, като в най-южните си части се движи по *Черно море* и достига р. *Днепър*. *Черно море* е естествената източна граница на държавата.

БЪЛГАРИЯ И ВИЗАНТИЯ ПРЕЗ ПОСЛЕДНИТЕ ДЕСЕТИЛЕТИЯ НА VII В.

Летописците *Теофан* и *Зонара* (***XI в.***) твърдят, че мирът между *България* и *Византия*, подписан през ***681 г.***, се запазва чак до смъртта на император *Константин IV* (***685***). За този период не разполагаме с никакви известия за вътрешната и външната политика на *България*. По същото време обаче в *Македония* се разиграват събития, които носят нови тревоги на *империята*. Около ***685 г.*** в *Битолското поле* се заселват *прабългари*, водени от някой си *Кубер*. Те идват от *Панония* и са потомци на пребиваващите там още през ***V—VI в.*** прабългарски племена, влизащи отначало в *Хунския*, а след това и в *Аварския хаганат*. Тези *прабългари* живеят заедно със *славяни*, с отвлечени *ромеи* и техните потомци и са управлявани от *Кубер*. Те бягат от *аварите* и търсят земи за поселение в балканските провинции на *Византия*. У *Кубер* постепенно назрява идеята да създаде собствено владение (държава). Затова той влиза във връзка със славянското племе *драговити* и се опитва с хитрост да завладее *Солун*. Планът му обаче пропада. Така е ликвидиран вторият опит на *прабългари* да създадат държавен център във византийските територии.

При *Юстиниан II* (***685—689***, ***705—711***) е предприет опит да се премахне позорният за *Византия* мир от ***681 г.*** Военните действия започват през ***689 г.*** Отначало щастието е на византийска страна. *Юстиниан* напада племената около *Солун* и по долината на *Струма*, пленява много *славяни* и ги преселва в *Мала Азия*, като възнамерява на тяхно място да засели колонисти от неславянски произход. На връщане от този иначе успешен поход Юстиниановите войски са издебнати от *прабългарите* някъде в *Беломорска Тракия* и претърпяват тежко поражение. Разгромът охлажда ентусиазма на младия император и други сведения за войни с *България* до края на века няма.

От т. нар. "*Български апокрифен летопис*" (***XI в.***) научаваме, че *Аспарух* спира настъплението на *хазарите* срещу *България*, но в тази война намира смъртта си. Кога точно става това, не е известно. Смята се обаче, че загива през ***700*** или ***701 г.***

УКРЕПВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА ПРИ ХАН ТЕРВЕЛ (701–718). ИЗВОЮВАНЕ НА МЕЖДУНАРОДНО ПРИЗНАНИЕ. *"Именникът на българските ханове"* посочва, че *Тервел* е от рода *Дуло*, рода на *Кубрат* и *Аспарух*. Приема се, че е син на *Аспарух*.

Докато *Аспарух* остава в паметта на поколенията като създател на държавата, то за *Тервел* може да се твърди, че е ханът съзидател, направил изключително много за юридическото признаване от *Византия* на завоюваните от *България* имперски земи на юг от *Дунав*.

Тервел използва вътрешните размирици във *Византия* за постигане на своите цели. През ***689 г.*** император *Юстиниан* е свален от престола, а носът му е отрязан за назидание заради произвола и безпътния му живот. Затова получава прозвището *Ринотмет* (*Безноси*). Той е заточен в *Крим*, откъдето обаче непрекъснато крои заговори. Византийската дипломация заработва срещу него и *Юстиниан* е принуден да се спасява с бягство. Със случаен кораб се оказва в гр. *Томи* (дн. *Кюстенджа*), който тогава се намира в *България*. Чрез нарочен пратеник се свързва с *Тервел*, а по-късно лично отива при българския хан. Ексимператорът иска войска, която да го подкрепи в усилията му да си върне бащиния трон. В замяна на това *Юстиниан* обещава щедри дарове и сродяване на *Тервел* с императорското семейство. През ***лятото*** на ***705 г.*** голяма войска, предвождана лично от *Тервел*, се озовава пред стените на *Константинопол*. Възползвайки се от нейното присъствие, само за три дни *Юстиниан* сваля предшественика си и отново слага короната на византийските василевси. В знак на благодарност и изпълнявайки предварително поетите ангажименти, императорът оказва небивали почести на *Тервел*. Българският хан е поканен в двореца, където е наметнат с императорска хламида (наметка) и е удостоен с титлата "*кесар*". След това върху специално построен подиум извън двореца са поставени два трона, на които в тържествени одеяния сядат двамата владетели, бурно приветствани от своите войски. *Тервел* е обдарен със скъпи дрехи, злато и сребро — символичен данък, с който *Юстиниан* търси благоразположението му. Най-голямата отстъпка обаче е областта *Загоре* (между *Източна Стара планина* и *Странджа*) — първото разширение на *България* на юг от *Стара планина*.

В политико-идеологически аспект най-важно е провъзгласяването на *Тервел* за кесар. Титлата не е обикновено "купуване" на покорството на поредния варварски владетел. Чрез нея ханът влиза в т. нар. "*семейство на владетелите*", което според тогавашните международноправни норми представлява единствената правна санкция и легитимация на владетелското достойнство. На практика това означава, че *Византия* юридически признава съществуването на държавата на българите не само като враг, но и като партньор.

Отстъпките, които прави *Юстиниан*, са огромни и граничат с позора, но те са по принуда, а не по добра воля. Повече от ясно е, че *Константинополската империя* няма да остави това без последствия. Действително през ***708 г.*** *Юстиниан II* се решава на радикални действия. Предприема голяма военна офанзива по море и суша, но българите реагират изненадващо бързо. Сухопътната армия е разгромена, а императорът е блокиран в *Анхиало* (дн. *Поморие*). Така войната завършва без промяна на границите. Докато *Юстиниан* е жив, мирът между *България* и *Византия* се запазва.

През ***711 г.***, след бурно и противоречиво управление, *Юстиниан II* за втори път е детрониран. И този път *Тервел* помага на носоотрязания император, но българският военен отряд е само от *3 000* човека. Събитията изпреварват българската помощ — *Юстиниан* е убит, а войската се завръща, без новият василевс да й попречи.

През следващата ***712 г.*** *Тервел* се възползва от продължаващите размирици във *Византия* и оплячкосва *Тракия*. В продължение на няколко години той поддържа напрежението по границата. Поредният византийски император — *Теодосий III* (***715—717***), е принуден да поднови договора от ***705 г.*** През ***716 г.*** *Византия* отново потвърждава направените териториални отстъпки и се задължава да плаща годишен данък във вид на скъпи дрехи и червени кожи на стойност *30* литри злато. Двете страни се договарят да си предават взаимно политическите бегълци. Накрая са уредени търговските отношения — всички стоки, обект на търговия, трябва да имат пломби и печати, в противен случай се конфискуват в полза на държавното съкровище.

Договорът от ***716 г.*** е уникален в няколко отношения. Както се вижда, в стойностно отношение годишният данък е повече от скромен. Неговото значение обаче се определя не от количеството, а от цвета на кожите. Червеният цвят е привилегия на императора, на престолонаследника и на неговия брат. Следователно чрез изпращането на червени кожи в *България империята* косвено потвърждава кесарската титла на *Тервел* и юрисдикцията на хана върху изконни ромейски земи. Отстъпките, направени от *Юстиниан*, вече не са прецедент, а норма. Толкова сериозен пробив в политическата идеология *Византия* допуска за първи път в своята история.

Същевременно договорът от ***716 г.*** е първият търговски договор между *България* и *Византия*, което подсказва, че българската държава уверено заема мястото си в международните икономически отношения.

Договорът между хан *Тервел* и император *Теодосий III* е най-дълготрайният международен акт на *средновековната българска държава*. По всяка вероятност неговите клаузи регулират българо-византийските отношения през целия ***VIII в.*** и в началото на ***IX в.*** През ***812 г.*** българският хан *Крум* (***803—814***) иска от *Византия* да се възстановят споразуменията от ***716 г.***, а последвалите мирни договори на хан *Омуртаг* през ***815*** и ***820 г.*** могат да се разглеждат като своеобразно продължение на постигнатото през ***716 г.***

РАЗГРОМЪТ НА АРАБСКАТА ОБСАДА НА КОНСТАНТИНОПОЛ ОТ ХАН ТЕРВЕЛ. През *лятото* на ***717 г.*** старите врагове на *Византия — арабите*, обсаждат по суша и море *Константинопол*. *Ромеите* не са в състояние да ги отблъснат, но се защитават с много енергия, изобретателност и всички налични сили. Хан *Тервел* съзира огромната опасност от настаняването на нов страшен завоевател във византийските земи. Поради това още от самото начало на обсадата води военни действия срещу *арабите*. Така обсадата се проточва почти година, а глад и болести косят арабските войски, но те не могат да се оттеглят. Причината за това разкрива хронистът *Михаил Сирийски*, който отбелязва, че *арабите* се страхуват от три неща — от гнева на своя халиф, от морето и от *българите*.

През *лятото* на ***718 г.*** се състои генерално сражение, в което арабските войски са почти напълно унищожени. *Българите* избиват между *20 000* и *32 000* противници. Блестящата победа, спечелена от *българите* край стените на *Константинопол*, слага край на арабската експанзия към сърцето на *Европа* през *Балканския полуостров*.

След ***718 г.*** науката не разполага с никакви известия за *Тервел*, поради което се приема, че това е последната година от неговото управление.

ПОЛИТИЧЕСКАТА КРИЗА В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ VIII В. След хан *Тервел* данните за *българската държава* във византийските извори секват за повече от три десетилетия. Известно е единствено, че наследникът на *Тервел* е от рода *Дуло*, чието име обаче не е запазено в *"Именник на българските ханове"*. Някои учени предполагат, че "неизвестният" е *Кормесий*, който за първи път е споменат като ръководител на българските действия при разгрома на арабската обсада на *Константинопол* през ***717—718 г.*** Следващият хан се нарича *Севар* и е последният от рода *Дуло*.

След смъртта на *Севар* (***738—754***) сред най-могъщите български родове се разгаря ожесточена борба за ханския трон. Старите родове *Вокил* и *Угаин* се опитват да се наложат над останалите, но единственият резултат е затъване на *България* в тежка вътрешнополитическа криза. *Васил Златарски* предполага, че се очертават две основни групировки сред управляващите: едната е за продължаване на непримиримия войнствен курс спрямо *Византия*, а другата е за поддържане на статуквото и за формиране на по-нормални отношения, които да се базират не само на войната, но и на търговията, сътрудничеството и пр.

Петдесетте години на ***VIII в.*** са най-тежки за съществуването на *българската държава* на юг от *Дунав*. Император *Константин V Копроним* (***741—775***) преценява, че е настъпил моментът да се премахне позорът от времето на *Юстиниан II* и *Теодосий III*. През ***755—756 г.*** започва 20-годишен период на войни, които преминават с променлив успех, но общо взето стратегическата инициатива е във византийски ръце.

При хан *Телериг* (***768—777***) византийският натиск постепенно е неутрализиран, а вътрешните размирици затихват. В резултат *Телериг* активизира политиката си спрямо *славянските племена*, живеещи на юг от *Стара планина*. Така например през ***774 г.*** той изпраща отряд от *12 000* човека към земите на племето *верзити*, за да му помогне в борбата срещу *Византия* за запазване на независимостта му.

При хан *Кардам* (***777—802***) ханската власт се стабилизира окончателно и междуособиците остават в миналото. Вътрешната стабилност позволява на *България* да отнеме стратегическата инициатива от *Византия* в политиката спрямо *славянските племена*, живеещи в *империята* и извън нея. Към края на века между *България* и *Византия* вероятно е сключен мирен договор и са възстановени клаузите на договорите от ***705*** и ***716 г.***

СЪБИТИЯТА ПРЕЗ 680—681 Г. И ТЯХНАТА ИНТЕРПРЕТАЦИЯ. Обикновено се твърди, че след смъртта на хан *Кубрат* старата *Велика България* се разпада главно по две причини — натиска на *хазарите* от изток и разделянето на синовете му. В резултат на това действията на *Аспарух* през ***680—681 г.*** се разглеждат като образуване (създаване) на нова *българска държава*. Така ли е в действителност?

В нито един исторически извор няма и най-малък намек, че *България* прекратява съществуването си за ок. *20–30* години, а след това е създадена отново. Точно обратното — летописецът *Теофан* твърди, че най-големият Кубратов син *Батбаян* е "владетел на *първата България*". Добавката *бат* към името означава, че той заема първенстващо положение сред останалите синове. Преместването на *Котраговите прабългари* на север—североизток и на *Аспаруховите* — на юг—югозапад, е изместване на част от държавните територии за сметка на завладените от *хазарите*. В този смисъл българо-византийската война през ***680—681 г.*** не е самоинициатива на *Аспарух*, а част от общата стратегия. Точно по тази причина *Константин Апамейски*, участник в *VI вселенски събор* в *Константинопол*, в речта си на ***9 август 681 г.*** произнася думите: "... ако бях изслушан, нямаше да претърпим онова, което претърпяхме във войната с *България ...*". И *Константин*, и участниците в събора, са наясно, че *ромеите* воюват и са разбити не от някакъв случаен варварски вожд, а от държавата *България*.

В "*Именник на българските ханове*" завземането на земи на юг от *Дунав* не е отбелязано като ново начало, а като обикновено преместване на политическия център на държавата *България*.

От казаното дотук може да се направи изводът, че настаняването на *Аспаруховите уногондури* в *Бесарабия* и завоеванията през ***680—681 г.*** могат да се интерпретират като търсене и установяване на нови жизнени пространства за сметка на *Византия*. За първи път изконни византийски територии преминават под властта на *прабългарите*, а това променя коренно отношенията между двете страни. Още повече, че с оглед запазване на контрола над кримските си владения *Византия* има по-голям интерес да поддържа добри отношения с *хазарите*. Така идилията от времето на император *Ираклий* и хан *Кубрат* завършва. Започва продължителен период на конфронтация. Едва при хан *Тервел*, притиснат от обстоятелствата, император *Юстиниан II Ринотмет* възстановява статуквото. Българският владетел е покръстен, удостоен е с титлата "*кесар*", дори му е обещан брак с императорска дъщеря. Всичко това е придружено със задължение за годишен данък и договорно признаване на направените териториални завоевания на юг от *Стара планина*.

България започва съществуването си в *севернопричерноморските степи*, където получава международно признание от *Византия*. Постепенно се измества на югозапад и през ***680—681 г.*** за първи път завладява трайно земи на юг от *Дунав*, без да прекъсва политическото си развитие. Столетия по-късно *България* се превръща изцяло в *балканска държава*.

ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ СЛАВЯНИ И ПРАБЪЛГАРИ. *В. Златарски* защити авторитетно предположението, че при настаняването на *Аспаруховите прабългари* на *Балканите* са установени съюзни отношения със заварените *славянски племена*. Без да привежда конкретни исторически сведения, той се базира на предположението, че *прабългарите* не са повече от една *10 000*-на "орда", докато *славяните* са далеч помногобройни. Оттук следва естественият извод, че е немислимо *Аспарух* да търси конфликти със *славяните*, защото по същото време е застрашаван от *хазари*, *авари* и *ромеи*. По-късно тази хипотеза беше доразвита и ѝ се придаде силно идеологическо звучене. Това доведе до установяване на едно недоказано твърдение — при идването на *Аспаруховите прабългари* са установени съюзни отношения между двата народа. Съответно и новосъздадената държава *България* е "славяно-българска" и има "съюзен", или "федеративен", характер.

Изворите обаче са категорични — *прабългарите* покоряват местните *славяни* и ги принуждават да плащат данък. Освен това *славяните* са задължени да бранят границите на *България* с *Византия* и *Авария*. Не бива да се мисли обаче, че "покоряването" е робство, при което отношенията между покорители и покорени се базират само на убийства, грабежи, палежи и пр. *Прабългарите* и *славяните* неведнъж са "покорявани" от *хуни*, *авари*, *тюркюти* и пр., но винаги запазват своя облик и вътрешноетническа самостоятелност. "Покоряване" означава, че съществува нагласа за общи действия, съгласие за установяване на властни отношения, при които един от народите има социалноорганизираща и ръководна политическа роля.

Първенстващото място на *прабългарите* се установява и чрез анализа на цялостната административно-управленска терминология на *Първото българско царство*. Тя е изключително прабългарска, без нито един термин от славянски произход.

Типологията на историческите процеси също подкрепя тезата за покоряване на *славяните* от *прабългарите*. В човешката история няма нито един случай, в който два или повече народа, установявайки съюзни, приятелски, равноправни отношения, да полагат основите на съвместна държава. Точно обратното — определен народ обикновено налага властта си над един или повече народи или племена. Така са създадени *Великобритания*, *Русия*, *Франция* и т. н. В това отношение *България* не е щастливо изключение.

Покоряването на *славяните* не намалява ни най-малко ролята им в държавата. Те са многоброен, с големи възможности народ и в крайна сметка асимилират *прабългарите*.

ПРЕПОРЪЧИТЕЛНА ЛИТЕРАТУРА

Дринов, М. **Заселение Балканского полуострова славянами. Избрани съчинения, т. I, част 1.** С., 1971, 186—362.

История на България. С., БАН, II, 1982.

Златарски, В. **История на българската държава през средните векове, т. I, част 1.** С., 1970.

Петров, П., В. Гюзелев. **Христоматия по история на България, т. I.** С., 1979.

Бешевлиев, В. **Прабългарите. Бит и култура.** С., 1981.

Димитров, Д. **Прабългарите по Северното и Западното Черноморие.** Варна, 1987.

Мутафчиев, П. **История на българския народ 681–1323.** С., 1986, 104–118.

Божилов, Ив. **Раждането на средновековна България.** ИПр, 1992, кн. 1.

Тъпкова-Заимова, В. и др. **Светът след Иисус (I в. пр. Хр. – I Световна война).** В. Търново, *GABEROFF*, 1999–2000.

Антонова–Габеров–Павлов. **Български енциклопедичен речник.** В. Търново, *GABEROFF*, 1999–2000.

ДЪРЖАВНОПОЛИТИЧЕСКОТО УКРЕПВАНЕ НА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА IX В.

Чл. кор. проф. Васил Гюзелев

Деветото столетие е от особена важност за историята на *Европа*. През нейната първа половина се извършва основно прегрупиране на държавнополитическите формации. След чувствителното си уголемяване през ***843 г.*** могъщата *Франкска империя* на *Карл Велики* се разделя. Обособяват се *Източното Франкско кралство* (*Германия*) и *Западното Франкско кралство* (*Франция*). След кризата през ***втората половина*** на ***IX в.*** укрепва и силно се разширява *Българското ханство*. Неговите владетели обединили под скиптъра си по-голямата част от славянските племена на *Балканския полуостров*. Във *Византийската империя* бил сложен най-сетне край на иконоборчеството. Политическите събития и етнообразуващите процеси довели до разчленяване на европейското човечество за неговата бъдна история.

ХАН КРУМ (803–814) – ОБЕДИНИТЕЛ НА “ВАРВАРСКИЯ СВЯТ” СРЕЩУ ВИЗАНТИЙСКАТА ИМПЕРИЯ. Този забележителен български владетел според предположенията на някои историци произхожда от прабългарски род, който след разпадането на *Старата Велика България* се установил в *Панония* под властта на *Аварския хаганат*. По-късно неговите предци се преселват на юг от *Дунав*. Следователно хан *Крум* е родоначалник на нов династически род, от който произхождат всички български владетели, управлявали държавата до ***края*** на ***X в.***

Напълно естествено изглежда, че след разгрома на *Аварския хаганат* под ударите на *франките* (***края*** на ***VIII – първите години*** на ***IX в.***) хан *Крум* насочва поглед на северозапад и успява да присъедини към държавата си *славяните* и *прабългарите*, обитаващи *Трансилванската област*. В български ръце преминават богатите солни залежи и железни рудници, които се намирали в *Карпатската област*. Северозападната българска граница се простряла чак до р. *Тиса*. Тя опирала непосредствено до могъщата империя на *Карл Велики*. Експанзията към *Средна Европа* очертавала нова тенденция в българското териториално разширение.

Византийският император *Никифор I Геник* успял да заздрави *империята* преди всичко финансово. Това му дало възможност да поведе активна политика на *Балканския полуостров*. От една страна, тя имала за цел да подчини все още непокорените *славянски племена*, а от друга – да нанесе удар върху *Българското ханство* и да неутрализира влиянието му върху *славяните*. През ***805 г.*** византийският император се справил с въстанието на славяните в *Пелопонес*. Опитът му да започне поход срещу *българите* две години по-късно бил осуетен поради организиран срещу него заговор.

Натискът на *Българското ханство* към *Македония* вървял по долината на р. *Струма*. Оттам връзката със *славянските племена* и особено с *Куберовите прабългари* се осъществявала най-лесно. Портата към *Македония* била намиращата се във византийски ръце *Сердика* (дн. гр. *София*), където се кръстосвали пътища към различни краища на полуострова и *Европа* и където *империята* държала огромен военен гарнизон. През ***есента*** на ***808 г.***, когато раздавали заплатата на византийската войска в *Струмската област*, български отряд внезапно я нападнал, избил голяма част от нея и взел като плячка *1 100* литра злато (ок. *80 000* жълтици). Успешната акция нанесла удар върху опита на *Византия* да укрепи властта си над *славяните* на север от *Солун*. През ***ранната пролет*** на ***809 г.*** с изненадващ удар хан *Крум* превзел *Сердика*. Намиращата се в града 6-хилядна византийска войска и много граждани били посечени. Разрушена била и част от крепостната стена. След това *българите* се оттеглили. Опитът на византийците да възстановят крепостта не бил успешен.

След претърпените удари император *Никифор I Геник* решил окончателно да унищожи *Българското ханство* и да включи в пределите на *империята* владените от него области. След голяма подготовка през ***лятото*** на ***811 г.*** той потеглил с огромна войска на поход. За да спаси страната от разорение, хан *Крум* двукратно предложил на византийците мир, който те високомерно отказали. Те преминали старопланинските проходи, разгромили противопоставилите им се български отряди и влезли в напуснатата от българите столица *Плиска*. С влизането си в "*аула на Крум*" император *Никифор I Геник* преровил неговите съкровища, раздал намерените пари на войниците ведно с одежди и други намерени неща, а от ханските изби раздавал вино на воините си да пият до насита. По негова заповед били извършени множество злотворства и жестокости: опожарявани били непожънатите ниви, изколвани били животни, деца-кърмачета и беззащитни люде. Според *Михаил Сирийски* (*XII в.*) "диващината на императора стигнала дотам, че той заповядвал да докарат техните [на *българите*] малки деца и да ги прегазят с кремъчни дикани за вършеене". Междувременно хан *Крум* организирал оцелялата си войска, наел като съюзници *аварите* и някои *славянски племена* и "въоръжил по мъжки жените". Уплашени, византийците побързали да се изтеглят. Оттеглящата се вражеска армия във *Върбишкия проход* попаднала в пълно обкръжение и на ***26 юли 811 г.*** била почти изцяло унищожена. Императорът изпаднал в паника и според един хронист в израз на отчаяние се провикнал: "Дори и крилати да бихме станали, никой да не се надява, че ще избегне гибелта". Той бил убит. Обкованият отвътре със сребро Никифоров череп служел за чаша, с която по време на пиршествата хан *Крум* пиел наздравица със славянските князе. Според прабългарското поверие по този начин ханът си присвоявал силата на убития враг. Българската победа била факт с огромно значение в историята на *Европейския югоизток*. Тя имала силен отзвук в различни краища. Това не било случайно: след гибелта на император *Валент* през ***378 г.*** в битката срещу готите край *Одрин* за втори път византийски император загивал на бойното поле. Големият византинист *Г. Острогорски* с право отбелязва: "Необозрими са последиците от тази неочаквана катастрофа. Много по-тежък от военното поражение е ударът, който понася византийският авторитет". Загубила голяма част от войската си след тази битка, *Византийската империя* агонизирала.

На пръв поглед твърде странен изглежда фактът, че след удържаната изключителна победа хан *Крум* не се впуснал в поход срещу *Византия*. Причините за това са няколко: раните на *България* след Никифоровия поход още кървели; опустошенията и загубите на страната били значителни; за водене на войната в *Тракия* и на широк фронт били необходими преустройство и подготовка на въоръжението, организацията и тактиката на войската. В своето обкръжение хан *Крум* вече имал не само прабългарски боили и славянски князе, но и изтъкнати, опитни представители на аварската и византийската аристокрация. Той се превръщал във владетел, обединил "варварския свят" срещу християнската империя.

Българската офанзива в *Тракия* започнала през ***пролетта*** на ***812 г.*** При създалата се обстановка *Византия* се нуждаела от силен съюзник. Такъв тя потърсила в лицето на *Франкската империя* и *Карл Велики*. Ако в предишните години византийците непрекъснато отказвали да признаят императорската му титла, пристигналите през същата година техни пратеници не само приели сключването на договор, но и титулували владетеля "*император и василевс*". Промяната във византийската позиция била следствие от неуспехите във войната срещу *българите*.

Независимо от постигнатите успехи хан *Крум* отново поискал мир и подновяване на договора от ***716 г.*** За водене на преговорите в *Константинопол* бил изпратен славянският княз *Драгомир*. Протакането на византийския отговор послужило като повод за възобновяване на военните действия през ***есента*** на ***812 г.*** Българската войска преминала в настъпление на широк фронт в *Тракия*. Голям неин успех било превземането на *Несебър*, където били намерени големи количества злато и сребро, изобилие от храни и *36* сифона от прочутия "гръцки огън". През ***лятото*** на ***813 г.***

българската войска удържала нова блестяща победа в битката край *Версиникия* в *Източна Тракия*. След като оставил брат си да обсажда *Одрин*, хан *Крум* достигнал стените на *Константинопол*. Пред погледа на наблюдаващите го от могъщите крепостни стени византийци в качеството си на върховен жрец в езическата религия на прабългарите, за да въздаде благодарност към бог *Тангра*, ханът първом извършил жертвоприношение на хора и животни, след това потопил краката си в морето, умил се и поръсил с вода воините си. По негова заповед градът бил опасан с ров и вал. С това показал не само намерението си за продължителна обсада, но и за превземането на византийската столица. За да се оттегли, той поставил три важни условия: 1) да забие копието си в цариградските *Златни врати*, което означавало, че византийците го признават за победител; 2) да получи като данък злато и копринени одежди; 3) да му бъдат дадени знатни девойки и наложници. Византийският император привидно се съгласил за водене на преговори и поканил хан *Крум* ведно със неговите приближени на среща. По време на срещата ханът и придружителите му били нападнати внезапно. Яхнал коня си, *Крум* едва се спасил, но бил ранен. В отговор на византийското вероломство той заповядал околностите на *Константинопол* и цяла *Източна Тракия* да бъдат опустошени. Значителна част от населението им била пленена, отведена в *България* и поселена в земите на север от Дунавското устие като погранично население.

От победите в битките във *Върбишкия проход* и край *Версиникия* до появата на идеята за превземането на *Константинопол* и съкрушаването на *Византийската империя* имало само една крачка. Пред стените на византийската столица тя била вече направена. Оттогава мечтата за превземането ѝ и обладаването на трона на василевса станала болезнена амбиция на някои български владетели. В *България* закипяла трескава подготовка за щурмуването на византийската столица. Под ръководството на прочутия византийски майстор *Евматий* били изработени многобройни обсадни машини и съоръжения. Те щели да бъдат пренесени с *5 000* железни коли, теглени от *10 000* вола. В навечерието на старателно подготвения поход хан *Крум* умрял от сърдечен удар (***13 април 814***).

КРУМОВОТО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО – НАЧАЛО НА ПИСАНИТЕ ЗАКОНИ В БЪЛГАРИЯ. Крумовото царуване оставило трайна диря в българската история не само с подвизите по бранните поля и удържаните победи. То предизвикало ускорение в българското военно, политическо, стопанско и идейно развитие. *Българското ханство* показало значителни предимства спрямо *Византийската империя* и *Аварския хаганат*. То станало важен интеграционен център за славянските племена на полуострова. Политиката на централизация и на обединение под скиптъра на хана взела връх. Постигнатото единение и налагането на авторитета на върховната власт изиграли положителна роля в оздравяването и напредъка на държавата. Един от показателите за преустройство ѝ върху нова основа е въвеждането на писаното законодателство, т. нар. *Крумови закони*. Това законодателство дошло не толкова да измести обичайното право на *прабългари* и *славяни*, колкото да създаде единство в нормите за наказания спрямо често срещани и пагубни за държавата провинения и престъпления. Според разказа на *Суда*, византийска енциклопедия от ***X в.***, тези закони били въведени в *България* след разгрома на *аварите* и гибелта на тяхната държава. За да предотврати подобна разруха на *Българското ханство*, *Крум* разпитал знатните аварски пленници за причините, поради които погинал техният хаганат. В отговор те изяснили тези причини по следния начин: “Понеже взаимните клевети се умножиха и погубиха по-смелите и по-умните. И още – понеже насилниците и крадците станаха съобщници на съдиите. Също така и поради пиянството: тъй като виното се увеличаваше и всички станаха пияници. Освен това поради подкупничеството, също и търговията: защото всички станаха търговци и се мамеха помежду си”. С други думи хан *Крум* и управляващата аристокрация били изправени на пътя на законодателството и съдопроизводството да преодолеят няколко често срещани престъпления в обществото: клеветничеството, кражбите, корупцията, пиянството и имуществената измама. На събор в ханството, в който взели участие представители главно на аристокрацията и войнското съсловие, ханът постановил закони, които за първи път разкрили основната роля на върховната власт като законодателна. В тях се предвиждали смъртни и членовредителни наказания за клеветниците, крадците и техните помагачи. Повелявало се да бъдат изкоренени лозята. Предвиждало се да се помага на безимотните и нуждаещите от страна на имащите, за да се преодолее обедняването на значителен слой от населението. Проучванията на сведенията за Крумовото законодателство сочат, че неговите постановления са били основани на съществуващото византийско законодателство със силно застъпване на членовредителните и смъртните наказания, за да има по-голяма строгост. Разпореждането за изкореняване на лозята се поставя под съмнение. То противоречи на свидетелството за намереното огромно количество вино от византийците при завладяването на *Плиска* и за пиршествата на хан *Крум* с Никифоровата чаша череп подир битката във *Върбишкия проход*.

Управлението на хан *Крум* е един от най-интересните и важни периоди от ранносредновековната българска история. С качествата си на пълководец, държавник и законодател той се изявява като една от най-заслужилите личности през периода. Разкъсваната от вътрешни борби и междуособици българска държава не само се стабилизирала и укрепнала, но се превърнала в основен фактор на *Балканския полуостров*.

ВЪНШНОПОЛИТИЧЕСКИ УСПЕХИ И СТРОИТЕЛСТВО ПРИ ХАН ОМУРТАГ (814—831). ЗАСИЛВАНЕ НА ПРОЦЕСА НА ИНТЕГРАЦИЯ И ЦЕНТРАЛИЗАЦИЯ. Опитът на Крумовия син хан *Омуртаг* да продължи активната настъпателна политика спрямо *Византия* претърпял неуспех. През ***816 г.*** пристигналите в *Константинопол* български пратеници сключили с византийския император *Лъв V 30*-годишен мирен договор. За първи път при полагане на клетвените уверения за спазване на договора императорът се заклел според прабългарските езически обреди, а пратениците на хана — по християнски. Част от текста на договора е запазен в надпис върху мраморна кола. Според него узаконени били някои териториални завоевания на *Българското ханство* на юг от *Балкана*: границата между двете държави започвала от *Дебелт* на *Черно море*, достигала крепостите *Констанция* (дн. гр. *Симеоновград*) и *Макри ливада* (дн. с. *Узунджово, Хасковско*) и от *Филипопол* (дн гр. *Пловдив*) тръгвала по билото на *Стара планина*. По нейното протежение от българска страна бил направен пограничен окоп с вал, известен и досега с името *Еркесия* (‘граница’). Други клаузи от договора уточнявали размяната на пленниците и политическите бегълци, съдбата на славянското население и т. н. *България* се нуждаела от този мир по няколко причини: човешките загуби и разрушенията изисквали възстановяване и усилено мирно строителство; вътрешните проблеми на ханството се усложнили поради разпространение на християнството сред населението и това изисквало строги мерки; затруднения създавали и многобройните византийски пленници, заселени в страната.

Съзаклятието срещу *Лъв V* и убийството му пред олтара на една от константинополските църкви довели на византийския трон малограмотния, ала твърде амбициозен *Михаил II Балба*. Български надпис на гръцки език от ***820 г.*** известява за възобновяване на предишния договор. Той завършва с едно забележително заклинателно изречение: “Ако василевсът излезе на поход [срещу *българите*], забравяйки клетвите, нека Бог го накаже!”. През ***823 г.*** по молба на този император хан *Омуртаг* участвал с войската си за потушаване на въстанието на византийското селячество под предводителството на *Тома Славянина*.

Вероятно една от причините за търсене на мира с *Византия* още в началото на Омуртаговото царуване било разгарянето на конфликта с *Хазарския хаганат* в земите на север от Дунавското устие. В един надгробен надпис е записано, че копан *Корш*, който бил “хранен човек” (сътрапезник) на хана, когато отишъл на война с поверената му войска се удавил в р. *Днепър*; тогава тази река очертавала българохазарската граница.

Засилената централизация на държавата и постепенното премахване на съществуващата племенна автономия довели до усложнения, в които се вплела и *Франкската империя*. През ***818 г.*** обитаващите северозападните области славянски племена *тимочани* и *абодрити* се отцепили от *Българското ханство* и подирили закрилата на франкския император *Людовик Благочестиви*. Опитът на хан *Омуртаг* по мирен начин да уреди възникналия конфликт и да си върне господството над отцепилите се племена не дал резултат. Избухнала продължителна българо-франкска война (***824—831***). Българската войска с лодки по р. *Драва* проникнала чак в *Долна Панония*. Местните славянски племена били покорени и на мястото на техните князе ханът поставил свои управители. За да бъде възпряно българското настъпление, била реорганизирана източната част на *Франкската империя* и била изпратена елитна войска начело с един от синовете на императора. За тази война повествуват не само франкските анали, за нея свидетелства и един надгробен надпис, който гласи следното: “Великият хан *Омуртаг* [казва]: *Зера таркан Негавон* бе мой хранен човек. И като отиде на война, той се удави в река *Тиса*”. Дълбокото проникване в земите на *Средния Дунав* и *Панония* поставило границите на *Българското ханство* в съседство не само с могъщата *Франкска империя*, но и с хърватските и среднодунавските *славяни*. *България* се превръщала във фактор в историята на *Средна Европа*.

Освен с активност във военнополитическите отношения със съседите Омуртаговото управление се характеризира с непозната дотогава с мащабите и размаха си строителна дейност, която, от една страна, е документирана от различни надписи на ханската власт, а, от друга, се разкрива в резултат на системните археологически разкопки. В това строителство се използвали уменията и многобройна работна ръка — византийските пленници, заселени в страната. Най-напред била възстановена и обновена опожарената, почти изцяло разрушена от византийците столица *Плиска*. Там били изградени нов каменен ханси дворец с тронна зала и редица други граждански и култови постройки. Вътрешният град бил опасан с висока каменна стена, а покоите на хана и семейството му — с тухлена ограда. От хански аул стан столицата се превърнала в белокаменен град с добре очертан план. Внушителен град крепост бил изграден на р. *Тича* до дн. с. *Цар Крум, Шуменско*. Изграденият в него дворец — нова ханска резиденция, бил украсен с четири колони, върху които били поставени скулптурите на два лъва. *Търновският надпис* на хан *Омуртаг* известява за построяването на “преславен дом на *Дунав*” (вероятно това е голямата крепост на дунавския остров срещу гр. *Силистра*). Завършекът на надписа разкрива житейската и държавническа философия на владетеля хан *Омуртаг*: “Човекът, дори и добре да живее, умира. Нека роденият по-късно, като гледа този надпис, да си спомни за оногова, който го е направил. А името на владетеля е хан ювиги *Омуртаг*. Нека *Бог* го удостои да преживее сто години”. Монументалното строителство на крепости, градове, дворци и други сгради с религиозно и обществено предназначение е пряко свидетелство за преобразуването и обновлението на *Българското ханство* през ***първите десетилетия*** на ***IX в.***, продиктувано от новите исторически задачи пред него. Активният процес на урбанизация, т. е. на превръщане на столицата, някои крепости и селища в градове, е може би най-силният белег за налагане на цивилизоваността, за преминаване в друг етап на историческо развитие.

Забележителен напредък бил постигнат по отношение на вътрешното укрепване на държавата, налагането и издигането на авторитета на ханската власт по пътя на засилване на нейния автократизъм и монархизъм и намаляване на ролята на онези институции, които ограничавали правомощията и обсега ѝ. Племенният федеративен принцип в структурата на държавата бил изместен от административно-териториалния. *Ханството* се превръщало в централизирана монархия с подчинен на владетеля военноадминистративен апарат и добре организирана, поставена на постоянна бойна нога войска. Позициите на прабългарската и славянската племенна аристокрация били силно разклатени. Те вече се определяли от служебното им положение в изградената по прабългарски образец йерархия. Издигането на авторитета на ханската власт в особена степен личи от многобройните надписи на гръцки език. Те били съставяни от името на владетеля и увековечавали важни събития, строителна дейност и личности. Тези надписи били "каменната летопис" на *Българското ханство*. Те са уникално културно-историческо явление в историята на ранносредновековна *Европа*, което няма равностойно на себе си в другите тогавашни държави.

ПРИСЪЕДИНЯВАНЕ КЪМ ХАНСТВОТО И ОБЕДИНЕНИЕ НА СЛАВЯНСКИТЕ ПЛЕМЕНА В ТРАКИЯ, РОДОПСКАТА ОБЛАСТ И МАКЕДОНИЯ. Успоредно с териториалното уголемяване и засилената тенденция към централизация на *Българското ханство* се увеличил броят, а с това и ролята на славянското население. Този процес на интегриране на славянските племена около столицата *Плиска* е един от най-значителните и важните в историята на *Балканския полуостров* през ***първата половина*** на ***IX в.***

След смъртта си хан *Омуртаг* оставил трима сина: *Енравота*, който още се именувал *Боян*, *Звиница* и *Маламир*. Понеже първият от тях станал *християнин*, той бил лишен от правото на престолонаследие. По неизвестни причини бил пренебрегнат и вторият Омуртагов син. Властта била поета от хан *Маламир* (***831—836***). Загнездването на християнството в ханския двор противоречало на официално провежданата политика. Понеже бил смятан за "отстъпник от праотеческата религия", *Енравота-Боян* бил осъден на смърт и посечен с меч. Така той станал първият български мъченик за вярата Христова.

По неизяснени от историческите извори причини съвладетелската роля и функция на кавханската длъжност, втората по-значимост в държавата, отново излязла на преден план. Според най-широко разпространеното и наложено предположение това се дължало на непълнолетието на хан *Маламир*; според друго — на реакцията на прабългарските боили срещу засиления монархизъм и автократизъм на ханската власт, характерен за Крумовото и Омуртаговото управление; според трето — на силната личност на кавхан *Исбул*, който с активността и делата си оставял хановете в сянка. Показателно е, че от името на владетеля *Маламир* в началото на управлението му е отбелязано важно събитие, свързано с благоустрояването на столицата. Неговият "стар боила кавхан *Исбул*" построил водопровод. По този повод ханът раздал на боилите и багаините големи дарове, а на българите дал много пъти угощение. През ***836 г.*** византийците организирали бягството на своите съплеменници, заселени отвъд Дунавското устие, нахлули в южнобългарските предели и по този начин преждевременно нарушили сключения през ***816 г.*** *30*-годишен мирен договор. Предводителят на българската войска кавхан *Исбул*, не само отблъснал нашествениците, но нахлул в *Тракия*, където били завладени важни крепости, между които и *Филипопол*. Според един новооткрит надпис *Исбул* провел поход към *Солун*, втория по значимост град в империята. Сложено било начало на продължителна българо-византийска война, която в крайна сметка довела до най-значително териториално завоевание на *Българското ханство* от неговото създаване на *Долния Дунав*. Заета с непрестанни войни в *Мала Азия* и на о. *Сицилия* срещу *арабите*, *Византийската империя* трудно можела да устои на настъплението на *българите* в различни посоки на *Балканския полуостров*.

След Маламировата смърт управлението поел неговият племенник — хан *Персиан* (***836—852***), който бил син на *Звиница*. По време на неговото властване процесът на присъединяването и обединяването на югоизточните славяни под скиптъра му не само продължил, но и в общи линии бил завършен. Подтиквани от *Българското ханство* през ***837 г.*** срещу византийската власт се опълчили славянските племена в *Родопската област*, *Беломорска Тракия* и *Македония*. Голяма войска под предводителството на кавхан *Исбул*, ичиргубоила и канабоила коловър се спуснала на юг и в победоносен марш достигнала крепостта *Филипи* (близо до дн. гр. *Кавала*, *Гърция*). В най-големия християнски храм на този град от името на "поставения от *Бога* владетел на многото *българи Персиан*" се известявало за похода. Краят на надписа разкрива чувството на *българите*, че водят справедлива борба срещу коварен и неблагодарен противник: "Който търси истината, *Бог* вижда. И който лъже, *Бог* вижда. *Българите* сториха много добрини на *християните* (византийците), но *християните* ги забравиха. Ала *Бог* вижда!". Включването на славянските племена в дн. *Македония* на запад от р. *Струма* изглежда станало в периода ***837—842 г.*** От ***средата*** на ***IX в.*** нататък техните племенни наименования и събирателното име "*славинии*" (славянски земи), с което ги обозначавали византийските извори, постепенно започнали да изчезват и да потъват в забрава. Територията на *Македония* станала "третата част на *Българското царство*", както по-късно тя е наречена в един византийски извор. Макар и в изворите да липсват преки податки, може с пълно основание да се предположи, че немалка роля за интеграцията на славянските племена в *Македония* към *Българското ханство* са изиграли и живеещите в тях *Куберови прабългари*.

В предприетата срещу българското настъпление контраофанзива *Византийската империя* се опитала да включи активно и сръбските племена. Тъкмо тогава те започнали да преодоляват своята племенна разпокъсаност и се обединили около един от своите князе — *Властимир*. Установил обща граница със сърбите след включването на славянските племена в *Македония*, хан *Персиан* направил опит да ги подчини. Войната срещу сърбите продължила цели *3* години. В нея българският владетел не само че не постигнал нищо, но погубил и значителна част от войската си. От дълги години това било първото сериозно военно поражение на българите. Неизяснените отношения със сърбите, макар и временно умиротворени, не били регулирани с мирен договор.

Тъй като набезите на българската войска в *Източна Тракия* продължавали, *Византийската империя* се принудила да възобнови редица тукашни крепости и да настани в тях ново погранично население. То било докарано от *Мала* и *Предна Азия* и се състояло главно от арменци и сирийци, привърженици на *павликянството*. Един от тези нови заселници бил известният проповедник *Сантаварин*, който между ***842*** и ***846 г.*** разпространявал сред българите павликянската ерес.

След известно затишие отново изплували проблемите със среднодунавските славяни. Българо-франкското съперничество ускорило сред тях процеса на обединението им в самостоятелни княжества. Тези славянски княжества лавирали между двете политически сили и търсели покровителството ту на едната, ту на другата. Новата обстановка, която се създала в *Средна Европа* с разделянето на *Франкската империя* и обособяването на *Немското кралство* в нейната източна половина, не повлияла за промяна на отношенията с *Българското ханство*. През ***845 г.*** крал *Людовик Немски* приел в *Падерборн* българското пратеничество, дошло да потвърди сключения още в края на Омуртаговото царуване мирен договор.

ЗНАЧЕНИЕТО НА ПРОЦЕСИТЕ И СЪБИТИЯТА ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА IX В. ЗА ПРЕВРЪЩАНЕТО НА БЪЛГАРСКОТО ХАНСТВО В ТРЕТА ЕВРОПЕЙСКА ПОЛИТИЧЕСКА СИЛА. В историческото развитие на *Българското ханство* ***първата половина*** на ***IX в.*** е изключително важен, продуктивен и възлов период, белязан от събития, явления и процеси, предопределили радикалното обновление върху основата на прабългарските и славянските традиции, оплодени от благотворното византийско влияние. Именно тогава била окончателно преодоляна вътрешнополитическата криза и била установена родово-династическа приемственост във върховното управление, която се запазила непокътната близо две столетия. *Българското ханство* не само отразило византийската експанзия, но преминало и в настъпление, наложило своята хегемония на *Балканския полуостров*. То успяло да освободи и интегрира към себе си редица славянски племена от *Тракия*, *Родопската област* и *Македония*. С това се превърнало в държава на "езичниците и варварите", опълчили се срещу империята на християните византийци. Отразило натиска на *Хазарския хаганат* от североизток, *Българското ханство* решително се намесило в историята на среднодунавските племена, оспорвайки хегемонията си над тях с *Франкската империя*. Зараждането на идеята за завладяването на *Цариград* и превръщането на етническото име на прабългарите "*българи*" в политическо понятие за обозначаване на поданиците на "великия хан" регистрирали преход към имперско мислене. Етатизирането на етническото име на политически господстващия етнос на прабългарите може да се характеризира като първа крачка по пътя към създаване на единна етнополитическа общност. Както в редица други страни в ранносредновековна *Европа* (напр. *Германия* и *Франция*), появата и развитието на държавата предопределили зараждането и развитието на народността. Синхронното развитие на *България* с другите европейски държави се нуждаело обаче от нейното приобщаване към християнството.

ПРЕПОРЪЧИТЕЛНА ЛИТЕРАТУРА

Бешевлиев, В. **Първобългарите — бит и култура.** С., 1981.
Бешевлиев, В. **Първобългари — история.** С., 1984.
Гюзелев, В. **Средновековна България в светлината на нови извори.** С., 1981.
Гюзелев, В., Ив. Божилов. **История на България, т. I**, С., 1999.
Тъпкова-Заимова, В. и др. **Светът след Иисус (I в. пр. Хр. — I Световна война).** В. Търново, GABEROFF, 1999—2000.
Антонова—Габеров—Павлов. **Български енциклопедичен речник.** В. Търново, GABEROFF, 1999—2000.

ХРИСТИЯНИЗАЦИЯ НА БЪЛГАРИЯ ПРИ КНЯЗ БОРИС I–МИХАИЛ. ДЕЛОТО НА СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ И ТЕХНИТЕ УЧЕНИЦИ В БЪЛГАРИЯ

Чл. кор. проф. Васил Гюзелев

Приобщаването на българите към *християнството*, изграждането на *Българската църква* като самостоятелна институция и въвеждането на *славянската писменост* и *книжнина* през ***втората половина*** на ***IX в.*** с право се характеризират като най-значимите процеси, предопределили ролята и мястото на *България* в културната история на *славянството* и *Европа*. Те именно я превърнали в първия духовен водач на *славянството*.

Едва ли е случаен фактът, че най-широко отразяваното в средновековните исторически съчинения от нашата история е *покръстването*; то в голяма степен съдействало за трайна известност на средновековната *българска държава* и народ в *Европа*. Един от най-силно вкоренените култове във верую то на българския народ е към светите братя *Кирил* и *Методий* и техните ученици.

ХРИСТИЯНСТВОТО НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ И СРЕД СЛАВЯНИТЕ И ПРАБЪЛГАРИТЕ ДО СРЕДАТА НА IX В. В българските земи *християнството* било отдавна разпространено. Първоначалната му проповед се свързва с имената и дейността на двама от първите Христови апостоли *Павел* (***52***) и *Андрей* (***65***). След налагането на *християнството* като господстваща религия през ***IV в.*** то силно се разпространило сред *тракийските племена*. През ***343 г.*** в *Сердика* бил проведен голям църковен събор. Важна роля за *християнизацията* на *бесите*, *гетите* и др. изиграла проповедническата дейност на св. *Никита Ремесиански* (***366—414***). Постепенно била изградена стройна църковна организация. В по-голямата си част балканските провинции на *Византийската империя* се намирали под върховенството на *Цариградската патриаршия*. До ***VIII в.*** западната половина на полуострова (диоцеза *Илирик*) се намирала под управлението на римските папи, но византийските императори иконоборци включили тези земи в диоцеза на *Цариградската патриаршия*. Това създало предпоставки за съперничество и противопоставяне между двете основни европейски средища на *християнството*.

Славянските нашествия и заселвания нанесли удар върху църковната организация на полуострова и разстроили тукашния църковен живот. С течение на времето *християнството* започнало да прониква сред заселилите се *славяни*, за да се стигне дотам, че цариградски патриарх станал славянинът *Никита* (***764—780***).

Още в старите си местоживелища някои от *прабългарите* също се приобщили към *християнството*. *Покръстването* на техни предводители е известно: през ***528 г.*** в *Цариград* християнин станал прабългарският вожд *Грод*; в ***началото*** на ***VII в.*** "в недрата на *християнството*" бил приет хан *Кубрат*. Изглежда, че през ***705 г.*** покръстен бил и хан *Тервел* преди да получи титлата "*кесар*" от византийците. Проникването на *християнството* в българското общество през ***първата половина*** на ***IX в.*** не отминало и ханската фамилия. Първородният син на хан *Омуртаг – Енравота-Боян*, станал първият български мъченик за *Христовата вяра*. Пленената от *византийците* сестра на хан *Борис I* приела в *Цариград християнството* и след завръщането си в *България* влияела върху своя брат. Появили се и първите български монашески обители в граничните области.

Териториалното разширение на *Българското ханство* през ***първата половина*** на ***IX в.*** за сметка на територии, които принадлежали на *Византийската империя*, включило земи, в които имало изградена църковна организация и население, приобщено в по-голямата си част към *християнството*.

ПЪРВОНАЧАЛНАТА ДЕЙНОСТ НА КНЯЗ БОРИС I (852—889; †907). ПРИЧИНИ ЗА ПОКРЪСТВАНЕТО. Княз *Борис I* поел управлението на огромна по територия държава, населена с разнородно по етнически състав население, сред което като маса доминирали *славяните*, а като фактор в държавнополитическия живот — *прабългарите*. Продължаващият българо-византийски конфликт бил уреден през ***856 г.***, когато по силата на сключения договор *Византийската империя* признала българските завоевания на *Балканския полуостров*. Сложно било положението по северозападната граница, където *Българското ханство* продължавало да отстоява своите позиции в *Трансилвания*, *Панония* и *Средния Дунав* в конфликти и сложни политически комбинации с *Немското кралство*, *Великоморавия*, *Хърватско* и други славянски княжества.

Към ***средата*** на ***IX в.*** за *България* били налице всички предпоставки тя да бъде приобщена към семейството на християнските държави в *Европа*. Преодоляването на религиозните различия в българското общество можело да стане не върху основата езичеството на *прабългарите* или *славяните*, а чрез приемането на една универсална религия, за която вече били налице историческите условия. Преди всичко религиозномирогледното единство било необходимо, за да бъдат преодолени племенните, етническите и културно-битовите различия сред населението, за да може то да се слее в една етнорелигиозна общност, в един народ. *Християнството* било подходяща религия за оправдание и обяснение на настъпилите изменения в имуществено-правните отношения в българското общество. С учението си за божествения произход на всяка земна власт, непротивене на злото и “на земните властители” то отдавна доказало пригодността си да служи на интересите на владетеля и на господстващата аристокрация. Макар и да имала огромна територия и многобройно население, *България* била смятана от своите могъщи съседи — *византийците* и *немците*, за страна на “езичници и варвари” и нямала достойно място в междудържавните отношения на християнизирана *Европа*. Тя оставала настрани от процеса на развитие на европейската духовна и материална култура, изграждана върху идейната основа на *християнството*. С идеята си за единен *Бог християнството* укрепвало самодържавието и единовластието, които били заложени в религията на *прабългарите*. Църквата като институция можела да бъде идеен крепител на управляващата аристокрация.

Трудно е да се проникне в същността на причините и съображенията, които насочили хан *Борис I* и неговото близко обкръжение към избора на *християнството*, още повече че те имали предложения за приобщаване и към други две големи религии — *исляма* и *юдаизма*, чиито проповедници успели да проникнат в ханския двор.

ПОКРЪСТВАНЕТО НА ВЛАДЕТЕЛЯ И НАРОДА. Естественият ход на историческите събития довел до конкретно решаване на въпроса за налагане на *християнството* в страната, макар първоначално българският владетел да изявил желание да приеме *християнството* от *Рим*. През ***863 г.*** избухнала нова българо-византийска война, която завършила с тежко поражение за *българите*. Поради природни бедствия настанал голям глад. Сред населението върлували болести. Между двете воюващи държави бил сключен “*дълбок мир*”. Българският владетел поел задължението да се приобщи към *християнството* и *Цариградската църква*. Пристигналите във византийската столица български пратеници били незабавно покръстени. Заедно с тях в *България* дошла и внушителна мисия от византийски духовници начело с епископ, които започнали масово *покръстване* на народа. Поради зреещата съпротива срещу *християнизацията Борис I* не придал голяма тържественост на акта на *християнското кръщение* и го извършил тайно през една нощ, като приел името на тогавашния византийски император *Михаил* (***865***).

Един от най-високообразованите византийци — патриарх *Фотий*, в специално послание до българския владетел, озаглавено “*В какво се състои работата на един княз?*”, подробно му разяснил същността на *християнската вяра*, решенията на вселенските събори и задълженията му като новопокръстен владетел. От *Цариград* били получени и законници, които трябвало да положат юридическата основа на християнската държавност, бит, морал и култура.

Изпратеното в *България* византийско духовенство поради непознаване на езика на основните етноплеменни групи извършвало най-обикновени обреди на кръщение и черкуване и не успяло да запознае населението със същността на налаганата вяра и свързаната с нея Църква и духовенство.

Успоредно с официалната византийска мисия християнска проповед извършвали и еретици, мисионери на други религии, хора без църковен сан и звание и т. н. Към създадения религиозен хаос се добавило и насилието, с което било извършвано кръщението на отделни лица, селища и групи. Създалата се сложна и напрегната обстановка била ловко използвана от привържениците на езичеството и преди всичко от някои среди на прабългарската аристокрация, които успели да създадат настроения и опозиция срещу *християнизацията*. През ***пролетта*** на ***866 г.*** недоволството срещу приобщаването на *България* и нейния владетел към *християнството* и сближението с *Византия* прераснало в бунт, възглавен и ръководен от част от прабългарската аристокрация. Бунтът избухнал във вътрешната област на държавата и участниците в него се насочили към *Плиска* с намерението да извършат преврат във върховното държавно управление. Те обвинявали владетеля, че е "дал лош закон" и е "отстъпник от бащината чест и слава", т. е. от прабългарската езическа вяра и традиции. Княз *Борис I–Михаил* успял да разгроми бунтовниците. Възглавяващите ги *52* боляри били избити заедно с целите им родове. По-малко знатните и обикновеният народ, които също участвали в бунта, не получили никакво наказание.

Бунтът бил насочен не само срещу наложената отчасти с насилие нова религия, но и срещу византийското духовенство. То отказало да даде покаяние на смирилите се бунтовници. Разправата от страна на владетеля и неговата войска била изключително сурова. Археологическите разкопки (некрополите край с. *Кюлевча*, *Шуменско*, и гр. *Девня*, *Варненско*) показват, че били избивани масово жителите на цели селища, участвали в бунта срещу владетеля и *християнизацията*. Усложняването на положението в страна и силно изразените антивизантийски и антихристиянски настроения и действия поставили пред сериозно изпитание княз *Борис I–Михаил* и неговото най-близко обкръжение за избора на пътя, по който по-нататък е трябвало да върви, за да има успех. Налагането на *християнството* и възприемането на обредите и ритуалите на *Християнската църква* срещнали съпротива, а актът на *покръстването* изглеждал малко прибързан и недостатъчно обмислен ход с оглед на неговите последици. И все пак жребият бил хвърлен. Връщане назад не можело да има.

БЪЛГАРИЯ МЕЖДУ РИМ И ЦАРИГРАД. БЪЛГАРСКИЯТ ЦЪРКОВЕН ВЪПРОС – ЯБЪЛКА НА РАЗДОРА МЕЖДУ ДВЕТЕ ЦЪРКВИ. Съюзът на *Франкската империя* с *Папството*, осъществен по времето на *Карл Велики*, изиграл важна роля за укрепването на *Християнската църква* в *Западна* и *Средна Европа*. Твърде скоро римските папи насочили своите усилия за *християнизирането* на *среднодунавските славянски племена*. Не били малки и амбициите им по отношение на *Балканския полуостров*.

Римската църква налагала в богослужебния и книжовния живот, както и във владетелските канцеларии, като официален език латинския и не допускала употребата на говоримите народни езици. В своя стремеж за налагане на църковното си господство тя срещнала упоритата съпротива на *Цариградската църква* и останалите източни патриаршии (*Александрийска*, *Антиохийска* и *Йерусалимска*), които застъпвали съборния принцип в управлението на Църквата и не признавали папското върховенство.

Цариградската патриаршия се стремяла да приобщи към *християнството* и да включи в диоцеза си племената и народите от *Европейския изток* и противодействала на активната мисионерска дейност на *Папството* сред *славяните*. Макар и да се стремяла да наложи гръцкия език като богослужебен и книжовен в държавите, които влизали в нейната орбита на влияние, тя била значително по-отстъпчива по отношение на народните езици и следвала евангелската максима: "Да хвалим Бога на всички езици!".

Съперничеството между двете основни средища на *християнството* в *Европа — Рим* и *Цариград*, които си оспорвали хегемонията над европейския християнски свят през ***втората половина*** на ***IX в.***, се пренесло върху българския църковен въпрос. При създалата се твърде сложна и опасна обстановка вътре в страната княз *Борис I–Михаил* се стремял чрез използване на противоречията между двете църковни средища да осигури независимост на *България* в църковно отношение и да превърне *Българската църква* в оръдие на държавната власт, а не на чужда сила.

Непосредствено след потушаването на бунта срещу *покръстването* княз *Борис I–Михаил* и болярството изпратили пратеничество при римския папа *Николай I*, както и обширен списък от *106* въпроса за всичко, което интересувало българския владетел и приближените му относно покръстването, християнската вяра и обреди, организацията на църковния живот, християнското законодателство и т. н. Подобно пратеничество по същото време било изпратено и в двора на немския крал *Людовик Немски*. През ***есента*** на ***866 г.*** папата заедно с многобройно духовенство начело с двама епископи проводил в *България* своите отговори на запитванията на българите. От немска страна също била изпратена църковна мисия, която заварила в страната папското духовенство и скоро била принудена да се завърне. Папската мисия започнала повторно покръстване на населението.

Преминавате на *българите* в лоното на *Римската църква* с острота поставило *българския църковен въпрос*. Пред опасността да има в подстъпите към *Цариград* силна и голяма държава под юрисдикцията и влиянието на *Папството Византия* се принудила да бъде гъвкава в своите дипломатически действия, значително по-отстъпчива по отношение на предявяваните от българска страна искания. В крайна сметка въпросът за принадлежността на българския църковен диоцез към едно от двете оспорващи го църковни средища бил разрешен през ***870 г.*** на проведения в *Цариград VIII вселенски събор* в присъствието на официални представители на всички християнски църкви. Съборът постановил *България* да премине под върховенството на *Цариградската патриаршия* и да бъде обособена като архиепископия. Римското духовенство било принудено да напусне страната. На негово място дошло отново византийско духовенство начело с ръкоположения от цариградския патриарх първи българки архиепископ *Йосиф* (*Стефан*).

Макар, че претърпяла поражение с двубоя с *Цариград* по *българския църковен въпрос*, *Римската църква* не загубила надеждата отново да върне в своето лоно *България*. В продължение на дълги години, когато им се отдавал благоприятен случай, папите установявали контакти с българския владетел и представители на болярството чрез пратеничества и настойчиво ги увещавали да се върнат при "своята майка пресветата *Римска църква*". Във *Ватиканския секретен архив* най-ранният регистър на *Папството* е запазил многобройни писма, които отчасти разкриват тези връзки. Окончателното обвързване на *България* с *Цариградската патриаршия*, обусловено от географското ѝ местоположение и от конкретната политическа обстановка, означавало трайно обвързване на нейната история, съдба и култура с християнския *Изток*. Оттогава насетне българо-византийската симбиоза в различни сфери и особено в областта на духовната култура поставила началото на нов модел от европейската цивилизация — славяно-византийския.

УЧРЕДЯВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА АРХИЕПИСКОПИЯ. *Покръстването* на *българите* не само ги приобщило към европейската християнска църковно-религиозна общност, то поставило основите на тяхното черкуване и имало за следствие учредяването и изграждането на *Българската църква*. По време на византийската и латинската мисия (***865—870***) въпросът, който най-много интересувал княз *Борис I–Михаил* и неговото обкръжение, бил статутът на българския църковен диоцез и неговото място сред съществуващите християнски църкви. От хода на преговорите с *Римската църква* станало ясно, че тя не желаела да даде на *България* самостоятелност съобразно исканията на нейния владетел и отхвърлила предлаганите от него личности (епископ *Формоза* и дякон *Марин*). *Българският църковен въпрос* бил уреден чрез решенията на *Осмия вселенски събор* (***869—870***) в присъствието на представители на всички християнски църкви (*Римска*, *Цариградска*, *Александрийска*, *Антиохийска* и *Йерусалимска*) върху принципите на съборността. Учредявал се български църковен диоцез, начело на който бил поставен църковен глава с титла "архиепископ на *България*", който бил подчинен на византийската *Цариградска патриаршия*. Непосредствено след събора в *България* пристигнал първият български архиепископ, ръкоположен от цариградския патриарх, заедно с многобройно византийско духовенство. Оттогава започнало организационното изграждане на българския църковен диоцез, изразено в учредяването на църковни епархии, поставянето на митрополити и епископи и подготовка на редови църковен клир. Първоначалната резиденция на главата на *Българската църква* била установена в манастира край *Голямата базилика* в *Плиска*. На Фотиевия събор, проведен през ***879—880 г.*** в *Цариград*, *Българската архиепископия* станала автокефална (самостойна). Отсега нататък нейният църковен глава щял да бъде избиран и ръкополаган от синод, а не от византийския патриарх.

СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ – СЪЗДАТЕЛИ НА СЛАВЯНСКАТА ПИСМЕНОСТ. Християнизацията на средновековна *България* както във времето, така и в хода на историята се преплела със създаването на славянската писменост и книжнина и въвеждането на славянското богослужение. Именно от това преплитане се изявил на историческата сцена българският средновековен културен модел, който макар и близък до византийския, чувствително се различавал от създадения в *Средна* и *Западна Европа*. Той имал възлово, определящо значение за създаване на славяно-византийската църковно-религиозна и културна общност и за цивилизоване на *южните* и *източните славяни*.

Най-важното и забележително културно завоевание на *славяните* през средните векове е създаването и развитието на славянската писменост и книжовност. Необходимостта от писменост у *славяните* се чувствала отдавна. Както пише *Черноризец Храбър* (***IX в.***) в своето "*Сказание за буквите*", първоначално те си служели с "черти и резки". След създаването на българската и другите славянски държави в тях били използвани гръцката и латинската писменост. Особено силни били традициите в използването на гръцкия език и писменост за нуждите на българската държавна канцелария. Свидетелство за това са многобройните каменни надписи от ***VIII—IX в.*** Правени били дори опити за използване на гръцки букви за предаване (транскрибиране) на текстове на прабългарски език. Нуждата от писменост се почувствала особено остро след християнизацията на *Великоморавия*, а след това и на *България*. Извършването на богослужението на чужди и неразбираеми от населението езици съдържало в себе си опасността за пълно отчуждение от Църквата и свързаната с нея духовна култура. Писменост на славянски език била необходима и с оглед деловата дейност на славянските държави: управлението и връзката с техните поданици, търговията и т. н. Върху основата на съществуващите графични системи в *България* и някои други славянски страни били правени опити за създаване на славянска азбука, които обаче били несполучливи.

Изнамирането, приложението и първоначалното разпространени на славянската азбука и книжнина е дело на братята *Константин—Кирил Философ* и *Методий*. Те били родени в *Солун*. Докато по-възрастният от тях – *Методий*, отрано се отдал на военноадминистративна служба и бил назначен за управител на една славянска област във *Византийската империя*, *Константин* получил блестящо образование в прочутата *Магнаурска школа* в *Цариград*. Той проявил изключителни дарби и привлякъл вниманието на византийските управници. През ***851 г.*** настъпила важна промяна в живота на двамата братя – те се оттеглили в манастира "*Полихрон*" на планината *Олимп* в *Мала Азия*. Там в продължение на *8* години "беседвали и прилежно се занимавали с книгите". Техните книжовни занимания през ***855 г.*** довели до изнамирането на славянската азбука. С помощта на тесен кръг от техните ученици те се заловили с превода на част от богослужебните книги от гръцки на славянски език.

Когато през ***862 г.*** при византийския император пристигнали пратеници на великоморавския княз *Ростислав* с искане да изпрати учители и наставници, които да извършват богослужението в страна му на славянски език, изборът паднал върху двамата братя, чиито занимания били добре известни. През ***863 г. Константин Философ*** и *Методий* заминали за *Великоморавия*. Тяхната мисия в славянската страна имала плодотворни резултати: те изградили самостоятелна славянска Църква и славянски училища, обучили голям брой ученици и подготвили славянско духовенство, увеличили обема на славянската книжнина чрез нови преводи и налагали славянския език в богослужението и в деловата писменост.

Срещу тяхната дейност се опълчили привържениците на триезичната догма, според която християнското богослужение трябвало де се извършва само на трите "свещени езика" — гръцки, латински, еврейски. В диспут с тях във *Венеция* през ***867 г.*** *Константин Философ* риторично им отговорил: "Бог не изпраща ли дъжд еднакво за всички? Също тъй и слънцето не свети ли еднакво на всички? И не дишаме ли еднакво всички въздух? И как вие не се срамувате, като признавате само три езика и като повелявате, щото всички други народи и племена да бъдат слепи и глухи?".

Във връзка с възникналите спорове и необходимостта от освещаване на славянските книги от папата двамата братя били извикани в *Рим*. Папа *Адриан II* осветил славянските книги и богослужение. Малко преди смъртта си *Константин Философ* приел строг монашески обет и името *Кирил*. Той починал на ***14 февруари 869 г.*** в *Рим* и бил тържествено погребан в църквата "*Св. Климент*". На смъртния си одър той се обърнал към брат си *Методий* с думите: "Ей, брате, ние бяхме впрегнати заедно да орем една бразда. След като завърших своя живот, аз падам на нивата. Ти много обичаш планината [*Олимп*], но заради нея не оставяй учението си, защото с него по-лесно ще можеш да се спасиш...".

След Кириловата смърт *Методий* се установил при княза на панонските славяни *Коцел*, по чиято молба папата скоро го ръкоположил за епископ на цяла *Панония*. Това не се понравило на немското духовенство, което започнало да сипе хули и клевети срещу славянския първопросветител и той бил заточен в продължение на две и половина години в манастир в *Швабско* (според едни изследвачи в *Елванген*, а според други на о. *Райхенау* в устието на р. *Рейн*). За да защити престижа на *Римската църква* и да укрепи нейното влияние сред славяните, папата наредил да освободят *Методий* и го ръкоположил за архиепископ на *Великоморавия* със средище *Велеград* (***874***). Повторното идване на *Методий* било отбелязано с възход на славянското богослужение, обучение и книжнина. Самият той, подпомаган от своите ученици, се отдал на усилена книжовна и преводаческа дейност. Уморен от непрекъснати борби, трудове и мъки, *Методий* починал на ***6 април 885 г.*** За свой приемник измежду многобройните си ученици (те били повече от *200*) той избрал *Горазд*. Всъщност това бил краят на *Великоморавската мисия* в създаването и разпространението на славянската просвета и книжовност. За немското духовенство Методиевата смърт сякаш била знак за разправа с делото на славянските първопросветители и най-вече с техните ученици. Постепенно славянският език бил забранен в богослужението, а славянското духовенство — отстранено от Църквата. Наклеветени, че кроят бунт срещу новия великоморавски княз *Светополк*, по-младите Кирило-Методиеви ученици били продадени в робство във *Венеция*. Най-жестоко било отношението към онези ученици, които били в най-близкото обкръжение на двамата братя. Заедно с мнозина други те били хвърлени в затвора и подложени на мъчения. Оцелелите от тях били прогонени извън пределите на *Великоморавия*.

КИРИЛО-МЕТОДИЕВИТЕ УЧЕНИЦИ В БЪЛГАРИЯ. Сред прогонените били *Климент*, *Наум* и *Ангеларий*. През ***886 г.*** те тръгнали за *България* — единствената славянска страна, в която можели да намерят не само убежище, но и условия за продължаване на своята дейност. Едва ли в *Пространното житие на Климент Охридски* случайно е записано: "Изповедниците Христови, понеже знаели, че *Господ* заповядва на гонените от такъв глад да бягат в друг град, закопнели за *България*, за *България* си мислели и се надявали, че *България* е готова да им даде спокойствие...". Наистина те били очаквани. Приобщени към *християнството*, съградили многобройни църкви и манастири и създали своя църковна организация, българите изпитвали остра нужда от християнска проповед и богослужебна книжнина на разбираемия за по-голямата част от населението славянски език.

В лицето на княз *Борис I–Михаил* пристигналите в *България* ученици на братята *Кирил* и *Методий* намерили истинския, достоен покровител на *славянската книжовност*. Те били приети от него в *Плиска* с голяма почит. През същата година от *Цариград* пристигнали и част от онези ученици на славянските първопросветители, които били продадени като роби във *Венеция*.

В хода на продължителните разговори на дошлите славянски духовници и учители с българския владетел и приближените му боляри се оформил план да бъдат създадени две основни средища за обучение на духовенство и за просветно-книжовна дейност на славянски език: едното в областта *Кутмичевица* (дн. *Македония*) със средище *Охрид*, а другото в *Североизточна България*. За поле на Климентовата дейност била определена *Кутмичевица*. За да я улесни княз *Борис I–Михаил* извършил някои промени в управлението на областта, издал разпореждания към населението ѝ, а на *Климент* били предоставени *3* болярски къщи за училища и местопребиваване. В определената му област *Климент* разгърнал широка проповедническа и книжовно-просветителна дейност, която имала значение както за цяла *България*, така и за останалите славянски страни. За *7* години той обучил *3 500* ученици, повечето от които станали духовници. Покрай грижите за подготовка на църковен клир и книжовници *Климент* намирал време и за книжовен труд, и уредба на българската държава. По думите на неговия житиеписец "той съставил прости и ясни слова за всички празници, които не съдържат нищо дълбоко и много мъдро, но били понятни и за най-простия българин". Същевременно реформирал и създадената от *Кирил* и *Методий* глаголическа графическа система, въвеждайки "други форми на буквите" — кирилицата. За нейна основа му послужило гръцкото заглавно писмо. Център на дейността на *Климент* станал основаният от него със съдействието на княз *Борис I–Михаил* манастир "*Св. Пантелеймон*" в *Охрид*. В този град той построил и други две църкви, едната от които по-късно била превърната в архиепископска катедрала. През ***893 г.*** бил ръкоположен за епископ и за църковен надзорник на "третия дял от *Българското царство*". Извършил изключителни дела за развитието на славянската книжовност и за духовното прераждане на българския народ, *Климент Охридски* починал на ***27 юли 916 г.*** и бил погребан в църквата на основания от него манастир "*Св. Пантелеймон*" в *Охрид*. Скоро след това бил провъзгласен за светец и чудотворец.

Наум разгърнал дейността си в *Плиска* и *Североизточна България*. Първоначално извършвал главно църковно-проповедническа дейност. С подкрепата на *Борис I–Михаил* създал в манастира край *Голямата базилика* в *Плиска* книжовно средище и училище, където ръководел преписването и размножаването на основните богослужебни книги. Археологическите издирвания през последните години показват, че вероятно с неговата дейност трябва да се свърже първоначалното изграждане на манастирските просветни и книжовни средища край с. *Равна*, *Варненско*, с. *Черноглавци*, *Шуменско*, и в скалната обител край с. *Мурфатлар* (*Северна Добруджа*). Под неговото ръководство и напътствия се включили в усилената дейност и такива изтъкнати църковници и книжовници като *Йоан Екзарх*, *Константин Преславски* и др. В усиления книжовен живот, който кипял в българската столица, се включил и завърналият се от *Цариград* високообразован син на княз *Борис I–Михаил — Симеон*. Успоредно с просветителската и мисионерската дейност *Наум* се посветил и на книжовното творчество. Негови произведения поставили основите на славянската и българската църковна химнография. Заради неуморната си дейност в този дял на *България* той бил наречен от неговите житиеписци "мизийски светилник". Когато *Климент* бил ръкоположен за епископ (***893***), *Наум* бил изпратен в *Охрид*, за да просвещава, учителства и ръководи книжовната дейност вместо него. Средище на дейността му бил основаният от него със съдействието на княз *Борис I–Михаил* и сина му *Симеон* манастир край *Охридското езеро*, запазен и до днес, носещ неговото име — "*Св. Наум*". Там известният български просветител и книжовник починал на ***23 декември 910 г.***

Идването на учениците на славянските апостоли и първопросветители *Кирил* и *Методий* в *България* съвпада с времето на радикално религиозно и културно обновление на българското общество. Тяхната дейност се развила в няколко насоки и постиженията в тях очертават нейното значение. Преди всичко те развили голяма мисионерска дейност за разпространение, осмисляне и възприемане на християнството на говорения от по-голямата част от българското население славянски език. Положили основите на системното обучение по грамотност и църковно служене, на българското образование и училище. Успели да реформират създадената глаголическа графическа система и наложили като азбука кирилицата, използвана от много други народи на света дори и до днес. Благодарение на техните усилия се обогатила, размножила и широко разпространила славянската книжнина. Системното и редовно черкуване на славянски език положило трайните основи на българската християнска култура и религиозност, в която вярванията и култовете на новата религия странно се преплели с остатъците от езическите вярвания и култове. Така били създадени устоите на българската духовна култура, която представлявала сърцевината и трайността на българското историческо развитие през вековете. Това било съзнавано още през *Средновековието*, поради което един безименен автор от ***XIII в.*** в хода на разсъжденията си заключил следното: "На света има три царства, както е *Светата Троица* на небето. Първото царство е *Гръцкото*, второто царство е *Българското*, третото царство е *Алеманското* (*Германското*). С *Гръцкото* царство е *Отец*, с *Алеманското* е *Синът*, с *Българското* е *Светият Дух*. Гърците ще предадат царството на *Господа*, *българите* ще останат по вяра *християни*, а *алеманите* ще погубят всички народи".

Проповедническата, просветителската, църковно-организационната, книжовната и реформаторската дейност на Кирило-Методиевите ученици и техните последователи в *България* в ***края*** на ***IX — началото*** на ***X в.*** имала изключително важно значение не само за нейното културно развитие, но и за всички славянски народи. Тя превърнала *България* в основно негаснещо огнище на славянската писменост и книжнина, в първия истински духовен водач на славянския свят. Чрез подвига им и сътвореното от тях на българска земя се отваряли широко дверите за приобщаване на славянството към европейската християнска цивилизация.

Тази дейност изиграла решаваща роля за формиране и определяне на славянския облик и езикова принадлежност на българската средновековна народност и култура. Ако налагането на *християнството* нанесло силен удар върху прабългарската аристокрация и нейните позиции в управлението на държавата, то въвеждането на славянската писменост и книжнина и на богослужението на славянски език предопределили окончателния залез на прабългарския етнически елемент.

Делото на *Константин-Кирил* и *Методий* и техните ученици в славянските страни и най-вече в *България* е огромен принос в изграждането и развитието на славянската и европейската средновековна култура.

ПОСЛЕДНИ ГОДИНИ ОТ ЦАРУВАНЕТО НА КНЯЗ БОРИС I—МИХАИЛ И НЕГОВОТО МЯСТО В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ. Установяването на "дълбокия мир" с *Византия* не означавало, че външнополитическите проблеми на *българската държава* били решени. Опитът за покоряването на разпокъсаните сръбски племена през ***880 г.*** се оказал неуспешен. Войската, предвождана от първородния Борисов син *Владимир-Расате* и *12* боляри, била обградена и пленена. След този несполучлив поход българският владетел сключил мир със сръбските жупани.

Не били забравени и българските интереси по *Средния Дунав*. През ***883—885 г.*** *българите* решително се намесили на страната на *Немското кралство* във войната му срещу *Великоморавия*, чието въздигане застрашавало интересите им.

През ***889 г.*** след *36*-годишно управление княз *Борис I—Михаил* доброволно се оттеглил от престола и се замонашил. Ала и в манастирската килия той не престанал да проявява интерес и активност спрямо управлението на държавата. На два пъти неговите действия били решаващи за определяне на тенденциите и хода на историческото развитие. Той починал на ***2 май 907 г.***

Чрез целокупната си дейност княз *Борис I—Михаил* се очертава като един от най-големите и велики държавници в историята на *Българското средновековие*. Смел и радикален реформатор, той ускорил процеса на приобщаване на българското население към *християнството*, съдействал за изграждането на новата институция — *Църквата*, дал превес на славянския елемент в културното, езиковото и етническото изграждане на българската общност чрез въвеждане на славянската писменост и книжнина и превърнал ранносредновековната българска култура в неделима част от европейската християнска цивилизация в нейния славяно-византийски модел. Цялата българска история носи върху себе си следите от неговата епохална историческа дейност. С право известният български историк *Петър Мутафчиев* (***1883—1943***) е присъдил: “*Борис* е бил, ако не във всяко отношение най-великият, безспорно най-мъдрият от всички владетели, които българите някога са имали. У никой друг измежду тях съзнанието за дълг и чувството за отговорност пред бъдещето на собствения народ не са били тъй дълбоки, както у него”.

ПРЕПОРЪЧИТЕЛНА ЛИТЕРАТУРА

Гюзелев, В. **Княз Борис Първи. България през втората половина на IX век.** С., 1969.

Гюзелев, В. **Покръстването на българския народ според някои малко познати извори и исторически съчинения от IX—XV в.** — сп. Родина, 1996, кн. 2, 5—26.

Добрев, Ив. **Кирило-Методиевите ученици през първите години след пристигането им в България (886—893).** — В: Изследвания по кирилометодиевистика. С., 1985, 129—160.

Тъпкова-Заимова, В. и др. **Светът след Иисус (I в. пр. Хр. — I Световна война).** В. Търново, GABEROFF, 1999—2000.

Антонова—Габеров—Павлов. **Български енциклопедичен речник.** В. Търново, GABEROFF, 1999—2000.

ПОЛИТИЧЕСКО МОГЪЩЕСТВО И КУЛТУРЕН РАЗЦВЕТ НА БЪЛГАРИЯ ПО ВРЕМЕТО НА ЦАР СИМЕОН ВЕЛИКИ (893–927)

Доц. д-р Пламен Павлов

Едва ли би могла да се намери по-кратка и съдържателна характеристика на този период от нашето минало от лаконичната фраза “векът на *Симеон*”, принадлежаща на класика на българската историография *Спиридон Палаузов*. “Войнолюбивият устрем и непримиримите замисли”, ненадминатото Симеоново “книголюбие” и грижа за културата са най-вярната илюстрация за състоянието на подем, в което се намира българското общество през тези няколко десетилетия.

УПРАВЛЕНИЕТО НА ВЛАДИМИР (889—893). Новият княз променя наложения от *Борис-Михаил* политически курс. Сближението с *Византия* среща острите критики на консервативните слоеве в българската аристокрация. На духовенството, в значителна част гръцко, се гледа с недоверие. Въпреки че приписваният на *Владимир-Расате* опит за скъсване с новата вяра почива на полулегендарни данни, възпитаваният в духа на прабългарската религия дългогодишен *канартикин* навярно не е съвсем чужд на подобни настроения. Обвиняват го, че “... започнал да върши грабежи ...”. Моралният му облик, ако се вярва на един западен хронист, е много далеч от нормите за справедлив и умерен християнски владетел. Така или иначе делото на *Борис-Михаил* е поставено на изпитание. Старият княз хвърля расото, сваля *Владимир* и го наказва с ослепяване. Свиканият в *Преслав* народен събор (***893***) приема за княз *Симеон*. Именно в този град е преместена столицата, с което още веднъж е отречено езическото минало. Според едно по-късно сведение навярно тогава е решено гръцкият език да се замени със “*славянски*” (*старобългарски*) в богослужението и администрацията, което утвърждава позициите на новата вяра и ограничава възможностите за византийско влияние по линия на Църквата.

ПЪРВИ ПЕРИОД НА ВОЙНИТЕ С ВИЗАНТИЯ. *Симеон* е третият син на *Борис-Михаил*, “дете на мира”, както се изразява *Николай Мистик*. Той получава най-блестящото за времето образование в прочутата *Магнаурска школа* под ръководството на самия патриарх *Фотий*. Неговият интелект е така забележителен, че половин век след смъртта му продължават да го наричат “*полуелин*” — образен начин за сравнение не с тогавашните византийци, а с великите умове от античността. Младият българин е запомнен като познавач на реториката на *Демостен* и силогизмите на *Аристотел*, като човек, пристрастен към “писанията на древните” и старата история. След известен период на “свято подвижничество” (монашество) *Симеон* се завръща в *България* и се включва в кипящия духовен живот. Предполага се, че *Борис* го готви за глава на Църквата. Обстоятелствата променят съдбата на младия княз, но именно ярката византийска образованост и всестранните му познания оформят неговите политически възгледи и идеология.

През ***894 г.*** отношенията с *империята* внезапно се изострят. Стига се до т. нар. “икономическа война” заради самоволното преместване на тържището на българските търговци от *Константинопол* в *Солун*. Наистина решението на император *Лъв VI Мъдри* ощетява българите, но причините за войната са най-вече политически. Незачитането на *българската държава* и нейните интереси получава светкавичен отговор. Князът нахлува в тема *Македония* (*Източна Тракия*) и разгромява византийската армия. В стила на вековната византийска дипломация *Лъв VI* подбужда *маджарите*, обитаващи степите край *Днепър* и *Днестър*, да нападнат *България*. Разбит от тях и принуден да воюва на два фронта, *Симеон* трябва да маневрира. Като възпитаник на същата културна и политическа школа, той бързо намира решението. Протакайки преговорите с философа дипломат *Лъв Хиросфакт*, пратеник на императора в *Бъл-*

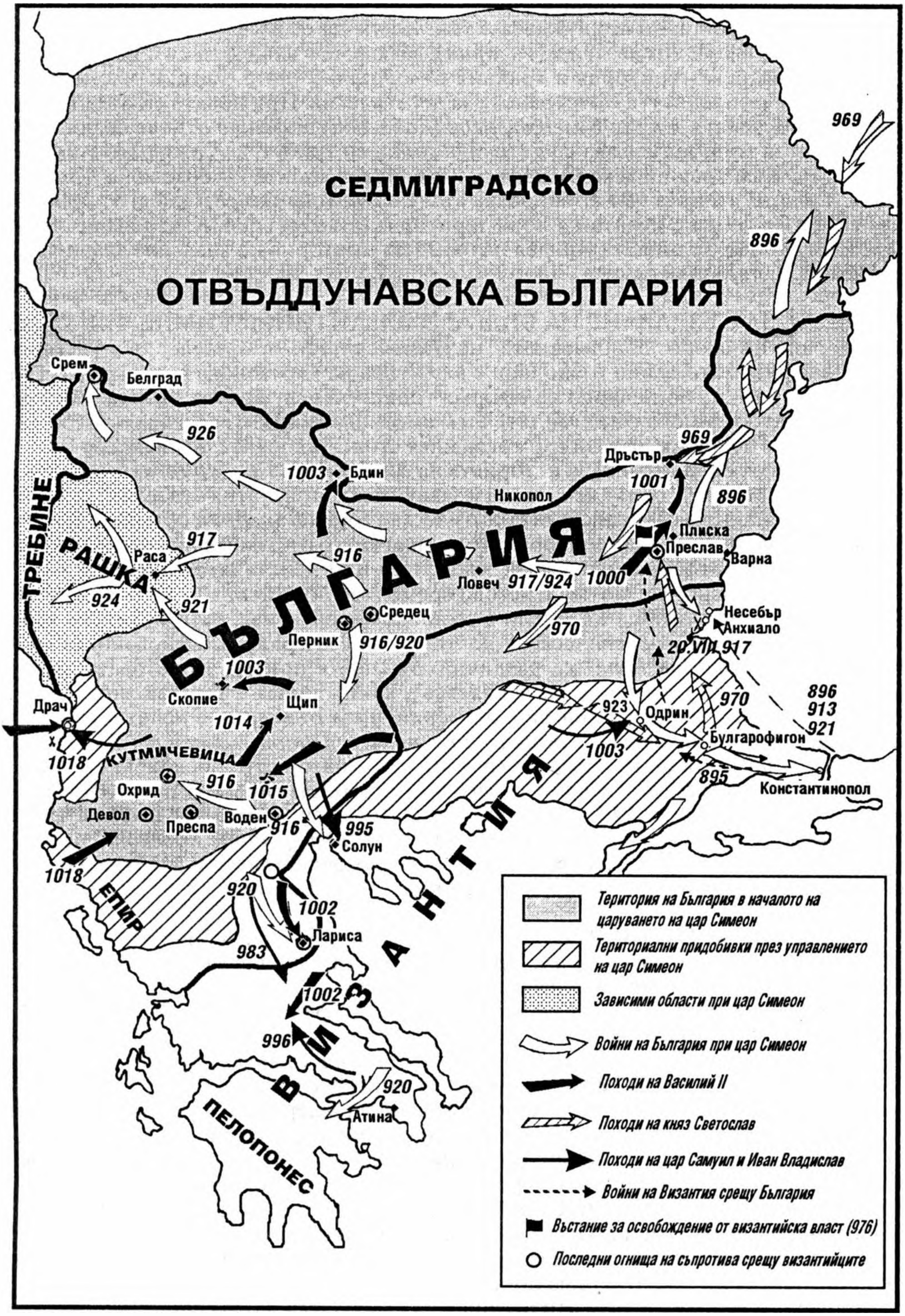
969
СЕДМИГРАДСКО
896
ОТВЪДДУНАВСКА БЪЛГАРИЯ
Срем
Белград
926
969
Дръстър
1003
Бдин
1001
Никопол
896
ТРЕБИНЕ
917
Раса
РАШКА
924
921
916
БЪЛГАРИЯ
Плиска
Преслав
Варна
Ловеч
917/924
1000
Средец
Перник
916/920
970
Несебър
Анхиало
20.VIII.917
1003
Скопие
Щип
Драч
1014
923
Одрин
970
896
913
921
1003
Българофигон
1018
КУТМИЧЕВИЦА
916
1015
895
Константинопол
Охрид
Девол
Преспа
Воден
916
995
Солун
1018
ЕПИР
920
1002
Лариса
983
1002
ВИЗАНТИЯ
996
920
Атина
ПЕЛОПОНЕС
▨ Територия на България в началото на царуването на цар Симеон
▨ Териториални придобивки през управлението на цар Симеон
▨ Зависими области при цар Симеон
Войни на България при цар Симеон
Походи на Василий II
Походи на княз Светослав
Походи на цар Самуил и Иван Владислав
Войни на Византия срещу България
Въстание за освобождение от византийска власт (976)
○ Последни огнища на съпротива срещу византийците

гария, Симеон установява съюз с *печенезите*. Българо-печенежкият удар не само ликвидира опасността, но принуждава *маджарите* да се изселят в *Панония*, където след век те създават държавата си (*Унгария*). Макар че в началото на ***X в.*** *унгарците* заграбват българска територия в крайния *Северозапад* (по р. *Тиса*, отчасти и в дн. *Трансилвания*), опасността е отстранена за десетилетия. При новата ситуация преговорите са прекъснати, а край *Булгарофигон* (*Бабаески*) *ромеите* отново са победени. *Лъв VI* моли за мир, задължава се да плаща годишен трибут, а тържището е върнато в столицата. Към края на века *Симеон* присъединява земите по посока на *Драч* (*Дурас*, дн. *Албания*), а през ***904 г.*** напредва към *Солун*, току-що разграбен от *арабите*. *Лъв VI* запазва града с цената на нови териториални отстъпки. Както свидетелства *Наръшкия надпис*, границата минава на ок. *20* км от втория по значение византийски стопански и културен център.

ИДЕЯТА ЗА СЪЗДАВАНЕ НА БЪЛГАРО-ВИЗАНТИЙСКА ИМПЕРИЯ. Унищожаването, или по-скоро "обновяването" на *Източната Римска империя* в български дух от българите като нейни господари е в центъра на Симеоновата програма. Тя се изявява през ***913 г.***, но навярно се оформя години наред, докато събитията стават неин катализатор. Много от детайлите на Симеоновата политическа мисъл остават неясни, обаче в основата на тази имперска идея стоят дълбоките познания на българския владетел, от една страна, на историята на *Византия* и *България*, а от друга — на доктрината на *ромейския икуменизъм*. Независимо от признатия суверенитет и християнизацията според византийската политическа теория *България* остава нейна "завладяна от варвари" изконна територия. Това личи както от думите на *Роман Лакапин*, че "*ромеите* ... не са забравили ... тази земя", така и от действията на *Йоан Цимисхи* и *Василий II* по-късно. Макар че по негово време тези положения да изглеждат пълна химера, *Симеон* не може да не мисли с дълбока перспектива, като истински голям политик. Той обръща икуменическата доктрина на *180* градуса. Основанията му да "заграби властта на *ромеите*" са различни. *България* приема Христовата вяра от *Византия* и така се "покорила на василевса", както пишат византийските автори. Какво пречи тогава императорът да е българин, щом *България* е действителна или бъдеща част от *Ромейската* (*християнската, православната*) *империя*? *Симеон* владее "целия *Запад*" или поне голямата му част, т. е. повторното обединение с "*Изтока*" (*Мала Азия*) може да стане и под негова егида. Византийският престолонаследник *Константин VII* през ***913 г.*** не е приеман за законен, а именно *Симеон* е "любимият духовен син" на василевса... Възникването на "*имперските проекти*" не е случайно, нито е личен каприз на княза. То отразява самочувствието и високия национален дух на българското болярство, на водещите сили в българското общество.

"ВАСИЛЕВС МИРОТВОРЕЦ". През ***912 г.*** *Лъв VI* умира, а брат му *Александър* скъсва отношенията си с *България*. Промяната е добре дошла за княза, който търси начин за намеса във вътрешните работи на *империята*. Макар *Александър* да умира неочаквано, а регентството на *Константин VII* да предлага мир *Симеон* се явява триумфално пред стените на "*Новия Рим*". Нестабилната вътрешна ситуация принуждава патриарх *Николай Мистик* да бъде отстъпчив. *Симеон* е приет тържествено в двореца. Условията му да се сроди с малкия император и като негов тъст да стане "*василеопатор*" ('баща на императора') и фактор в имперската политика са приети. Оттук до регентството като съимператор и до върховната власт има само една крачка. Патриархът символично "коронясва" княза, "като положил на главата му, както казват, вместо корона своя епиriptарий" — израз, който провокира научни спорове. Едва ли този жест означава, че *Симеон* става "*цар на българите*", както често се твърди в някои изследвания. По-скоро той е символично приобщен към царското семейство, т. е. може да се смята за "*василевс*" като най-близък роднина, но без изрично признаване на титлата. Едва по-късно *Петър* е признат за "василевс на *България*", но в други условия и пак като роднина на "василевса на *ромеите*" — единствен наместник на "небесния цар" на земята...

Договорът буди опасения и недоволство в *Константинопол*. Още в ***края*** на ***913 г.*** е извършен преврат. Императрица *Зоя*, майката на *Константин*, подкрепяна от военните, анулира споразуменията със *Симеон*. Българският владетел, който вече очевидно се смята за "*василевс*" и "*миротворец*" в раздираната от смутове *империя* (такъв е текстът върху един негов печат), отговаря със серия от удари към *Одрин*, *Солун* и *Драч*. Опитът на *Византия* да формира коалиция със *сърби*, *печенези* и *маджари* среща дипломатическото противодействие на *Симеон*. През ***лятото*** на ***917 г.*** мощна византийска армия извършва агресия спрямо *България*, но на ***20 август*** край р. *Ахелой* войските на *Лъв Фока* попадат в засада и са почти напълно унищожени. Половин век по-късно *Лъв Дякон* въздиша "над купищата ромейски кости край *Ахелой*, където безславно била посечена бягащата ромейска войска...". В това паметно сражение ярко проличават стратегическият талант и личната храброст на царя (в разгара на боя под него е убит конят му).

Край *Катасирти Лъв Фока* е разбит отново, а *Симеон* достига *Константинопол*, след което победоносно се завръща в *Преслав*. Нелоялният сръбски княз *Петър* е заменен с *Павел Бранович*, а през ***918 г.*** българите проникват до *Тива*, *Елада* и *Пелопонес*. Правителството на *Зоя* пада, а регентството отново поема *Николай Мистик*. Патриархът засипва *Симеон* с витиевати молби за "мир и любов", на които му е отговаряно иронично, че изходът е прост и лесен — "властта на *ромеите*". Ако съдим по откритите печати, *Симеон* се самоопределя като "василевс на *ромеите*", "миротворец" и "победоносец". Писмата му са адресирани до партиарха и сената, както правели византийските василевси. *Николай Мистик* обаче решително отказва да поднови споразуменията от ***913 г.*** През ***919—920 г.*** нещата се променят, тъй като енергичният флотски командир *Роман Лакапин* овладява византийската власт. Действията му са преценявани от *Симеон* като насилнически, незаконни, а и като своеобразно плагиатство — *Роман* омъжва дъщеря си за *Константин*, ставайки василеопатор, кесар, съимператор и пръв император. Скоро след това съвладетели на *Константин VII* стават трима Романови синове. На гневните настоявания на *Симеон* патриархът отговаря, че "никой няма да се съгласи" *Роман Лакапин* "да слезе от престола". Остава пътят на войната.

В периода ***921—924 г.*** Симеоновите войски поставят под свой контрол почти целия *Балкански полуостров*. Опитите на *Византия* да хвърли срещу *България* някой от съседите ѝ (*Николай Мистик* заплашва царя с *печенезите*, *маджарите*, *сърбите*, *русите* и дори с *кавказките алани*...) нямат резултат. Напротив, *Симеон* обвързва вождовете на *печенезите* с българската политика чрез династични бракове, а *Сърбия* е безпомощна срещу неговите военачалници — кавхан *Теодор Сигрица* и *Мармаис*. Упреците за "кръвопролитните Симеонови войни", които уж изтощили държавата неимоверно, са неоснователни. Военните походи са без особени човешки загуби — след *Ахелой* години наред византийските сили на *Балканите* са извън строя. Българските войски безпрепятствено достигат *Пелопонес*, *Златния рог* и *Дарданелите*, но "царицата на градовете" остава недостъпна без флот. Неведнъж се е спорило за мореплаването в средновековна *България*, най-вече с оглед политиката на цар *Симеон*. Така или иначе той е реалист и съзнава неравенството на силите при противник с вековна морска традиция. През ***923 г.*** *Симеон* прави правилен ход — търси морски съюзник. Египетският халиф *ал Махди* приема предложението, според което *Константинопол* остава за *българите* (*арабите* получават териториални придобивки и плячка), но щастливата случайност и бързата дипломатическа реакция на *Лакапин* осуетяват така опасната за *империята* коалиция. Нямат резултат и контактите с *арабите* в *Багдад* през следващата година. През ***есента*** на ***924 г.*** *Симеон* се съгласява на среща с *Роман* край брега на *Златния рог*. Бляскавата Симеонова гвардия акламира владетеля на гръцки език като "василевс на *ромеите*", напълно в духа на идеологическите норми на *империята*. Властният *Симеон* демонстрира своето военно, но и лично превъзходство на "узурпатора", дава някакви неопределени обещания за мир и се завръща в *Преслав*. Българският цар иска да спечели време, решавайки други въпроси, като навярно обмисля нови военни проекти. Натискът на юг не е отслабен, гарнизоните в тракийските крепости дори са подменени със свежи части.

БЪЛГАРИЯ, СЪРБИЯ И ХЪРВАТСКО (924—927). Отношенията със западните славянски съседи са една от недостатъчно познатите страни от политиката на *Първото българско царство*. *Пресиан*, *Борис-Михаил* и *Симеон* (както и наследниците им *Петър*, *Самуил* и *Иван-Владислав*) определено се стремят да ги включат в орбитата на българската държава, може би подобно на *славяните* от т. нар. *българска група*. *Симеон* последователно засилва позициите си в *Сърбия*, а през ***924 г.*** княз *Захарий* е принуден да бяга в *Хърватско*. Този път воденият от българите *Чеслав*, поредният "отхранен" в *Преслав* княз, служи само като примамка за сръбските жупани. В окови те са отведени в *Преслав*, а *Сърбия* е превърната в обикновена българска провинция. Актът напълно отговарял и на имперските амбиции на *Симеон*. Хърватският крал *Томислав*, подбуждан и от *Византия*, се солидаризира със *сърбите*. Една българска армия нахлува в *Хърватско*, но е разбита (***926***). *Томислав* вероятно се страхува да не последва съдбата на сръбския си събрат и търси съдействието на папата. Папските легати уреждат отношенията между двете страни. В тази връзка се допуска, че българският цар иска признание за императорската си титла от *Рим* (така твърди *Калоян* в писмо до *Инокентий III*), но подробности по въпроса не са известни.

През тези години *Симеон* и *Роман Лакапин* си разменят няколко остри писма. Василевсът отрича грубо аспирациите на *Симеон*, но българският владетел продължава да се подписва (според *Лакапин*) "цар на *българите* и *ромеите*". Той продължава да се готви за поредната война с *Византия*. Когато в *Константинопол* очакват появата на неговите войски, неочаквано пристига вестта за смъртта на българския цар (***27 май 927***). Новината прави толкова силно впечатление, че и години по-късно за печалното събитие се ширят легенди, една от които отдава неговата "сърдечна болест" (инфаркт) на направената по заповед на *Роман Лакапин* имитативна "черна магия".

ЗЛАТЕН ВЕК НА БЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА ПРИ ЦАР СИМЕОН ВЕЛИКИ (893—927). Времето не се измерва само с години, десетилетия, векове. В историята има периоди на блестящи полети на духа, необикновени постижения в политиката, науката, културата; интелектуални търсенията, които не могат да се поместят в традиционното разбиране за човешкото развитие. В такива случаи системата "причина-следствие" не може да обясни задоволително липсата на видими основания за всичко, което е постигнато. Точно такава необикновена, блестяща, велика епоха е *Златният век* на българската култура при цар *Симеон Велики*.

През ***деветото столетие*** варварската жизненост и агресивност на *славяни* и *прабългари* са облагородени от християнската философия, преобърнала ценностната система на цялото общество. Създаването на славянската писменост и пристигането на Кирило-Методиевите ученици в *България* поставят началото на нова култура, която още в зародиш носи гена на различието от вековната римо-византийска политико-културна общност. Единствено геният на *Симеон Велики* обаче е в състояние да изведе начинанието на княз *Борис I Покръстителя* до непознати висини и да му създаде вековна устойчивост.

РАЗЦВЕТ НА БЪЛГАРСКАТА КНИЖНИНА И КУЛТУРА (893—927). Княз *Борис-Михаил*, а след него и *Симеон*, изпитват определени опасения, че с налагането на християнството в *България* се установява твърде силно византийско духовно политическо и идеологическо влияние. Затова вниманието им е насочено към въвеждането на славянската писменост и създадения от Светите братя *Кирил* и *Методий* старобългарски език като най-ефективно средство за разграничаване от *империята* и за устояване на българската културно-историческа идентичност и държавен суверенитет.

Климент, *Наум*, *Ангеларий*, *Константин* и други ученици на *Кирил* и *Методий* пренасят глаголическата графична система в *България*. Наистина тя е съвършена, но извънредно трудна за усвояване. Затова *Климент* тръгва по пътя на нейното реформиране. Житиеписецът му отбелязва, че "измислил други писмена, по-ясни от ония, които изнамерил *Кирил*". Някои учени прибързано направиха заключението, че *Климент* създава т. нар. *кирилица*, в която са съчетани елементи от гръцкото скорописно писмо и глаголицата. Фактите показват друго — *Климент* въвежда само т. нар. *кръгла глаголица*, която е с по-ясни и опростени очертания.

В *Плисковско-Преславската школа* тръгват по пътя на въвеждането на букви от гръцката азбука. Тази реформа обаче не може да се свърже с конкретно име — тя се развива по естествен път, продължително. Заслугата може би е на онези ученици на *Кирил* и *Методий*, дошли в *България* от *Византия*, а може би и на самия *Симеон*. Постепенно от *глаголическото писмо* остават само буквите за типично славянските звуци — *Ж, Ч, Ш, Щ, Ь, Ъ*. *Глаголицата* не изчезва изведнъж и напълно — в отделни райони на *България* тя съществува чак до ***XII в.*** Редом с реформирането на графичната система на азбуката се формира обликът на старобългарската литература и език.

Книжовните занимания на *Климент Охридски* са посветени почти изцяло на народното просвещение. Той създава множество поучителни слова за всички празници, предназначени за душите на "по-простите българи". *Климент* е автор и на "висока литература", отличаваща се с изискан витиеват стил, достъпен само за най-образованите. Такива са: "*Похвално слово за Захарий и зачатие на Йоан Кръстител*", "*Похвално слово за Йоан Кръстител*", "*Похвално слово за Кирил Философ*" — общо *26* похвални слова. *Климент* оставя забележителни следи в химнографията — песнопения с общохристиянско съдържание и предназначение, посветени на определени църковни празници.

През ***915 г.*** престарелият *Климент* се оттегля от активна църковна и културна дейност и се усамотява в построения от самия него манастир край *Охрид*. Умира на ***23 юли 916 г.***, оплакан и почитан от всички.

Наум Охридско-Преславски замества *Климент* в *Македония* между ***893*** и ***900 г.*** След това отново се завръща в *Преслав* и оглавява княжеския скрипториум. Именно той подтиква епископ *Константин Преславски* да преведе "светото евангелие от гръцки на славянски". До скоро се смяташе, че не са запазени негови произведения. Учените вече смятат, че са открити някои негови химнични творби, в които в акростих се чете името *Наум Охридски*.

През ***905 г.*** на преклонна възраст *Наум* също се оттегля в манастир край *Охрид*. Там живее *5* години и умира в дълбока старост на ***23 декември 910 г.***

Интелектуалците от *Симеоновия кръг* не само превеждат византийски оригинали, но създават и творби, които нямат аналог в средновековната ни книжнина. Пръв сред всички е *Йоан Екзарх* — удивителен преводач, творец, учен с енциклопедични интереси и знания. Неговият "*Шестоднев*" не е обикновена компилация от преводи на чужди съчинения, а своеобразна авторизирана интерпретация, свидетелстваща за висока начетеност и интелигентност. "*Шестоднев*"-ът предлага знания за земята и земните елементи, за природата, анатомията и физиологията на човешкото тяло и пр. Забележителен е преводът на съчинението от *Йоан Дамаскин* "*Богословие*", което *Йоан Екзарх* поднася на българския читател под името "*Небеса*". Той издига тезата, че при превода не бива да се следва робски оригинала, а да се следва тъждеството на мисълта.

Двете основни съчинения на *Йоан Екзарх* — "*Шестоднев*" и "*Небеса*", изграждат теоретичния слой на българския език. Писателят изказва идеята, че славянският език на *Кирил* и *Методий* е "свой език", т. е. роден език на *българите*. Същевременно *Йоан Екзарх* изгражда понятийно-категориалния апарат, създава нови думи, някои от които се използват и днес — "вещ" (за обозначаване на нещо материално), "битие", "добродетел", "благочестие" и пр.

Черноризец Храбър остава в историята с едно-единствено съчинение — "*За буквите*", което бележи началото на старобългарската и старославянската публицистика. Творбата е страстна защита и възхвала на делото на братята *Кирил* и *Методий*. Тя е най-популярна в старите литератури на *сърби*, *руси* — досега са открити десетки преписи и редакции.

Черноризец Храбър обосновава правото на *българите* да имат собствен богослужебен език. Като отхвърля триезичната догма той пише: "... Славянските букви са по-свети и по̀ за почит, защото свет мъж ги е създал, а гръцките — елиниезичници...".

Константин Преславски е един от най-блестящите представители на *Симеоновия интелектуален кръг* в *Преслав*. Той е високо образован и начетен книжовник. Владе прекрасно гръцки език, ориентира се с лекота в дебрите на философията, интересува се от история. Поезията му се отдава със завидна лекота, а музиката му е близка и разбираема.

През ***893 г.*** в навечерието на *Преславския събор Константин Преславски* завършва два свои труда. Първият е т. нар. *Учително евангелие*, в което са включени *51* беседи, подредени по църковния календар. Преводът е извършен благодарение на настояванията на *Наум*.

Вторият труд е "*Историкии*" — първата историко-летописна творба на християнска *България*. В нея *Константин Преславски* проследява хронологията на византийските императори, изхождайки от позицията, че те са най-християнските владетели. Тъкмо поради това и записва, че император *Никифор I Геник* е убит от "мръсните *българи*". Той се ръководи от разбирането, че по онова време *българите* са езичници, без това да означава, че се отнася с презрение към собствените си предци.

Поетичните възможности на *Константин Преславски* намират най-ярко отражение в знаменитата "*Азбучна молитва*" — прочувствено обръщение към Бога, създател на "видимия и невидимия" свят. В стиховете под формата на акростих е вградена славянската азбука — символ на книжовност, просвета, възход. Идейно-емоционалната тъкан на творбата отразява съзидателната атмосфера и оптимистичния патос на старобългарската култура през *Златния век*.

С личността на цар *Симеон Велики* се свързват някои от най-забележителните творби и сборници. Такива са т. нар. "*Симеонов сборник*" ("*Изборник*"), запазен в руски препис от ***1073 г.***, и "*Изборник*"-ът от ***1076 г.*** В тях са събрани съчинения по философия, астрономия, физика, математика, ботаника, зоология, етика, граматика, поетика, история, теология и пр. Твърде интересен е сборникът "*Златоструй*" (*Маргарит*), в който са събрани творби на *Йоан Златоуст* — един от великите отци на *Православната църква*. Към тях е прибавено едно похвално слово за *Светата Троица* от *Климент Охридски*. В пролога към сборника е отбелязано, че сам цар *Симеон* е подбрал творбите на *Златоуст* от "всичките му книги".

Запазените до наши дни имена на книжовници от *Симеоновия интелектуален кръг* са само малка част от работилите за славянската книжовност и просвета. Известни са и няколко други имена, за които знаем твърде малко — презвитер *Григорий*, *Тудор Докс*, презвитер *Йоан*.

МАТЕРИАЛНАТА КУЛТУРА НА ЗЛАТНИЯ ВЕК. Архитектурата, строителството, монументалната пластика, живописта, художествено-декоративните занаяти преживяват небивал разцвет по времето на цар *Симеон Велики*. Тяхното развитие обаче не е самоцелно или пък само с практическо и естетическо предназначение. Материалната култура в съчетание с книжовните съкровища има силно политико-идеологическо звучене.

Накратко казано създава се *българска имперска държавна идеология*. Цар *Симеон Велики* търси противопоставяне на *Византия* не само във военнополитическо отношение, но и в идеологическо. Той оспорва правото на византийския василевс да бъде пръв в "семейството на християнските владетели". Отказва да приеме надменния византийски "расизъм" спрямо българите, на които в *Константинопол* все още гледат като на варвари, чиято съдба е да бъдат покорени и да станат ромейски поданици. Цар *Симеон Велики* съзнава, че може да оспорва първенството на *Византия* само ако създаде ореол на святост около своята столица — средоточие на светска и духовна власт, равни на византийските. Това може да стане по два начина. От една страна, *империята* трябва да бъде принудена да признае царска титла на владетеля и патриаршески сан на българския архиерей. От друга страна, самите *българи* трябва да намерят материален израз на своята държавна идеология. Точно поради това най-много средства и усилия са хвърлени за изграждане на новата столица — *Велики Преслав*. *Българският апокрифен летопис* от ***XI в.*** отбелязва, че *Симеон* "*Преслав* град гради и създаде в *28* години". Неизвестното преди селище разцъфтява. Издигат се църкви, дворци, крепостни стени, прокарват се улици, създават се манастири. В центъра на всичко се намира княжеският (царски) дворец, описан по един възхитителен начин от *Йоан Екзарх* в пролога към "*Слово за шестия ден*" от "*Шестоднев*":

"Когато [някой] обикновен и беден човек и [при това] чужденец, идвайки отдалече, [стигне] до портите на княжеския двор, още щом го зърне започва да се учудва и, изпълнен с възхита, пристъпва към вратите и моли [да го пуснат] и като влезе вътре той вижда да се издигат къщи от двете страни, украсени с камък и дърво и [целите] изписани. А като влезе в самия дворец и съзре високите палати и църквите, украсени необикновено богато с камък и дърво и [различни] краски, а отвътре с мрамор и бронз, сребро и злато, тоя няма да знае с какво да ги сравни...".

Тронната зала на *Симеоновия дворец* представлява забележително архитектурно постижение, което не е надминато през цялото Средновековие.

Храмовото строителство в столицата се базира на най-новите постижения в съседна *Византия*. Българските строители се отказват от т. нар. *базилика*, чиито корени са в езическото минало. Те възприемат *кръстокуполния план*, на църквите, който носи в себе си божествена хармония — кръстът и куполът, символи на вярата и Вселената.

По заповед на цар *Симеон Велики* е издигната т. нар. *Кръгла* (*Нова, Златна*) *църква*. Нейният план и композиционно решение не са повторени в нито една друга храмова постройка. Тя стои някак самотно, но величествено сред всички останали църкви. Жалките руини, стигнали до наши дни, подсказват, че е била богато украсена с керамика и стъкло, мед, злато и мрамор, стенописи и скулптури. Кръглата църква съперничи (не по размери) на най-свещения константинополски храм — "*Света София*", строен по Юстинианово време (***VI в.***).

Прекрасни художествени постижения има т. нар. "рисувана керамика", наричана с пълно основание от учените "*преславска художествена керамика*". Тя е вдъхновена от византийските традиции през ***IV—VI в.***, но в *България* е развита и използвана по най-разнообразни начини. Заможните хора могат да си позволят богато украсени сервизи за хранене; вътрешните и външните стени на църквите са декорирани с керамични композиции, фигури и пана; подовите настилки често пъти също са от рисувани керамични плочки. Дори икони са изработвани от керамика. За съжаление запазени са само отделни фрагменти от тях. Като по чудо е запазена една прекрасна икона на св. *Теодор Стратилат*.

Симеоновият *Златен век* до голяма степен е необичаен културен феномен. Той се появява изненадващо, достига небивали върхове, а постиженията му остават да живеят векове чрез усвоените от *православните славяни* български културни влияния.

Златният век бързо надхвърля тесните държавни граници, преживява сътресенията на езическото варварство и се превръща в неизчерпаема съкровищница за набиращата сили славянска цивилизация.

Личността и делото на цар *Симеон Велики* нерядко са предмет на противоречиви оценки, включително на упреци, че неговият *Златен век* е причината за "бързия залез" на *Първото българско царство*. Не липсват опити *Златният век* да бъде разпрострян и върху царуването на *Борис-Михаил* и *Петър*, разбира се, в ущърб на

Симеоновата изключителност като държавник, дипломат и културен строител. Историческите личности от ранга на *Симеон* не се нуждаят от особена "защита". Очертаният при неговото управление собствен, български път на политическо развитие в християнска *Европа*, високите цели в държавната и духовната сфера, утвърждаването на цивилизаторската роля на българската култура сред православните *славяни* са най-ярките свидетелства за величието на *Симеон* и българския *Златен век*.

ПРЕПОРЪЧИТЕЛНА ЛИТЕРАТУРА

Палаузов, Сп. **Избрани трудове, т. I.** С., 1974.

Златарски, В. **История..., т. I/2,** 280—494.

Божилов, Ив. **Цар Симеон Велики (893—927): Златният век на средновековна България.** С., 1983.

Динеков, П. **Проблеми на старобългарската литература.** С., 1989.

Рънсиман, Ст. **История на Първото българско царство.** С., 1993.

Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов. **Кой кой е в средновековна България, (статиите за Симеоновите съвременници).** С., 1995.

Тъпкова-Заимова, В. и др. **Светът след Иисус (I в. пр. Хр. — I Световна война).** В. Търново, GABEROFF, 1999—2000.

Антонова—Габеров—Павлов. **Български енциклопедичен речник.** В. Търново, GABEROFF, 1999—2000.

ЗАЛЕЗЪТ НА ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО (927–1018)

Доц. д-р Пламен Павлов

Гибелта на *Първото българско царство* настъпила след десетилетна ожесточена борба, която по категоричен начин показала свободолюбието и политическата зрелост на българския народ. Рухването на държавата било следствие не толкова от някакви вътрешни закономерности (изострянето на "класовата борба", разединението в средите на аристокрацията, "разрушителната роля" на богомилството и пр.), колкото на изключително неблагоприятното стечение на външнополитическите обстоятелства. При цялата сложност на държавното и общественото развитие на *България* през ***X–XI в.*** страната оставала регионална "велика сила", с която нейните противници и партньори трябвало да се съобразяват.

БЪЛГАРИЯ ПРИ ЦАР ПЕТЪР (927–969). Трудно е да се съгласим с оценките, представящи времето на цар *Петър* като епоха на политическа криза и упадък за българската държава. Макар "векът на *Симеона*" да бил отминал, *България* запазвала относителната си устойчивост на важен фактор в международните отношения. Скоро след възцаряването си младият цар, направляван от своя настойник *Георги Сурсувул*, сключил *30*-годишен мир с *Византия*. Договорът бил скрепен с брака на *Петър* и *Мария*, внучка на *Роман Лакапин*, преименувана в *Ирина* ("мир"). Българският владетел официално получил титлата "*цар*", на *Българската църква* бил признат патриаршески статут, а *Византия* се задължила да плаща ежегоден данък.

В *България* договорът бил предмет на противоречиви оценки. Без съмнение спадането на военното напрежение, особено в условията на природните бедствия от ***927 г.*** ("... силен глад, придружен от скакалци ...", които унищожили реколтата) и очертаващата се маджарска заплаха, било посрещнато с облекчение от мнозинството. Оформила се обаче и "партията" на т. нар. *Симеонови велможи*, която искала да продължи конфронтацията с *Византия*. Още при възцаряването на *Петър*, както стана ясно напоследък след разчитането на един старобългарски печат, тази групировка наложила за престолонаследник (*канартикин*) по-малкия му брат *Иван*. През ***928 г. Иван*** застанал начело на заговор, който бил разкрит, а претендентът — изпратен в изгнание във византийската столица. През ***930 г.*** вдигнал бунт най-големият Симеонов син *Михаил*, който още приживе на баща си бил лишен от престолонаследие и изпратен в манастир. Въстанието се провалило поради неочакваната смърт на *Михаил*, а хората му избягали на византийска територия. Както изглежда, недоволство предизвиквало и присъствието на роднини на царицата чужденка в *Преслав*, които не без основание били смятани за проводници на чужди интереси. Упреците, че *Петър* водел провизантийска политика обаче са лишени от сериозни основания.

Петър се сблъскал със сериозни проблеми и във външната политика. Възползвайки се от смутовете в *България*, през ***928 г.*** *сърбите* извоювали своята независимост. Българският цар не реагирал, както би следвало да се очаква, на византийската подкрепа за действията на сръбския княз *Часлав*. През ***934 г.*** започнали опустошителни маджарски нашествия. Въпреки договора за взаимопомощ византийското правителство не направило нищо съществено, за да помогне на *България*. Маджарски походи последвали през ***943***, ***948***, ***958***, ***962 г.*** През ***943 г.*** страната била нападната и от *печенезите*, съюзници на руския княз *Игор*, в което отново личала неблаговидната роля на *Византия*. Трудностите с *маджарите*, един страшен бич за почти цяла *Европа* през ***X в.***, дали възможност на войнствения император *Никифор II Фока* (***963–969***) да притисне цар *Петър*. Заради обвиненията, че българите не спирали маджарските набези към *Константинопол*, за което *Византия* навярно плащала някакви суми, царят бил принуден за изпрати синовете си *Борис* и *Роман* като заложници в столицата на *империята*. Българските опити за съюз с *Немската империя* срещу *маджари-*

те нямали успех и през ***965 г.*** *Петър* сключил сепаративен договор с техните вождове, като им обещал свободен коридор към византийските земи. Развитието на събитията постепенно изострило отношенията с *империята*.

По времето на *Петър*, определено по блестящ начин от *Презвитер Козма* като "дни за ратни беди", се задълбочили социалните противоречия. Добра почва за разпространение намерила "новопоявилата се зла ерес" на поп *Богомил*. Грижите на владетеля за Църквата, заради които след смъртта му бил канонизиран, се сблъсквали с ширещото се користолюбие и нравствена поквара сред духовенството. Неслучайно царят търсел примери за духовна извисеност в лицето на бележити личности като прочутия отшелник св. *Иван Рилски*.

Отрицателните оценки за личността и политиката на цар *Петър* са справедливи само отчасти. Като цяло държавата запазила по-голямата част от територията си по времето на *Симеон*, а военната ѝ мощ не била сломена. Сравнително висок оставал и международният ѝ престиж. Състоянието на "дълбок мир" с *Византия*, в което само по себе си нямало нищо лошо, в действителност се оказало по-продуктивно за *империята*, отколкото за българската страна. Византийските управници не пропускали и най-малката възможност да отслабят косвено своя "приятел и съюзник". Наивно е да се мисли, че цар *Петър* бил пасивен наблюдател — случаят с *маджарите* опровергава такова схващане. Очевидно е обаче, че неговите реакции били нерешителни и тромави, че той не могъл да използва в свой интерес немалкото вътрешни и външнополитически затруднения на *Византия*. Необезпокоявана от българите, *империята* преминала в решително настъпление срещу *арабите*, провела реформи и укрепила своята армия. Не било далеч времето, когато същата тази армия трябвало да бъде възпирана на българска земя.

ВЛОШАВАНЕ НА ОТНОШЕНИЯТА С ВИЗАНТИЯ И РУСКА АГРЕСИЯ (967—971). ЗАВЛАДЯВАНЕ НА ИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ. Укрепването на византийската военна машина давало възможност на *Никифор Фока* да чертае амбициозни планове не само в *Мала Азия*, но и на *Балканите*. През ***967 г.*** пристигналото в *Константинопол* българско пратеничество не само не получило годишния данък, но било позорно прогонено. Императорът си позволил непристойни, оскърбителни изрази по адрес на българите ("най-жалък и презрян народ") и на техния цар ("облечен в кожи кожогризец", "трижди роб на всесилния валилевс" и под.). Започналият скоро след това военен поход имал по-скоро разузнавателен и демонстративен характер и почти никакъв ефект. Нещо повече, у *Никифор Фока България* събудила мисълта за злополучния му съименник, както и опасения, че в тези "опасни места" ромейската армия би могла "... да бъде изклана като добитък..." от *българите*. Всичко това показва, че *Петър* бил готов за отбрана, а българската войска оставала силна и способна да се справи с противника.

В духа на вековната имперска практика *Никифор Фока* решил да използва политическата ситуация, като отслаби своите врагове, изправяйки ги един срещу друг. С щедри дарове и огромно количество пари за съюзник срещу *България* бил привлечен киевският княз *Светослав Игориевич*. Наред с целта да бъде нанесен удар на българите *Никифор* се стремял да отклони *русите* от византийската "задморска територия" *Херсон* (дн. на п-в *Крим*). Неслучайно пратеничеството в *Киев* оглавил *Калокир*, син на херсонския византийски стратег, който се сближил със *Светослав*. Двамата авантюристи лесно намерили общ език — *Калокир* искал помощта на *Светослав*, за да заграби императорската корона, като щедро му "отстъпвал" *България*.

През ***968 г.*** *Светослав* с *60*-хилядна войска от *руси* и *нормани* изненадващо дебаркирал в *Дунавската делта*. Нейде в дн. *Северна Добруджа* той се сблъскал с *30*-хилядна българска войска, която разбил и преследвал до стените на *Дръстър*. Научавайки за тежкото поражение, старият цар *Петър* получил апоплектичен удар и трябвало да се оттегли от властта. Той постъпил в манастир и след около година починал. Централната власт била разстроена, тъй като престолонаследникът оставал в *Констан-*

тинопол. *Светослав* използвал това и завладял около *80* български крепости, повечето от които били в т. нар. *Отвъддунавска България* (между *Дунав* и *Днестър*). Столицата *Преслав* обаче оставала незасегната. Висшата българска аристокрация преодоляла първоначалния стрес. Тя се постарала да насочи *печенезите*, с които *България* поддържала тесни връзки още от времето на *Симеон*, към руската столица *Киев*; същевременно от *Византия* била поискана помощ и освобождаване на *Борис* и *Роман*. Стреснато от неочакваните руски успехи в *България*, както и от плановете на *Калокир*, византийското правителство реагирало положително — с новия цар *Борис II* (***969—971***) бил сключен съюзен договор, а две български принцеси били отведени в *Константинопол* и сгодени за малолетните наследници на престола — *Василий* (*II*) и *Константин*. Военна помощ на *България* обаче явно не била предоставена.

Междувременно изтеглилият се от *България Светослав* успял да се справи с *печенезите*. В *Киев* той бил упрекнат от майка си *Олга* в лекомислие и незаинтересованост от насъщните държавни дела. Князът отговорил, че иска да премести столицата си в българския град *Малък Преслав* (*Преславец*) в *Дунавската делта*, тъй като бил запленен от неговото богатство и търговска роля. Въобще най-агресивно настроената част от руско-норманската знат не криела апетита си към завладяването на *България*, а в перспектива — на *Константинопол*. През ***969 г.*** *Светослав* нахлул отново в *България*. Този път българските сили били по-добре организирани. Според руски летопис пред стените на *Преславец* се разгоряла "... голяма битка и българите започнали да надделяват...". И този път обаче численото надмощие си казало думата. *Североизточна България* заедно с най-важните ѝ центрове — *Велики Преслав*, *Дръстър*, *Преславец* и *Плиска*, била окупирана.

Като всеки "варварски княз" и *Светослав* бил поблазнен от мисълта за *Константинопол*, най-малкото за обещаната му от *Калокир България*. За постигането на тези цели обаче на първо време не подхождала пълна конфронтация с *българите*, поради което поведението на княза било твърде особено. *Борис II* формално запазил властта си и *Преслав*, където обаче бил разквартируван силен гарнизон начело с войводата *Свенкел*. Царската хазна останала непокътната, дори християнските храмове не били осквернени и ограбени от езичниците *руси*.

Самият *Светослав* резидирал в *Дръстър*. Своеобразният руски протекторат над *Източна България* изглежда парирал съпротивата, внесъл смут в средите на аристокрацията. Едва ли има основание да се мисли, че руският княз заимствал политическата програма на *Симеон Велики*, както твърди например *П. Мутафчиев*. Нищо не показва той да е срещнал някакви симпатии сред българската аристокрация. Твърденията, че *Светослав* бил подкрепян от т. нар. *комитопули* (*Самуил* и братята му) остават безпочвени. По-скоро на българите бил наложен нежелан неравноправен "съюз", в чиито основи навярно лежало фактическото заложничество на *Борис II*, на роднините и близките на най-видните български боляри.

През ***970 г.*** начело на огромна войска от *руси*, *нормани*, *българи* и наемници (*печенези* и *маджари*) *Светослав* навлязъл в *Тракия*. Във *Филипопол* (*Пловдив*), чието население отказало да признае сключения с насилие и шантаж българо-руски "съюз", *Светослав* извършил нечувани зверства. Независимо от численото си превъзходство в *Източна Тракия* той бил разбит от *ромеите* и принуден да сключи примирие, след което се завърнал в *Дръстър*. В ***началото*** на ***април 971 г.*** новият византийски император *Йоан Цимисхи* (***969—976***) начело на силна армия неочаквано преминал незащитените от българите балкански проходи. След кратка обсада на ***5 април*** бил завзет *Преслав*. Византийският историк *Лъв Дякон* отбелязва, че заедно с руския гарнизон жестока съпротива оказали и *българите*. Те се биели не от лоялност към *Светослав*, а "... изпълнени с гняв към *ромеите*, които били причината за нашествието на *скитите* (*русите*) в земите им ...". В опожарения и оплячкосан от *ромеите Преслав Цимисхи* открил *Борис II*, към когото се отнесъл приятелски. Императорът демонстративно се обръщал към него като към "владетел на *българите*", а цялата кампания била представена като помощ на християни за християни. Коварната маневра имала успех — българските крепости се предавали доброволно на *Цимисхи*, а *Светослав* без особени усилия бил блокиран в *Дръстър*. Очевидно и в самата крепост българите надигнали глава, защото князът прибягнал към нови репресии и обезглавил *300* български боляри. При гибелта на един от воеводите му били извършени и човешки жертвоприношения с български деца. Всичко това обричало *Светослав* на изолация от страна на българите, дори и да е имал някакви привърженици сред тях. След тримесечна обсада, париран и от навлезлите по *Дунав* византийски кораби, князът капитулирал. Той се отказал от претенциите си към *България* и *Крим*, след което му било разрешено да отплува със своите ладии. При един от праговете на *Днепър* княз *Светослав* бил нападнат и убит от *печенезите*.

Руската агресия имала гибелни последици за съдбата на *Първото българско царство*. *Североизточна България*, люлката на българската държавност и основна територия в българската военноадмистративна структура, станала арена на борба между чужди, враждебни на страната сили. Нещо повече, ненавистта към руската окупация станала причина да бъдат допуснати войските на *Византия* във "вътрешната област" на държавата, където те не били стъпвали след злощастната за *ромеите* ***811 г.*** Овладяването на уж "освободената "от *Цимисхи* област не представлявало особена трудност. Той хвърлил маската и въдворил своята власт, поставяйки гарнизони и администрация, включително в част от отвъддунавските земи (т. нар. *Западна Месопотамия*). Пленяването на *Борис II*, който, както изглежда, бил много млад и неопитен (на не повече от двадесет години), увенчало триумфа на василевса в *Константинопол*. Под радостните възгласи на тълпата короната на *Симеон Велики* била свалена от главата на злощастния му внук. Според византийските разбирания за международно право българската държава прекратила съществуването си, а в *Йоанопол* (така *Йоан Цимисхи* преименувал българската столица) било установено византийското провинциално управление.

Окупирането на източната част на държавата и детронацията на *Борис II* демонстрирали крайните намерения на *империята*, но фактическото положение било друго. Ангажиран на *Изток*, *Цимисхи* оставил пълното завоюване на *България* като предстояща задача. Именно тогава изгряла звездата на *комитопулите*, най-младият от които — *Самуил*, станал символ на българското свободолюбие през вековете.

БЪЛГАРСКАТА ЕПОПЕЯ В БОРБАТА ЗА ОПАЗВАНЕ НА ДЪРЖАВАТА И ОСВОБОЖДЕНИЕ НА ОКУПИРАНИТЕ ТЕРИТОРИИ (971—1000). Властта в незавладените земи била поета от синовете на "велемощния комит *Никола*" — *Давид*, *Мойсей*, *Арон* и *Самуил*. Изказана е хипотезата, че те били най-близките роднини на царската династия. Висшата аристокрация в *Първото българско царство* имала изразена родова основа, а в двете царски фамилии се повтарят редица характерни имена (*Йоан*, *Гаврил* и особено *Пресиан*). *Комитопулите* обаче били само наместници, или регентство, тъй като царят бил жив. През ***973 г.*** те изпратили мисия в двора на *Отон I*, за когото *България* продължавала да съществува, както личи от немските хроники. При *комитопулите* избягал и патриарх *Дамян*, който се установил в *Средец*, а по-късно *Патриаршията* била във *Воден*, *Преспа* и *Охрид*.

Военната активност на българите започнала през ***976 г.***, когато *Йоан Цимисхи* починал, а във *Византия* избухнали междуособици. Действията били на широк фронт, но паднали и първите жертви (*Давид* и *Мойсей*). При тези обстоятелства *Борис* и *Роман* успели да избягат. Обаче на границата царят бил убит от един граничар, заблуден от византийското му облекло. *Роман* бил признат за цар и отначало се установил във *Видин*, а по-късно — в *Скопие*.

През ***986 г.*** *Василий II* предприел голям поход към *Средец*. Градът устоял на обсадата. При отстъплението си на ***17 август 986 г.*** ромейската армия претърпяла страшно поражение край *Щипон* (*Ихтиман*). Поетът *Йоан Геометър* оплаква позора на *ромеите*, пишейки как "*Истър* (*Дунав*, т. е. *българите*) грабнал венеца на славата от *Рим* (*Византия*)". В битката участвали войските на *Самуил*, *Арон* и цар *Роман*.

Поражението разклатило трона на *Василий II*, а избухналата гражданска война (***986—989***) улеснила българските действия. Временното си военно безсилие *Василий* се опитвал да компенсира с интриги, целящи привличането на *Арон*. Те били разкрити от *Самуил* и на ***14 юни 987 г.*** изменникът бил екзекутиран с цялото му семейство. Оцелял само *Иван-Владислав*, спасен от молбите на *Гаврил-Радомир*. Начело на държавата останали *Роман* и *Самуил*, които арабският хронист *Яхя Антиохийски* представя съответно като “цар” и “гулям” (‘роб военачалник’). През ***989 г.*** *Самуил* разширил българската територия към *Солун*, превземайки *Верия* (*Бер*) и *Сервия*. Именно към ***989—991 г.*** *българите* успели да освободят *Преслав* и *Дръстър*, както и част от отвъддунавските земи. Единственият сериозен неуспех бил пленяването на цар *Роман* през ***991 г.***, който починал в затвора през ***997 г.*** Царят скопец нямал други попреки роднини и едва тогава *Самуил* приел българската корона.

През ***995 г.*** *Самуил* постигнал изключителен успех, присъединявайки *Драч* към *България*. Той разбил и управителя на *Солун*, като пленил неговия син *Ашот*. По-късно арменският принц се оженил за царската дъщеря *Мирослава* и поел управлението на *Драч*, една от най-големите грешки на *Самуил*. Настъплението продължило. През ***996 г.*** *българите* плячкосали *Пелопонес*. На връщане обаче поради непредвидливост *Самуил* понесъл тежко поражение край р. *Сперхий*. Този нелеп удар, при който паднали хиляди убити и били отведени много пленници, все пак нямал фатални последици за българската военна мощ. През ***998 г.*** *Самуил* подчинил сръбския княз *Иван-Владимир* (пленен, а по-късно върнат в земите му като васал и царски зет) и по адриатическия бряг стигнал чак до *Задар* (дн. в *Хърватско*). По същото време имало конфликт с *маджарите*. Макар че бил сключен мир и имало династичен брак между *Гаврил-Радомир* и една унгарска принцеса, скоро отношенията се влошили. Унгарската заплаха и занапред можела да улеснява *Василий II*.

НЕРАВНИТЕ СИЛИ. КАТАСТРОФАТА КРАЙ КЛЮЧ. В началото на новото хилядолетие византийското надмощие ставало очевидно. *Империята* разполагала с по-голям човешки, стопански и военен потенциал, с по-добри международни позиции. Противниците в *Близкия изток* — *арабите*, били отслабени. На север бил постигнат съюз с *Киевска Русия*, приела през ***988—989 г.*** християнството от *Византия* — процес, в който участвало и българско духовенство от ромейските земи. Във византийската армия се появила т. нар. “*варяго-руска дружина*” от наемници, действала успешно на фронта с *арабите*, а навярно и срещу *България*. На *Балканите* *Василий II* се стремял да изолира *България*, постигайки приятелски отношения с консолидиращата се тогава *унгарска държава* — опасен съюзник в българския тил, както и с *хърватите* и *Венеция*. Моретата оставали под византийски контрол.

Още през ***пролетта*** на ***1000 г.*** *Василий* предприел серия от мащабни акции в *България*. Той настъпил през *Пловдив* към *Средец*, а докато българските сили били ангажирани там, пълководците *Теодоракан* и *Никифор Ксифий* завладели североизточните земи с *Преслав* и *Дръстър*. Месеци по-късно *ромеите* превзели *Воден*, *Верия* и *Сервия*, с което се откривал фронт между царските резиденции *Преспа* и *Охрид*. През ***1001 г.*** *Василий* обсадил *Видин* и след *8* месеца дунавската крепост се предала. *Самуил* веднага схванал стратегическия замисъл на противника и нападнал *Одрин*, но императорът не се поддал на военната диверсия. Завладяването на *Видин* дало възможност за настъпление на юг, по р. *Морава* и *Вардар*. През ***1002—1003 г.*** *Василий* се появил пред *Скопие*, където нанесъл тежко поражение на самия *Самуил*. Скопският управител *Роман-Симеон* (според някои учени самият *Роман*, син на *Петър*, както твърди *Скилица*) се предал. Край *Перник* обаче императорът претърпял неуспех. Градът бил отбраняван от прочутия *Кракра*, който смело отблъсквал византийските атаки. Нахлуванията, макар и в по-малки мащаби, продължили и през следващите няколко години. Около ***1005 г.*** *Ашот* предал *Драч*, което отслабило българския тил откъм *Адриатика*. Опитът на *Самуил* през ***1009 г.*** да премине в контранастъпление към *Солун* завършил с неуспех — намалената територия на държавата и отслабените от “перманентната” война ресурси подкопавали сериозно военната му мощ.

През ***1009—1014 г.*** българите получили известна възможност за съвземане поради ангажираността на *Василий II* на други фронтове. През ***юни 1014 г.*** императорът започнал нов поход към *Струмица*. Опитът на болярина *Несторица* да отвлече вниманието на *ромеите* с удар към *Солун* се провалил, а *Василий II* атакувал клисурата край с. *Ключ*. Клисурата била укрепена в стила на познатото ни прабългарско отбранително строителство с дървено-землена преграда и окопи. Съпротивата била силна и “василевсът загубил надежда за преминаване...”. На ***29 юни*** обаче познатият ни *Ксифий* чрез обход по високото било на *Беласица* атакувал българите в гръб. Опитът на *Самуил* за организирано отстъпление пропаднал, а самият той едва бил спасен от *Гаврил-Радомир*. В ръцете на *Василий* попаднали *15 000* български войници. По същото време *Гаврил-Радомир* организирал нови сили и разгромил елитния отряд на императорския любимец *Теофилакт Вотаниат*. *Струмица* устояла на атаките на *Василий II*, а настъплението на *Гаврил-Радомир* го накарало да отстъпи. Озлобен от провала на своя замисъл, от смъртта на *Вотаниат* и т. н., *Василий II* извършил уникално по своята безчовечност престъпление. Суровият и отмъстителен воин наредил пленниците да бъдат ослепени, като на всеки сто бил оставен по един едноок водач. Тези страшни и величави в своя трагизъм войнишки колони се завърнали при своя цар. При жестоката гледка *Самуил* получил сърдечен удар и починал (***6 октомври***). Великият неустрашим борец за независимост, който бил губил много битки, който не се поколебал да екзекутира собствения си брат и семейството му, “не можал да издържи това страдание...” — пише *Скилица*. Без съмнение тъжната армия от слепци и просяци, скитащи от град на град, била най-жестокият удар, който *Василий* нанесъл на *България* — удар, който му спечелил гордото от византийска и срамно от човешка гледна точка прозвище *Българоубиец*.

Преди двадесетина години гръцкият археолог *Н. Муцопулос* започва разкопки на о. *Св. Ахил* в *Преспанското езеро*, където в едноименната църква бе открит гробът на *Самуил*. Така бяха потвърдени вестите, че великият българин е погребан в любимата му резиденция *Преспа*.

ОКОНЧАТЕЛНО ЗАВЛАДЯВАНЕ НА БЪЛГАРИЯ (1014—1018). Смъртта на цар *Самуил* внесла смут сред болярството. Едва на ***15 октомври*** в *Битоля* за владетел бил провъзгласен *Гаврил-Радомир*, което подсказва, че е имало борба и разногласия за трона. Излишно е да гадаем кой е бил съперникът за трона, това станало ясно само след няколко месеца. *Василий II* използвал тези трудни за българите дни и месеци, като опустошавал страната и дори опожарил *Битоля*. Новият български цар се опитал да заблуди императора с обещания за “покорство”, но било ясно, че това е опит за печелене на време. Масираното настъпление блокирало българските войски, водени от кавхан *Дометиан*, в крепостта *Мъглен*. Стените на града рухнали под ударите на стенобойните машини и кавханът трябвало да капитулира. Поредната катастрофа изглежда напълно подкопала нестабилните позиции на *Гаврил-Радомир*, още повече, че той по същото време бил на лов, ако се вярва на едно византийско сведение. Храбрият воин и страстен ловец “превъзхождал баща си по физическа мощ и сила, но му отстъпвал по мъдрост и разум...”. Само *5* дни след събитията край *Мъглен* той бил убит от *Иван-Владислав*, когото сам някога спасил от неминуема смърт. Разколът между привържениците на “*Самуиловци*” и “*Ароновци*” още повече отслабвал вътрешното единство и давал горчивите си плодове.

Ароновият син *Иван-Владислав* (***1015—1018***) нерядко е прицел на негативни и емоционални оценки. Всъщност личните амбиции на новия владетел нямат отношение към решимостта му да отстоява държавния суверенитет. Положението оставало крайно тревожно, поради което царят започнал спешни укрепителни работи, свидетелство за които е и *Битолският надпис*. През ***1016 г.*** *Иван-Владислав* с измама ликвидирал сръбския княз *Иван-Владимир*, когото подозирал в сближение с *империята*. Този “български *Голиат*”, както го нарича византийският писател *Михаил Псел*, имал амбициозни планове за противодействие на *империята*. С помощта на *Кракра* през ***1017 г.*** той смятал да се съюзи с *печенезите*, но византийското злато осуетило проекта за общи действия, най-вероятно в *Североизточна България*. Два пъти *Иван-Владислав* се опитал да завземе *Драч*, което едва ли е било самоцел, а по-скоро опит за укрепване на българските позиции в дн. *Албания*. През ***февруари 1018 г.*** пред стените на адриатическата крепост царят влязъл в единоборство с драчкия стратег *Пигонит*, но бил коварно нападнат от укрити византийски пехотинци и загинал.

Гибелта на енергичния *Иван-Владислав* окончателно обезверила по-голямата част от аристокрацията, сред която без това се ширели раздори и във вътрешен план. Надмощие взела групировката, съгласна на пълна капитулация пред *Василий II*. В нея влизали царица *Мария*, патриарх *Давид*, ичиргубоилът *Богдан* и дори непримиримият доскоро *Кракра*. Походът към *Охрид* се превърнал в истински триумф за *Българоубиеца*.

Съпротивата обаче не била напълно преодоляна, в нея участвали много видни личности. Така например престолонаследникът *Пресиан* с братята си *Алусиан* и *Арон* заел позиции в непристъпната планина *Томор*, където смятал да събере остатъците от войската и да продължи борбата. Скоро обаче българите били блокирани, непокорните принцове отстъпили пред увещанията на *Василий II* и се предали. Не така постъпил храбрият *Ивац*, който обаче бил ослепен с измама при преговори с ромейски пратеници. Верният Самуилов воевода *Никулица*, който неведнъж в миналото бягал от византийски плен, бил обкръжен и принуден да се предаде. Замислящите въстание след оттеглянето на византийците *Гавра* и *Елемаг* от *Белград* (дн. *Берат*, *Албания*) трябвало да се откажат. Последната българска свободна територия била областта на *Срем* (дн. *Сремска Митровица*, *Югославия*) на р. *Сава*, където отново при преговори местният воевода *Сермон* бил прободен с предварително укрит меч от византийския стратег *Константин Диоген*. Независимата българска държава била унищожена. С цената на колосално военно напрежение, използвайки както цялата мощ на *империята*, така и жестоки, нечовешки методи, *Василий Българоубиеца* осъществил вековната мечта на *ромеите*.

Наскоро бе открит надгробният паметник на *Пресиан*, където принцът е наречен "*княз*" — титла, която през ***XI в.*** е владетелска. С други думи възможно е през ***пролетта*** на ***1018 г.*** бунтовниците в планината *Томор* да са обявили поредния и последен владетел на *Първото царство* — княз *Пресиан II* (***февруари—август 1018***).

Епичната борба срещу византийската експанзия изправя пред нас цяла плеяда от политически личности, сред които без съмнение най-ярко се откроява фигурата на великия *Самуил*. Едва ли може да му бъде дадена по-стойностна оценка от едно ехидно византийско подмятане от ***XIII в.***: "... оня прочут *Самуил*, който и досега е в устата на българите ..." — безспорно признание за мястото на големия българин в историческата памет на нашия народ.

ПРЕПОРЪЧИТЕЛНА ЛИТЕРАТУРА

Златарски, В. **История..., I, част 2.** С., 1995.

Заимов, Й., В. Тъпкова-Заимова. **Битолски надпис на Иван Владислав, самодържец български.** С., 1970.

История на България (през погледа на Ив. Божилов, В. Мутафчиева и др.). С., 1993, 67—73.

Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов. **Кой кой е в средновековна България (Енциклопедичен справочник).** С., 1994, (статиите за комит Никола, Рипсимия, Самуил, Гаврил Радомир, Иван Владислав, Пресиан II, Николица, Ивац).

Павлов, Пл. **Залезът на Първото българско царство.** В. Търново, GABEROFF, 1999.

Тъпкова-Заимова, В. и др. **Светът след Иисус (I в. пр. Хр. — I Световна война).** В. Търново, GABEROFF, 1999—2000.

Антонова—Габеров—Павлов. **Български енциклопедичен речник.** В. Търново, GABEROFF, 1999—2000.

ВЪЗОБНОВЯВАНЕ И РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКОТО ЦАРСТВО ПРИ ПЪРВИТЕ АСЕНЕВЦИ (1186–1241)

Доц. д-р Пламен Павлов

Въстанието на *Петър* и *Асен* избухнало след продължителен период на затишие в освободителното движение. На пръв поглед като че ли били прави онези, които смятали, че "*българите* по природа не са враждебни..." на византийската власт и се превърнали в нейни лоялни поданици. Такава била позицията на *Исак II Ангел* (***1185—1195***), който оценил оглавеното от *Петър* и *Асен* въстание като метеж на местни недоволници и честолюбци, каквито в тогавашна *Византия* имало много. Императорът обаче се излъгал жестоко, когато след победата през ***лятото*** на ***1186 г.*** сметнал бунта за потушен — много скоро той пламнал с нова сила, помитайки византийската власт.

БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ XI—XII В. Позицията на *Исак II Ангел* имала формални основания, но не била съобразена с уроците на историята. През първото столетие на византийското владичество българите неведнъж правели дръзки опити за решително отхвърляне на "ромейския ярем" и възобновяване на погиналото българско царство. Голямото въстание на *Петър Делян* (***1040—1041***) довело до временно възстановяване на българския държавен механизъм в огромни територии от *Дунав* до околностите на *Солун*. Сериозна опасност за империята създало и мощното въстание на *Георги Войтех* и *Константин–Петър Бодин* (***1072-1073***), довело до възкресяване на царството отново в югозападните български земи. Българите вдигали и редица локални бунтове: в *Тесалия* (***1066***), *Паристион* (начело с *Нестор* през ***1074***), *Средец* и *Несебър* (начело с *Лека* и *Добромир* през ***1078/1079***), *Пловдивска Тракия* (метежът на еретиците павликяни, водени от *Травъл* през ***1084—1086***). При династията на *Комнините* (***1081—1185***) *империята* постигнала сериозна политическа и военна стабилизация, като дори преминала в настъпление спрямо съседите си. При тази нова обстановка освободителната енергия на българите закономерно стихнала. *Мануил Комнин* (***1143—1180***) предприел поредния, а всъщност последен опит за възкресяване на византийската мощ в "римски" имперски план, за връщане на водещата ѝ роля в *Източното Средиземноморие*, дори в *Централна Европа*.

Вътрешната политика на *Комнините* била в интерес на поземлената аристокрация, особено се разраснало *прониарското съсловие*. Така по всяка вероятност се задоволявали непосредствените интереси на част от българското болярство. Същевременно състоянието на обикновените данъкоплатци, зависими или свободни селяни и граждани, се влошавало поради увеличаващите се разходи за активната външна политика и натоварената военнополитическа програма. Така или иначе затишието на освободителните борби било факт, макар и временно, а идеята за възстановяване на държавата била жива сред различните социални слоеве.

Свободолюбивите настроения сред българите очевидно били най-силни в *Паристрион*, особено в старопланинските райони. По думите на *Никита Хониат* местните *българи* се осланяли на крепостите си по "надоблачни височини" и се държали "високомерно към *ромеите*". Люлка на българската държавност и нейна вековна опора, областта между *Дунав* и *Балкана* била здраво свързана със спомена за *Първото българско царство*, за неговите най-бляскави победи и владетели. В *Плиска*, *Велики Преслав*, *Дръстър*, навярно и в *Търново* и в други от не малкото градове в *Паристрион* можели да се видят архитектурни паметници, надписи и други материални следи от величието на държавата при *Крум*, *Симеон*, *Петър*. Както знаем, в търновската църква "*Св. четиридесет мъченици*" съжителстват надписите на *Крум*, *Омуртаг* и *Иван Асен II*. От преписката на *Калоян* с папата научаваме, че местното болярство разполагало с някакви недостигнали до нас "закони" и "книги на нашите стари царе"

Симеон, *Петър* и *Самуил*. Едва ли е случайно, че именно в най-старата държавна територия двувековните тежнения към независимост се увенчали с успех.

Стабилитетът на *Византия* през ***XII в.*** бил временно и относително явление. Към ***80-те год.*** на века се засилили сепаратистките прояви и някои разлагащи тенденции. Усилията на *Андроник I Комнин* да неутрализира този процес със сурови мерки пропаднали. В периода ***1183—1185 г.*** на пръв поглед изненадващо рухнал митът за византийското военно надмощие. От северозапад нахлули, достигайки чак до *Средец*, побежжаваните неведнъж от *Мануил Комнин унгарци*. *Сърбите* използвали случая, за да отхвърлят византийската власт. През ***лятото*** на ***1185 г.*** *италианските нормани* окупирали *Драч* и *Солун*, след което потеглили срещу самия *Константинопол*. Въпреки че *Исак Ангел* успял да се справи с най-тежките проблеми (отблъскването на *норманите*, връщането на окупираните от *унгарци* и *сърби* земи), тенденцията към военно и политическо отслабване на *империята* ставала очевидна. За *българите* и аристокрацията им моментът за извоюване на независимост бил назрял.

ВЪСТАНИЕТО НА ПЕТЪР И АСЕН (1186—1188). Имената на водачите на освободителното движение се споменават за първи път във връзка със срещата им с *Исак Ангел* през ***ноември 1185 г.*** край *Кипсела*, където била армията за война с *норманите*. Според *Никита Хониат*, тогава императорски секретар, братята поискали като прония едно недоходоносно село. Скромното искане срещнало груб отказ, който според византийския историк бил добре дошъл повод за бунт. *Асен* дори не се въздържал да заплаши лично *Исак Ангел*, заради което бил наказан с удари по лицето. Как точно стоят нещата е трудно да се каже, но едва ли би могъл да бъде даден по-силен "коз" в ръцете на *Петър* и *Асен*. Отношението към тези без съмнение видни български първенци можело да бъде представено като "официална позиция към българското болярство".

Много е писано за произхода на братята, който за *В. Златарски* е *българо-кумански*, за *П. Мутафчиев* — българизиран *кумано-руски*, за някои румънски историци — "*влашки*". Тезата за куманското потекло на *Асеневци* се базира най-вече на имената "*Асен*" и "*Белгун*", които могат да са и прабългарски. Вярно е, че през ***XI—XII в.*** в *Паристрион* се оформила "*миксоварварска*" знат (от българизираните първенци на *печенези* и *кумани*), в планините имало и пастири *власи*. *Петър* и *Асен* имали ясно изразено българско самосъзнание, а презрителното подмятане "*власи*" у *Никита Хониат* и отделни други автори по-скоро целяло да "обясни" административната разлика между хората от тема *България* (главно дн. *Македония*) и сънародниците им на север от *Балкана*. От друга страна обаче, *Влахия* е споменавана, включително и от цар *Калоян*, неслучайно. Това показва, че още в началните години на *Второто царство* поне отчасти били възстановени позициите до *Карпатите*. Междувременно в спора около хронологията на въстанието, отнасяно от по-старите изследователи към ***1185—1187 г.***, ще отбележим критичното проучване на основния исторически извор — съчинението на *Никита Хониат*, което наложи събитията да бъдат "изместени" към ***1186—1188 г.***

Обстановката позволила на братята и съмишлениците им скоро да реализират замисъла си. В ***края*** на ***1185 г.*** заради сватбата си с унгарката *Маргарита Исак Ангел* наложил тежък извънреден данък върху добитъка. От *българите*, както често ставало и по-рано, "било поискано най-голямото количество" (според *Акрополит*), на което "варварите от *Хемус*" (по думите на *Хониат*) реагирали със съпротива и вълнения. "Първопричинители на това зло и подстрекатели на целия народ" били именно *Петър* и *Асен*. Те започнали целенасочена пропаганда, тъй като много *българи* "не се решавали да започнат бунта...". Братята изпъкват като много добри познавачи на психологията на средновековния човек — те не само развили идеята за помощта на св. *Димитър*, но първият им акт бил възстановяването на самостоятелната *Българска църква*. Поканените за освещаване на храма "*Св. Димитър*" в *Търново* епископи били заставени със сила да ръкоположат *Василий*, сподвижник на *Асен* и *Петър*, за български архиепископ. Новият водач на *Българската църква* коронясал по-големия брат, чието рождено име било *Теодор*, но той приел името на светия цар *Петър* в израз на възстановената царска власт. Колебанията на някои българи били пресечени и с "накърняването" им чрез безпощадна разправа с омразните византийски данъчни чиновници и войници. С обявяването на бунта била подхваната и "въоръжена пропаганда" — въстанически отряди потеглили в различни посоки, като ликвидирали византийските местни органи и обявявали българската власт.

Основните сили се насочили към *Преслав*. Този ход едва ли бил най-правилен от военна гледна точка, но именно освобождаването на историческата столица трябвало да демонстрира най-убедително крайната цел. По-късно *Петър* се установил в този град, което не означава отказ от царската власт в полза на *Асен* (както често се пише). Всъщност като пръв владетел *Петър* заел традиционната българска столица, която поне на първо време изглежда стояла преди *Търново*. Като водещ държавен център обаче се утвърдил именно "най-укрепеният и най-красивият от всички градове по склоновете на *Хемус*", където резидирал *Асен* в качеството си на съвладетел.

По време на първата си кампания (т. е. през ***пролетта*** на ***1186 г.***) въстаниците не могли да овладеят *Преслав*. Тогава те преминали *Източния Балкан* и взели под свой контрол проходите в района. *Исак Ангел* реагирал бързо и въпреки съпротивата разбил *българите* и овладял *Паристрион*. *Петър* и *Асен* избягали при *куманите*, а местното болярство привидно се покорило на императора. Всичко това станало през ***лятото*** на ***1186 г.***, когато населението не можело да се организира бързо поради малкото време и разгара на жътвата. *Исак Ангел* обаче "опожарил кръстците с жито", с което окончателно настроил *българите* срещу себе си, и победоносно се завърнал в *Константинопол*. С това той сметнал въпроса за приключен, без дори да остави сериозни гарнизони северно от *Балкана*. Някои ромейски аристократи обаче съзнавали същината на българските събития и *Исак Ангел* станал обект на жлъчни подигравки. Казвали, че *Исак* е по-велик и от *Василий II* — докато прочутият *Българоубиец* не могъл да сломи *българите* цели десетилетия, сегашният император сторил същото за няколко седмици...

Тези критики издавали основателни опасения. Още през есента *Петър* и *Асен* освободили *Северна България* с куманска помощ. Привличането на *куманите* било един от най-сериозните дипломатически успехи за *България*, който няма аналог в средновековната ни история. Започнал нов етап в освободителното движение — двамата владетели вече категорично заявили, че "нямало да се спрат (...), докато не обединели под една власт *мизи* и *българи*, както някога...". Тоест, докато не бъдела освободена и тема *България* и възстановена целостта на *Първото българско царство*. С отряд в днешните македонски земи бил изпратен *Добромир Хриз*, обособил се по-късно като самостоятелен владетел в *Просек* на р. *Вардар*.

Петър и *Асен* продължили настъпленията в *Тракия*. Византийската армия, водена от кесаря *Кантакузин*, била разгромена. Новият командващ — *Алексий Врана*, обърнал оръжието срещу императора, мечтаейки за короната. Смущенията в противниковия лагер дали възможност на въстаниците да проникнат към *Централна Тракия* и *Странджа*. Опитът на *Исак Ангел* да премине в контранастъпление през ***есента*** на ***1187 г.*** бил париран. Византийската армия превъзхождала българската по численост и като въоръжение и опит, но *Исак Ангел* се сблъскал с военния талант на *Асен*, военачалник "извънредно изобретателен и твърде способен в трудни положения", който печелел инициативата със светкавичните си удари в три посоки — *Пловдив*, *Боруй* и *Ахтопол*. През ***1188 г.*** *ромеите* атакували *България* през *Средец* и *Западния Балкан*, но били спрени край *Ловеч*, където *Асен* удържал тримесечна обсада, а *Исак Ангел* бил принуден да сключи примирие. Въпреки че най-младият брат — *Йоаница* (*Калоян*), бил отведен като заложник в *Константинопол*, *империята* "де факто" признала възобновената държава.

ПРЕОДОЛЯВАНЕ НА ВИЗАНТИЙСКАТА ЗАПЛАХА И ТЕРИТОРИАЛНИ УСПЕХИ (1188–1196). *Исак Ангел* само отложил разправата с *българите* предвид дотогавашните неуспехи и променящата се международна обстановка. Преминаването на *Третия кръстоносен поход* (***1189–1190***) открило нови възможности пред *българите*. Пратеничеството на "*Калопетър* и брат му *Асен*" посрещнало *Фридрих Барбароса* още в *Ниш*. Бил сключен съюз и със сръбския жупан *Стефан Неман*. Въпреки че кръстоносците завзели и разорили български земи под византийка власт в *Тракия*, включително *Пловдив* и *Боруй*, *Петър* признал старшинството на немския император. Нещо повече, в *Одрин Барбароса* бил посетен от ново пратеничество, обещаващо *40*-хилядна българо-куманска помощ за атака срещу *Константинопол*. Западни хронисти, например *Ансберт*, твърдят, че *Петър* искал от *Барбароса* "диадемата на гръцкото царство". Изглежда, че *българите* не били забравили примера на *Симеон Велики*. С други думи, ако *немците* съумеели да унищожат *Византия*, *Петър* искал да поеме мястото на "източен император", признавайки "западния" (този на *Свещената Римска империя*) за първенстващ. Такава по принцип била позицията на *Барбароса* в спора с *Византия*.

Отминаването на кръстоносната заплаха развързало ръцете на *Исак Ангел*, който вече имал достатъчно причини да смаже окончателно българския бунт. Византийските успехи през ***1190 г.*** били значими – флотът навлязъл в *Дунавската делта*, като прекъснал пътя на *куманите* и им нанесъл тежки загуби, а самият *василевс* обсадил *Търново*. Градът обаче бил вече здраво укрепен, а обсадата се проточила без изгледи за скорошен успех. Чрез мним дезертьор "изобретателният *Асен*" провокирал императора с лъжливата вест за идващи на помощ *кумани*. *Исак*, който и без това имал проблеми с плащането на войската, решил да се оттегли. В *Тревненския проход* обаче станало ясно, че талантливият стратег *Асен* е предвидил всичко. *Ромеите* попаднали в капан, а императорът избягал благодарение на гвардията си, която с оръжие му проправяла път през собствените му войници и обоз. Катастрофата край *Трявна* се помнела десетилетия наред, а сред българските трофеи имало най-ценни византийски реликви, дори и императорският кръст.

Българското настъпление добило необратим ход, макар че към ***1193 г.*** да се стигнало до разногласие между *Петър* и *Асен*. По-старият брат бил склонен на някакъв компромис с *империята*, докато *Асен* оглавил най-непримиримите среди в *Търново* и страната. Да се говори за разрив е пресилено, но авторитетът на *Петър* видимо спаднал. Като водеща фигура окончателно се утвърдил *Асен*, който през ***1193 г.*** овладял *Средец*, а през ***1194 г.*** разгромил обединените европейски и азиатски ромейски сили край *Аркадиопол* (*Люлебургаз*). На следващата година той достигнал *Сяр* и *Беломорието*. Междувременно били освободени *Браничево* и *Белград*, дотогава под византийска и унгарска власт. Планираната особено опасна византийско-унгарска акция срещу *България* не се осъществила, тъй като *Исак Ангел* бил свален от брат си *Алексий III*.

Силната централна власт, строгостта и безкомпромисността на *Асен* не се нравели на част от аристокрацията. Интригите на *Византия* намерили добра почва, в една наглед семейна свада царят бил убит от братовчед си *Иванко*. Като цяло обществото обаче се възпротивило на преврата, граничещ с предателство към освободителното дело. Столицата била обсадена от *Петър* и верните му войски. Потеглилите в помощ на узурпатора две византийски армии отказали да навлязат в старопланинските проходи въпреки участието на самия *Алексий III* във втората акция. Споменът за Тревненската катастрофа деморализирал войниците, а *Иванко* бил принуден да бяга във *Византия*. *Петър* продължил действията в *Тракия*, а *Калоян*, както изглежда, заел мястото на *Асен*. Месеци по-късно (***1197***) *Петър* също станал жертва на болярски заговор.

Борбата, започната от *Петър* и *Асен*, съвсем не била лека и щедра на оптимистични прогнози. Обективният поглед върху събитията показва, че *Исак Ангел* и съветниците му не били така бездейни и бездарни, както обикновено се твърди. Въпреки многото грешки византийските акции били издържани в стратегическо отношение. Дори и през ***1190 г.***, когато българската държава била видимо укрепнала, *ромеите* преминали *Балкана* и обсадили *Търново*. Независимо от проявите на кризата *империята* била все още силна със своя превъзхождащ *България* стопански, териториален, човешки и военен потенциал. Ако наблягаме на всичко това, то е, за да покажем, че българското освобождение не се е дължало на слабата *Византия*, както се пише понякога. Възстановяването на *Българското царство* било заслуга на държавнотворческата енергия на българското общество, на умелата и решителна политика на царете *Петър* и *Асен*.

ЦАР КАЛОЯН (1197—1207). Болярските заговори против *Асен* и *Петър* не повлияли съществено върху българската политика на *Балканите*. С твърда ръка *Калоян* усмирил недоволните, като продължил военния натиск на юг. До ***1201 г.*** новият владетел не предприел никакви мащабни кампании, а ловко използвал ситуацията в граничните с *Византия* области. С присъщото си дипломатическо умение *Калоян* привлякъл своя семеен враг *Иванко*, тогава управител на *Пловдив*, струмишкия болярин *Добромир Хриз* и *Йоан Спиридонаки*, който бил начело на ромейската администрация в *Западните Родопи*. *Алексий III* с цената на много усилия се справил и с тримата, както и с въстаналия военачалник *Мануил Камица* (пуснат срещу откуп от *Търново* и с помощта на *Хриз* разбунтувал *Тесалия*). Взаимното обезсилване на противниците било изгодно за търновския цар, който разстройвал византийската отбрана и с масирани кумански нападения към *Източна Тракия*. През ***пролетта*** на ***1201 г.*** той изненадващо превзел стратегическата *Констанция* (до дн. *Симеоновград*) и оставащата все още в ромейски ръце *Варна*. Стремителните действия на *българите*, мощното куманско подкрепление и овладяната стенобойна техника принудили *Алексий III* да иска мир, сключен в ***началото*** на ***1202 г.*** *Империята* признала териториалните промени, но не и царската титла на владетеля. През ***1203—1204 г.***, използвайки сътресенията в *Константинопол* и рухването на *Византия* под ударите на *Четвъртия кръстоносен поход*, *Калоян* присъединил *Родопите*, голямата част от *Македония* и *Косово*, включително *Призрен* и *Прищина*. През ***1203 г.*** той изтласкал *унгарците* от *Браничево* и *Белград*, както и *сърбите* от *Ниш*. Същевременно царят се намесил във вътрешните дела на *Сърбия*, подкрепяйки *Стефан* (*Първовенчани*), и установил българско влияние в съседната славянска държава.

БЪЛГАРИЯ И РИМСКАТА ЦЪРКВА. Една от главните задачи пред *Калоян* оставала извоюването на международно признание и издигането на авторитета на държавата в европейската политика. Изключително място в таза посока заели контактите с *Рим*. Още през ***1199 г.*** амбициозният *Инокентий III*, един от най-енергичните застъпници на тезата за първенството на *Папството* в християнския свят, подбуждал "благородния мъж *Йоаниций*" да присъедини поданиците си към *Католическата църква*. До ***1202 г.***, надявайки се на споразумение с *Византия*, *Калоян* се въздържал от отговор. През ***1202—1204 г.*** обстоятелствата рязко се променили. Напрежението на *Балканите* (кръстоносците, териториалният спор с *Унгария* и т. н.) подтикнали владетеля да откаже късно предложеното от *Алексий III* признаване на царство и *Патриаршия*. Между *Търново* и *Рим* били разменени пратеничества. Запазена е цяла серия от писма — изключително ценен извор за нашата история. *Калоян* подписвал документите — "император на *България* и *Влахия*", докато в тон със западната традиция папата му предлагал титла "*крал*", съответно "*примас*" за архиепископ *Василий*. Това разноезичие не попречило на връзките и през ***1204 г.*** двете страни сключили църковна уния. На *7* ***ноември*** същата година кардинал *Лъв* ръкоположил *Василий* за примас на "църквата на *България* и *Влахия*", а на следния ден *Калоян* тържествено приел короната, скиптъра и знамето със знаците на римския апостолически престол. Унията не засегнала православната същност на *Църквата*, чийто глава *българите* смятали за патриарх. По-късно това, макар и с уговорки, е признато от известния византийски каноник — охридския архиепископ “на цяла *България*” *Димитрий Хоматиан*. *Калоян* продължил да се нарича “*цар*” или “*император*”, на което папата не възразявал открито. В спора с *Унгария* обаче *Инокентий III* застанал решително на българска страна. На протестите на крал *Емерих*, че *Калоян* е незаконен владетел на чужди (т. е. византийски и унгарски) земи, папата възразил с аргументите на самия *Калоян*. Прави впечатление настойчивостта, с която *Калоян* изтъквал приемствеността в българското държавно развитие. *Инокентий III* бил убеден, че *Петър*, *Асен* и *Калоян* са наследници на “старите български царе” и управлявали своята “бащина земя” — земята на “прародителите” си *Симеон*, *Петър* и *Самуил*. Що се отнася до “*Влахия*” в Калояновите писма, с която така спекулират румънските историци, тя визирала българските територии на север от *Дунав*, смятани за част от българо-унгарския спор.

БЪЛГАРИЯ — ПРЕГРАДА ПРЕД ЛАТИНСКАТА ЕКСПАНЗИЯ НА БАЛКАНИТЕ. Латинските барони грубо отказали предлаганото от *Калоян* споразумение още при намесата им в *Константинопол*, когато подкрепили *Алексий IV* и баща му — слепия *Исак Ангел* (***1203***). Когато унищожили *Византия* и създали т. нар. *Латинска империя* (***пролетта*** на ***1204***), *Балдуин Фландърски* и съветниците му отишли още по-далече — те издигнали тезата, че *България* е неделима част от завзетата със “силата на кръста” *Източна империя*, а нейният цар можел да бъде най-много васал на императора. Наред с теоретичните спекулации *латинците* завладели земи, населени с *българи*, които *Калоян* основателно смятал за сфера на българските държавни интереси. Това важи особено за *Северна Тракия* с *Пловдив*, а отчасти и за *Одрин*, *Солун* и пр. Превръщането на *Солун* във втори център на латинското господство начело с маркиз *Бонифаций Монфератски* (до ***1204 г.*** военен ръководител на кръстоносците), на *Пловдив* — в херцогство под властта на *Рене дьо Три*, на *Одрин* — във венециански град, предвещавало в близко бъдеще латинска агресия на север. Ромейската аристокрация от *Източна Тракия*, угнетявана от надменните рицари, търсела закрилата на българския цар и му обещавала да го признае за “свой (т. е. византийски) император”. През ***пролетта*** на ***1205 г.*** въстанали *Одрин* и *Димотика*, а населението на *Пловдив* прогонило самозваните си нови господари. В същото време *Калоян* подготвял решителна офанзива той получил от куманските си роднини (царицата била куманка, навярно дъщеря на хана на *Днепърската орда*) *14 000* конници. Войната назрявала въпреки опитите на *Инокентий III* да помири *латинци* и *българи*. Въстанието в *Тракия* предизвикало наказателен поход, воден от императора, граф *Луи дьо Блоа*, маршал *Вилардуен* (автор на важен исторически труд) и от венецианския дож *Енрико Дандоло*. В знаменитата битка, състоялата се в дните на първата годишнина от новата империя (***13—14 април 1204***), *българи* и *кумани* разгромили “непобедимите”, както се вярвало, западни рицари. Паднал “цветът на латинската войска”, граф *Луи* бил убит, *Балдуин* — пленен, а престарелият *Дандоло* умрял от преумора след паническото бягство на остатъците от латинската армия. *Калоян* опустошил района на *Константинопол*, но без да се впуска в безперспективна обсада. В резултат от войната латинската отбрана била разстроена. Веднага след кампанията в *Тракия* българската армия нанесла серия от тежки удари на *Бонифаций Монфератски* в *Беломорието*. Нещо повече, българският управител в *Просек* — севаст *Цузмен*, изненадващо овладял външната крепост на *Солун*. По силата на т. нар. *българо-византийски съюз* военачалникът отстъпил позициите на солунските *ромеи*, които обаче не издържали на латинската контраофанзива.

Българските победи над изграждащата се нова, чужда за балканските реалности експанзионистична сила — *Латинската империя* — имат важно общобалканско и европейско значение. Те, както признават изтъкнати чужди учени (*Ш. Дил*, *Г. Острогорски* и др.), разклатили новото политическо формирование в самите му основи и спасили “византийския свят” (*Никейската* и *Епирската държава*) от пълно унищожение.

СЪБИТИЯТА ПРЕЗ 1205—1207 Г. КРАЯТ НА СЪЮЗА С РОМЕИТЕ. Българските успехи стреснали ромейската знат, която въпреки клетвите пред *Калоян* крояла други планове. Възползвайки се от бягството на *Рене дьо Три*, гръцката върхушка в *Пловдив* провъзгласила за император избягалия в града константинополски благородник *Алексий Аспиет*. Извикан от българите, православни и *павликяни*, *Калоян* екзекутирал *Аспиет* и заговорниците. Нелоялна към царя била и аристокрацията в *Одрин* и *Димотика*, която въпреки подкрепата му в най-тежки моменти отказвала да допусне българската администрация. Междувременно плененият *Балдуин*, за чиято съдба на *Запад* се носели фантастични слухове, починал в *Търново*. На призивите на папата да освободи знатния пленник *Калоян* мъгляво отвърнал, че *Балдуин* "бил платил дължимото на плътта...". Изказвани са мнения, че плененият император бил убит поради съпричастие към някакъв заговор в *Търново*. Романтичната история на западния хронист *Алберик*, в която *куманката* се влюбва в *латинеца*, а той рицарски отхвърля нейните коварни предложения, буди усмивка...

Константинополският трон бил зает от *Хенрих* (*Анри*), който притежавал по-голям държавнически усет от злополучния си брат. Като използвал ловко пукнатините в отношенията между *българи* и *ромеи*, новият император направил отстъпки пред гръцката знат и я привлякъл на своя страна. В подобна насока, и то още от ***1204 г.***, действал и *Бонифаций* в *Солун*. *Калоян* приел промяната в ромейските позиции като вероломно предателство. *Българите*, и най-вече куманските им съюзници, разорили жестоко десетки градове и селища в *Източна Тракия*, чието население било преселвано край *Дунав*. Израз на ромейската омраза станало прозвището "*Скилойоан*" ('*кучето Иван*'). Както пише *Акрополит*, "той възприел зверската природа..." на куманските си роднини, които "цивилизованите" *ромеи* наричали презрително "кучета". Сам *Калоян* гордо се наричал *Ромеоубиец*, като заявявал, че отмъщава за зверствата на *Василий II Българоубиеца* над неговите предци.

Латинската империя, се съвзела при *Хенрих*. Временната ѝ консолидация се дължала до голяма степен на страха от българското надмощие, но не могла да пресече натиска на *Калоян*. През ***лятото*** на ***1207 г.*** *Хенрих* и *Бонифаций* изгладили отношенията си и планирали общи действия срещу *България*. Опасността ставала още по-сериозна предвид династичната връзка на солунския маркиз със стария Калоянов противник — краля на *Унгария*. Скоро след това при един грабителски набег в *Родопите*, инспириран от солунските *ромеи*, *Бонифаций* попаднал на българска засада и загинал. Опитният стратег *Калоян* решил веднага да удари *Солунската държава* и да овладее богатия, стратегически важен морски град, в чиято околност от векове доминирало българското население. Включването на *Солун* в пределите на обединената българска държава наистина би могло по категоричен начин да установи хегемонията ѝ в региона, да заздрави нейния стопански и административен организъм. Малко са случаите, в които българите били така близо до заветната цел — пълното обединение на земите им и трайното им консолидиране в дългосрочна перспектива.

През ***есента*** на ***1207 г.*** *Солун* бил блокиран от мощна армия, снабдена с богат арсенал от стенобойна техника. Както се разказва в едно от похвалните слова за св. *Димитър*, царят разработил план за щурма на крепостните стени, но в нощта преди започване на решителните действия бил неочаквано убит. Спящият *Калоян* бил прободен с копие уж от самия солунски великомъченик (такава била гръцката контраверсия на българските претенции, че след ***1185 г.*** св. *Димитър* изоставил *ромеите* и закрилял *Асеневци* и държавата им), но смъртно раненият цар обвинил своя военачалник *Манастър*, куманин по произход. Смъртта на владетеля и междуособиците в *Търново* довели до оттегляне на българската войска. Тялото на мъртвия *Калоян*, както разказва един сръбски книжовник, било отнесено в *Търново* и погребано тържествено. През ***1972 г.*** при археологически разкопки в църквата "*Св. четиридесет мъченици*" изненадващо бе открито богато погребение, като най-впечатляващата вещ в него е знаменитият "*Калоянов пръстен*".

Мненията за гибелта на *Калоян* са различни. Според *В. Златарски* той станал жертва на т. нар. "куманска партия" начело с царицата и *Борил*. *Ф. Успенски* предположи, че *Манастър* станал оръдие на солунските *гърци* и *латини*, докато *Ив. Дуйчев* допусна естествена смърт. Наистина по-късният византийски историк *Георги Акрополит* твърди, че *Калоян* умрял от "болка в страната" (плеврит, сърдечен удар?), но най-вероятна си остава възможността за политическо убийство. Още през ***1205 г.*** *Калоян* разкрил заговор в *Търново*, а и аналогията със съдбата на братята му се налага от само себе си. Твърдият курс на първите трима *Асеневци* срещал съпротива сред висшата знат. Борбата за власт обаче не била под формата на "куманска" или "българска" партия, а и участието на царицата в заговора е абсолютно хипотетично.

Управлението на *Калоян* чертае убедителен преход от борбата за освобождение и оцеляване към естественото (при това мощно и адекватно на етнополитическите реалности!) присъствие на *България* на европейската политическа сцена. Стремежът към обединение на българите от *Карпатите* и *Белград* до *Беломорието* и днешните *Албански планини* вече се осъществявал на дело. Със силата на оръжието и дипломацията името *България* престанало да бъде само исторически спомен или название на византийска провинция.

ПОЛИТИЧЕСКИ И ТЕРИТОРИАЛНИ ПРОБЛЕМИ ПРИ ЦАР БОРИЛ (1207—1218). Внезапната смърт на *Калоян* предизвикала междуособици, в които се наложил неговият племенник *Борил*. Той отстранил претендентите *Алексий Слав* и *Стрез*, също царски племенници, а непълнолетните синове на *Асен — Иван Асен* и *Александър*, били отведени от техни привърженици при *куманите*. *Борил* се оженил за овдовялата царица, легитимирайки властта си, и подновил съюза с *куманите*. *Иван Асен* и *Александър* били изпратени в руските земи, вероятно в *Киев*. Утвърденото становище, че синовете на *Асен* намерили убежище в *Галицкото княжество* противоречи на реалната политическа ситуация в региона. *Стрез* избягал при *сърбите* и с тяхна помощ откъснал част от дн. *Македония* с крепостта *Просек*. *Слав* се обособил в *Родопите*, като през ***1208 г.*** се съюзил с латинския император *Хенрих*, който го направил свой зет и му дал титлата "*деспот*". Нещо повече, *латинците* смятали да използват *Слав* като марионетка, обещавайки му търновската корона. *Унгария* също се възползвала от затрудненията на *Борил* и окупирала *Белград* и *Браничево*. Въпреки всичко новият цар се стремял да следва курса на *Калоян*. Нарасналата агресивност на *латинците* се изразила в поход към *Стара планина*, но през ***август 1208 г.*** *Борил* ги отблъснал в битката край *Боруй*. Постигнатият успех обаче бил проигран край *Пловдив*, без да може да се говори за разгром — *33*-хилядната българска армия понесла сериозни загуби и трябвало да отстъпи. Битката за *Тракия* продължила по-късно, но въпреки някои находчиви операции (при една от тях през ***1211 г.*** *Хенрих* насмалко не бил пленен) нямала траен резултат. Като постижение на *Борил* трябва да се признае привличането на *Стрез* (негов брат според някои извори), който признал върховенството на царя и получил титлата "*севастократор*". В църковната си политика *Борил* се опрял на недоволните от Калояновата уния, но не се решил да я отхвърли. През ***1211 г.*** той свикал православен събор (на него архиепископът примас явно не присъствал), който осъдил активизиралите се *богомили*. Очевидно *Борил* търсел начин за консолидация предвид вътрешните и международните проблеми. През ***1213 г.*** бил сключен съюз с *Латинската империя*. Една българска принцеса, дъщеря на *Борил* (или *Калоян*), станала константинополска императрица.

Несполуките във външната политика подхранвали вътрешната нестабилност. През ***1213 г.*** четирима родственици на царя вдигнали бунт във *Видин*, потушен с унгарска помощ. Този път *куманите* подкрепяли не царя, а метежниците, което говори за криза във връзките със степните съюзници. По същото време *Борил* се развел с куманката и встъпил в брак с една латинска принцеса. Двата опита за компенсиране на териториалните загуби за сметка за *Сърбия*, и то с помощта на *унгарци* и *латинци*, пропаднали. Загубени били позициите в *Македония* — *Стрез* бил коварно убит от сръбски агенти, а земите му били погълнати от засилилата се *Епирска държава* на *Теодор Ангел-Комнин* (***1214—1230***).

Второто българско царство достигнало апогея на своята политическа и военна мощ по времето на *Иван Асен II* (***1218—1241***). Макар и за недълъг период, под властта на *Търново* били обединени почти всички етнически български земи, а водещата роля на страната в балканските отношения била неоспорима. Процесът на стабилизация и подем се отразил на стопанския живот, както и на културата, важна роля за която изиграло възстановяването на православната *Българска патриаршия* през ***1235 г.*** Жизненият път на знаменития владетел не бил гладък и лесен. Още като дете той останал сирак и скоро го застигнала участта на изгнаник, далеч от родината без реална надежда за заемане на бащиния престол. За негова чест *Иван Асен* не се превърнал подобно на други злополучни принцове през *Средновековието* в решен на всичко авантюрист и марионетка в ръцете на чужди сили. Съзнателно или не той намерил вярната пресечна точка между личните си амбиции и интересите на българската държава.

ВЪЗЦАРЯВАНЕТО НА ИВАН АСЕН II И ПЪРВИТЕ МУ УСПЕХИ. Завземането на властта изглежда не станало така бързо, както често се смята. Със своите руски наемници *Иван Асен* обсаждал *Търново* "седем години" (израз на *Георги Акрополит*, поправян понякога неубедително на "седем месеца"). *Акрополит* отразява дочутото в *Никея* за една дълга междуособица. Отначало *Иван Асен* завзел "немалко земя" и едва по-късно успял да превземе столицата и "цялата българска земя". При опита си за бягство *Борил* бил заловен и наказан с ослепяване.

Иван Асен II поел управлението на една отслабена държава с орязана територия и агресивни съседи. Владетелят имал амбициозни планове, но изгнаническият живот го бил научил да не рискува необмислено. Политическата ситуация се характеризирала с това, че голямата част от българските земи била в ръцете на по-силните във военно отношение *унгарци* и *епирци*, *Слав* оставал независим и в съюз с *Теодор Комнин*, а *Пловдив* бил навярно под латинска власт. Още в началото на царуването си (***1218***) *Иван Асен* ловко се възползвал от затрудненото положение на завръщащия се от *Близкия изток* (като участник в т. нар. *Пети кръстоносен поход*) унгарски крал *Андрей II*. Безпрепятственото си завръщане в родината си кралят трябвало да заплати с връщането на *Белград* и *Браничево*. Натискът на българския цар бил осъществен с дипломатически такт, а спорните области били третирани като зестра на кралската дъщеря *Анна-Мария*, чиято ръка поискал *Иван Асен*. Бракът бил благословен от папата и така *България* получила своя изконен *Северозапад*.

По същото време като първостепенен фактор на *Балканите* се налагала *Епирската държава*, "превърнала се" в *Солунска империя* през ***1227 г.*** Още през ***1224 г.*** *Иван Асен* и *Теодор Комнин* сключили съюз, скрепен с брак между дъщерята на българския цар и деспот *Мануил*, брат на солунския владетел. *Теодор Комнин* печелел неутралитета на *българите* за действията си към *Константинопол*, докато *Иван Асен* можел да присъедини *Пловдивската област* и държавицата на деспот *Слав*. Сред видните личности в поменика на *Бориловия синодик* е споменат и *Слав*, което говори, че той не се съпротивил на търновския цар.

Растящата заплаха откъм *Теодор Комнин* карала латинските барони да търсят съюзник. Такъв в случая можел да бъде единствено *Иван Асен*, на когото според един по-късен извор било предложено да стане тъст и опекун на малолетния *Балдуин II*. По този въпрос обаче имало разногласия и още през ***1229 г.*** такъв договор, при това с благословията на папата, бил подписан не с българския цар, а с бившия йерусалимски крал *Жан дьо Бриен*.

БИТКАТА КРАЙ КЛОКОТНИЦА (9 МАРТ 1230) И НЕЙНИТЕ ПОСЛЕДИЦИ. През ***първите месеци*** на ***1230 г.*** *Теодор Комнин* разположил армията си в *Източна Тракия*, давайки вид, че ще започне действия към *Константинопол*. Без директен повод императорът предприел агресия срещу *България*, нарушавайки съюзния договор. Ходовете му обаче били разгадани от *Иван Асен II*, който с малка армия изненадващо посрещнал *ромеите* край *Клокотница*. Поражението на *Теодор Комнин* било катастрофално, почти цялата му армия паднала в плен. Императорът и семейството му били отведени в *Търново*, докато обикновените войници били освободени. Великодушната и не съвсем в духа на българо-византийските войни царска постъпка била плод както на човещина и мъдрост, така и на разумна стратегия. Градове и области без съпротива приемали властта на българския цар, още повече че там живеело многобройно българско население. Към държавата били присъединени *Източна Тракия* с *Одрин* и *Димотика*, *Беломорието* със *Сяр*, цяла дн. *Македония*, значителни части от *Албания* до границите на *Сърбия* и *Далмация*. *Българското царство* се разпростряло "от море до море" по думите на един български книжовник. В триумфалния си надпис в църквата "*Св. четиридесет мъченици*" *Иван Асен II* заявява, че подчинил "... цялата земя (...) от *Одрин* до *Драч* гръцка, още и арбанашка, и сръбска". Така изглежда държавната територия и според грамотата, издадена в полза на търговците от *Дубровник*. *Солун* обаче останал в ръцете на деспот *Мануил Комнин*, зет на царя.

Българският владетел поставил в някои градове български гарнизони и администрация, другаде запазил съществуващата ромейска уредба. Тази гъвкава политика имала положителен ефект, но криела и рискове. За нейния успех трябвало време и едва ли е случайно, че още през ***1246 г.*** *България* загубила голяма част от новите земи. Няма съмнение, че лоялната при *Иван Асен* ромейска знат пет години след смъртта му имала определена заслуга за завземането на тези територии от *Никейската империя*. През ***1230 г.*** обаче нещата стояли другояче, а *Иван Асен II* не пропуснал да привлече на своя страна и Църквата. Той посетил *Света гора*, щедро дарявал манастирите, като единствената му запазена грамота е тази в полза на *Ватопедския манастир*. *Охридската българска архиепископия* запазила своята автокефалност. Постигнатото, което се доближава в известен смисъл до успехите на *Симеон Велики*, давало основание на *Иван Асен II* да се подписва като "цар на *българите* и *гърците*". Поне за известно време се усилили българските позиции и в *Латинската империя* — неслучайно в своя "*Търновски надпис*" *Иван Асен* твърди: "... градове, които се намират около *Цариград*, и самият този град владееха *фрързите* (*французите*, *латинците*), но и те се покоряваха под ръката на моето царство, понеже нямаха друг цар освен мене, и благодарение на мен прекарваха дните си (съществуваха), тъй като Бог така заповяда...".

Извоюваната българска хегемония на *Балканите* била опасна за латинските барони. През ***1231 г.*** старият екскрал *Жан дьо Бриен* бил извикан в латинската столица, коронясан за съимператор на *Балдуин II* и поел регентските функции. Уголемяването и засилването на *България* не било изгодно и за *Унгария*. Двустранни проблеми имало не само за *Белград* и *Браничево*, но и на север от *Дунав*. Българският цар бил против унгарските опити за установяване на влияние над *куманите* и покатоличването им от протежирани от *Унгария* западни мисионери. През ***1232—1233 г.*** *унгарците* нахлули и окупирали *Белград*, *Браничево* и *Видин*, но били изтласкани от севастократор *Александър*. В техни ръце обаче останала *Мала Влахия*, където бил създаден т. нар. *Северински банат*. За сметка на това *Иван Асен II* установил влиянието си в *Сърбия*, където през ***1234 г.*** дошъл на власт крал *Стефан Владислав*. Със съдействието на сръбския архиепископ *Сава* младият крал се оженил за една незаконнородена дъщеря на българския цар. Самият *Сава*, смятан за национален светец на *Сърбия*, бил в приятелски връзки с *Иван Асен*. Той починал в *Търново* при посещението си през ***зимата*** на ***1235—1236 г.*** Сръбският крал идвал лично в столицата, за да измоли мощите на светеца, за което царственият му тъст се съгласил след много молби и с голяма неохота.

БЪЛГАРО-НИКЕЙСКИЯТ СЪЮЗ. БЪЛГАРИЯ – ОСНОВЕН ФАКТОР В БАЛКАНСКИТЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ. Преориентацията в политиката на *Иван Асен II* свидетелства за търсенето на пътища за утвърждаване на българските позиции в

Тракия и *Македония*. От друга страна, верният на православието български народ бил все по-резервиран към *Римската курия* и нейните балкански протежета — *латинците* в *Константинопол*, както и *унгарците* по северозападните граници. Още в ***началото*** на ***30-те год.*** на ***XIII в.*** унията била практически прекратена, а царят и духовенството се стремели да възобновят православната Патриаршия, както било при *Петър* и *Самуил*. Сближаването с *Никея* обаче криело и сериозни рискове, които едва ли са били тайна за *Иван Асен*. Именно договора с никейския василевс (смятан така или иначе за “официален” византийски император “в изгнание”) можел да узакони българския сюзеренитет над отнетите от *Теодор Комнин* бивши имперски земи.

След дълги преговори през ***1235 г.*** *България* и *Никея* сключили съюз. Никейският престолонаследник *Теодор II Ласкарис* и българската царкиня *Елена* скрепили с брака си православната коалиция. На църковен събор в *Лампсак Българската църква* възстановила патриаршеския си ранг, при това с писменото съгласие на всички източни патриаршии — *Александрия*, *Антиохия*, *Йерусалим*, и, разбира се, *Вселенската патриаршия*. Патриаршеският трон бил зает от *Йоаким I*, близък до царя монах, по-късно — търновски архиепископ. От разказа на *Георги Акрополит* може да се съди, че *България* запазвала териториалните си придобивки, но *Константинопол* и околностите му, до устието на *Марица*, били обещани на император *Йоан III Дука Ватаци*. Още през същата година *българи* и *ромеи* обсадили “царстващия град” по суша и море, но без резултат. Действията били подновени през ***1236 г.***, но както може да се предполага, българският владетел постепенно се дистанцирал от прекомерно обвързване с *Никея*. От своя страна, папа *Григорий IX*, недоволен от прекратяването на унията, непрекъснато призовавал унгарския крал *Бела IV* да накаже с “кръстоносен поход” *България* и нейния цар “схизматик”.

През ***1237 г.*** *Иван Асен II* неочаквано подновил съюза си с *латинците* — акт, улеснен от смъртта на *Жан дьо Бриен*. Връзките с *Никея* били прекъснати по драматичен начин (*Елена* била отведена в *Търново*), а *българи*, *кумани* и *латинци* обсадили Цурул (дн. *Чорлу*). С превземането на тази крепост трябвало да започне изтласкването на *никейците* в *Мала Азия*. Още в началото на акцията били получени скръбни известия — в *Търново*, може би при някаква епидемия, починала царицата, едно от децата на царя и патриархът. Според *Акрополит Иван Асен* схванал случилото се

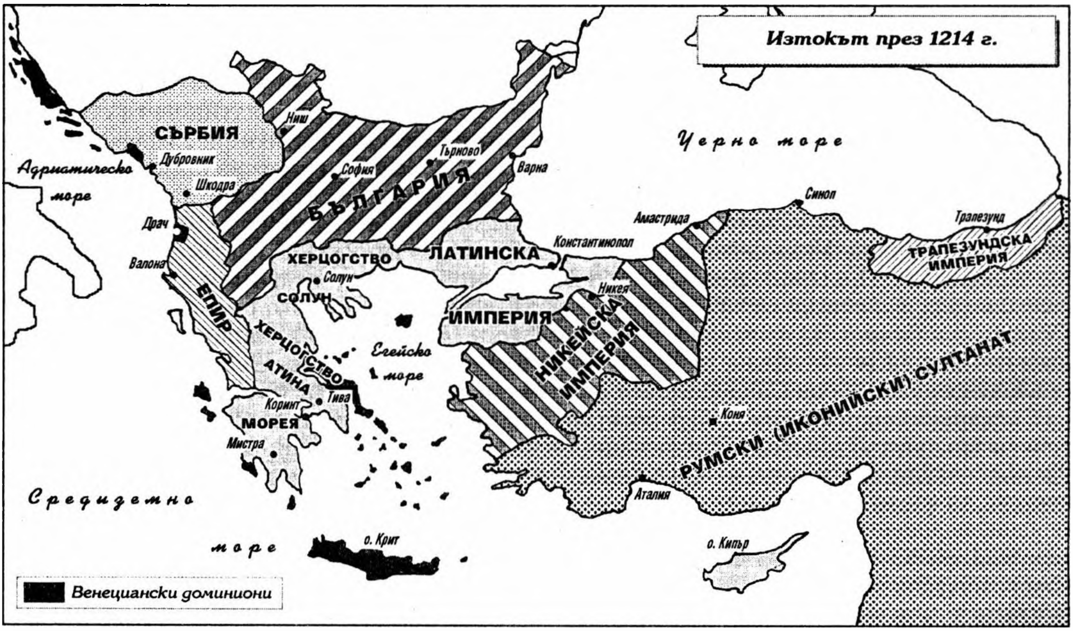
Изтокът през 1214 г.
СЪРБИЯ
Дубровник
Шкодра
Адриатическо море
Драч
Валона
ЕПИР
Ниш
София
Търново
Варна
БЪЛГАРИЯ
ХЕРЦОГСТВО СОЛУН
Солун
ЛАТИНСКА ИМПЕРИЯ
Константинопол
Черно море
Синоп
Амастрида
Трапезунд
ТРАПЕЗУНДСКА ИМПЕРИЯ
Никея
НИКЕЙСКА ИМПЕРИЯ
РУМСКИ (ИКОНИЙСКИ) СУЛТАНАТ
Коня
Аталия
Егейско море
ХЕРЦОГСТВО АТИНА
Тива
Коринт
МОРЕЯ
Мистра
Средиземно море
о. Крит
о. Кипър
Венециански доминиони

като Божие наказание за престъпените клетви пред *Ватаци*. Не само знакът на съдбата ръководел действията на владетеля, макар той да подновил договора с *Никея*. Царят реалистично оценявал обстановката и виждал, че в интерес на държавата трябвало да се лавира, като се укрепват завоюваните позиции. *Иван Асен* разбирал, че никейското проникване отсам *Дарданелите*, особено пък при връщане на *Константинопол*, можело да дестабилизира голямата, обединена, но неукрепнала все още българска държава. Нещо повече, през ***1237 г.*** се опитал да възкреси "епирската противоотрова" на никейските амбиции и просперитет. В този смисъл никак не е странен бракът на овдовелия цар с красивата *Ирина*, дъщеря на пленения и ослепен заради интриги *Теодор Комнин*. *Акрополит* обяснява брака с обстоятелството, че *Иван Асен II* се влюбил и обикнал *Ирина* "... не по-малко, отколкото *Антоний Клеопатра*...". В тези думи сигурно има истина, но политическият подтекст е ясен – с българска подкрепа *Теодор Комнин* свалил брат си *Мануил* и се опитал да възроди *Солунската империя*. Ефектът от катастрофата през ***1230 г.*** обаче не можел да бъде преодолян. *Солунската държава* не можала да се превърне в бариера пред по-късното никейско настъпление на *Балканите*.

През последните години от живота си *Иван Асен II* се стремял да поддържа изгодното за *България* статукво, като потърсил сближение с *Унгария*. Това имало връзка и с тревожните вести от *Изток*, свързани с нашествието на *монголите* (*татарите*) в руските и куманските земи. През ***лятото*** на ***1237 г.*** *Дунав* бил преминат от една куманска орда, търсеща спасение от новите степни завоеватели. Всичко това карало българския цар да бъде нащрек. Падането на *Киев* (***декември 1240***) предизвикало паника дори в *Германия* и *Франция*, а *България* била в директна близост с театъра на татарските действия. Както възторжено възкликва един западен хронист, "царят на *българите* почти разбил" страшните *татари*, когато при нахлуването им в *Унгария* техен флангов отряд минал през отвъддунавските земи. Вероятно това сведение не е лишено от реални основания, но едва ли опитният *Иван Асен* си правел илюзии, че може да спре страшната вълна, прегазила *Волжка България*, *русите*, *куманите*, *Полша*, отчасти *Германия* (*Силезия*), *Унгария*... В тази сериозна обстановка, когато силен и авторитетен владетел бил по-нужен от всякога, *България* понесла тежка загуба – относително млад, недостигнал още *50*-годишна възраст, *Иван Асен II* починал около *Еньовден* (***24 юни***) ***1241 г.***

Укрепването на държавата създало благоприятни условия за стопански и културен подем, които за съжаление били пометени от политическата криза и татарската хегемония при наследниците на бележития владетел. Оживлението в търговията личи както от *Дубровнишката грамота*, така и от засилването на монетното обращение. По ред причини във *Второто българско царство* доминирали византийски монети, но именно при *Иван Асен II* били отсечени първите официални, общоприети български монети. Възобновяването на *Патриаршията* окончателно утвърдило *Търново* като водещ църковен и културен център в православния славянски свят.

АДМИНИСТРАТИВНО УСТРОЙСТВО, СТОПАНСКИ И КУЛТУРЕН ЖИВОТ.

При *Иван Асен II Второто българско царство* получила завършената си обществена характеристика, която не претърпяла особени изменения до гибелта му в ***края*** на ***XIV в.*** Продължителното византийско владичество оставило траен отпечатък върху облика на държавата, а някогашната управленска уредба на *Първото царство* с нейните прабългарски елементи останала в миналото. Автократичната власт на владетеля била издържана почти напълно в рамките на византийския държавноидеологически модел. Монархът имал неограничена власт на "божи помазаник", "в Христа Бога цар и самодържец на всички *българи* и *гърци*". Като негов помощен орган, но само със съвещателна функция, действал т. нар. *синклит* ('дворцов съвет'), в който влизали великите боляри. Най-близките роднини на царя получавали титли, заимствани от византийския двор. Най-висока от тях била тази на *деспота* (в *България* тя навлязла към ***края*** на ***XIII в.***), следвана от титлите *севастократор*, *севаст* и т. н. Пръв помощник на царя в държавното управление бил *великият логотет*; начело на царската войска стоял *великият воевода* (на конницата — т. нар. *протостратор*); финансовите дела били ръководени от *протовестиарий*, а дворцовите — от *великия примикюр*.

При управлението на първите *Асеневци* столичният град *Търново* се превърнал във водещ политически, църковен и културен център на българската държава. Изглежда във времето на *Иван Асен II* била оформена неговата столична "физиономия" — изградени били повечето от крепостните съоръжения, жилищните квартали и архитектурните паметници. Сред тях се откроявали двете цитадели – *Царевец* и *Трапезица*, с царските и болярските дворци, многобройните църкви и т. н., както и Великата лавра "*Св. Четиридесет мъченици*" и *Новият град* (дн. *Асенова махала*). Над целия градски пейзаж се извисявала патриаршеската катедрала "*Възнесение Христово*", а на юг бил хълмът *Света гора*, средище на монашеския живот. *Търново* бил център на *Българската църква*, а българските царе се стремели да издигнат неговата роля в целия православен *Изток*. Особени грижи били полагани за обогатяване на сакралния пантеон на столицата. Още *Петър* и *Асен* пренесли в града от *Средец* мощите на св. *Иван Рилски*, победоносният *Калоян* сторил същото с мощите на *Иларион Мъгленски*, на *Гаврил Лесновски*, на *Иван Поливотски* и др. Към тях *Иван Асен II* прибавил и мощите на особено популярната в средновековна *България* св. *Петка Епиватска*, останала в историческата памет като *Петка Търновска*, а както видяхме, за известно време и сръбският св. *Сава*. Свещените богатства на "богоспасния *Търновград*" и дейността на *Търновската патриаршия* създали на столицата образа на "втори след *Цариград* словом и делом" православен център.

Наред със столицата се развили и други големи градове, най-вече административни центрове на области (*хори*, *земли*), начело на които стояли *кефали*. Такива при *Иван Асен II* били *Боруй*, *Видин*, *Средец* и др. Издигането на политическата мощ, включването на обширни богати земи в българските граници при *Иван Асен II* се отразили благоприятно и върху стопанския живот. Активизирала се вътрешната и международната търговия, както и монетното обращение. Най-старите оригинални български монети, както е известно, били сечени именно от този български цар.

Най-важното културно-историческо събитие при *Иван Асен II* било възобновяването на *Патриаршията* през ***1235 г.*** С този акт била постигната пълнотата на царската власт, издигнали се авторитетът и влиянието на българската държава и култура сред православните народи, особено в руските, молдовските и влашките земи. Запазените книжовни паметници от времето на *Иван Асен II* не са много, което пречи да се очертае по-цялостна картина. Такива са *Добрейшовото евангелие*, *Болонският псалтир*, т. нар. *Летописен разказ*, голяма част от *Бориловия синодик* и др. Тогава били заложени "основите" на прочутия скален манастирски комплекс край с. *Иваново*, *Русенско*. Безспорно в *България* кипял оживен културен живот, но търсенето на някакъв особен разцвет или втори *Златен век* на културата не е обосновано.

Оценките за царуването на *Иван Асен II* най-често са открито апологетични. Внесените напоследък корекции, особено що се отнася до българо-никейските връзки, помагат за преодоляване на незрелите романтично-героични нюанси в представянето на големите личности и събития от *Българското средновековие*. Неточна е и вкоренилата се представа, че *Иван Асен II* (за разлика от "прокълнатия" *Борил*) бил едва ли не закрилник на *богомилите*, което се основава на папските нападки към него, но противоречи на характера на царската институция. Така или иначе, царуването на *Иван Асен II* остава най-яркият период в историята на *Второто българско царство*. Независимо от политическите грешки, лесно забележими от дистанцията на близо осем столетия, този българския владетел бил поставен сред великите личности в нашата история още от съвременниците му. Или, както е записано в *Бориловия синодик* — "великият и благочестив цар *Иван Асен*, синът на стария цар *Асен*, който (...) прослави и просвети Българското царство повече от всички български царе".

ПРЕПОРЪЧИТЕЛНА ЛИТЕРАТУРА

Петров, П., В. Гюзелев. **Христоматия по история на България, т. II.** С., 1978, 85—103.

Златарски, В. **История на българската държава през средните векове, т. III.** С., 1940, 323—418.

История на България, т. III. С., 1982, 131—179.

Гюзелев, В. **Българската държава и Никея в борбата срещу Цариградската Латинска империя.** — В: Известия на Националния исторически музей, т. II. С., 1978, 7—73.

Божилов, Ив. **Фамилията на Асеневци.** С., 1985, 69—91.

Тъпкова-Заимова, В. и др. **Светът след Иисус (I в. пр. Хр. — I Световна война).** В. Търново, GABEROFF, 1999—2000.

Антонова—Габеров—Павлов. **Български енциклопедичен речник.** В. Търново, GABEROFF, 1999—2000.

РЕЛИГИОЗНИ ДВИЖЕНИЯ И ЕРЕСИ В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ (X–XIV В.)

Чл. кор. проф. Васил Гюзелев

РОЛЯТА НА ЦЪРКВАТА И ДУХОВЕНСТВОТО. В историята и културата на средновековна *Европа* значителна и изключително важна роля играят *християнството* и *Църквата*. В това *България* не прави изключение. При определяне на същността, характера и формите на духовния живот на *българите* през средните векове решаващо значение имала дейността на *Българската църква* — втората голяма институция след държавната организация. Тя не само успяла да съсредоточи в своите ръце всички най-важни сфери на духовната дейност (религия, образование, книжовност, морално-етични норми, изкуство и др.), но и активно участвала и се месела в политическия живот, законодателството, съдопроизводството, имуществено-правните и брачните отношения, влияела върху бита, поведението и всекидневния живот на населението и определяла следваната от него празнична система; тя се стремяла да бъде навсякъде.

Покръстването на българите през ***865 г.*** не само ги приобщило към европейската християнска църковно-религиозна общност, но и с течение на времето довело до учредяването и организационното изграждане на *Българската църква*, до формирането на многоброен социално-съсловен слой — *духовенството*, чиято основна задача била да всели в обикновеното население основните принципи на християнското учение и да го приучи редовно да се черкува и да отправя молитвите и мислите си към християнския *Бог*, а най-вече с присъствието и дейността си да го приканва и подтиква редовно да извършва християнските обреди и тайнства, да плаща таксите за тях и основния църковен данък.

Оформило се като самостоятелно съсловие в българското общество през ***втората половина*** на ***IX в.***, духовенството се деляло на *висше* (архиепископа или патриарха, митрополитите и епископите, игумените на манастирите) и *нисше* (свещениците, дяконите и обикновените монаси); "*бяло*" (свещениците и дяконите, които имали право на брачен живот и създаване на семейство) и "*черно*" (монасите — те трябвало да водят безбрачен живот и из тяхната среда се излъчвало висшето духовенство). Влиянието на духовенството в духовно-религиозния и културния живот на средновековното българско общество било огромно — и като нравствен и верски наставник, и като пример за святост и богопочитание, и като живата връзка на Църквата с народа, с вярващата маса.

Учредена и изградена през ***втората половина*** на ***IX в.***, изживяла различни периоди в своето съществуване, *Българската църква* през *Средновековието* имала положителна роля и достойно място в цялостното развитие. Благодарение на дейността на нейните служители били поставени основите на българската християнска религиозност, морал и обредна система. Из тяхната среда излезли най-забележителните български книжовници и мислители, като *Черноризец Храбър*, *Климент* и *Наум Охридски*, *Константин Преславски*, *Йоан Екзарх* (***IX–X в.***), поп *Добрейшо*, *Тодор* и *Войсил Граматик* (***XIII в.***), старец *Йоан*, йеромонах *Методий*, *Ефрем Химнописец*, *Теодосий Търновски*, митрополит *Киприан* и *Патриарх Евтимий* (***XIV в.***), *Григорий Цамблак*, *Константин Костенечки*, *Владислав Граматик* и *Димитър Кантакузин*; забележителни художници и музиканти като безименните майстори на забележителната преславска рисувана керамика (***X в.***), *Боянският майстор* (***XIII в.***), композиторът *Йоан Кукузел* (***XIV в.***) и много други, които от скромност не са оставили имената си за поколенията.

Успоредно с положителната си роля официалната *Българска църква* имала задача да бъде идеен крепител на установения социален и политически ред, на господството на светската аристокрация и висшето духовенство над обикновеното население.

Същевременно висшите църковни служители и манастирите проявили силен стремеж за увеличаване и разширяване на дадените им с благоволение на царската или болярската власт поземлени владения и имения и да притежават подвластно селско и занаятчийско население, което да обработва земите им и да обслужва тяхното стопанство. Църковният данъчен и икономически гнет на населението не се отличавал от гнета на царя, болярите и техните служители. Превърналата се в крупен собственик Църква и ненаситните ѝ представители били далеч от морала и принципите, които *християнството* проповядвало. Отрицанието на някои официално проповядвани възгледи, недоволството от обогатяването на висшето духовенство и водения от него неправеден живот се появили в недрата на Църквата, сред самото духовенство. Успоредно с официалната Църква в самата нея се зародила друга църква — на реформаторите, недоволните и *ересиарсите*. Противопоставянето им под различни форми — еретически учения и движения, реформаторски и аскетични възгледи и поведение, може с основание да се смята за една от най-интересните страници от историята на Църквата, където сблъсъкът на идеи и личности всъщност представлява израз на непрестанния стремеж на българина за търсене на социална справедливост и висша нравственост.

През цялото *Средновековие* опозицията срещу съществуващите порядки и идейния им крепител — официалната Църква, се изразявала предимно чрез еретическите учения и движения с явен или прикрит социален характер и чрез опитите за търсене на идеала за съвършеното *християнство*. Поради еклектичния си характер християнската религия съдържала в себе си разбиранията, морала и интересите на различни социални слоеве. Идейната ѝ противоречивост, застъпена в *Свещеното писание* и творбите на отците на Църквата, създавала основа за различни тълкувания и стремеж за реформиране на църковната уредба и свързаната с нея обредна система. Официалната Църква обявявала всяко учение, което се отклонявало от установените норми, за ерес и водела безпощадна борба за изкореняването му. Когато това учение или движение не засягало същината на християнската вяра и целяло изцеляване на Църквата и духовенството от неговите пороци и недъзи и усъвършенстване на вярата или съдържало социална примирие, тогава то се превръщало с течение на времето в част от официалната догматика.

Обстоятелството, че скоро след въвеждането на *християнството* и учредяването на Църквата християнското богослужение и проповед в *България* започнали да се извършват на разбираем от обикновеното население език, давали възможност за разбиране и критично осмисляне на основните догми. Това обяснява ранната поява на реформаторските и еретическите учения на българска почва.

СВ. ИВАН РИЛСКИ (†946) – РОДОНАЧАЛНИК НА ОТШЕЛНИЧЕСТВОТО И ПРЪВ РЕФОРМАТОР НА МОНАШЕСКИЯ ЖИВОТ У НАС. Сравнително скоро след покръстването настъпила поквара сред висшия църковен клир и монашеството, злъчно описана и бичувана от представителя на официалната Църква *Презвитер Козма* (*X в.*). С риторичен патос той се обръща към епископите с думите: “О, пастири на Божиите словесни овце, които вземате мляко и вълна от стадото, а не се грижите за овцете! Какъв отговор ще дадем пред Божия съд, какъв отчет ще дадем на Великия пастир на пастирите?”. Рано настъпилата криза сред духовенството водела до намаляване на авторитета на официалната Църква в очите на обикновеното население. Пропаст зеела между думите и делата на “божиите служители”, между проповядвания от тях идеал и действителността. Като своеобразна форма на бягство от неволите и социалните неправди широко се разпространило замонашването на хора най-вече от низините. Мнозина монаси не спазвали “манастирския закон”, пристъпвали монашеския обет и водели живот, близък до светския. “Слушаме, пише презвитер *Козма*, че и измежду нашите има добри монаси, които се мамят по законната женитба и не вършат достойното за спасението на тия, които живеят на това творение, т. е. на света... Други не снемат от плещите си монашеския сан, при все че много малко мислят за него. Трети пък ходят от къща в къща и като не затварят устата си от словоохотливост, разказват и описват онова, което има по чуждите земи... А пък други и по-лошо правят.”

Своеобразна реакция срещу покварата на духовенството и Църквата била появата на *отшелничеството*. Неговите представители издигали като идеал уединението, духовното и нравственото усъвършенстване и пълен отказ от материално добруване. Неговият най-изявен представител през ***X в.*** бил *Иван Рилски*, който бил родом от с. *Скрино, Кюстендилско*. Замонашил се на младини в един от манастирите по долината на р. *Струма*, той твърде скоро се отвратил от съществуващите в манастира порядки и се отдал на строг отшелнически и постнически живот. Впоследствие се отказал от него и основал *Рилската обител*. Към края на живота си отново се отдал на отшелническо уединение и написал “*Завет*” към своите събратя, в който изложил основните си възгледи за реформиране на монашеския живот: съблюдаване на християнската вяра и благочестие; отбягване на богатството и алчността, “защото сребролюбието е корен на всички злини”; отбягване на контакти “със земните царе и князе”; хармоничен живот в рамките на общежителната монашеска общност; отбягване на първенство и началничество; отстраняване от общността на монасите на онези, които сеят раздори и съблазни; често четене на книгите на църковните отци; препитание чрез труд и ръчна работа; утвърждаване на единородния български народ във вярата. Този “*Завет*” чертаел принципите и насоките за необходима оздравителна монашеска реформа. Славата на “рилския пустинник” се разнесла по цялата българска земя. Подир смъртта му официалната Църква го канонизирала. Култът към него бил възприет още през ***XI—XII в.*** от *Цариградската* и *Руската църква*. С течение на годините за *българите* той се превърнал в “*местен Христос*”, в покровител на “единородния си народ”. Когато преценява мястото му в историята, *Иван Дуйчев* го поставя в редицата на изтъкнатите европейски реформатори на Църквата и монашеството: “По своите нравствени качества и духовните си подвизи *рилският светец* стои наравно с най-изтъкнатите подвижници на византийския свят. Със своите разбирания за иноческа бедност и за пълно себеотричане той наподобява един от най-големите светци на *Западното средновековие* — св. *Франческо Асизки*”.

Без да може да бъде причислен към изтъкнатите български средновековни богослови, *Иван Рилски* без съмнение принадлежи към най-забележителните реформатори на монашеския и манастирския живот у нас. Неговият живот, аскетично-монашески и отшелнически подвизи сочат принадлежността му към онзи част от монашеството, която приела позицията на опростения, праведен живот с регистриране и подчертаване на най-важните човешки добродетели. Противник на висшата богословска мъдрост и многоученост, той се стремял да бъде верен на основните принципи на ранното християнство. Произлязъл от народните низини, закърмен с чистотата на техните нравствени добродетели, *Иван Рилски* осмислил просто и недълбокомъдрено *Доброто* и *Злото*, нуждата от общежителен монашески живот и служещо за нравствен пример *отшелничество*.

Както по своето време, така и по време на византийското владичество (***XI—XII в.***) *рилският отшелник* имал ревностни продължители на идеите и монашеските му подвизи. Двамина от тях — *Прохор Пшински* и *Йоаким Осоговски*, се прославили не само с отшелничеството, но и с основаване на манастирски обители в *Македония*, които скоро се превърнали в огнища на българската книжовност. Провъзгласени за светци, те заедно със своя духовен учител в продължение на векове били почитани от *Българската църква* и народа си.

БОГОМИЛСТВОТО В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ – ПОЯВА, РАЗВИТИЕ, СЪЩНОСТ И ХАРАКТЕРИСТИКА НА БОГОМИЛСКОТО УЧЕНИЕ. ПРОЯВИ В БЪЛГАРИЯ ОТ X ДО XIV В. РАЗПРОСТРАНЕНИЕ ВЪВ ВИЗАНТИЯ И ЕВРОПА.

Общопризнато е в историческата наука, че едно от най-интересните еретически учения и движения в средновековна *Европа* това е *богомилството*. Възникнало и първоначално разпространило се в българските земи, впоследствие то намира почва както в балканските, така и в малоазийските области на *Византийската империя*, печели привърженици в различни страни на европейския континент. Благодарение на него българското народностно име станало широкоизвестно. Едва ли е пресилено да се твърди, че богомилското учение и движение е един от важните приноси на нашия народ в европейската ересиология, в борбата на угнетените за социална справедливост.

Многобройните проучвания на редица български и чуждестранни учени (*Д. Ангелов, Борислав Примов, Дмитрий Оболенски, Стивън Рънсиман, Андре Ваян, Арно Борст, Рене Нели и Жак Дювернуа*) сочат, че богомилството и неговото влияние в *Европа* са една от големите теми на историографията.

Богомилството като еретическо учение трябва да се разглежда като израз на недоволство, породено от българската социална действителност през ***X в.***, а, от друга страна, като продукт на влиянието на три много разпространени във *Византия* и на *Балканите* дуалистични учения — *манихейство, павликянство* и *масалианство.*

Историята, възгледите и организацията на *богомилите* разкрива създадената от тях книжнина (“*Тайната книга*”, “*Катарски требник*”, “*Книга за двете начала*” и др.) и полемичните съчинения срещу тях (“*Беседа срещу новопоявилата се богомилска ерес*” от *Презвитер Козма*, “*Догматическо всеоръжие*” от *Евтимий Зигавин* — ***XII в.***, *Синодик на Българската църква* — ***XIII—XIV в.***, и др.).

Създател и първи разпространител на учението бил поп *Богомил*, живял при царуването на цар *Петър* (***927—969***). Той принадлежал към нисшия църковен клир. Със своята простота, достъпност, остра и логична критика на съществуващите социални порядки и недъзи проповядваното от него учение допаднало на широки слоеве от обикновения български народ и за кратко време от еретическо учение се превърнало в масово народно движение, което принудило не само официалната Църква, но и царя и болярството да поведат борба срещу поп *Богомил* и последователите му.

Основният богомилски възглед била вярата в съществуването и действието на две сили: *Доброто — Бог* и *Злото — Дявола* (*Сатаната*). Според богомилите целият видим свят и човекът били творение на *Дявола*, а само човешката душа изхождала от *Бога*. Борбата между тези две начала щяла да завърши с победа на *Доброто* и възтържествуване на социалната правда на земята. Този есхатологичен възглед (гледище за крайната съдба на вселената) характеризира богомилския дуализъм като умерен и оптимистичен; той го отличава от крайния дуализъм на *павликяните*, които твърдели, че борбата между тези две начала щяла да трае вечно.

Социалната сърцевина на богомилското учение е характеризирана много просто и точно от *Презвитер Козма*. Според него *богомилите* ненавиждали царя, ругаели и укорявали болярите и стрейшините, смятали, че са омразни на *Бога* онези, които работят на царя, и заповядвали на всеки слуга да не работи на своя господар. С тези социални възгледи поп *Богомил* и неговите последователи се противопоставяли на създадената в страна обществено-политическа уредба и проявявали спрямо нея пълен негативизъм, но не чертаели програма за обществено-политическо преустройство.

Стрелите на богомилската критика били отправени преди всичко към официалната Църква и духовенството. Те последователно и логично отричали наложените християнски догми, култове, свещенослужение и обреди. Остро осъждали разпуснатостта на многобройното духовенство и го смятали за ненужен посредник между *Бога* и човека; обявявали го за паразитно съсловие и наричали представителите му “служители на *Сатаната*”. Изцяло отрицателно било тяхното отношение към символите и обредите на официалната Църква (причастието, литургиите, иконите, светите мощи, кръста, светото кръщение, причастието и др.). Наричали църковните храмове “кръстопътища” и извършвали богослужението си във всяка къща или на открито, защото смятали, че *Бог* е навсякъде.

Богомилите признавали от *Свещеното писание* само *Новия завет*, отричали *Стария завет* и смятали за неправеден живота на старозаветното човечество. Обявявали се срещу силноразвития култ към *Богородица*, блудословели срещу нея и я наричали обикновена жена и *Христородица*. Отхвърляли изцяло предсказанията на библейските пророци и тяхната святост. Отнасяли се критично към учението за възкресение на мъртвите и твърдели, че в гроба тялото се превръща на прах и не може нивга да възкръсне.

Като изхождали от своя основен дуалистичен възглед *богомилите* проповядвали борба срещу *Злото*. Те твърдели, че човек трябва съзнателно да се бори срещу всички изкушения на плътта и да ѝ отделя по-малко грижи за сметка на духовното усъвършенстване. Отричали богатството и възхвалявали бедността, препоръчвали въздържание от обилна храна, забранявали да се пие вино и да се яде месо, укорявали онези, които носели разкошно облекло. Те открито се обявявали срещу войните и убийствата, смятали, че не трябва да се убива което и да е живо същество, освен змията. Те проповядвали аскетизъм и примирение, проявявали отрицателно отношение спрямо брака, но смятали жената за същество, равностойно на мъжа. Крайно неприязнено се отнасяли към експлоатацията на човешкия труд.

Превръщайки се в масово социално движение на селячеството и нисшето духовенство, *богомилството* постепенно изградило стройна организация, в която се оформила своеобразна йерархия. Последователите на богомилското учение се деляли на три основни категории: *слушатели*, *вярващи* (това била най-голямата част от тях) и *съвършени* (из тяхната среда били излъчвани богомилските учители и проповедници). Самите *богомили* наричали себе си "*добри християни*" и смятали, че по начин на живот, етика и морал се отличават от другите. Те били организирани в общини братства, начело на всяка на които стоял старейшина, наречен "*дедец*". Целта на богомилските общини била разпространението на учението сред широки кръгове. Религиозният живот в тях бил опростен, воден от ръководителя на общината. От молитвите признавали и често произнасяли "*Отче наш*". Извършваните от богомилите ритуали по време на богослужение (моления, взаимна изповед, приемане на "*слушатели*", "*вярващи*" и "*съвършени*") са отразени в *Катарския требник*.

Богомилските водачи създали значителна по обем книжнина, в която били отразени основните космогонични, етични и есхатологични вярвания и схващания в учението. Тясно свързана с богомилската била и апокрифната книжнина, която със своята простота и достъпност допадала на социалните низини. Широкото разпространение на апокрифната и богомилската книжнина принудило официалната Църква да състави "Списък на забранените книги". Някои богомилски вярвания и легенди преминали в народното творчество, което запазило през вековете спомена за учението.

Широкото разпространение на *богомилството* сред нисшето духовенство, селячеството и занаятчиите всяло тревога сред представители на Църквата. Борбата срещу ереста започнала първоначално с проповеди. Бляскаво нейно изобличение от позициите на официалната догматика била "*Беседа против новопоявилата се богомилска ерес*" от *Презвитер Козма*. Той представя по следния начин богомилските проповедници: "Външно еретиците са като овце: кротки, смирени и мълчаливи. Наглед лицата им са бледи от лицемерния пост. Дума не продумват, не се смеят на глас, не любопитстват и се пазят от чужд поглед. Външно правят всичко, за да не ги отличават от правоверните *християни*, а вътрешно са вълци и хищници... Където пък видят човек, който е прост и неучен, там сеят плевелите на учението си, като хулят предадените на светите църкви наредби...". Изобличенията и проклятията на официалната Църква се оказали неефикасни; наложило се и държавната власт да вземе мерки. Два пъти цар *Петър* се обръщал към цариградския патриарх *Теофилакт* с писма, в които запитвал как да постъпи с *богомилите* и какви наказания да им наложи. Богомилските водачи и техните последователи били подложени на безмилостни гонения от царската власт, а някои от тях били оковани във вериги и хвърлени във затвора.

Богомилското движение имало в разпространението и проявите си приливи и отливи. Ако през Самуиловото царуване то не показвало отрицателната си природа, през византийското владичество избуяло. През царуването на *Борил* то широко се разпространило, поради което в *Търново* през ***февруари 1211 г.*** бил свикан голям антибогомилски събор. Анатемосани били възгледите на *богомилите* и били осъдени *13* техни водачи, между които били *Александър Ковача*, *Мойсей Богомила*, средецкият дедец *Петър* и др.

През ***XIV в.*** се забелязал упадък и деформация в богомилското учение. След завладяването на *България* от турците богомилското движение постепенно заглъхнало. Завоевателите мюсюлмани били носители на друга религия, а официалната *Българска църква* практически не съществувала.

Твърде интересен факт в поведението на *богомилите* в *България* и другите балкански страни е този, че те ведно с *павликяните* и *манихеите* през ***XIV—XV в.*** лесно преминавали от *православието* в *католицизма*, а някои от тях бързо приемали *исляма*. Тази вероизповедна неустойчивост се дължала на отрицателното им отношение към официалната *Православна църква*.

Българските предели се оказали тесни за *богомилството*. Първоначално то се разпространило в балканските и малоазийските провинции на *Византийската империя*. През ***1111 г.*** в *Цариград* бил осъден и изгорен на клада богомилският водач *Василий Врач* (лекар), който преди това *15* години усвоявал учението, а повече от *40* години го проповядвал в различни области на *империята*. В *Сърбия*, *Хърватско* и *Босна богомилството* проникнало през ***XII в.*** Масовото му разпространение в *Босна* го превърнало в държавна религия. Еретическото учение намерило почва и в *Унгария*. Освен *богомили*, еретиците в тези страни били наричани *бабуни*, *торбеши*, *кудугери*, *патарени*.

Широко разпространение българското *богомилство* намерило в *Западна Европа*. Още през ***XI в.*** чрез български заселници то проникнало в *Италия* (където последователите му се наричали *катари*), оттам във *Франция* (*албигойци* и *бугри*), в *Германия*, *Фландрия* и *Англия*. Дълго време навсякъде се говорело за “опасната българска ерес”. Чрез *богомилството* името на *българите* добило широко разпространение и известност в цяла *Европа*. Обстоятелството, че богомилските възгледи намерили поддръжници в различни европейски страни отчасти разкрива значението му като духовно явление през *Средновековието* с общочовешки характер. С право *Димитър Ангелов* заключава: “Проникнали вън от границите на нашата страна, богомилските проповеди дават силен тласък за развитието на религиозната, философска и социална мисъл в средновековна *Европа*... То е дало един значителен общоевропейски по своя характер и размери принос, с който българският народ с право може да се гордее”.

НОВИ РЕФОРМИСТКИ И ЕРЕТИЧЕСКИ УЧЕНИЯ И ДВИЖЕНИЯ ПРЕЗ XIV В. Необходимостта от обновление на Църквата и усъвършенстване на духовенството се проявила във *Византия* и *България* с голяма сила през ***първата половина*** на ***XIV в.*** Господстващо положение сред богословските учения, зародени в монашеските среди, заел *исихазмът*. Негов основоположник бил византийският монах *Григорий Синаит* (*†1346*). Истински разсадник на неговото учение бил основаният от него през ***1325 г.*** в южнобългарските предели (в *Парория — Странджа*) манастир. Сред първите му ученици били известните български монаси *Теодосий Търновски* (*†1363*), *Ромил Видински* (*†1371*) и *Иларион*.

Исихазмът бил монашеско учение със строго аскетичен и дълбок мистичен характер. Двете негови степени били “*праксис*” (деяние) и “*теориа*” (видение) и целели пълно изкачване на монаха по “лествицата (стълбата) на добродетелите” чрез редица норми на праведен живот, физическо и духовно усъвършенстване, които имали за крайна цел пълна духовна връзка с *Бога*. Отначало официалната Църква смятала *исихазма* за отклонение от правата вяра, ала впоследствие както *Цариградската*, така и *Търновската патриаршия* го утвърдили като ръководна норма в Църквата. След установяването на *Теодосий Търновски* в *Търново* през ***1349 г.*** *исихазмът* се наложил и сред българското духовенство. Най-голямо исихастко средище бил *Килифа-*

ревският манастир, в който ученици и последователи на *Теодосий Търновски* били бъдещи видни български книжовници и църковни дейци, като *Евтимий*, *Дионисий Дивний*, *Киприан* и др. видни дейци от целия *Балкански полуостров*. Проповядваните от *исихастите* идеи за обществено примирение и търпение, за социално отчуждение и търсене на лично спасение чрез "единение с *Бога*" не били в разрез с доктрината на официалната Църква. *Исихастите* се стремели да постигнат обединение на *православието* под върховенството на *Цариградската патриаршия*. Погрешно е схващането, че *исихазмът* бил учение на усамотили се, самоотрекли се монаси, посветили се изцяло в служене на *Бога*. Както във *Византия*, така и в *България исихастите* били тясно свързани с владетелския двор и аристокрацията, участвали активно в духовния и политическия живот, заемали важни позиции в църковната йерархия, достигайки до патриаршеския трон. *Патриарх Евтимий* (***1375—1394***) бил сред изявените *исихасти*.

В *България* тогава проникнало и философско-религиозното учение на калабрийския монах *Варлаам* и българина от *Прилеп Григорий Акиндин*, разпространено сред някои среди във *Византия*. За разлика от дълбоката мистика на *исихазма*, *варлаамитството* съдържало в себе си елементи на рационализма и ренесансовия хуманизъм. *Варлаамитите* твърдели, че *Бог* може да се постигне чрез опознаване на света и природните явления, които напомняли за него. Това можело да стане не само чрез християнската вяра, но и по пътя на логическото познание чрез използване на достиженията на древногръцките философи. В *Търново* учението на *Варлаам* и *Акиндин* било разпространявано от дошлия от *Цариград* монах лекар *Тодорит*. Неговите проповеди намирали привърженици сред заможните и образованите градски слоеве, както и сред част от болярството. Проповедникът на *Акиндиновата ерес* бил осъден на църковен събор и прогонен от българските предели. Голям противник на *варлаамитството* бил и *Патриарх Евтимий*, който бил отявлен *исихаст*. То е анатемосано и в *Синодика* на *Българската църква*: "На *Акиндин*, *Варлаам* и поп *Прохор Кидоний*, които изрекоха хули за *Бога* повече от всички еретици... на тях като на нечестивци и противници на Господните слова, както и на техните единомишленици — анатема трижди!".

Раздвижването на умовете и духовете в *Българското царство* и особено в столицата *Търново*, от една страна, било плод на силното социално недоволство, а, от друга, на влиянието на учения и движения, които прониквали от *Византия*. При новите исторически условия се пробудили и някои от позатихналите еретически учения и движения.

Продължавало да се разпространява *богомилството*, но то вече значително притъпило своята социална насоченост. Прочути богомилски водачи били прогонените от *Света гора* монаси *Лазар* и *Кирил Босота*. Те проповядвали против иконите, кръста и официалната Църква и духовенството, обявявали се против законния брак и учели, че не трябва да се въстава срещу човешката природа и плътските желания. Според тях хората трябвало да бъдат покорни на подтиците на дявола, защото той, а не *Бог* бил *Вседържец*. Този възглед бил своеобразна реминисценция на силно разпространеното в *Западна Европа луциферианство* — преклонение пред дявола.

В *България* проникнало и разпространеното през ***XIII—XIV в.*** в *Средна* и *Западна Европа* учение на *адамитите*. То било проповядвано от монаха *Теодосий*. Той учел последователите си от градовете и селата да ходят голи, както е ходел първият човек *Адам*. *Адамитите* се усамотявали в пустинни местности при пълно отричане на всякакви морални норми и задръжки. С това според тях били отричани съсловните и социалните различия, изразявани през *Средновековието* чрез облеклото, и се скъсвало с господстващите, налагани в обществото норми на поведение. Официалната Църква изтъквала срещу *адамитите* като главно обвинение, че те с деянията си извършвали "бесовска измама" (разврат).

Рационалистичен характер имала ереста на *жидовстващите* (еврейско учение), която се разпространила в *Търново* и по-големите градове, където живеело еврейско население. *Жидовстващите* се обявявали против храмовете и духовенството и ратували за евтино, достъпно богослужение. Те не приемали *Иисус Христос* като "*богочовек*" и "*съвършен Бог*" и призовавали за връщане към нормите на *ранното християнство.*

Църквата в тесен съюз с царската власт употребила всички средства за преследване, унищожаване и изкореняване на еретическите учения и движения. Еретиците били изобличавани като "чеда на *сатаната*" и "предтечи на *антихриста*". Срещу тях се сипели клевети и анатеми. Еретическите проповедници и водители били убеждавани да се откажат от възгледите си и да се върнат към православието. Когато това се оказвало невъзможно, държавната власт прибягвала до съдебна и физическа разправа. В *Търново* били свикани два антиеретически събора. През ***1350 г.*** се състоял събор с участието на царя, болярския съвет и висшия църковен клир, по време на който обвинител и разобличител на богомилските проповедници *Кирил Босота* и ученика му *Стефан* бил исихастът *Теодосий Търновски.* Те били анатемосани и осъдени на прогонване от страната, като преди това лицата им били дамгосани с нажежено желязо. Вторият антиеретически събор бил свикан през ***1359 г.*** и в него участвали царят, синовете му, висшето духовенство и представители на болярството. Пак активна фигура бил *исихастът Теодосий Търновски.* Тогава били анатемосани и осъдени не само привърженици на *богомилството*, но и видни проповедници на *адамитството, варлаамитството* и ереста на *жидовстващите.*

Активна дейност в борбата срещу еретическите учения и моралната разпуснатост водел *Патриарх Евтимий.* Той се стремял не да налага сурови наказания на еретиците, а да ги приобщи към правата вяра с увещания и разобличителна критика на ученията им. Неговият житиеписец твърде образно е показал качествата на полемист на високообразования български патриарх: "И това умение имаше пастирят: като укротеше дивите овце [заразените от ерес], присъединяваше ги към стадото. Виж и друго достойнство на пастиря: зверовете [еретиците], макар и много, бягаха далеч от стадото, тъй като постоянно се бояха от него и от гласа му като от гръм трепереха – без да бъдат гонени нито със стрели, нито с прашка, нито с кучешки лай". Главни противници на *Патриарх Евтимий* били двамина еретици в *Търново – Пирон* (*Пиропул*) и *Теодосий-Фудел.* Тяхното учение било смес от ереста на *Варлаам* и *Акиндин* с *богомилството.* Те тъпчели с нозете си иконата на *Богородица*, хулели висшите архиереи, свещениците и монасите, позорели християнските храмове и кръста. Те разлагали "тялото на Църквата с развратни учения", подлудявали "царските велможи и властоначалници с магьосничества и бесовски измислици" и подтиквали към опълчване срещу официалната Църква и духовенството. *Патриарх Евтимий* положил изключително големи усилия за разобличаване на тяхното учение и деяния. Двамината ересиарси били разобличени и прогонени "далече от църковните предели". Патриархът успешно се справил с проявите на полова разпуснатост сред част от търновското население при осемдневното честване на празника *Успение Богородично* в една местност край столицата.

След завладяването на *България* от турците обстановката коренно се променила. Еретическите учения и движения постепенно изчезнали. Църквата и християнската религия станали истински обединителен стожер за противопоставяне на българското население на завоевателите, изповядващи *исляма.*

Направеният преглед на различните учения и движения разкрива голямата пъстрота и различията в рамките на християнската религиозност и Църквата в средновековната българска история. Независимо от положителната си роля *Българската църква* била атакувана от различни еретически и реформистки учения. Тяхната поява и възгледи показват развитието на будната обществена мисъл и съвест, многообразието на застъпваните идеи върху основата на *християнството.* Те са своеобразен коректив на официалната догматика и Църква, реакция срещу установения социален ред и съпътстващите го неправди и извращения.

ПРЕПОРЪЧИТЕЛНА ЛИТЕРАТУРА

Ангелов, Д. **Богомилството в България.** С., 1993.

Гюзелев, В. **“Велико светило за целия свят” (Св. Иван Рилски в измеренията на своето време).** — В: Светогорска обител Зограф, С., 1999, т. III, 13—24.

Мутафчиев, П. **Поп Богомил и св. Иван Рилски (Духът на отрицанието в нашата история).** — В: Изток и Запад в европейското средновековие. С., 1993, 169—184.

Майендорф, Дж. **Византийско богословие.** С., 1995.

Тъпкова-Заимова, В. и др. **Светът след Иисус (I в. пр. Хр. — I Световна война).** В. Търново, GABEROFF, 1999—2000.

Антонова—Габеров—Павлов. **Български енциклопедичен речник.** В. Търново, GABEROFF, 1999—2000.

ОСМАНСКОТО ЗАВОЕВАНИЕ И КРАЯТ НА СРЕДНОВЕКОВНАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА

Доц. д-р Иван Тютюнджиев

Завладяването на *България* от османските турци не е просто един акт, а продължителен процес, който не може да се разглежда изолирано както от общия ход на турското завоевание, така и от вътрешнополитическата и международната обстановка на *Балканите*. Това налага накратко да се характеризира обществено-политическата ситуация в *Мала Азия* при формирането на *Османския бейлик*, като се имат предвид и особеностите в политическия живот на балканските държави от периода на завоеванието (***XIV в.***).

ОБРАЗУВАНЕ НА ОСМАНСКАТА ДЪРЖАВА И ВОЕННОПОЛИТИЧЕСКИ УСПЕХИ ДО СРЕДАТА НА XIV В. Създаването на османската държава било дълъг процес, чието начало може да се свърже с етнополитическите и социално-икономическите промени, настъпили в ***края*** на ***XIII в.*** *в Мала Азия*. В преходния период (до ***средата*** на ***XIII в.***) картината на политическия живот в региона се определяла главно от двубоя между *Никейската империя* (като наследник на *Византия* след превземането на *Константинопол* през ***1204 г.*** от кръстоносците) и *селджукската държава* с център гр. *Коня* (т. нар. *Иконийски султанат*). През ***1242 г.*** обаче върху *селджукската държава* се стоварил тежкият удар на идващите от изток *монголи*. Те завладели и включили източните области на *Селджукската империя* в своята държава, а западните територии формално продължавали да се намират под властта на *селджуките*.

Монголското нашествие в *Мала Азия* било свързано с голямо раздвижване на етнически маси и главно с нова тюркска миграция в района. На територията на *Мала Азия* се извършвало ново прегрупиране на племена, установявали се нови формирования около видни фамилии, които получавали за своите племена територии от *монголите* или *селджуките*.

Сред *бейлиците*, формирали се в северозападната част на *Мала Азия*, бил и бейликът на *османците*. Името си това държавно образувание получило от името на владетеля *Осман* (***1258—1326***). При неговия баща — *Ертогрул*, били положени основите на относително независимо владение в северозападната част на *селджукската държава*. Именно географското положение на *Османския бейлик* било решаващо за по-нататъшните му военнополитически успехи. Военните действия на *Осман* и на неговия наследник *Орхан* (***1326—1362***) били насочени срещу малоазийските територии на *Византия*. През ***1301 г.*** *Осман* пренесъл резиденцията си в завладения от него град *Енишехир*. От ок. ***1317 г.*** той започнал подготовка за овладяване на един от най-големите политически центрове в *Мала Азия — Бруса*. През ***1326 г.*** градът бил превзет и станал новата столица на *османците*. Две-три години след *Бруса* били завладени *Никея* и *Никомидия*, а десетина години по-късно *Орхан* държал цялата северозападна част на *Мала Азия*. С анексирането на княжеството *Караси* (***1345***) *османците* достигнали източните брегове на *Дарданелите* и се оказали пред отворените врати към *Европа*. През ***1356 г.*** *Орхан* завладял *Анкара*. Така към ***средата*** на ***XIV в.*** османската държава си създала здрава основа за бъдещи завоевателни походи на *Балканите*.

БЪЛГАРИЯ, ВИЗАНТИЯ И РАННИТЕ ТУРСКИ НАБЕЗИ (ДО 1352 Г.) Промените в политическата обстановка в западната част на *Мала Азия* имали своя отзвук на *Балканите*. Още със зараждането на *Османския бейлик* в борбата срещу него участвали българите, живеещи на територията на *Византия*. От техните среди произлезли споменатите в историческите извори *Лъже-Ивайло* (***1294***) и *Иван Свинепаса* (***1306***), едни от първите борци срещу османската експанзия. По времето *Иван-*

Александър (***1331—1371***) *България* станала жертва на първите сериозни турски набези, обвързани все още със събитията във *Византия*. Необходимо е да се подчертае, че до ***средата*** на ***XIV в.*** османските турци участвали спорадично във военни акции на *Балканите*, в частност в българските земи, като част от войските под общото командване на някои от видните селджукски фамилии. След превземането на *Цимпе* (***1352***) и особено на *Галиполи* (***1354***) *османските турци* изместили селджукските от централната им роля в акциите на *Балканския полуостров*. Те се превърнали в най-активен военнополитически фактор, пряко свързан със съдбата на балканските държави.

В ***началото*** на ***1355 г.*** турски отряди владетели по цялото крайбрежие на *Мраморно море* до околностите на византийската столица, правейки постоянни набези в *Южна България*. Изглежда, при някои от военните си акции те навлизали дълбоко на българска територия. *Българската анонимна хроника* от ***XVI в.*** ни съобщава, че при една тяхна акция, насочена към *Средец*, били пресрещнати от войската на *Иван Асен*, а след това и на *Михаил Асен*, като двамата царски синове намерили смъртта си в сраженията. Тези събития се отнасят към ***пролетта*** на ***1355 г.***

За да се противопоставят на "безбожните турци", *България* и *Византия* проектирали още през ***1355 г.*** коалиция, която да възпре завоевателя. За съжаление договорните отношения не дали резултат. До ***края*** на ***60-те год.*** на ***XIV в.*** балканските държави не съумели да изградят солидна християнска коалиция, която да противодейства на вече утвърждаващите се на *Балканите* османски нашественици.

ЕТАПИ НА ОСМАНСКОТО ЗАВОЕВАНИЕ НА БЪЛГАРИЯ. При очертаване на отделните етапи на завоеванието на *България* от османските турци в историческата литература са се обособили два подхода. Една група от автори отчита първите набези на турците в българските етнически територии. Те говорят за предварителен, или първи, етап на това завладяване, като за начало приемат различни години. Така например според *П. Ников* този етап обхваща времето от първите опустошителни набези, достигнали българските земи — от ***1329*** до ***1354 г.*** (превземането на *Галиполи*). *Д. Ангелов* приема за начало годината ***1352*** (от установяването на *османците* на *Балканите*) до ***1355 г.*** (сключването на българо-византийския съюзен договор) и т. н. Друга група от изследвачи избира за критерий при хронологизирането на турската инвазия събития от общобалкански характер. Например *Ив. Дуйчев* обосновава етапа "от *Черномен* до *Косово поле*" (***1371—1389***) като решаващ за османската експанзия спрямо *България*.

Обща слабост и на двата посочени подхода е, че при обособяването на отделните етапи очертаващите ги моменти са свързвани само в отделни случаи със събития, в които българската държавна територия е пряк обект на агресия. Ако се възприеме друг методологически подход, при който в основата на завоеванието се поставят не събития от общобалкански план или се абсолютизират първите набези на османските турци в българските земи, а конкретното положение, степента на подчиненост и география на усвояване на българската държавна територия, е възможна друга периодизация на османското завоевание. В случая като критерий за периодизация се взема развоят на османо-българските отношения, който води до постепенно обезсилване и ликвидиране на българската държава.

Османците станали непосредствени съседи на българската държава за първи път след завладяването на *Одрин* през ***1369 г.*** Тогава те вече имали пряк териториален досег с нея. Веднага след завладяването на *Одрин* турците нахлули в българската територия и превзели *Пловдив* и *Боруй*. Анализът на сведенията води до извода, че *Пловдив* вероятно е завладян през ***лятото*** на ***1370 г.***, а *Боруй* през ***ранната пролет*** на ***1371 г.*** След смъртта на цар *Иван-Александър* на ***17 февруари 1371 г.*** и началото на управлението на *Иван Шишман* султан *Мурад* направил опит да сключи династичен съюз с българите. Той поискал за жена сестрата на *Шишман — Кератамар*. Както свидетелства основният извор за тези събития — *Българската анонимна хрони-*

Завоевания на османските турци (XIV–XV в.)

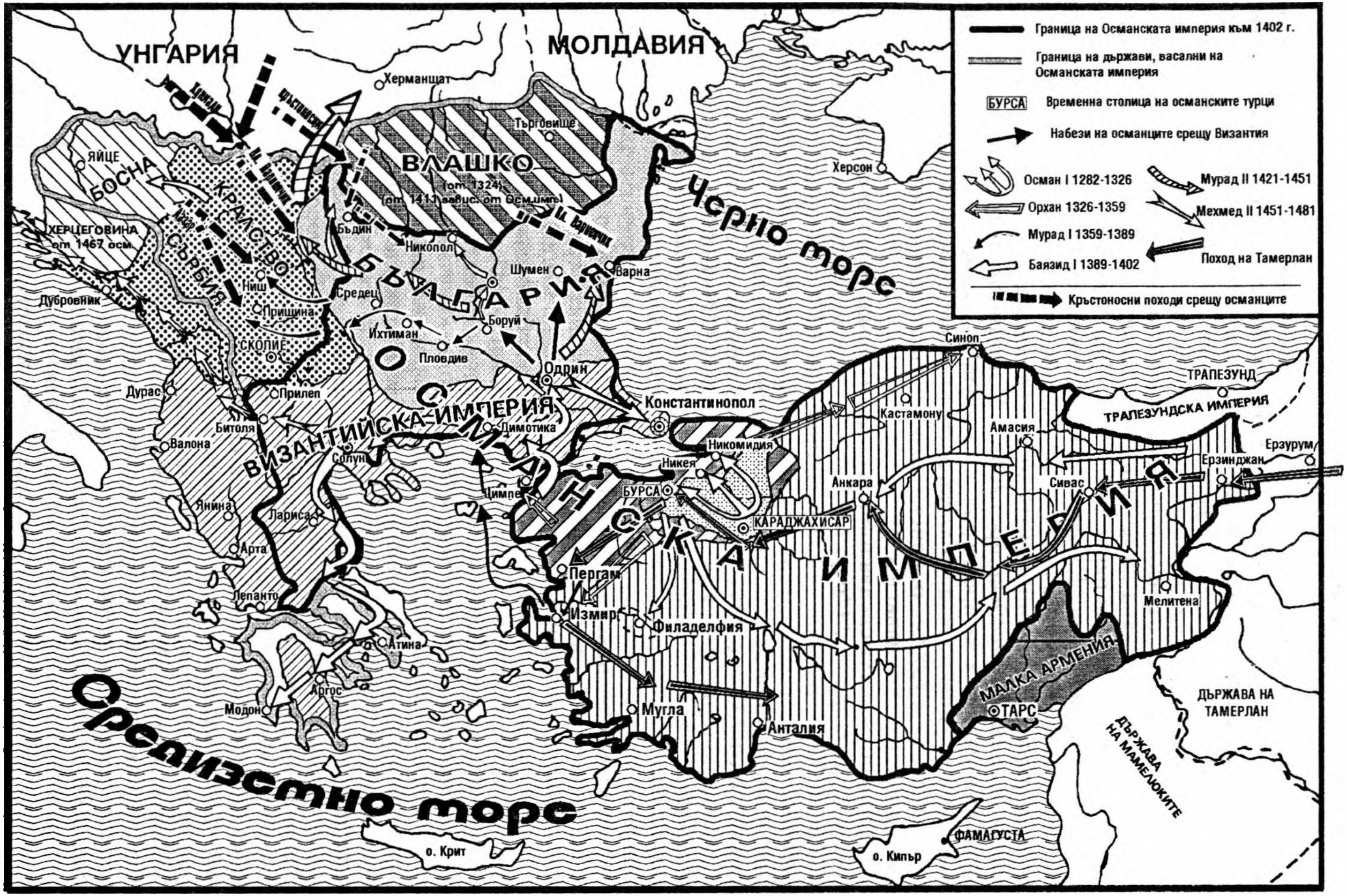
Граница на Османската империя към 1402 г.
Граница на държави, васални на Османската империя
БУРСА Временна столица на османските турци
Набези на османците срещу Византия
Осман I 1282-1326
Орхан 1326-1359
Мурад I 1359-1389
Баязид I 1389-1402
Мурад II 1421-1451
Мехмед II 1451-1481
Поход на Тамерлан
Кръстоносни походи срещу османците
УНГАРИЯ
МОЛДАВИЯ
Херманщат
ВЛАШКО
(от 1324)
(от 1411 завис. от Осм.имп.)
Търговище
Херсон
Черно море
ЯЙЦЕ
БОСНА
КРАЛСТВО
ХЕРЦЕГОВИНА от 1467 осм.
СЪРБИЯ
Дубровник
Ниш
Прищина
Скопие
Бъдин
Никопол
Шумен
Варна
Средец
БЪЛГАРИЯ
Боруй
Ихтиман
Пловдив
Одрин
Константинопол
Дурас
Прилеп
Битоля
Валона
Димотика
ВИЗАНТИЙСКА ИМПЕРИЯ
ОСМАНСКА ИМПЕРИЯ
Солун
Янина
Лариса
Арта
Лепанто
Цимпе
Никомидия
Никея
БУРСА
КАРАДЖАХИСАР
Пергам
Измир
Филаделфия
Атина
Аргос
Модон
Мугла
Анталия
Синоп
ТРАПЕЗУНД
ТРАПЕЗУНДСКА ИМПЕРИЯ
Кастамону
Амасия
Анкара
Сивас
Ерзинджан
Ерзурум
Мелитена
МАЛКА АРМЕНИЯ
ТАРС
ДЪРЖАВА НА ТАМЕРЛАН
ДЪРЖАВА НА МАМЕЛЮКИТЕ
Средиземно море
о. Крит
о. Кипър
ФАМАГУСТА

ка, търновският цар отказал да даде ръката на “царицата *Кератамар*”. В случая *Шишман* избрал изчаквателна позиция с оглед очертаващата се конфронтация между османците и македонските владетели — братята *Вълкашин* и *Углеша*. В битката край *Марица* на ***22 септември 1371 г.*** християнските войски претърпели голямо поражение. Скоро след това, към ***1372—1373 г.***, *Мурад I* предприел поход срещу *Търновското царство*. Османските успехи принудили *Иван Шишман* да приеме предложения по-рано съюз, но вече в една по-утежнена форма. Вероятно тогава *Кератамар* била дадена за съпруга на *Мурад*. Династичният брак, засвидетелстван в *Бориловия синодик*, макар и наложен от необходимостта, не означавал васална зависимост. Кога *България* станала васална на *османците*? Отговор на въпроса дава развитието на събитията след ***1373 г.*** За периода ***1373—1376 г.*** изворите не дават сведения за османската активност срещу *България*. През ***есента*** на ***1376 г.*** политическата ситуация на *Балканите* се променила съществено. Византийският император *Андроник IV Палеолог* върнал на *османците* крепостта *Галиполи*, отнета им по време на акцията по море от *Амедей Савойски* през ***1366 г.*** Повторното овладяване на *Галиполи* осигурило възможности за прехвърляне на крупни османски сили от *Мала Азия* и за масирано настъпление срещу балканските държави. Именно след ***есента*** на ***1376 г.***, най-вероятно към ***1377 г.***, османските хронисти говорят за попадане на *Търновското царство* под васална зависимост.

От казаното дотук следва първият етап на османското завоевание да се отнесе за времето от ***лятото*** на ***1370*** до ***1377 г.*** Той може да се раздели на два периода: първи — ***1370—1373 г.***, и втори — ***1373—лятото*** на ***1377 г.*** Вторият етап на османското завоевание според възприетия тук критерий е свързан с васалното положение и с окончателното унищожаване на средновековната българска държавност. Той обхваща времето от ***1377*** до ***1397 г.*** и може да се раздели на три периода.

При характеристиката на първия период (***1377—1388***) трябва да се изтъкне, че неизчерпаните все още съпротивителни сили на *Търновското царство* (както и на намиращото се в тесни връзки с него феодално владение в *Добруджа*) били пречка за стратегическите планове на *османците*. Ето защо агресивните действия на завоевателя скоро били подновени. През ***1385 г.*** бил завладян град *София*. Отказът на *Шишман* да участва на страната на *османците* в битката край *Плочник* през ***1387 г.***, в която сърбите победили, предизвикал наказателни акции в земите на *Търновското царство*. *Али паша* покорил все още свободните български земи в *Южна България*, източните старопланински проходи и голяма част от *Североизточна България*.

Вторият период (***1388—юни 1395***) очертава гибелта на *Търновското царство*. Битката на *Косово поле* на ***15 юни 1389 г.***, в която християнската коалиция, водена от сръбския крал *Стефан Лазаревич*, била разгромена, имала отрицателно влияние и върху политическото положение на *България*. Прави впечатление, че въпреки споразумението, подписано от *Шишман* след походите на *Али паша* от ***1388 г.***, той отново не участвал в редиците на турската армия като васал. Ето защо след похода срещу него и последвала обсада на ***17 юли 1393 г.*** столицата *Търново* била превзета. *Шишман* пребивавал в *Никопол*, откъдето отстоявал правата си на владетел върху останалата част от *Търновското царство*. Краят на *Търновска България* бил сложен на ***3 юни 1395 г.***, когато на връщане от битка срещу власите край *Ровине* султан *Баязид I* (***1389—1402***) окупирал *Никопол* и посякъл цар *Иван Шишман*. Най-вероятно тогава било унищожено и самостоятелното владение в *Добруджа*.

Третият период (***1395—1397***) обхваща времето на окончателното ликвидиране на българската държавност с превземането на *Видинското царство*. Трудно е да се определи моментът, в който *Срацимир* се признал за турски васал. Сигурно е само, че след ***1391 г.*** видинският господар е лоялен васал на султана. Обикновено се приема, че краят на *Видинското царство* се отнася малко след времето на *Никополската битка* през ***1396 г.*** Новият прочит на някои известни отпреди извори, както и интерпретацията на събитията около и след кръстоносния поход дават възможност да се изкаже предположението, че пленяването на *Иван-Срацимир* и отвеждането му в плен е станало през ***1397 г.*** при един наказателен поход на турците срещу *Унгария*. Тоест видинският цар е управлявал още една година след битката край *Никопол* като турски васал. Каква е съдбата на *Видинското царство* в ***началото*** на ***XV в.*** и на сина на *Срацимир — Константин*, ние не знаем. Възможно е *Константин* да е поел функциите на своя баща като турски васал с много по-ограничени права. Напоследък *Пл. Павлов* и *Ив. Тютюнджиев* издигнаха хипотезата че *Видинското царство* било окончателно унищожено през ***1422 г.***, но въпросът все още не е решен категорично.

ПРИЧИНИ ЗА УСПЕХА НА ОСМАНСКИТЕ ТУРЦИ. Две са основните групи от причини, свързани с османските успехи. Едната група се определя от състоянието, възможностите и особеностите в развитието на самите османски турци. Другата група от причини се корени в състоянието на балканското феодално общество.

Успехите на *османската държава* в периода на нейното формиране могат да се разберат само ако на османското общество се гледа като на развиващо се към висшите форми на номадизма. Именно за номадския и полуномадския начин на съществуване са характерни изграждането на силна военна организация и централизацията на властта с цел усвояване на територии, подходящи за пасища и активно животновъдство. Постепенното териториално разширение на *Османския бейлик* е свързано с благоприятното му географско разположение. Коридорът, отначало към *Византия*, след това и към *Балканите*, е открит за османското напредване. Географското положение на *Османския бейлик* привлича под знамената на неговите емири голяма част от други *тюрки* преселници, които увеличават числеността на османската армия. До ***средата*** на ***XIV в.*** *османците* създават сравнително сигурна, спокойна база в *Мала Азия*, което им гарантира по-късните успехи в *Европа*. Може би главна заслуга за османските успехи има армията, която претърпява редица реформи и остава дълго време боеспособна. В началото се разчита на *племенното опълчение* и *акънджиите* (специални отряди, опустошаващи районите около по-големите селища). Постепенно те са изместени от *еничарите* (пеша войска) и *спахиите* (конници). Към всичко това трябва да се прибавят и сполучливите методи на завоевание, възприети от *османците*. Става дума за изграждането на васални територии, за използването като съюзници на християнски васални отряди, за плащането на специален данък — хáрадж, от васалите, който укрепва хазната и др. Тези фактори гарантират военното превъзходство на *османците* над балканския християнски свят.

Поставянето на балканските държави във васална зависимост, а след това и ликвидирането на тяхната самостоятелност, става възможно поради състоянието им през ***втората половина*** на ***XIV в.*** Типична за държавния живот на *Балканите* е неговата децентрализация. Политическото раздробяване е характерно за всяка балканска държава. Малките княжества не могат сами да дават отпор, а и не успяват да изградят помежду си трайни връзки за противодействие. Нещо повече — те самите привличат в междуособните си борби *османците* за съюзници по силата на една отколешна практика да се търсят федерати, без да видят че техните “съюзници” скоро стават арбитри на взаимоотношенията им, а постепенно и господари.

Подценяването на завоевателните стремежи на *османците* проличава особено ясно в двукратното предоставяне от *Византия* на *Галиполи* за тяхна база.

Общите тенденции, характерни за балканския политически живот през ***втората половина*** на ***XIV в.*** засягат и *България*. И за нея са характерни децентрализацията и разпокъсаността, както и политиката на търсене на дребни териториални придобивки и подценяване на османската опасност.

Именно липсата на здрав, единен административен механизъм е решаваща за постепенното загубване на политическата самостоятелност на средновековната българска държава. Със завладяването на *България* се извършва генерална промяна във всички сфери на обществено-икономическия, политическия и културния живот на българите.

УНИЩОЖАВАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА И ТЪРНОВСКАТА ПАТРИАРШИЯ. В епохата от ***VII*** до ***XV в.*** българската държава изпълнява всичките си основни функции от вътрешно и външнополитическо естество. Във вътрешен план тя изгражда управленските си институции и механизми, административен и данъчен апарат, въоръжена войска, органи за насилие и принуда. Във външнополитически аспект обединява и включва в своите територии по-голяма част от славяните на *Балканския полуостров*. В основни линии установява своите естествени етнически граници, обхващащи *Мизия, Тракия* и *Македония*. Като една от най-големите политически сили на средновековна *Европа* българската държава се превръща във важен фактор, регулиращ междудържавните отношения в *Югоизточна Европа*, щит за славянството и преграда за политическото влияние на *Византия*.

С приемането на християнството и славянската писменост държавата осигурява изграждането на единната българска народност и формирането на единна културна традиция, съчетаваща достиженията на християнска *Европа* с културното наследство на славяни и прабългари. Близо двестагодишното византийско владичество (***1018—1186***) премахва временно държавната организация на българите, но не ликвидира окончателно държавната традиция. Доказателство за това са освободителното дело на *Асеневци*, политическите и културните завоевания и достижения на *Второто българско царство*.

В ***края*** на ***XIV в.*** българите не са обхванати в единен държавен организъм. Пътешествениците говорят за "трите *Българии*" (*Търновското царство*, *Видинска България* и *Добруджанското деспотство*). Самостоятелни политически единици са македонските княжества, а част от българските държавни територии са завладени от *Византия* и *Сърбия*. Въпреки това обаче българите имат единно и установено понятие за отечество, род и народностна принадлежност. Българското общество е изградено и съществува в условията на нормативен порядък и йерархичен ред с установени фискални отношения между основните негови съставки: селяни, аристокрация, духовенство и владетел.

Османското завоевание прекъсва естествения ход на развитие на българския народ, унищожава за векове българската държавност. То нанася удар върху йерархичната пирамида на средновековното българско общество, като премахва аристократичния елит, който направлява обществения живот. По този начин е унищожена най-динамичната част от българското общество — *аристокрацията*, която го ръководи и която е основен създател и потребител на културни ценности. *Османците* заменят българското болярство със собствена господстваща класа, но между нея и българския народ няма и никога не се установяват обединителни връзки. Разбира се, премахването на българската аристокрация и нивелирането на българското общество на ниско социално равнище без съществена разлика между отделните социални прослойки не става отведнъж. Това е продължителен процес, съпътстващ както хода на завоеванието, така и първите десетилетия на утвърждаването на османската власт в българските земи.

Спецификата на самото завоевание, продиктувана от факта, че *османците* са малцинство на *Балканите* през ***XIV—XV в.***, налага постепенното поетапно овладяване на балканските територии, като по линията на васалитета се ограничават правомощията на балканските владетели до тяхното пълно премахване. Съдбата на последните български владетели и представители на аристокрацията била различна. Цар *Иван Шишман* бил посечен в *Никопол* през ***1395 г.***, а брат му — видинският владетел *Иван-Срацимир*, бил отведен в плен. Голяма част от българските боляри били физически унищожени, а някои от тях — зачислени в турската армия със статут на християни спахии. Християните спахии се срещат през ***XV в.*** най-вече в пограничните за *османската държава* области, но постепенно тази категория население изчезва. Не били малко и онези представители на българската аристокрация, които, за да запазят своята власт и привилегии, били склонни да приемат исляма. Може би най-типичен в това отношение е случаят със сина на цар *Иван Шишман — Александър*, който, след като приел исляма, бил поставен от *Мехмед I* (***1413—1421***) за управител на областта *Джаник* (*Йония*) в *Мала Азия* (*Ефес-Смирна*).

Така в ***началото*** на ***XV в.*** държавната организация на българите е заменена с чуждата за тях османска държавна система. При това новата държавна власт имала за своя първостепенна задача да държи местното население в подчинение.

С много важни последици за съдбата на българския народ през ***XV—XIX в.*** е ликвидирането на *Търновската патриаршия*. Още в хода на завоеванието тя се разделя с редица свои църковни окръзи, които остават под духовното влияние на *Цариград* (*Причерноморските епархии, Пловдивската митрополия, Софийската митрополия* и др.). Само година след като столицата *Търново* пада в османски ръце, *Патриарх Евтимий* е заточен вероятно в *Бачковския манастир*. Сцената на раздялата на патриарха с търновските жителите е описана покъртително от *Григорий Цамблак*. В *Търново* трябвало да пристигне изпратеният от *Цариградската патриаршия*, изгонен от *Молдова* — митрополит *Йеремия*. *Патриаршията* му предоставила ограничени епископски права (може би поради факта, че *Патриарх Евтимий* бил още жив и статута на *Търновската църква* не е установен). В този акт някои автори са склонни да видят грижата на *Вселенската патриаршия* да не оставя празни епископски катедри; други — стремежа ѝ да понижи *Българската патриаршия* в митрополия и да я постави под своя опека. За нас е важно да посочим, че премахването на *Търновската патриаршия* и включването ѝ в диоцеза на вселенския патриарх лишава българите от ръководен духовен център, от собствена независима църковна организация. Ликвидирането на автокефалната ни държавна Църква прави българската църковна история много различна от църковната история на останалите православни балкански народи, които под една или друга форма запазват своите духовни центрове и независима църковна организация под османска власт.

ПРОМЕНИ В ИКОНОНОМИЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ. Османското нашествие унищожава организма на средновековното българско стопанство. ***Четиринадесетият век*** в обществено-икономическото развитие на *Балканите* и в частност в българските земи се характеризира със силно развито градско стопанство, крупно земевладение и високоразвита система на данъчна рента, в която се появява тенденция към замяна на натуралните вътрешна и външнотърговски връзки и отношения с парични. Добре развити били и занаятите. След завоеванието българското стопанство е изолирано и откъснато от европейската стопанска система. Българските земи са далеч от всякакви технически и технологически нововъведения във всички производствени сфери. *Османците* променят темповете и тенденциите на икономическо развитие.

Още първите набези на *малоазийските турци* разстройват стопанския живот, а от ***средата*** на ***60-те год.*** на ***XIV в.*** те стават ежедневие за *Тракия*, като засягат и по-западните райони. От ***началото*** на ***70-те год.*** на ***XIV в.*** българските земи се превръщат в арена на непрекъснати сражения, което децентрализира и разпокъсва икономиката. По това време според османския хронист *Уруджк* завоевателите действали под лозунга: “Пали, руши, унищожавай!”. През ***първото десетилетие*** на ***XV в.*** синовете на *Баязид* се вплитат в междуособна борба, която в по-голямата си част протича на българска земя. Българската икономика изпада в дълбока криза — изоставени са за дълго големи площи земя, отвлечен и унищожен е много добитък, похабен е стопански инвентар.

През ***втората половина*** на ***XV в.*** наред с бавното възстановяване на стопанството започва налагането на османските аграрни отношения. Новата система е чужда на традициите и опита в стопанското развитие на българското население. Тя почива на принципите на една милитаризирана икономика, чието основно предназначение е да гарантира редовно постъпление на войници. Разкъсват се старите производствени комплекси, връща се назад и се видоизменя организацията на труда. Особеностите на османските аграрни отношения обуславят ниска производителност на труда, консерватизъм на трудовия процес.

Известна компенсаторна роля играе включването на българските земи в огромния пазар на *Османската империя*, но като цяло българското стопанство е извадено от европейския икономически свят и обвързано с една чужда, източна стопанска традиция, характеризираща се с бавни темпове на развитие.

В хода на османското нашествие тежък удар понася и българската икономика. През ***XIV в.*** в българските земи има добре развита градска мрежа. По време на завоеванието много градове са обект на обсада и разрушение. Под ударите на завоевателите били разрушени редица селища: *Ипсала, Макри, Траянопол, Аркадиопол, Девелт, Скопелос, Червен, Жеглигово, Просек, Вардар, Ниш, Девина, Козяк* и редица други. В села били превърнати значими градове, като *Преслав, Крупник*, и др. Избити и пленени били много от градските жители, а градската икономика изисквала квалифициран труд. Безвъзвратно се загубвал производствен опит, забавяли се темповете на икономическото развитие.

ДЕМОГРАФСКИ ПРОМЕНИ. Разрушителната стихия на турското завоевание чувствително намалява демографския потенциал на българите. Историческите извори свидетелстват за дълбоката демографска криза в българското общество от ***края*** на ***XIV*** и в ***началото*** на ***XV в.*** Отвличанията и поробването били практика на *османците* още по времето на султан *Мурад I* (***1362—1389***), но достигнали небивали размери при неговия приемник — *Баязид I* (***1389—1402***). Той разрушил всички градове около *Цариград* и преселил техните жители. Неговият военачалник *Турхан* превърнал в пустини градовете край *Черно море*. Плачевна била участта и на столицата *Търново*. След превземането ѝ (***17 юли 1393***) *110* боляри, повикани от турския управител уж на съвещание в патриаршеската църква "*Възнесение*", били изклани. По заповед на *Баязид* видни търновски жители били изселени в *Мала Азия*. Много български области и градове пострадали и по време на междуособиците на Баязидовите синове в периода ***1403—1412 г.*** *Сюлейман* опожарил *Пловдив*, а при похода си срещу *Цариград Муса* предал на огъня всички околни селища, които били напуснати от жителите. Както свидетелства *Българската анонимна хроника* от ***XV в.***, *Муса* преселил голяма част от българите.

Ако към всичко това се добави турската колонизация в българските земи, осъществена главно от спахии, юрушки заселници, както и помюсюлманчванията, става ясно, че след завоеванието съществено се променя демографската ситуация. Възстановяването на демографския потенциал на българската нация е бавно и мъчително и започва едва от ***втората половина*** на ***XV в.***, когато бойните фронтове се отдалечават от българските земи, където се установява относителна икономическа стабилност.

ПРОМЕНИ В ОБЛАСТТА НА КУЛТУРАТА. Съществени са последиците от османското завоевание за материалната и духовната култура на българския народ. До идването на *османците* българската култура се изгражда на основата на християнската религия. Християнството дава облика на целия духовен живот. *Османците* налагат друга идеология — ислямa, а това е свързано с унищожаването на християнските духовни и просветителски центрове, с емигриране на оцелелите представители на тази култура. Така се губи не само духовният елит, създаващ високи културни ценности, но и възможността да бъде създаден нов. Значителното духовно богатство, създадено в средновековна *България*, остава без приемници и последователи.

Османското завоевание прекъсва културния разцвет от ***XIV в.***, известен като *Втори златен век на българската култура*. Задълго потънали в забрава високите образци на българската архитектура и книжовен живот. Дворците в *Търново* били разрушени, църквата "*Св. четиридесет мъченици*" била превърната в джамия, а книжовни паметници като *Лондонското четвероевангелие* и *Манасиевата хроника* били изнесени в чужбина. Опасността от унищожаване на самобитната българска култура идвала не само от разрушителната вълна на завоеванието, но и от новата религия, от османския език и бит, налагани от чуждата политическа система.

Османското нашествие било съпроводено не само с гибел и разрушение за българските земи, но и с установяването на съвършено нов обществен ред, който внесъл радикални промени в битието на българина и преобърнал целия му житейски стереотип. Основен проблем в първите десетилетия на завоеванието било физическото оцеляване на българите и запазването им като етнос. Те били готови на всичко, за да отхвърлят чуждата власт. Френският рицар *Бертрандон дьо ла Брокиер* през ***1433 г.*** съобщава, че българите в *София* имали голямо желание да се отърват от турското робство “стига само да им се помогне”. В едно писмо от ***1490 г.*** до папа *Инокентий VIII* на полския крал *Казимир Ягело* се споменава, че “българите заедно с други народности с готовност очакват случая да свалят от себе си хомота на робството”.

ПРЕПОРЪЧИТЕЛНА ЛИТЕРАТУРА

Ников, П. **Турското завладяване на България и съдбата на последните Шишмановци.** ИБИД, 1928, т. 7—8, 41—112.

Тютюнджиев, Ив., Пл. Павлов. **Българската държава и османската експанзия 1369—1422.** В. Търново, 1922; Българите и османското завоевание. В. Търново, 1995.

Гандев, Хр. **Българската народност през XV век.** С., 1972.

Цветкова, Б. **Проблемите от историята на Европейския югоизток през периода на османското проникване (края на XIV—първата половина на XV в.).** ИП, 1974, №6, 78—94.

Георгиева, Цв. **За някои главни последици от османското завоевание на българските земи.** — В: сб. Лекции за следдипломна квалификация на учители. С., 1979, т. 4, 215—238.

Тютюнджиев, Ив. **Османското завоевание и българската миграция във Влашко и Молдова през XIV—XVI в.** — В: Българите в Северното Причерноморие, т. 1. В. Търново, 1992, 70—81.

Тъпкова-Заимова, В. и др. **Светът след Иисус (I в. пр. Хр. — I Световна война).** В. Търново, GABEROFF, 1999—2000.

Антонова—Габеров—Павлов. **Български енциклопедичен речник.** В. Търново, GABEROFF, 1999—2000.

ОСМАНСКАТА ДЪРЖАВА, ПРАВОСЛАВНАТА ЦЪРКВА И БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО (XV–XVII В.)

Доц. д-р Иван Тютюнджиев

В своята религиозна политика към немюсюлманите *османската държава* се ръководи от предписанията на *Корана* и практиката на мюсюлманската юрисдикция — *шериата*. *Ислямът* като религиозна доктрина възниква през ***VI в. сл. Хр.*** сред номадските племена, обитаващи днешния *Арабски полуостров*. Османските турци го приемат още преди окончателното ситуиране на тяхната държава в рамките на селджукския *Конийски султанат* през ***XIII в.***

Основно положение, съдържащо се в свещената книга на *мюсюлманите* – *Корана*, е, че *Бог* е един — *Аллах,* и *Мохамед* е неговият пророк. И преди това *Бог* е изпращал пророци: *Аврам*, *Мойсей*, *Исус* (*Иса*), но *Мохамед* е най-истинският и той предава най-точно божиите слова. Те пък са записани в *Корана* и затова *мюсюлманите*, които се кълнат в *Корана*, се заклеват върху най-истинската книга. Поради това те стоят по-високо от народите, които имат своя религия и свещени книги, но в тях не са предадени истинските божии откровения.

В конкретната политическа реалност на османската държава *мюсюлманите* проявявали относителна търпимост към другите религии и в частност към *православието*, но системно ограничавали правата им и ги поставяли в подчинено положение спрямо ислямските религиозни институции.

Покорените народи са поделени и се третират не на етнически принцип, а на религиозни общности — *гръко-православна*, *армено-григорианска* и *юдейска*. Най-голямата и най-значимата е *гръко-православната* (*рум милет*). Тя била представена пред османската власт от патриарха на *Цариградската патриаршия*. За първи път такива функции били делегирани на патриарх *Генадий Схоларис* от завоевателя на *Константинопол Мехмед II Фатих.* По този начин *Православната църква* се вгражда в механизма на *османската държава*, като от ***1465—1466 г.*** патриархът внася в хазната определена парична сума във вид на подарък — *пешкеш*, по повод избирането му. От ***1474 г.*** ***Патриаршията*** вече плаща ежегоден данък — *харадж*. По този начин патриаршеският престол, митрополитските и епископските катедри ставали предмет на срамна търговия, която оставяла Църквата в големи дългове. За да бъдат намерени нужните средства, се прибягвало до увеличаване данъците на населението и в крайна сметка до нерегламентирани събирания. Патриархът се натоварвал с функциите на *етнарх*, т. е. единствен институционален представител на покореното християнско население пред османската власт. По подобен начин бил оформен и статутът на другите автокефални църкви в *Османската империя.* Този модел бил удобен за османските владетели, като им давал възможност, от една страна, да противопоставят православието на католическия *Запад*, а от друга страна, улеснявал набирането на фискалните задължения. Висшето духовенство (патриарх, митрополити, епископи) имало редица привилегии в *Османската империя*. Митрополитите и епископите получавали статута на бератлии, който им гарантирал правото да събират редица данъци в полза на Църквата. В тяхна компетенция били и решаването на семейно-брачни, имуществено-наследствени въпроси. Те имали частичен финансов и съдебен имунитет.

ПРОМЕНИ В ЦЪРКОВНАТА ОРГАНИЗАЦИЯ НА БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ. С идването на *Балканите* турците заварили четири автокефални православни църкви: *Цариградската*, *Търновската*, *Охридската* и *Печката*. До **края** на ***XV в.*** били извършени сериозни промени в статута на някои от тях. С превземането на *Търново* (***1393***) и на *Ипек* (към ***1460***) били премахнати двете държавни Църкви на българи и сърби, а част от диоцезите на бившата *Търновска* и *Ипекска патриаршия* преминали към

Цариградската патриаршия и *Охридската архиепископия*. Последната съществувала самостоятелно до ***1767 г.*** *Ипекската патриаршия* възстановила своята независимост към ***1757 г.*** и просъществувала до ***1766 г.***, когато отново била канонично подчинена от *Цариградската вселенска патриаршия*. Българската етническа територия в църковно отношение била поделена между *Цариградската патриаршия* (величаеща се *Вселенска*), *Сръбската (Ипекска) патриаршия* и *Охридската архиепископия*.

След превземането на *Търново* и заточаването на *Патриарх Евтимий* (***1393***) *Цариградската патриаршия* имала намерение да изпрати там молдовския митрополит *Йеремия* като свой представител (*екзарх*), като не му делегирала пълни епископски права (вероятно поради обстоятелството, че *Патриарх Евтимий* бил още жив и статутът на *Търновската епархия* не бил още установен). Намерението на *Цариградската патриаршия* не подлежи на съмнение — понижаване в ранг на митрополия на *Търновската църква* и каноничното ѝ подчиняване. Всъщност началото на процеса било поставено още в хода на завоеванието, когато част от епархиите на *Търновската патриаршия* преминали под юрисдикцията на *Цариградската патриаршия* (*Дръстър*, *Пловдив* и др.). По-късно почти всички по-големи български митрополии били включени в състава на *Цариградската патриаршия*: *Търново*, *Видин*, *София*, черноморските — *Варна*, *Месемврия*, *Анхиало*, *Созопол*, *Агатопол*, (гравитиращи към *Цариград* още от епохата преди завоеванието), част от митрополиите в *Тракия* и *Македония* (*Филипи*, *Драма*, *Зихна*, *Неврокоп*) и др. Сред българските митрополии *Търновската* остава най-голямата по териториален обхват православна общност на българите на *Балканския полуостров*, заедно с *Охридската архиепископия*. Търновският предстоятел бил титулуван "митрополит на *Търново* и пречестен екзарх на цяла *България*". Трите епископии на *Търново* — *Червен*, *Ловеч* и *Преслав*, а от ***XVIII в.*** и *Враца* — обхващали почти цяла *Северна България* без *Силистренско*, *Видинско* и *Варненско*; на юг диоцезът на *Търново* стигал до *Стара Загора*, *Казанлък* и *Чирпан*; на запад — до *Софийско*. За търновски митрополити били избирани хора от близкото обкръжение на патриарха (т. нар. *офикии*) или бивши предстоятели на големи митрополии. Мнозина от тях били кандидати за трона на вселенския цариградски патриарх, а някои от тях реализирали този стремеж: *Кирил Спанос* (***1651***, ***1654***), *Герасим II* (***1673—1674***), *Партений IV* (***1657—1662***, ***1665—1667***, ***1671***, ***1675—1676***, ***1684—1685***), *Констанций II* (***1834—1835***), *Неофит* (местоблюстител на патриаршеския трон през ***1848***). Нерядко за предстоятели на *Търновската митрополия* били избирани видни църковни дейци, канонициi, писатели и апологети на източното православие. Може би най-типични в това отношение са примерите с митрополитите *Арсений* (края на ***XVI в.***), *Макарий* (***1626—1645***), *Атанасий* (***1687***, ***1689***) и особено *Йосиф* (***1714—1722***) и *Никифор* (***1722—1736***).

С търновските митрополити кореспондират, а понякога и лично ги посещават патриарсите на *Източната православна църква* — *Йерусалимски*, *Антиохийски* и *Александрийски*. Техните подписи стоят под актове и документи с важно значение за източното православие. Нещо повече, някои от тях изпълняват отговорни мисии от името на *Източните патриаршии*. Известни са например посещенията на търновския митрополит *Дионисий Рали* от ***началото*** на ***XVII в.*** в *Русия*, където той е приет от руския цар и отстоява позициите на *Източните патриаршии* по спорове в *Руската православна църква*. Там той бил наречен "властител всея болгарския земли".

ЦЪРКОВНА СТРУКТУРА. С малки изключения за търновски митрополити, а и за митрополити на други епархии в българските земи били избирани гърци. Това понякога пораждало конфликти с местното население, но е важно да се отбележи, че до ***XVIII в.*** (зараждането на гръцката "*мегали идея*") те нямали характер на народностно противопоставяне. В началните векове на османското владичество самата Църква, чийто стремеж бил духовно да обедини разноплеменното си паство пред лицето на ислямската опасност, нямала интерес от етнически конфликти. Напротив, трите

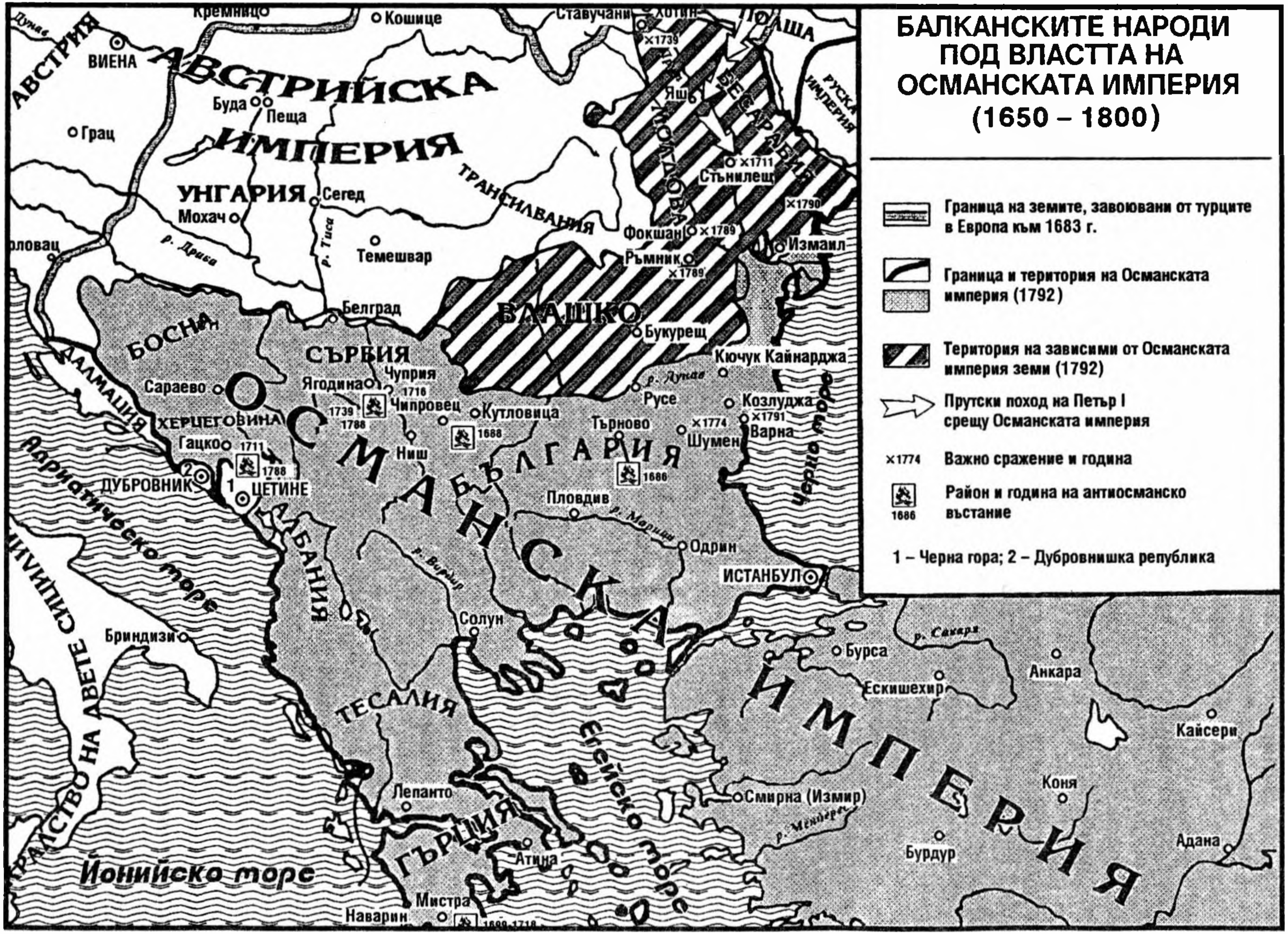

БАЛКАНСКИТЕ НАРОДИ ПОД ВЛАСТТА НА ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ (1650 – 1800)

Граница на земите, завоювани от турците в Европа към 1683 г.
Граница и територия на Османската империя (1792)
Територия на зависими от Османската империя земи (1792)
Прутски поход на Петър I срещу Османската империя
×1774 Важно сражение и година
1686 Район и година на антиосманско въстание
1 – Черна гора; 2 – Дубровнишка република
АВСТРИЙСКА ИМПЕРИЯ
АВСТРИЯ
ПОЛША
РУСКА ИМПЕРИЯ
УНГАРИЯ
ТРАНСИЛВАНИЯ
МОЛДОВА
БЕСАРАБИЯ
ВЛАШКО
БОСНА
СЪРБИЯ
ДАЛМАЦИЯ
ХЕРЦЕГОВИНА
АЛБАНИЯ
БЪЛГАРИЯ
ТЕСАЛИЯ
ГЪРЦИЯ
ОСМАНСКА ИМПЕРИЯ
КРАЛСТВО НА ДВЕТЕ СИЦИЛИИ
Кремница
Кошице
Ставучани
Хотин
×1739
Виена
Буда
Пеща
Грац
Яш
×1711
Стънилещ
×1790
Сегед
Мохач
р. Драва
р. Тиса
Темешвар
Фокшан
×1789
Рьмник
×1789
Измаил
Белград
Букурещ
Кючук Кайнарджа
р. Дунав
Сараево
Ягодина
Чуприя
1716
1739
1788
Чипровец
Кутловица
1688
Русе
Козлуджа
×1791
Варна
×1774
Шумен
Търново
Гацко
1711
1788
Ниш
1686
Дубровник
Цетине
Пловдив
р. Марица
Одрин
Истанбул
Черно море
Адриатическо море
Бриндизи
р. Вардар
Солун
р. Сакаря
Бурса
Ескишехир
Анкара
Кайсери
Егейско море
Лепанто
Смирна (Измир)
р. Мендерес
Коня
Атина
Бурдур
Адана
Мистра
Наварин
1699-1718
Йонийско море
Лоловац

GABEROFF

действащи в нашите земи Църкви (в *Цариград*, *Охрид* и *Ипек*) се отнасяли толерантно към българската културна традиция. И охридският архиепископ и печкият патриарх включвали в своята титулатура, както и търновският митрополит, българския етноним. В общоправославния пантеон заели място български светци. В българските църкви преобладавало служенето на български език.

Въпреки всичко липсата на самостойна *Българска църква*, обединяваща българите в техните естествени етнически граници, и на собствена висша духовна йерархия се отразявало съществено на духовния, политическия и икономическия живот на българите, препятствало процесите на тяхната духовна еманципация и пречело на консолидацията на етноса.

Микроструктурата на християнската църковна организация била представяна от енорията и манастирската мрежа заедно с обслужващото ги бяло и черно духовенство. Енорията най-общо включва енорийския храм, свещеника, който служи в него, и енориаши, издържащи свещеника и храма и обединени в духовно-религиозната териториална общност, чието средище е енорийската църква. Енорийското духовенство е изцяло българско.

През ***XV в.*** енорийските свещеници дават имената си на махалите в градовете, а по-късно оглавяват данъчните регистри, което показва първенческите им функции в общините. Цялата община се групира около енорийската черквица, осветяваща делници и празници. Животът на хората от раждането през брака до смъртта преминавал пред погледа на местния свещеник. Той знаел “всичко за всеки” и можел да даде нравствени и политически ориентири на българите през тези векове.

Наред с култовите си функции свещениците изпълнявали и някои посреднически задължения между държавата и населението, главно при събирането на данъци. Същевременно те заедно с останалата рая обработвали своите бащини, а не рядко упражнявали и занаяти. Някои свещеници (*протопопове*), които изпълнявали посредническа роля между епископа и енорията, имали по-добро социално положение.

През ***70-те*** и ***80-те год.*** на ***XV в.*** започва възстановяването на манастирската мрежа в българските земи. Този процес е изцяло дело на българското общество. От ктиторските надписи личи желанието на по-заможните българи да вложат средства в църковното и манастирското строителство. Възстановяването на най-големия духовен център в *Македония — Рилският манастир* — било с важни последици не само за региона, но и за утвърждаването на тази обител като общобългарски култов център. Постепенно била изградена манастирската мрежа и в другите части на българските земи. В *Софийско* през ***1476 г.*** бил стенописан *Драгалевският манастир*, през ***1493 г.*** *— Кремиковският*, а през ***1500 г.*** *— Погановският*. През ***втората половина*** на ***XVI в.*** вече функционирали старопланинските манастири: *Черепишкият*, *Етрополският* и *Троянският*.

От ***втората половина*** на ***XVI*** и през ***XVII в.*** има сведения за манастирите около старата столица *Търново* (*Капиновски*, *Преображенски*, *Килифаревски*), в *Пловдивско* (*Бачковски “Св. Богородица”*, *Кукленски “Св. Врачове”*) и др.

Манастирите израснали като книжовни средища, които поддържали връзки с цялата източноправославната общност, и по този начин съдействали за утвърждаването на верското и духовното единство на българския народ на основата на православието.

В отсъствието на собствен духовен център, с изключение на *Охридската архиепископия*, на висше духовенство и на аристокрация, която да покровителства Църквата, в периода ***XV—XVIII в.*** се извършва своеобразна демократизация на църковния институт. Същността на този процес се изразява в сближаването на Църквата с народа. Конкретен израз на това явление е участието на миряните в материалното подпомагане и управление на енорийските храмове и манастири, отслабването на църковната дисциплина и отстъпването от строгите изисквания на канона. Към това може да се прибави още промяната в облика на култовите служители и характера на народната религиозност. В известен смисъл демократизацията на църковния живот довела до известна профанизация на православния култ, но тесните връзки между паството и Църквата превръщали последната в единствената институция с всеобхватни общественоръководни функции, поддържаща единството на българския народ.

ПРАВОСЛАВНАТА ЦЪРКВА И ДРУГИТЕ РЕЛИГИИ. ВЕРСКА ПРОПАГАНДА И ЕРЕСИ. Основното противоречие на верска основа в българските земи през ***XV—XVII в.*** е между *християнството* (в неговия източноправославен вариант) и *исляма*. Макар и двете религии да били монотеистични, противопоставянето между тях било остро поради обстоятелството, че носител на *исляма* били господстващите политически *османци*. В борбата си срещу главния идеологически противник *Православната църква* обявявала *исляма* за лъжлива, непристойна религия и се стремяла към ограждане и изолиране на пасомите си от мюсюлманското влияние, към свеждане до минимум на общуването с мюсюлманското население. При изпълнението на тази своя задача Църквата проявявала търпимост към проявите на *битовото християнство* и *скритото християнство*. Канонът отстъпвал в името на запазване на верското единство, а за светци били обявени както духовни лица (охридският архиепископ *Варлаам*, екзекутиран през ***1598 г.*** от турците), така и обикновени хора, заплатили с живота си правото си на вяра — *Георги* и *Никола Нови Софийски*. В църковната проповед, в църковната живопис били възвеличавани страдалците за вярата и заклеймявани вероотстъпниците.

КАТОЛИЦИЗМЪТ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ И ВЗАИМООТНОШЕНИЯТА МУ С ПРАВОСЛАВИЕТО. През ***XVII в.*** *православието* в българските земи било изправено пред още един идеологически противник — *католицизмът*. Корени в *България* католицизмът имал още от епохата на *Средновековието*, но възраждането му в по-широк мащаб станало след ***1621 г.***, когато *Папството* създало нова институция — *Конгрегация за пропаганда на вярата*. Най-бързо той се разпространил сред *павликяните*, опозиция на *Цариградската патриаршия* и били склонни да приемат новата религиозна доктрина по-лесно от православното българско население, останало чуждо на повеите на различни ереси и религии. Като ядро на *католицизма* се запазили четирите стари католически селища на преселниците католици, саксонски рудари — *Чипровци*, *Копиловци*, *Клисура* и *Железна*. *Католицизмът* обхванал малка част от българското население и въпреки опитите за разпространението му от изградените по-късно *Софийска католическа архиепископия*, *Марцианополска* (*Преславска*) и *Охридска архиепископии*, *Никополска епископия* и *Българска кустодия* в *Хърватско* той не се радвал на особено влияние сред българския народ. Сред най-видните дейци и пропагандатори на *католицизма* можем да споменем имената на *Филип Станиславов*, *Илия Маринов* и др. На тяхната дейност обаче трябва да се гледа по-широко — като на духовно- политическа дейност, подчинена на националните интереси и свързана с освобождението на *България* с помощта на католическа *Европа*.

Противоречията между *православното духовенство* и *католиците* били на икономическа и догматично-канонична основа. Въпреки ортодоксалната непримиримост на *Православната църква* някои от нейните дейци влизали в политически сговор с католиците, обединени от общата цел за отхвърляне на османското господство. Такъв бил заговорът от ***50-те год.*** на ***XVII в.***, в който участвали *католици* и *православни* — търновският митрополит *Кирил* и сръбският патриарх *Гавриил*.

В ранните векове на османското владичество *протестантството* няма сериозни позиции в българските земи. *Православните* не приемали някои от основните принципи на *протестантизма* — учението за личната вяра като достатъчно условие за спасение на душите, монополната роля на Църквата, като посредник между хората и *Бога*, отхвърлянето на част от тайнствата и признаването на *Библията* като единствен източник на вярата.

Към *армено-католичеството* и *юдаизма* *православните* се отнасяли негативно. В етнически план обаче връзките с еврейските и арменските общности в българските земи били основани на взаимно зачитане и толерантност.

През целия период на османското владичество борбата за опазване на *християнската вяра* и *православието* била основополагащ елемент в структурата на обществените ценности, крепител на народностното самочувствие и основен интегриращ фактор в българското общество.

СТРУКТУРА НА БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО. В условията на чуждоземната политическа власт се запазват само най-здравите, трайни обществени връзки: семейството, роднинските отношения и териториалните общности.

В годините на робството наред с традиционните си функции, гарантиращи биологическо и икономическо възпроизводство, българското семейство изпълнява и една нова, не по-малко отговорна задача — отглеждането и възпитаването на децата в български дух и християнска вяра. Едновременно с това то било щит за чужди езикови и верски попълзновения.

Утвърждаването на българщината в семейството ставало по пътя на включването на целия житейски цикъл — от раждането през брака и до смъртта, в *източноправославната християнска обредна система*. В основата на възпитанието в български дух стояли българският език, българската именна система, народното творчество, фолклорът, календарната система и стопанската обредност, историческият спомен и всичко онова, което отделяло *българина християнин* от *мюсюлманина*. Семейството мобилизирало всички вътрешни ресурси на българското общество, за да се превърне в крепост на българщината, опазила чувството за единна българска народностна принадлежност, за вяра и род, за величаво минало и спотаена надежда за близка свобода.

Наред с малкото семейство (моногамно, състоящо се от родители и деца) през ***XV—XVII в.*** в българските земи съществувала и *задругата* като по-голяма семейно-роднинска общност. Тази общност има и общи имоти, общ труд и придобивки. Това е специфичната форма на самоорганизация на българите, при която заедно живеят повече поколения от един род, но се подчиняват на един човек (най-стария в рода). Той представя пред външния свят себе си и цялата задруга. И в тази структура от вътрешната организация на българското общество работят механизмите за опазване на етническото самосъзнание, както при бигамното семейство. В известен смисъл при задругата колективният начин на работа и живот в още по-голяма степен влияе при формирането и отстояването на традиционните български ценности.

Може би най-значима за съдбата на българския селянин, едва ли не всеобхватна организация за самозащита, самосъхранение и, макар и ограничено, самоуправление била *традиционната селска община*. В периода ***XV—XVII в.*** тя е затворена организация на жителите на едно село, които имат обща територия (селското землище), част от която (пасища, гори, сечища, водопои) ползвали съвместно и за която носели колективна отговорност. Селската община се ръководи от избрани от селяните *кметове*, *кехаи*, *чорбаджии* и *коджабаши*. Първенците са отговорни за данъчните задължения пред централната власт. Именно определянето на данъците вътре в общината без намеса на държавни чиновници е главната предпоставка за вътрешно самоуправление на общината. Най-типични черти на селската община са нейната традиционност и консерватизъм. Благодарение на тях тя е неподатлива на външни влияния, привързана е към традицията и обичая. Натрупала опит в самоорганизирането и самоуправлението, натоварена с някои функции за самозащита и самоотбрана, селската община възпитавала в уважение към самобитното българско минало и обективно съдействала за опазване на българската народност.

Вече бе посочено, че *еснафите* са най-голямата стопанска и обществена организация на градското българско население. Наред с функциите си по организацията и контрола на производството те осъществявали и широка обществена дейност — от строителството и подържането на училища, църкви и други постройки с обществено значение до представителството пред властта на своите членове и техните семейства, а понякога и на цялото българско население на дадено селище.

Авторитетът на тези организации пред турската власт, техните представителни функции, строгата йерархия и широките им правомощия в рамките на еснафската организация и извън нея са от най-значимите структури на българското общество през ***XV—XVII в.*** Същевременно дейността на еснафите е ярка проява на самоорганизацията и вътрешното самоуправление на българите.

Особено място в социалната структура на българското общество с елементи на самоуправление заема населението със специален статут. Така се дефинира онази част от християнската податна маса, изпълняваща важни за империята дейности и поради това получаваща някои данъчни облекчения и права. Най-общо това население може да се обособи в две категории: население, участващо в изграждането на военизирани корпуси, и население, заето със стопанска дейност. Към първата група се отнасят: *войнуците* — задължени при поход да се явяват в армията; *дервентджиите* — охраняващи проходи; *власите*, *мартолосите*, изпълняващи гранично-охранителни функции. Начело на *власите* стояли *кнезове*, а на *войнуците* — *легатори* и *примикюри*. Държавата ги освобождавала от най-важния, унизителен за всички християни данък — *джизието*, а също от *десятък, испенче*, държавни повинности. Населението със специални задължения притежавало земи, така наречените *бащини*, които обработвало, и те не се облагали с данъци. Характерен момент във вътрешната структуризацията на *войнуците* е фактът, че военните командири вземали от подчинените си някои такси.

Сред раята със специални задължения, натоварена със стопанска дейност, се открояват: *тузджиите* (*соларите*), главно около *Анхиало*; *маданджиите* (*рудари*) в *Самоковско*: *чалтъкчиите* (*оризари*) в *Пазарджишко*; *джелебкешани*, задължени да доставят овце в големите градове и армията. Това население било освободено от извънредни данъци и държавни повинности и имало минимални данъчни облекчения.

Организацията на производството или изпълнението на военните задължения изисква строга йерархия, което е предпоставка за вътрешното самоуправление. През ***XV—XVII в.*** се наблюдава общата тенденция тази категория население да бъде лишавана от данъчни облекчения, да променя функциите си и в крайна сметка да се приравни към другата working рая по равнище на експлоатация.

СОЦИАЛНО РАЗСЛОЕНИЕ ПРЕЗ XV—XVII В. През периода ***XV—XVII в.*** българите влизат в състава на *раята*, но българското общество не остава еднородно и изравнено в социално-икономическо отношение. Този факт се потвърждава от наблюденията на чуждите пътешественици, от османски и домашни извори. Социалната нееднородност била предпоставена от редица обстоятелства, по-важни от които са — липсата у *османците* в хода на завоеванието на достатъчно собствени ресурси и сили за пълно унифициране на раята; заимстването на местни организационни структури; промените в стопанското и политическото развитие на *Османската империя* през посочения дълъг период. Трябва да се отчита ролята и на стопанското развитие на българите, на вътрешно- и външнотърговските връзки и отношения, на занаятите, лихварството, на стоково-паричните отношения като цяло, довели социалната диференциация и формирането на по-заможни прослойки в българското общество през ***XV—XVII в.*** Сведения за такива заможни българи има още от ***втората половина*** на ***XV в.***

През ***1469 г.*** *Владислав Граматик* посочва в *Никопол* някой си *Богдан жупан*, който дал много средства заедно със софийските първенци за пренасяне на мощите на св. *Иван Рилски*. През ***1476 г.*** *Драгалевската църква* била зографисана със средствата на *Радослав Мавър*, чийто образ на ктитор е изписан там. В *Кремиковската църква* също от ***XV в.*** е изписан ктиторът *Радивой*. Някои особености в портретите на тези ктитори дават правото да се мисли, че те заемали по-високо обществено положение. За ***XVI в.*** в *София* се споменават "*български велможи*", а ръководителят на

Първото търновско въстание – Тодор Балина, е наречен “първият благородник на *Никополски санджак*”.

Тези факти красноречиво показват наличието на състоятелни елементи в българското общество. Част от тях са потомци на старата българска аристокрация, а друга част — новозабогатели търговци, занаятчии, земевладелци и пр., които имат по-високо обществено положение. Към първата част могат да се причислят и десетките християни спахии, споменати в Регистъра на тимарите във *Видинския санджак* от ***XV в.*** Те притежават тимари, запазват християнската си религиозна принадлежност и са задължени да участват във военни походи. Към ***края*** на ***XVI в.*** тази категория население изчезва, тъй като вероятно е приело исляма.

Законникът на *Видинския санджак* от ***1886—1587 г.*** ни посочва съществуването на особена прослойка — на т. нар. *кнезове* и *примикюри*, които помагали на османската власт при събиране на данъците. Те се ползвали с някои права, имали и ратаи. С основание се смята, че тяхната наследствена служба води началото си още от *Българското средновековие*.

Историческите извори от ***XVII в.*** говорят за особена група от заможни хора в българското общество. В акт на *Цариградската патриаршия* от ***1642 г.***, с който областта *Арбанаси* (*Разградско*) се обявява за “ставропигиална” и покровителствана от патриарха, се споменава за “първенците” на селището *Арбанаси*, за “йерействащите” в него и за “обикновени хора”. Самата грамота, написана на пергамент, трябвало да се връчи на местната управа. Твърде интересни данни за социалното разслоение в българските земи от ***XVII в.*** се съдържат в писмата на йерусалимските патриарси до митрополията на *Търново* и нейните епископии — *Ловеч*, *Червен* и *Преслав*, които се призовават да дадат материална помощ за *Светите места*. Наред с митрополиите и епископиите в тях се споменават “благословейши йереи, полезни архонти”, “търговци и собственици на кораби, първомайстори на руфетите” и пр.

Така през ***XV—XVII в.*** бавно, но постъпателно се променял социалният статус на българите, зараждали се имотни слоеве, носители на нови обществени идеи и от чиито среди се формирала предвъзрожденската българска интелигенция.

ПРЕПОРЪЧИТЕЛНА ЛИТЕРАТУРА

Гандев, Хр. **Българската народност през XV в.** С., 1972.

Грозданова, Е. **Българската община през XV—XVIII в.** С., 1979; **Проблемът за така наречената привилегирована рая в историческата книжнина.** — В: България през XV—XVIII в. Историографски изследвания. С., 1987, 135—153.

Георгиева, Цв. **Ролята на българските социални институции в условията на османското владичество.** — В: България 1300. Институции и държавни традиции, т. 3, 1983, 511—519.

Андреев, М., Ф. Милкова. **История на българската феодална държава и право.** С., 1979, 341—346.

Тютюнджиев, Ив. и др. **Кратка стопанска история на България.** В. Търново, 1996.

Тютюнджиев, Ив. **Търновската митрополия през XVII и първата половина на XVIII в.** В. Търново, 1996.

Тодорова, О. **Православната църква и българите XV—XVII в.** С., 1972.

Тъпкова-Заимова, В. и др. **Светът след Иисус (I в. пр. Хр. — I Световна война).** В. Търново, GABEROFF, 1999—2000.

Антонова—Габеров—Павлов. **Български енциклопедичен речник.** В. Търново, GABEROFF, 1999—2000.

БЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА ПРЕЗ XV–XVII В.

Доц. д-р Иван Тютюнджиев

След завладяването на *България* се разрушили основните структури и институции, върху които била изградена средновековната българска култура. С унищожаването на държавата бил ликвидиран главният организатор на българската култура, защото именно тя осъществявала културното строителство, изграждала и ръководела културните центрове, определяла посоките на духовния процес и поддържала културната традиция. Унищожена била *Българската църква* с нейните висши органи (Патриаршията, епископиите, духовните центрове). Висшият клир напуснал българските предели. По този начин българската култура, в чиято основа лежало християнството, се лишила от своя основен идеологически крепител.

Българската средновековна култура била изградена от два взаимносвързани елемента — идеите на управленската класа и масовата народна култура. С премахването на висшия църковен клир и на българската феодална класа изчезнал духовният елит на обществото, на онази част от него, която била потребител, но и създател на висока, елитарна култура. Разпръскването на богатствата на аристокрацията намалило до минимум базата за развитие на литературата и книжнината, на живописта, архитектурата и музиката. Функциите на разрушените структури, свързани със създаването на елитарна култура, били поети от семейството, рода, патриархалната общност, Църквата. Тяхна основна цел станало опазването на културната традиция, макар и не във всички форми и прояви.

Това наложило дълбоко преустройство на културния процес на основата на масовата култура. Българите превръщали своя бит, своя морал в постоянен, трайно следван от десетки поколения модел на живот. Масовата култура приела част от функциите на елитарната. Така българската култура загубила своето елитарно ниво, но се демократизирала. Християнската религия, проповядвана и пропагандирана на по-ниско равнище (битово или народни християнство), останала идейно-философската основа на българската култура през ***XV–XVII в.*** Нещо повече — през този период вярата се превърнала в синоним на народността, а Църквата, макар и лишена от нормална организация, пазела културната традиция, станала главен организатор на културно-просветния живот в земите ни.

След османското завоевание културният процес в българските земи трябвало да протича в качествено променена обстановка. Като официална култура на българите била наложена културата на завоевателя. Османската култура имала за основа исляма и по същество била съчетание на номадската традиция с арабската култура и заетото от покорените земи. Тя влизала в противоречие с традиционните културни ценности на християнската култура на българите и препятствала нейното развитие. Трудности за развитието на българската култура носели и влиянията, които тя трябвало да изпитва от многобройните народностни групи, населяващи страната (юруци, татари, турци, евреи, албанци, власи, цигани и др.). Особено чувствително това се отразило на българския език, който бил натоварен с чужда лексика и граматически форми. Не на последно място трябва да се посочи, че в резултат на османското завоевание българската култура се откъснала от славянската и въобще от европейската културна общност. Този процес се извършвал във време, когато *Европа* преживявала небивал духовен и материален подем в епохата на *Ренесанса*, *Класицизма* и *Просвещението*, и водел до изоставане със столетия от модерна *Европа*.

КНИЖОВЕН ЖИВОТ ПРЕЗ XV–XVII В. ЦЕНТРОВЕ, ПРЕДСТАВИТЕЛИ, ПРОИЗВЕДЕНИЯ. Пряк резултат от османското завоевание била широката миграционна вълна от български книжовници, които се отправяли към съседните страни, за да търсят по-добри условия за съществуване и работа. Една голяма част от тях намерила приют в Дунавските княжества *Влахия* и *Молдова*. Други достигнали по на север, до земите на киевските и московските князе. Част от българската интелигенция намерила подслон в *атонските манастири*, а основният миграционен поток се насочил на запад, към все още свободните сръбски земи.

Най-големият духовен център бил *Рилският манастир*, който по дейност бил свързан с атонските манастири и в началния период от робството бил покровителстван от *Охридската архиепископия*. Манастирът бил възстановен и започнал своята дейност през ***1460 г.*** Там работели едни от най-изтъкнатите книжовници на онова време – *Владислав Граматик*, *Димитър Кантакузин* и др.

Творчеството на *Владислав Граматик* включва редица съчинения, между които: сборник "*Пределя*", *Загребският сборник*, сборник от ***1473 г.***, *Рилският сборник* от ***1479 г.*** и др. Тези сборници са със смесено съдържание – включват поучения, слова, беседи на видни църковни дейци, догматични статии, жития и пр. Дарбата на *Вл. Граматик* проличава най-вече в неговата *Рилска повест*, осветляваща събитията около пренасянето на мощите на св. *Иван Рилски* от *Търново* през *София* до рилската обител. Повестта разкрива редица страни от обществения живот на епохата, атмосферата на градския живот в *София* и най-вече – почитта на народа към рилския светец.

Към творчеството на *Димитър Кантакузин* принадлежат "*Служба на Иван Рилски*", "*Житие и похвала на Иван Рилски*", "*Молитва към Богородица*" и някои похвални слова.

След *Рилския манастир* важни книжовни средища в *Западна България* са рударският център *Кратово* с манастира "*Св. архангели Михаил и Гавриил*".

Друго културно-просветно селище в западните български земи била *Софийската книжовна школа* с манастирите около *София* – *Драгалевски, Кремиковски, Сеславски, Лозенски, Кокалянски, Куриловски* и др. В *Драгалевския манастир* творял книжовникът поп *Никола*, а най-изявена дейност сред книжовниците от *Софийско* имали поп *Петър, Матей Граматик* и особено поп *Пейо* - автор на житие и служба за изгорения от турците софийски златар *Георги*, наречен св. *Георги Нови Софийски*.

В произведенията на софийските книжовници се наблюдава развитие на житийния жанр в нашата литература – все по-конкретно и по-широко е отразена действителността, по-силно е утвърждаването на патриотичните елементи под непосредственото влияние на робския живот.

Културни средища възникнали и в източнобългарските предели – *Ловеч, Търново, Кукленския манастир* и др. Там се създавали книги, нужни за всекидневната църковна практика – евангелия, апостоли, требници, номоканони и пр.

Към книжовната продукция, създадена през ***XV*** и ***XVI в.***, можем да отнесем, като откроим особеното им място, две групи произведения – хрониките и житията.

Хроникалната традиция е представена от една кратка хроника, обхващаща събитията от превземането на *Галиполи* до падането на *Ниш* под властта на турците, и от *Българската анонимна хроника* от ***XV в.***, която по същество е единствената запазена история за турското завоевание на *Балканите* и на българските земи. Тя обхваща събитията от създаването на *османската държава* до ***1413 г.*** Проследява най-важните моменти от съпротивата на българите, критичен е духът ѝ по отношение на балканското несъгласие и неразбирателство – главна причина за османските успехи. Най-характерно за житийния цикъл, представен от житията на св. *Георги Нови Софийски* и на св. *Никола Нови Софийски* е това, че героите са реални личности, а извършените от тях "чудеса" са свързани с отстояване на християнската вяра и нейните добродетели. По този начин житийната литература добива патриотична окраска и е пряко свързана с реалностите на робския живот.

Културният процеса на ***XVII в.*** бил представен в три основни литературни потока: дамаскинарската книжнина, сборниците със смесено съдържание и католическата книжнина. Сборниците със смесено съдържание и дамаскините са написани на говоримия, разбираем език и включват примери от ежедневието, което ги прави четивни. Сред авторите католици най-известен е *Петър Богдан Бакшев*, чиито най-значими трудове са "*Оригинално описание на България*" от ***1640 г.*** и запазената и до днес в ръкопис "*История на България*". Тези произведения представят *Петър Богдан* като страстен родолюбец, подчинил перото и делото си на политическия идеал за освобождението на *България* с помощта на християнска *Европа*.

Друг известен католически писател е никополският епископ *Филип Станиславов*. Той съставил първата печатна книга на български език, отпечатана в *Рим* през ***1651 г.*** под заглавието "*Абагар*", в която наред с религиозното съдържание са прокарани и патриотични елементи.

Като католически автори могат да се споменат *Антон Стефанович* и *Петър Парчевич*, които оставили книжовно наследство от описания на политическия живот в *Европа* и на *Балканите*, стихотворни и сатирични съчинения, политически трактати и др.

На литературното творчество на католиците може да се гледа като на една високопатриотична литература, близка до образците на европейската. Въпреки езиковите и религиозните особености тази книжовна продукция е неделима част от културните постижения на българите през вековете на робството.

АРХИТЕКТУРАТА В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ (XV—XVII В.). Жилищната архитектура е представена от различни типове къщи. Най-примитивният тип е т. нар. "*уземна*" къща, при която жилището е вкопано в земята, без таван, с покрив, застлан със слама. Междинна форма е къщата, наполовина вкопана в земята, а горната част на стените е над терена. Надземните къщи са имали различна планировка, но найсрещаният тип е с две помещения — едното за хората, а другото за животните. От ***първата половина*** на ***XVIII в.*** в *Самоков* и *Копривщица* са запазени малки дървени къщи. Връхна точка в развитието на жилищната архитектура представлява т. нар. "*арбанашки тип*" къща. Това са големи каменни къщи на два етажа, оградени с висок каменен зид. Долният етаж обикновено включва домакински помещения, а горният е жилищен (с широка спалня с нарове, отделна стая за родилката и пр.).

Църковната архитектура е представена от различни по план, размери и украса църкви. Отражение върху развитието на църковното строителство оказало както отношението на официалната власт, така и фактът, че ръководството на *Българската църква* било в ръцете на гръцкото духовенство. При забраната да се строят високи каменни църкви българите били принудени да изграждат дървени или ниски, полуподземни храмове без звънарници и куполи. Образци на църковната архитектура от западните и югозападните български краища са църквите на *Драгалевския* и *Кремиковския манастир*, в с. *Гораново* (*Кюстендилско*) и с. *Добърско* (*Благоевградско*) и др. В източната част на българските земи могат да се посочат църквите в *Търново* ("*Св. Параскева*" и "*Св. Георги*"), в *Арбанаси* ("*Св. Атанас*", "*Рождество Христово*", "*Св. Димитър*"), църквата "*Св. Богородица*" в *Бачковския манастир*, *несебърските църкви* и др.

БЪЛГАРСКАТА ЖИВОПИС (XV—XVII В.) Паметници на монументалната живопис, отразяващи приемствеността в традициите на *Българското средновековие*, са сцените, изобразени в църквите в *Търново* (композицията "*Вселенските събори*"), "*Рождество Христово*" в *Арбанаси*, в трапезарията на *Бачковския манастир* и др. Любим иконографски персонаж от този период е св. *Иван Рилски*, изобразяван не като пустинник, а като обикновен човек, съсредоточен и уравновесен, носещ качествата и моралната сила на народа.

Специално място в църковната живопис през разглеждания период заслужават ктиторските портрети. Запазени от ***XV в.*** са образите на ктиторите на *Драгалевската църква* – *Радослав Мавър* и неговото семейство, на *Радивой* и семейството му в *Кремиковската църква*. Редица портрети на ктитори от ***XVII в.*** са запазени в църквите в *Добърско*, в *Бачковския манастир* и др. В портретните изображения личи реализъм, композициите са обогатени, използвани са разнообразни художествени похвати и елементи, засилена е цветовата експресия.

През ***втората половина*** на ***XVII в.*** за първи път се появяват иконостаси с дърворезба (църквите в *Арбанаси, Несебър, Роженския манастир*).

Като цяло обаче и за живописта, както и за другите дялове на изкуството, се налага преценката за силно понижаване на качеството, тенденция към упадък и принизяване. Малко са образците на висококудожествена живопис, липсват имена на прочути майстори.

НАРОДНОСТНАТА КУЛТУРА ПРЕЗ XV–XVII В. КАТО ЕТНОСТАБИЛИЗИРАЩ ФАКТОР. Вече беше посочено, че след османското завоевание част от функциите на "високата" култура се поемат от народната. Народната култура е твърде широко понятие и включва традиционните умения, обичаи, ритуали, празници и обреди, отнасящи се към живота на отделния човек от раждането до смъртта, към годишния цикъл на работа и празници. Народната култура включва и народното художествено творчество, танцовия фолклор, народните игри и представления. Тази култура поема функциите да обслужва както материално-битовите, така и културно-духовните потребности на българското общество. Главната функция, която изпълняват всички компоненти на народната култура, е опазването на българската народност, поддържането на будно народностно съзнание и изграждането на щит срещу чужди културни влияния и домогвания. Тази цел, органично вплетена в същността на народната култура, е изпълнена. В следващата епоха (на национално възраждане) българският народ, макар и лишен от собствена държава и Църква, навлиза със запазени биологичен потенциал, с изграден етнокултурен стереотип, готов да се включи в общоевропейския процес на национално изграждане.

БЪЛГАРСКОТО КУЛТУРНО ПРИСЪСТВИЕ (МЕЖДУ АЗИЯ И ЕВРОПА) ПРЕЗ XV–XVII В. Въпреки ликвидирането на *Търновската патриаршия*, т. е. на собствената църковна организация на голяма част от българското население (друга част от българите била включена в църковните диоцези на *Охридската архиепископия* и *Ипекската (Печката) патриаршия*), то осъществявало разнообразни по форма и съдържание връзки с големи духовни центрове на християнството — *Светите места*, *Атонските манастири*, *Руската* и *Сръбската православна църква*, манастирите в *Дунавските княжества*, католическа *Европа*.

Проучването на кодексите на *Йерусалимската патриаршия* разкрива една малко очаквана картина за българско присъствие в *Светите места*. Оказва се, че в ***началото*** на ***XVII в.*** два от най-големите манастири в *Йерусалим* – "*Св. Сава*", и "*Св. Архангели*", се населяват от много български монаси. Нещо повече, това присъствие е трайно чак до ***началото*** на ***XIX в.*** като от техните среди били избирани игумени и други членове на управата на манастирите.

Връзките с *Йерусалимската патриаршия* не били еднопосочни. В българските земи непрекъснато пристигали мисии от *таксидиоти* (пътуващи монаси), които събирали помощи за *Светите места*. Нерядко самите йерусалимски патриарси оглавявали такива мисии. Така например патриарх *Хрисантий Нотара* посетил *България* с цел набиране на помощи през ***1684, 1687, 1709–1711, 1720 г.***

По този начин както и при хаджийските мисии на българи до *Божи гроб*, били набирани средства, които помагали на йерусалимските патриарси да отстояват православието в борбата му с исляма и другите конфесии, протягащи ръка към *Светите места*. Материалната помощ от *България* – всичко това, което *Йерусалимската патриаршия* получавала, може да се характеризира като български принос за запазване на православната вяра и християнските духовни ценности в *Светите места* през трудните години на османското владичество на *Балканите* и в *Изтока*.

Атонските манастири са най-голямата монашеска общност на *Балканите*. В тях българското присъствие е осезателно през цялата средновековна епоха. През периода ***XV–XVII в.*** продължава книжовната дейност в най-голямото българско духовно средище – манастира "*Зограф*". И ако през ***XIV в.*** в него са работили такива известни книжовници като стареца *Йоан*, монаха *Гаврил*, бъдещите патриарси *Теодосий II*, *Евтимий Търновски*, *Козма Зографски* и др., то през разглеждания от нас период се споменава "*Герасим* българин", монах *Григорий*, *Паисий Хилендарски* и др. Български скриптории, или български монаси и книги, има още в манастирите: Великата лавра "*Св. Атанасий*", *Ватопед* (в него и досега се пазят част от мощите на св. *Петка Търновска*, както и гръцки преводи на жития и служби за св. *Петка* и св. *Иван Рилски*), "*Св. Павел*", *Пантократор* и др.

В тежките години на османското владичество на *Балканския полуостров* ролята на *светогорските манастири* била изключителна. В тях намерили убежище голям брой гръцки, български, сръбски и руски монаси; били пренесени от различни краища на *Балканския полуостров* множество книжовни и художествени паметници. Там си дали среща за духовно общение представители от всички балкански държави — поклонници от вътрешността, книжовници, книгописци и преводачи. Българският дял в това отношение е несъмнен.

Още по време на завоеванието отделни български книжовници намират приют в тогавашните сръбски земи, които все още не били под османска власт. Там пристигат и работят двама от най-видните български книжовни дейци — *Григорий Цамблак* и *Константин Костенечки*. *Григорий Цамблак* става игумен на известния *Дечански манастир*, където написва съчинението си "*Житие на Стефан III Урош, наречен Дечански*". *Костенечки* пък пише житие на друг сръбски крал — *Стефан Лазаревич* В контактната зона между българските и сръбските земи се създава прочутата *Ресавска школа*, чиито автори издигат призива за балканско християнско единство.

Дейността на тези видни български книжовници в *Сърбия* поражда взаимен интерес, доказателство за който са честите посещения на сърби в българските земи през следващите столетия. Сред най-почитаните обекти за поклонение бил *Рилският манастир* и манастирите в *Софийско*. В самата *Сърбия* бил популярен св. *Иван Рилски*, за чиито празници били написани тропар и кондак, поместени в "*Следовен псалтир*", напечатан от *Божидар Вукович*.

Възприели славянската писменост и култура, влахо-молдовските земи били благодатна почва за разпространението на средновековната българска култура. Дейността на емигриралите там книжовници от *България* е само едната страна на основата на влахо-молдовската книжнина, формирана през ***XV-XVII в.*** Другата страна на българското присъствие е съществуващата от векове българска културна традиция в тези земи, прекъсната за известен период от съществуващите етнически и политически промени.

В скрипториите на *Молдова* (манастирите *Нямц*, *Бистрица*, *Молдовица* и др.) кратко или по-продължително време в ***началото*** на ***XV в.*** работили много образовани български книжовници, като *Григорий Цамблак*, монах *Киприан*, монах *Гаврил* и др.

Българската книжовна традиция бил поддържана в Дунавските княжества и в покъсните векове. Почти до ***края*** на ***XVII в.*** официалният език на канцеларията на влахо-молдовските воеводи си оставал българският. Постепенно той бил заменен от влашкия език, в който влашките думи били изписани с кирилица.

Българският език и книжовна практика били познати и предпочитани не само във *Влахия* и *Молдова*. Те били разпространени също и сред румънското население на *Трансилвания*.

През ***XV в.*** *Московска Русия* била далеч от границите на турските владения. При все това и там стигали, работели и създавали ученици и последователи видните български книжовници и културни дейци *Григорий Цамблак* и *Киприан*.

Руската църква продължавала да пази благоговеен спомен за славянските просветители св. св. *Кирил* и *Методий*. През ***първата половина*** на ***XVI в.*** бил честван ***11 май*** като съвместен празник на светите братя. Интерес у руските книжовници имало и към техния ученик *Климент Охридски*, от чиито произведения били правени много преписи. Преписвани били и съчиненията на презвитер *Константин*, *Йоан Екзарх*, *Презвитер Козма* и др. Почитан бил и св. *Иван Рилски*.

Разбира се, тези културни отношения между българските земи и *Русия* не били еднопосочни. Различни по характер помощи (книги, пари, църковна утвар, икони) получавали от руските царе и манастири както манастирите в българските земи, така и българските атонски манастири. Само за пример може да се посочи, че още през ***1466 г.*** бил сключен договор между *Рилския манастир* и руския манастир "*Св. Пантелеймон*" на *Атон*. По-късно, през ***1550 г.***, лично *Иван IV Грозни* изпраща помощ на *Хилендарския манастир*, който взел под своя защита. Такива помощи били изпращани редовно през целия период на робството от *Русия* за българските атонски обители.

Седемнадесетият век е забележителен с едно ново явление в историята на българската култура — първите книжовно-просветни изяви на българите католици в българските земи. Те проявили ярко народностната си принадлежност, показали ново отношение към съвременните им събития. Днес патриотизмът на това българско население и на най-забележителните му водачи е признат факт, който буди възражения. В миналото на дейността на българите католици се гледаше с предубеждение, смяташе се, че тя е подчинена преди всичко на интересите на папския *Рим*.

От средите на българите католици излизат обществено-политически и просветни дейци като *Илия Маринов, Петър Богдан, Петър Парчевич, Филип Станиславов, Кръстю Пейкич* и др. Получили образованието си в *Италия*, по-рано почувствали големите възможности на просветния и свободния живот, вдъхновени от повеите на започналия вече *Ренесанс*, тези високообразовани българи се завръщат в родината си с готовност да се посветят на нейното бъдеще. Тясно свързани с *Папската курия*, те не успяват напълно да се освободят от илюзиите си относно истинските цели на *Католическата църква*, но с цялата си обществено-политическа и книжовна дейност помагат за разпространение на просветата сред народа.

От друга страна, най-видните представители на българските католици запознали *Европа* с положението на българския народ, с неговите политически тежнения и желание за освобождение. Под тяхно влияние в почти всички проекти за война на европейските държави срещу *Турция* се предвиждали помощ и подкрепа и от българското население.

Културното присъствие на българите сред православния свят и католическа *Европа* ги превръща в своеобразен посредник в духовното общуване между *Изтока* и *Запада*. Тази роля те успешно изпълняват през *Средновековието* и въпреки драстично променената политическа и културна ситуация частично я запазват и през ***XV—XVII в.***

ПРЕПОРЪЧИТЕЛНА ЛИТЕРАТУРА

Генчев, Н. **Българската култура XV–XVIII в.** С., 1988.

Петканова, Д. **Старобългарска литература IX–XVIII в.** С., 1997.

Храброва, М. **Градоустройство и архитектура по българските земи през XV–XVIII в.** С., 1991.

Тютюнджиев, Ив. **Българската анонимна хроника от XV в.** В. Търново, 1992.

Тютюнджиев, Ив. **Търновската митрополия през XVII и първата половина на XVIII в.** В. Търново, 1996.

Божков, Ат. **Българската историческа живопис. Миниатюри, икони, стенопис.** Ч. I, С., 1972; Ч. II, С., 1978.

Българската народна култура. С., 1978.

Цветкова, Б. **Опазване на българската народност и изяви на народностното съзнание през XV–XVIII в.** С., 1972.

Тъпкова-Заимова, В. и др. **Светът след Иисус (I в. пр. Хр. – I Световна война).** В. Търново, GABEROFF, 1999—2000.

Антонова—Габеров—Павлов. **Български енциклопедичен речник.** В. Търново, GABEROFF, 1999—2000.

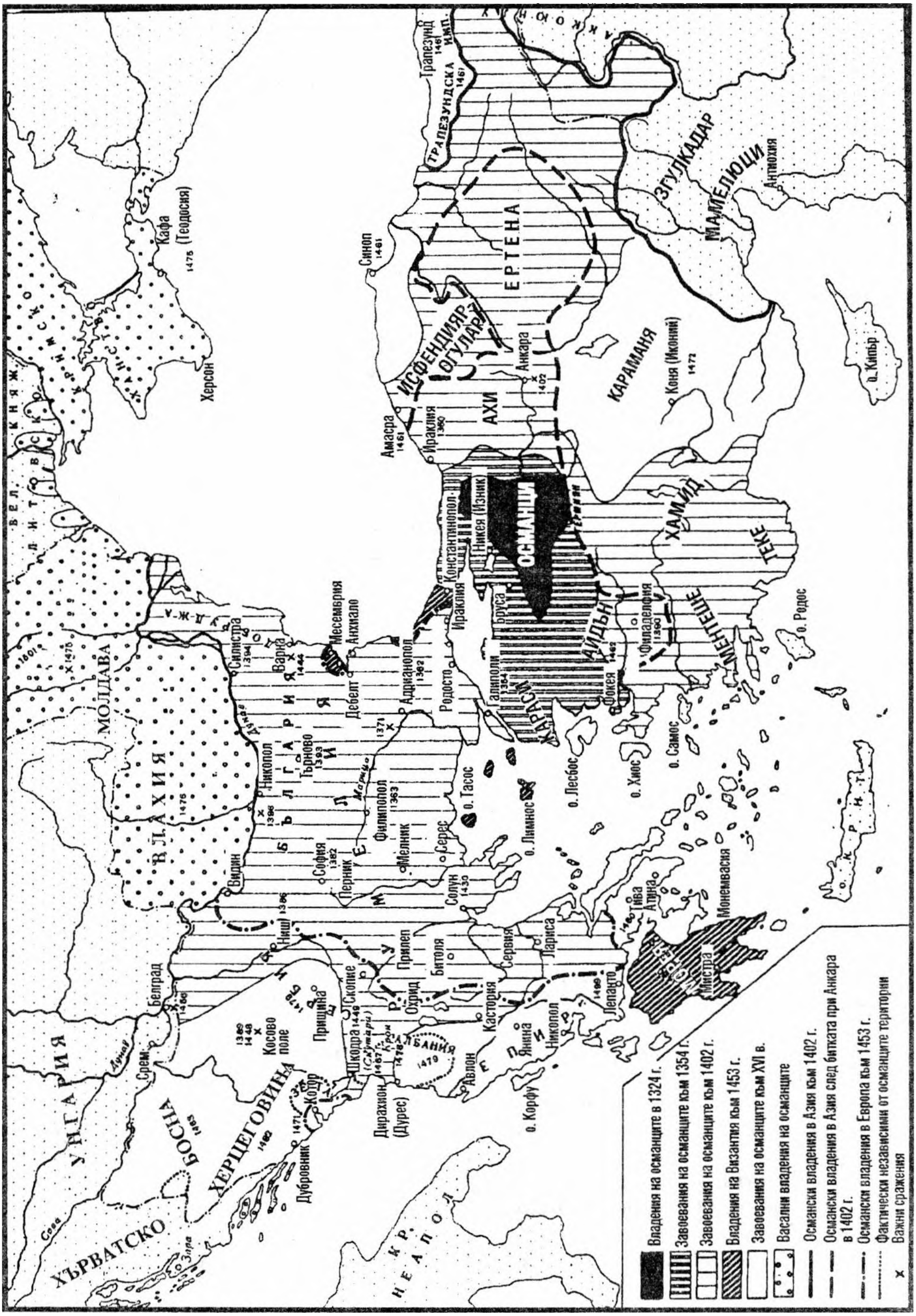
Владения на османците в 1324 г.
Завоевания на османците към 1354 г.
Завоевания на османците към 1402 г.
Владения на Византия към 1453 г.
Завоевания на османците към XVI в.
Васални владения на османците
Османски владения в Азия към 1402 г.
Османски владения в Азия след битката при Анкара в 1402 г.
Османски владения в Европа към 1453 г.
Фактически независими от османците територии
Важни сражения
УНГАРИЯ
ХЪРВАТСКО
БОСНА
ХЕРЦЕГОВИНА
ВЛАХИЯ
МОЛДАВА
БЪЛГАРИЯ
АЛБАНИЯ
ЕПИР
МОРЕЯ
ОСМАНЦИ
КАРАСИ
АЙДЪН
МЕНТЕШЕ
ТЕКЕ
ХАМИД
КАРАМАНЯ
АХИ
ЕРТЕНА
ИСФЕНДИЯР
ОГУЛАРИ
ЗУЛКАДАР
МАМЕЛЮЦИ
ТРАПЕЗУНДСКА ИМП.
Константинопол
Адрианопол
Бруса
Анкара
Кафа 1475 (Теодосия)
Херсон
Синоп 1461
Трапезунд 1461
Белград
Косово поле
Видин
София
Търново
Никопол
Варна
Силистра
Солун
Филипопол
о. Родос
о. Кипър
о. Крит
НЕАПОЛ

Завоевания на османците през XIV–XV в.

АНТИОСМАНСКАТА СЪПРОТИВА НА БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ XV–XVII В.

Доц. д-р Иван Тютюнджиев

ПРИЧИНИ ЗА АНТИОСМАНСКАТА СЪПРОТИВА. Османското завоевание на българските земи имало за краен резултат унищожаването на системата от административни, правни, фискални, военни, културни и др. институции, които били плод на специфичното за българите историческо развитие и осигурявали интегритета на българското общество през *Средновековието.* Държавата задоволявала материалните интереси на своите поданици чрез феодалния начин на производство. Тя утвърждавала и поддържала българската народност, охранявала нейните територии и я предпазвала от асимилацията на други етнически групи. *Средновековната българска държава* представлявала българите в международния живот и осигурявала обмен на материални и духовни ценности с другите европейски народи. Османската агресия премахнала всички функции на *българската държава* и включила българския народ в управленския модел на чужда нему държавна организация.

Българите не можели да участват в османския административно-управленски механизъм. Те били лишени от възможността да се включат във военните структури на империята, а можели да формират само помощни военни единици. По места българите били подчинени на представителите на фиска, на правораздавателните органи и военните. Липсата на координираност в работата на тези институции често водела до липсата на контрол и до произвол в действията на чиновническия апарат и на другите представители на властта. А потърпевши във всички случаи били покорените българи.

В икономически аспект неравнопоставеността на българското население била следствие от установената система на производствени отношения и експлоатация. В условията на силно централизирана система на управление на земята, обвързана пряко с нуждите на войската, българското население било третирано като безименна податна маса — *рая*, която имала право само да работи по господарските *тимари*, *мюлкове* и *вакъфи* и да плаща данъци на местната и централната власт. Това двойно данъчно облагане обуславяло високата норма на експлоатация, обхващаща около *1/3* от продукцията. В *Османската империя* населението плащало рентата в нейните три разновидности — натурална, парична и отработъчна.

На спахията били изплащани данъците: *поземлено-личен* (*ресм-и чифт*) за *мюсюлманите* и *испенче* за *немюсюлманите*; *десятък* (*юшур*) от поземления добив, който стигал до *1/8*, дори *1/6* от продукцията; *данъци върху животните* (кози, овце, свине и др.). Имало и *обработъчни задължения* — за извозване на храни в господарските хамбари, за строеж на господарско жилище и др.

Не били малко и задълженията към държавата. Основен данък към нея, плащан от *немюсюлманите*, бил данъкът *джизие*. За нуждите на армията били събирани извънредни данъци (*авариз*), *нузул* (отначало в продукти, а по-късно в пари), *ищира* и др. Те били превръщани от централната власт в редовни и по този начин допълнително утежнявали данъчното бреме. Ежегодно от населението били изкупувани принудително зърнени храни, фураж, домашни животни, птици и др. Изпълнявани били и други държавни повинности: обществени строежи, стражева служба, работа във флота и др.

Освен това съществували и категории население с т. нар. *специален статут*, които плащали специфични данъци към централната власт. Към специалните категории население спадат две големи групи — с *военно-помощни функции* и със *специфични производствени задължения*. Към първата се отнасят т. нар. *власи* (скотовъдци с ограничено самоуправление); *войнуци* (помощни части на османската армия); *дервентджии* (пазачи на проходи); *мартолоси* (с полицейски функции) и др. Втората група включва: солари, рудари, маслари, оризари и редица други.

Поради спецификата на упражняваната от тях дейност с важно държавно значение те получавали различни данъчни облекчения. Изследванията обаче показват, че въпреки това равнището на експлоатация при тях не било по-ниско в сравнение с другите категории население поради високите размери на специфичните им данъчни задължения.

НАРОДНОСТНА И РЕЛИГИОЗНА ДИСКРИМИНАЦИЯ. Според *исляма* едно от основните задължения на *мохамеданите* в ислямската държава е "*войната за вярата*" — *свещената война* (*джихад*). В тази война неверниците получавали възможност или да приемат *исляма* и да станат "братя по вяра", или да признаят себе си за поданици на мохамеданската държава и вяра, да признаят неравноправното си положение и да плащат специален данък. Според ислямската доктрина единствено *мохамеданите* вярвали в истинското божие слово, докато *християните* се ръководели от извратени писания и трябвало да стоят по-долу от последователите на *Мохамед*. Така властта разпространявала догми и концепции, които предопределяли неравноправието в *Османската империя*. Всеки *мохамеданин* вярвал, че стои по-високо от който и да било *християнин*. Вече бе посочено, че *немюсюлманите* били лишени от достъп до каквито и да било управленски и административни длъжности. *Немюсюлманското население* не можело да участва в армията. Съдебното свидетелство на трима *немюсюлмани* се обезсилвало от обратното твърдение на един *мюсюлманин*. Неравнопоставеността на поробители и поробени намирала израз и в конкретната житейска практика. Със султанска заповед от ***1631 г.*** било отново забранено на *немохамеданите* да се обличат в копринени и атлазени дрехи, да носят самурени кожуси и калпаци, а жените им — фереджета от персийски плат. Султанът предписвал те да се обличат просто, та от облеклото и външния им вид да личи, че са "презрени и унижени". Традиционната външна дискриминация на *християните* се изразявала още в забраната за раята да язди кон (в града), а ако язди, при среща с *мюсюлманин* да слезе от коня и да го поздрави. Забранено било носенето на цветни дрехи, особено с цветовете, използвани от *мюсюлманите* (синьо), носенето на жълти обувки и пр. Забрани имало по отношение на църковното строителство (църквите трябвало да бъдат ниски, вкопани в земята и без камбанарии). Тази политика на неравнопоставеност била прокарвана от всички институции на *османската държава*. В пропагандата и утвърждаването на *исляма* участвали както видни теолози, така и обикновени чиновници и служители на *империята*.

Религиозната и народностната дискриминация били осъществявани чрез серия от мерки — съставен елемент на османската вътрешна политика. Още с трайното завладяване на по-големите градове там били настанени военни гарнизони, които да държат местното население в покорство, а значителната част от българското население била избита или прокудена в чужбина.

Според *Корана* "*войната за вярата*" (*джихад*) се водела както срещу друговерците в чуждите страни, така и против неверниците в собствената държава, когато те отказвали да се подчиняват. На практика това означавало, че всеки опит за защита на най-елементарни права и свободи трябвало да бъде смазан с най-голяма жестокост. Така се подхранвал фанатизъм, насаждало се чувство на ненавист, поради което и смазването на такива опити действително било съпроводено с най-големи жестокости и кръвопролития — мъжете били убивани, жените и децата — поробвани, страната — опустошавана, имуществото — заграбвано като военна плячка. Политиката на насилие, провеждана от османската власт, довела още в първите дни и години до масови изселвания. Непосредствено след падането на *Търновското* и *Видинското царство* под османска власт множество българи избягали заедно с *Фружин* в *Унгария* и с *Константин* във *Влашко*. По-късно, по време на кръстоносните походи през ***1443—1444 г.***, огромни маси от българско население напуснали пределите на страната и емигрирали в *Дунавските княжества*.

При всяко едно вдигане на антиосмански въстания следвали масови убийства, кланета (особено на българското мъжко население), както и масови изселвания... След разгрома на *Първото търновско въстание* през ***1598 г.*** от *Северна България* се изселили десетки хиляди семейства. Подобни изселвания в *Австрия* имало по времето на въстанията през ***1688***, ***1689***, ***1737 г.*** Затова не е случаен фактът, че мнозина пътешественици от този период говорят за пустеещи земи и за изоставени селища.

Времето на османското завоевание на *България* е свързано с масово отвличане на българи от родните им места. Турският хронист от ***XV в.*** *Сеадеддин* съобщава: "При завземането на *Чорлу* османските войски се сдобили с богата плячка и взели в плен чудно хубави момичета и момчета". Изселване на българи от родните им места и заселването им в други райони, предимно към *Истанбул* и *Мала Азия*, било нещо обикновено в първите векове на робството. За това свидетелства "*Похвално слово за Патриарх Евтимий*" от *Григорий Цамблак*. През ***1453 г.*** султан *Мехмед II* заповядал част от жителите на *Несебър*, *Поморие*, *Ахтопол* и *Мидия*, както и от редица градове и селища в *Източна Тракия* да бъдат преселени в *Цариград*. Турски тимарски регистри от ***втората половина*** на ***XV в.*** съобщават, че от селата били отвеждани в *Истанбул* много семейства. Отвличанията на българите естествено разреждали българското население, намалявали неговата компактност. Това било съчетавано със заселване на мохамеданско население на мястото на изселените, което означавало утвърждаване и укрепване на позициите на османската власт в българските земи. Преселниците, откъснати от родните си места, попаднали сред мохамеданско население, където скъсвали всякакви връзки със сънародниците си, загубвали своя език, бит и култура, за да усвоят езика, бита и културата на околното турско население. Те били заставяни да се откажат от християнската вяра и да приемат *исляма*, а с това окончателно да загубят етническата си принадлежност. Почти всички преселници скоро след *помохамеданчването* се *потурчвали* и се вливали в турската народност. Затова на преселванията трябва да се гледа като на един от най-ярко изразените методи на асимилаторската политика на османските завоеватели. Може би най-жестоката форма на асимилация е свързана с т. нар. "*кръвен данък*" — момчета от детска и юношеска възраст насила били откъсвани от техните семейства и изпращани в казармите на *Цариград* и *Одрин* за обучение, разбира се, след смяната на християнската им вяра с мюсюлманска. Събирането на деца било утвърдено със специален закон и продължило чак до ***края*** на ***XVII в.*** То било съпроводено с много жестокости и насилие над българското население. Най-страшното обаче е, че откъснатите от родината и семействата им деца след превръщането им в *еничари* се завръщали в *България*, женели се за българки (това им било разрешено), а семействата и потомството им завинаги принадлежали към чуждата турска народност, загубвайки постепенно българското самосъзнание.

ФОРМИ, МЕТОДИ И ЗНАЧЕНИЕ НА ПОМЮСЮЛМАНЧВАНЕТО. СЪПРОТИВА СРЕЩУ НЕГО. В продължение на много години ежедневна практика в *Османската империя* било *помюсюлманчването*. За него не се подбирали средства — от увещания и съблазън до най-грубо физическо насилие. Един от изпитаните начини бил служебното облагодетелстване, когато, за да запазят някои права и свободи, християни се принуждавали да приемат *исляма*. Познато в практиката било *помохамеданчването* на домашната прислуга (предимно малолетни), след женитба, извеждането пред съда на българки, облечени в мохамеданско облекло, и редица други.

При всички тези начини за приемане на *исляма* не може да се говори за доброволност, дори когато за това има подадени молби от някои българи. Обикновено в тези случаи става дума за спасяване от глад и мизерия или за възможност да се удовлетворят насъщни житейски нужди. Ето защо можем да говорим за директно и индиректно насилие при приемането на исляма от българското население. *Ислямизирането* на българи протича през целия период на османското владичество, но с различна интензивност. Познати са две основни форми на *ислямизиране — единично* и *масово*. *Единичното* е по-опасно за народността, защото при него става откъсване от собствената етническа среда, постепенна загуба на родния език и потурчване. *Масови* помохамеданчвания османската власт предприела в ***началото*** на ***XVI в.*** Най-силно били засегнати санджаците *Чирмен*, *Силистра*, *Никопол*, а също *Беломорието* и *Македония*. Целта на властта била да *ислямизира* стратегически важни райони (*Североизточна* и *Западна България*) и да създаде сигурен тил на *Османската империя* (*Беломорието* и *Родопската област* във връзка с *Критската война* от ***1645 г.***). Въпреки заплахата на някои султани, че ще "обърнат в *исляма*" всички българи това не било изпълнено поради очевидна икономическа нецелесъобразност и поради отпора, който местното население оказало при някои от организираните с такава цел кампании.

Различни по съдържание и форма били опитите за съпротива на българите срещу процесите на *ислямизация*. Те варирали от бягство, укриване, преобличане на момчетата като момичета при еничарските вземания до намеса на Църквата, еснафите и селските общини при процеси в кадийските съдилища. Много разпространено било т. нар. *скрито християнство*, при което обърнатите по една или друга причина в *исляма* изповядвали християнството скришом от властта.

Може би най-пълна информация за обстановката, методите, съпротивата и последиците от нея (свързани с процеса на *ислямизация*) могат да се почерпят от житието на св. *Георги Нови Софийски*, написано от поп *Пейо*, и от това на св. *Никола Нови Софийски* — от дякон *Матей Граматик*.

През ***1515 г.*** златарят *Георги* от *Кратово* отказал да приеме мохамеданската религия и бил обречен на мъченическа смърт. Подобна била участта и на обущаря *Никола*, който през ***1555 г.*** след отказ да приеме исляма бил убит с камъни. Героичният подвиг на двамата при отстояването на християнската вяра дава основание на софийския митрополит *Яков* скоро след смъртта им на специален събор, свикан в *София* да ги канонизира за светци на *Православната църква*.

Чуждата политическа власт, езиковите, верските и битовите различия, дискриминационната асимилаторска политика на *османската държава*, прокарвана и налагана по икономически, юридически и военен път, предизвикали борбата на българския народ срещу чуждото потисничество. Тя протича през целия период на османското владичество и обхваща цялата българска етническа територия.

ПЕРИОДИЗАЦИЯ И ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА АНТИОСМАНСКАТА СЪПРОТИВА. Целите на борбата през разглеждания период били: опазване на българската народност, съхраняване на демографския потенциал, противодействие срещу системата на експлоатация, намаляване на нейната степен и не на последно място — политическо освобождение. Формите и методите на борба варирали от най-обикновените икономически и политически средства (бягство на селяни от феодалните имения, неизплащане на данъци и реквизиции, убийства на представителите на данъчната власт или на спахии, палене на къщите и хамбарите им и т. н.) до висшите прояви на политическата борба (организиране на бунтове и въстания с различен интензитет и характер).

Най-общо могат да се очертаят три периода в антиосманската съпротива на българите. Първият период обхваща времето на началото на политическото утвърждаване на *османците* в българските земи и завършва към ***средата*** на ***XV в.*** Вторият период започва от ***средата*** на ***XV*** и продължава до ***осмото десетилетие*** на ***XVI в.*** Третият период продължава от ***80-те год.*** на ***XVI*** до ***началото*** на ***XVIII в.*** За критерий при тази периодизация се взема активността на българското население при воденето на борбата. Отчита се и динамиката на общественото развитие на самата *Османска империя*.

Окончателното завладяване на българските земи от османските турци се отнася към ***края*** на ***XIV*** и ***началото*** на ***XV в.*** Това е времето, когато се консолидирала *османската държава* и нейното политическо стабилизиране. Процесът обаче бил прекъснат в ***началото*** на ***XV в.***, когато в битката край *Анкара* през ***1402 г.*** *османците* били разгромени от *монголите* на *Тимур*. Възходящата линия в развитието на *османската държава* била спряна и започнало десетилетие (до ***1412 г.***) на политически борби между наследниците на *Баязид I* (***1389–1402***) за престола. От създалата се обстановка се опитали да се възползват балканските държави и *Унгария*. Подготвен бил съюз с антиосманска насоченост от унгарския крал *Сигизмунд Люксембургски* (***1387–1437***). В съюза участвали сръбският деспот *Стефан Лазаревич* (***1389–1427***), влашкият воевода *Мирчо Стари* (***1386–1418***), босненският крал *Остоя* и видинският цар *Константин* (син на *Срацимир*). Историческите извори съобщават, че *Константин* действал съвместно с *Мирчо воевода* срещу "гръцките области, които сега се владеят от турците". Сведения за по-значими български акции намираме едва за ***1408 г.***, когато към *Константин*, изглежда, се присъединил неговият братовчед *Фружин* — синът на *Иван Шишман* (***1371–1395***). Има основание да се мисли, че *Видинското царство* продължило да съществува до ***20-те год.*** на ***XV в.*** Факт е, че през ***1413 г.*** *Константин* сключил мир със султан *Мехмед I*. В продължилата междуособица за властта в турската държава българите взели страната на *Муса* (един от синовете на *Баязид*), но бруталното му отношение към местното българско население в *Тракия* и *Македония* сложило край на общите действия. Една приписка съобщава, че "*Муса* победи българите и ги изсели". Постепенно положението на *османската държава* се стабилизирало, без българите да извлекат някаква особена полза от временната политическа нестабилност. От ***20-те год.*** на ***XV в.*** отново се споменава за *Фружин* — "господаря на *Загора*", който вече от унгарска територия се опитал да се включи в нова антиосманска коалиция.

Нов опит за отхвърляне на османската власт българите направили по време на кръстоносните походи през ***1443–1444 г.***, водени от полско-унгарския крал *Владислав III Ягелонски* и трансилванския воевода *Янош Хуниади*. С подкрепата на папския кардинал *Юлиан Чезарини* голяма кръстоносна армия, съставена от *унгарци, поляци, чехи, власи, немци* и *бургундци*, навлязла в балканските владения на *Османската империя* и нанесла тежко поражение на врага край *Ниш* (***3 ноември 1443***). Освободена била *София* и други по-малки селища. Местното население масово се включило в християнската войска или помагало с припаси и транспортни средства. Поради ранната зима планинските проходи към *Тракия* били непристъпни, което накарало кръстоносците да подпишат мирен договор със султана и да се оттеглят.

Въпреки това подготовката за нови военни операции срещу *османците* не престанала. Планирало се сухопътната войска по *Дунав* да достигне *Черно море* и оттам с венециански и генуезки кораби да се прехвърли в *Тракия*, за да удари *Одрин* — столицата на империята. През ***есента*** на ***1444 г.*** кръстоносците потеглили на път, но християнският флот, който трябвало да блокира *Проливите* и да попречи на султана да прехвърли войските си от *Анадола*, закъснял. След редица успешни сражения крал *Владислав* и *Хуниади* стигнали до *Варненското поле*, където очаквали християнския флот. Вместо това се задала *100 000*-а турска армия, водена от султан *Мурад II*. На ***10 ноември 1444 г.*** край *Варна* се състояла паметна битка на християнските народи срещу османската военна машина. Кръстоносците имали временно предимство по фланговете, но едно необмислено втурване на осемнадесетгодишния *Владислав* срещу еничарското каре в центъра на османския флот му коствало живота и решило изхода на кръвопролитното сражение. Били дадени хиляди жертви и от двете страни. Остатъците от кръстоносната армия били спасени благодарение на опита на *Хуниади*, но кръстоносната идея за изтласкване на *османците* в *Анадола* била окончателно погребана. Въпреки печалният край на походите от ***1443–1444 г.*** народът запазил спомена за епичните сражения. Полско-унгарският крал получил посмъртно прозвището *Варненчик*, както и вечен покой на бойното поле край *Варненската крепост*.

След неуспешната за кръстоносците битка край *Варна* през ***1444 г.*** много българи емигрирали, а тези, които останали, били подложени на гонения и отмъщението на турците.

Неуспехът на кръстоносните походи през ***1443–1444 г.*** показал на българския народ, че тази идея е изчерпана като възможност за политическото им освобождение. През следващите години било необходимо да се опази народността чрез методите за приспособяване към османската политическа действителност до намиране на нови пътища за противодействие и на нови съюзници в политическата борба. Въпреки това българите били предвиждани като евентуални съюзници на *Запада* в борбата срещу *Османската империя* в проектите на венецианския пратеник в *Рим Павло Мавроцен* от ***1461—1462 г.,*** на папа *Пий II* от ***1463 г.,*** на френския крал *Шарл VIII* от ***1494—1495*** *г.* и пр.

Вторият период на антиосманската съпротива съвпада с времето на най-големите политически успехи за империята, простряла снага на три континента — *Европа, Азия и Африка.* Стабилното развитие на *тимарската система* създало условия за поддържане на боеспособна армия. Военните фронтове били далеч от българите, което дало възможност за по-спокоен стопански живот. Същевременно *България* била изолирана от европейските държави. Преобладаващи през периода били пасивните форми на съпротива, целящи запазване на българската народност. Антиосманският дух в бита и обществената атмосфера се поддържал чрез микроструктурите на българското общество — семейство, община, еснаф. Нараснала ролята на Църквата като антиосмански и етностабилизиращ фактор.

От този период е познат проектът на *Симон Волнер Померански* от ***1558 г.***, изпратен до австрийския император *Фердинанд IV*, в който отново се разчитало на българите в една австро-турска война. През ***1564—1565 г.*** в *Македония* избухнала т. нар. *Мариовско-Прилепска буна.*

Третият период на антиосманската съпротива се отличава качествено от предходните. От ***80-те год.*** на ***XVI в.*** и главно след битката край *Лепанто* (***1571***) империята започнала да губи двубоите с европейските държави, организиращи се в мощни коалиции срещу нея. Настъпила криза в стопанския и политическия живот, която засилила противоречията в държавата. Засилила се експлоатацията на българското население, зачестил произволът. Войните, които империята водела, доближавали постепенно враговете ѝ до българските граници. Всичко това стимулирало българите да търсят пътища за освобождението си. Видни църковни дейци, като охридския архиепископ *Гаврил* и неговия приемник *Атанасий*, през ***80-те*** и ***90-те год.*** на ***XVI в.*** предприели обиколки сред европейските държави да търсят подкрепа за българската политическа кауза. На главните османски противници те обещавали, че ако военните действия наближат българската територия, населението е готово да ги подкрепи с въстание.

През ***1594 г.*** бил изграден военен съюз, в който участвали трансилванският княз *Сигизмунд Батори*, влашкият воевода *Михаил Витязул*, молдовският господар *Аарон*, владетели на италианските градове републики, папата и др. Военните действия започнал княз *Михаил,* който през ***зимата*** на ***1594—1595 г.*** преминал *Дунав*, навлязъл в българските земи и водил ожесточени битки с турците.

В такава обстановка било подготвено въстанието през ***1598 г.*** с център *Търново*, известно като *Първо търновско въстание*. Негови главни организатори били търновският архиепископ *Дионисий Рали*, дубровнишкият търговец *Павел Джорджич* и българинът *Тодор Балина.* Те се стремели максимално да се възползват от благоприятната международна обстановка и потърсили помощ отвъд *Дунав* — при влашкия воевода *Михаил Храбри*, който воювал с турците. В подготовката на въстанието били привлечени и епископите на *Преслав, Червен, Ловеч* и *Романия* (вероятно *Пловдив*). *Тодор Балина* подготвил селата в *Търновско* и около старопланинските проходи. През ***септември 1598*** *г.* въстаниците се събрали в *Търново* и провъзгласили за цар един мним потомък на българската царска династия — *Шишман III.* Те предвиждали да подкрепят офанзивата на влашкия воевода *Михаил Храбри* срещу турците. За съжаление липсват данни за хода на въстанието. Известно е обаче, че десетки хиляди българи емигрирали заедно с *Михаил Храбри* отвъд *Дунав*, което говори за масово участие и широк ареал на действие на въстаниците. Вероятно движението обхванало и *Македония*, където през същата година (***1598***) в *Охрид* бил убит архиепископ *Варлаам*, канонизиран по-късно за светец от *Българската църква*.

Принос в антиосманската съпротива през периода имали и българите католици. В периода от ***1630*** до ***1674 г.*** архиепископ *Петър Парчевич* многократно предприемал мисии в европейските управляващи дворове, особено при *Хабсбургите* и във *Ватикана*, като им предлагал българска помощ при война срещу *Османската империя*. Заедно с него в католическите райони на *България* населението било подготвено от *Петър Богдан Бакшев* и *Франческо Соимирович*.

През ***1683 г.*** *Османската империя* започнала война с *Австрия*, в която се включили *Полша, Венеция*, а през ***1686 г.*** — и *Русия*. Създала се отново благоприятна обстановка за политическа борба и българите побързали да се възползват.

През ***1686 г.*** било организирано ново въстание в *Търново* (*Второ търновско въстание*). То не е достатъчно осветлено в историческите извори, но се знае, че в неговата подготовка активно участвал *Ростислав Стратимирович* (смятан за потомък на *Шишмановци*), който също като своя предшественик от *Първото търновско въстание* бил обявен за "*български княз*". Дипломатическата дейност около това въстание осигурила подкрепата на московския патриарх *Йоаким III*. Въстанието било разгромено от редовна турска войска, която превзела с бой *Търново*. Водачите на въстанието — *Ростислав Стратимирович* и *Савелий Дубровски*, макар и ранени, успели да се спасят, като се укрили в *Рилския манастир*, а по-късно заминали за *Москва*.

През ***1688 г.***, само две години след *Второто Търновско въстание*, се вдигнали на борба българите от района на *Чипровци*. Предварителната подготовка за това въстание била твърде сериозна. Самото *Чипровци* било добре укрепено, а около местността *Жеравица* бил изграден укрепен лагер за въстаниците от околните села. В помощ на въстаниците се обявили и някои райони на *Видинско* и *Ломско*. Част от самите въстаници имали натрупан боен опит като участници в австрийската армия и боевете за превземането на *Оршова*. Ядрото на въстаническата армия се оформило от четите на *Георги Пеячевич* и *Богдан Маринов*. Били предвидени съвместни действия с австрийците, които обаче през ***есента*** на ***1688 г.*** не продължили на североизток и не се съединили с въстаниците. Това обрекло на неуспех действията на чипровчани и на техните съюзници. Срещу въстаниците бил изпратен турският съюзник и австрийски противник — унгарският благородник *Емерих Тьокьоли*. С голяма жестокост и масови убийства той потушил въстанието и подложил на разорение въстаналите селища. Хиляди българи емигрирали в *Трансилвания* и *Влашко*.

И през този период българите присъстват неизменно в плановете на западните държави като възможни съюзници. Такава роля им била отредена в проектите на испанския крал *Филип III* (***1598—1621***), на италианския дук *Карло Емануеле Савойски* (***1606—1609***), на тосканския дук *Козимо II Медичи* (***1606—1611***), във френския проект от ***1685—1686 г.*** и др.

ХАЙДУШКО ДВИЖЕНИЕ. СЪЩНОСТ, ОРГАНИЗАЦИЯ И ПРОЯВИ. ВЪСТАНИЕТО НА КАРПОШ. През целия период на робството като най-масова и най-действена форма на антиосманска съпротива се очертава *хайдутството*. В началото си то обхванало югозападните райони, но постепенно се разраснало върху цялата етническа територия на *България*. Основни характерни черти на хайдушкото движение са неговата масовост и непрекъснатост, а социалният му състав бил предимно селски. То не е оригинално българско явление (хайдути под различни названия имало и в съседни балкански страни), но поради специфичността на българските условия и задачите, които решавало, придобило самобитен български характер. Основната цел на хайдутите била да внушат на българите, че не са напълно беззащитни. Хайдутите нападали богати турци, насилници и потисници на българското население, раздавали "правосъдие" и поддържали вярата на народа, че страданията му не остават ненаказани.

По същество техните действия били насочени към притъпяване на експлоатацията и ограничаване на произвола срещу българските християни. Ето защо хайдутството се ползвало с широката подкрепа на народа, което го правело изключително жизнено и устойчиво. С непрекъснатостта си хайдушките акции, макар и не особено мащабни, дестабилизирали османската власт в българските земи, поддържали буден духа на народа, укрепвали самочувствието му. Хайдутите се организирали в малки отряди, което им позволявало да се придвижват бързо и да извършват светкавични акции. Начело на хайдушката дружина стоял *воевода*, който бил избиран от всички. Изборна била и длъжността на *байрактаря* — втория човек в четата. Сезонът, през който действали хайдутите, бил обикновено лятото — от *Гергьовден* до *Димитровден*. Интензивността на действията им била различна и се определяла от степента на експлоатация и от международната обстановка. Най-ранните прояви на хайдутството отвеждат към ***XV в.*** В една приписка се съобщава, че през ***1454 г.*** султан *Мехмед II* (***1451—1481***) пленил в *София* воеводата *Радич*. Особено активни били действията на хайдутите през ***XVI в.***, когато се засилила експлоатацията. През ***1528 г.*** за хайдути се споменава в *Кюстендил, Вълчетрън*, *София, Скопие* и др. Такива сведения има за годините ***1574, 1586*** и др. От ***XVII в.*** е най-крупната проява в развитието на хайдушкото движение за целия период от *XV* до ***XVII в.*** Става дума за действията на *Страхил воевода* през ***1689 г.*** и на воеводата *Карпош*. *Страхил* действал в района на *Пазарджишко*, а по-късно и в *Кюстендилско* и *Нишко*.

През същата *1689 г.*, когато *Австрия* воювала с *Османската империя*, нараснала активността на хайдушките чети в югозападните български земи. Начело на това движение, което скоро се превърнало във въстание застанал воеводата *Карпош*. Въстаниците превзели *Куманово*, *Кащаник* и *Крива паланка*. *Карпош* координирал своите действия с австрийската армия и я подпомогнал при завземането на *Скопие*. Привържениците на *Карпош* го наричали кумановски крал, а според някои извори той бил удостоен с признание за действията си от австрийския император *Леополд I*. Въстанието било разгромено от съюзниците на турците — татарите на *Селим Гирай*.

Въстанието на *Карпош* бележи нови моменти в развитието на хайдушкото движение. В борбата срещу поробителя се поставяли политически цели, чието основно съдържание се определяло от стремежа за отхвърляне на чуждия гнет и възстановяване на собствената държавност.

Антиосманската съпротива на българския народ както в българската етническа територия, така и извън нея (участието на българите в освободителните борби на съседните балкански народи) е нашият принос в европейския антиосмански фронт, в борбата на християнска *Европа* срещу ислямска *Турция*. Тази борба не довела до политическо освобождение на българските земи поради редица причини, най-важните от които са непосредствената близост на османската столица и липсата на стабилен политически съюзник. Въпреки всичко тя има безспорно значение за опазването на българската народност и за политическото съзряване на по-широки кръгове от българското общество.

ПРЕПОРЪЧИТЕЛНА ЛИТЕРАТУРА

Цветкова, Б. **Съпротивителните движения на българите през XV—XVII в.** — Славянска филология, 74, 1974, 58—64.

Цветкова, Б. **Паметна битка на народите.** Варна, 1978.

Цветкова, Б. **Хайдутството в българските земи през XV—XVII в.** С., 1971.

Георгиева, Цв. **Антиосманската съпротива на българите през XV—XVII в.** ИП, 1980, 3, 3—19.

Георгиева, Цв. **Еничарите в българските земи.** С., 1988.

Димитров, Стр. **Някои проблеми на етническите и ислямизационно-асимилационните процеси в българските земи през XV—XVII в.** — В: Проблеми на развитието на българската народност и нация. С., 1988, 33—57.

Матковски, А. **Отпорът во Македониа, I—IV.** Скопье, 1983.

Антонова—Габеров—Павлов. **Български енциклопедичен речник.** В. Търново, GABEROFF, 1999—2000.

РАННО БЪЛГАРСКО ВЪЗРАЖДАНЕ (XVIII–ПЪРВАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX В.)

Доц. д-р Иван Тютюнджиев

Епохата на *Българското възраждане* се характеризира най-общо като преход от *Средновековието* към буржоазната епоха, от феодализма към новото време.

СЪЩНОСТ И ОСОБЕНОСТИ НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ. Това е период на радикални промени във всички сфери на обществено-икономическия, политическия и културния живот. В областта на икономическите отношения промените се изразяват в ликвидиране на военно-ленната система на аграрен режим и на средновековните форми в градското стопанство. И в града, и в селото си пробиват път буржоазните стоково-парични отношения.

В социално отношение промените през епохата на *Възраждането* са в постепенното оформяне на слаборазвитото буржоазно общество в българските земи. В основата на формиращата се буржоазия са дребните стокови производители — селяни и занаятчии.

След османското завладяване зараждащата се *българска буржоазия* е първата социална сила в обществото със самостоятелна роля и самостоятелни функции в производствения, социалния и културния живот. Обособяването ѝ предопределя и формирането на нов тип интелигенция, която вече е материално осигурена и може да задоволява нуждите на буржоазията от светски познания, от бърза стопанска информация, да обосновава теоретически и идейно стремежите ѝ към политическо, духовно и културно признание.

Промените в културната и духовната област са в две основни посоки — новобългарското просветно движение и борбата за църковно обособяване. Стремежът е към освобождаване на образованието и културата от елинското влияние и поставяне на основите на новата материална и духовна култура. Съществена страна в този процес е борбата срещу гръцката църковна власт за национална независимост.

Дълбоките промени в обществото, свободата за стопанска инициатива и духовен избор водят до формирането на *българската нация*. Тя се изгражда в етническите граници на обща територия, обхващаща земите на *Мизия*, *Тракия* и *Македония*, с единен книжовен и говорим език, с обновяващо се общо съзнание и единна културна традиция, с единен национален пазар.

Най-съществена проява на националния подем на българите са борбите за политическо освобождение. Отражение върху тях имат противоречията между европейските сили на *Балканите* и отношенията им с *Османска Турция*, обвързани в т. нар. *Източен въпрос*. През възрожденската епоха в българското освободително движение се създават общонационални програми, образуват се общонационални организации и центрове, които застават начело на освободителната борба.

Българското възраждане е част от общия европейски процес, осъществил прехода от *Средновековието* към буржоазния свят. На *Запад* епохата на *Възраждането* (*Ренесанса*), разбирана като връщане към античните образци на реалистичност, като поврат от догматичното мислене към светската наука и култура, започва много порано — през ***XV в.*** Българите изостават от тези процеси поради завладяването от османците, което откъсва българските земи от стопанските и културните промени на *Запада*. Това определя и спецификата на възрожденския процес в българските земи, макар че в тях като цяло *Възраждането* следва общите закономерности на прехода от феодализъм към капитализъм.

Преминаването от *Средновековие* към буржоазно общество на *Запад* протича през три основни етапа. Първият обхваща ***XV*** и ***XVI в.*** (епохата на *Ренесанса*) и представлява революция в материалния и духовния живот на хората — време, когато се изгражда икономическата база на буржоазното общество и се оформя неговата структура, скъсва се със средновековната догматика и схоластика и се поставят основите на модерната буржоазна наука и философия. Вторият етап е епохата на *Просвещението*. Тогава се изграждат окончателно буржоазните отношения, оформят се основите на съвременната наука, тържествуват обективизмът и рационализмът. Този етап обхваща целия ***XVII в.*** Третият етап на прехода към новото време има за основна характеристика буржоазният революционен преврат, призван да узакони правата на буржоазията като управляваща сила, като двигател на обществения процес. Това става с революциите в *Нидерландия* през ***XVI в.***, в *Англия* през ***XVII в.***, във *Франция* и *САЩ* през ***XVIII в.***

Българското възраждане започва и завършва по-късно от западноевропейското и протича в условията на политическото господство на чужда за българите държавна власт. При това *Турция* със своята стопанска изостаналост и ислямска култура е неспособна да се интегрира с християнска *Европа* и сама по себе си е бариера за приобщаването на поробените народи към постиженията на европейската цивилизация. Обновителните процеси в българското общество се затрудняват и от липсата на независима Църква и на самостоен духовно-просветителски живот. Това означава, че националните идеи си пробиват път в условията на чуждо (гръцко) духовно влияние и дори на опити за народностна асимилация. Забавените темпове на национално възраждане се определят в голяма степен и от геополитическата обстановка. Българските земи през целия възрожденски период са арена на дипломатически и военни противоборства между европейските държави и *Турция*. Географското положение на другите балкански държави (*Гърция* и *Сърбия*) благоприятства прекия контакт със страните от *Европа*, съответно по-ранното им приобщаване към постиженията на новия свят. Доста по-рано в тези държави се появяват националистически идеи, насочени срещу културнополитическото обособяване на българския народ в неговите естествени етнически граници. Разбира се, контактът на българите със съседните им балкански народи има и стимулираща роля за собственото им развитие. Става дума за привнасяне на готови форми и решения, които ускоряват процесите на национално съзряване. Положително в това отношение е влиянието на *Гърция*, чието национално възраждане започва по-рано от българското. Контактите с нея, дейността на гръцките народностни общности в българските земи водят до европеизация и обуржоазяване на градския живот.

Историческите условия, при които протича възрожденският процес в *България*, съдържат една важна особеност — налице е ясна връзка между буржоазията и другите прослойки в българското общество. Тази социално-политическа сближеност се определя от еднакво неприемливата за целия български народ чужда политическа система. Общата безперспективност на османския политически живот обединява усилията на всички прослойки от българското общество в стремежа към главната цел на *Възраждането* — освобождение от робството и създаване на самостоятелна държава.

ПЕРИОДИЗАЦИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ВЪЗРАЖДАНЕ. Въпросът за границите на *Българското възраждане* и неговата вътрешна периодизация дълго време е бил дискусионен, а и сега в историческата литература има различни мнения по някои отделни етапи. В основата на различията е въпросът коя страна от многообразния възрожденски процес се взема за определяща.

В академичното издание на "*История на България*" (***1985***) за начало на *Българското възраждане* е прието ***осемнадесетото столетие***, а за край — *Освобождението* на *България* през ***1878 г.*** Критерии за тези граници са появата и краят на главните възрожденски процеси и явления в икономическия и политическия живот на българското общество. Вътрешната периодизация на *Възраждането* може да изглежда така:

1) *Ранно възраждане* (***XVIII—началото*** на ***XIX в.***). То се характеризира с ускo-

рено разлагане на турската военно-ленна система, с разширяване на капиталистическите отношения в стопанството, с появата на нова обществена сила — буржоазията. Това е време, когато се ражда идеята за национално освобождение и започва процесът на духовнопросветно съзряване на българския народ. Българите участват в опитите за политическо освобождение на съседните балкански народи и натрупват опит за самостоятелна борба.

2) От реформите в *Турция* през ***20—30-те год.*** на ***XIX в.*** до *Кримската война* (***1853—1856***). Това е период на задълбочаване и зрелост на възрожденските процеси. Утвърждават се буржоазните стопански отношения, оформя се социалната структура на българското буржоазно общество на относително ниска степен на развитие. Започват два от главните процеси на *Българското възраждане* — борбата за новобългарско училище и за независима *Българска църква*. Въз основа на вътрешната хомогенност на българското общество, демократично изградения книжовен и говорим език, етнографското единство и динамичното стопанско развитие се изгражда с бързи темпове българската нация. Предприемат се и първите самостоятелни опити за въоръжено разрешаване на националния въпрос.

3) От *Кримската война* до ***1878 г.*** (*Освобождението* на *България*). Проспериращото българско общество влиза в дълбоко противоречие с османския държавнополитически порядък. В международните отношения се заражда въпросът за наследството на *Османска Турция* (*Източният въпрос*). Завършва с успех борбата за самостойна *Българска църква* и за национална просвета. Националноосвободителното движение навлиза във фазата на вътрешна организирана подготовка за извоюване на политическото освобождение на българската нация, получило официално признание с фермана от ***1870 г.*** С войната между *Русия* и *Турция* през ***1877—1878 г.*** се възстановява държавната традиция на българите. Създават се обективи условия чрез българската държава да се подпомагат процесите на духовно и политическо развитие на неосвободените български земи.

РАЗПАДАНЕ НА ОСМАНСКАТА АГРАРНА СИСТЕМА. СТОПАНСКИ И ОБЩЕСТВЕНИ ПРОМЕНИ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ. Процесите на разложение на османската военно-ленна система били резултат от комбинирано влияние на няколко фактора: неуспешните войни на *империята*, постепенното ѝ интегриране в европейската търговия и стопанство и демографските промени от бързото увеличаване на населението.

Държавнополитическото развитие на *Османската империя* било пряко свързано с резултатите от водените от нея войни. През ***XV*** и ***XVI в.***, когато тези войни били успешни, се увеличил притокът на земя и съответно възможностите за стимулиране на спахиите за участие във войската чрез раздаване на тимари. Милитаризирането на стопанството поставяло развитието на обществено-икономическия живот в пълна зависимост от военните резултати. През ***XVII в.*** *империята* започнала да губи сраженията по бойните полети с европейските държави. Причините за неуспехите се дължали главно на техническия прогрес на *Европа* — усъвършенстването на военното дело, и на възприемането на нова тактика в борбата срещу османците — изграждането на могъщи коалиции от европейски държави. По този начин се изчерпали възможностите за екстензивно развитие на *Османска Турция*, спрял притокът на земя, ограничили се средствата за стимулиране на участието във войската. Намалявали размерите на раздаваните тимари, създали се условия за покупко-продажба на земя и за гарантиране на приходи не чрез изпълнение на основното задължение — участие в армията, а чрез търговско-лихварски операции. При тази ситуация бил нарушен централизмът при управлението на земята, респективно на армията. Султанът губел възможностите си за контрол над земята, която започнала да се превръща в частна собственост на отделните спахии, на местни първенци и представители на аристокрацията. Стигнало се до дълбоки сътресения в стопанската структура и до разлагане на военно-ленната система.

Последица от военните неуспехи на *Османската империя* (от ***края*** на ***XVI в.*** — войните с *Иран*, от ***началото*** на ***XVII в.*** — с *Австрия* и *Италия* по море и др.) било налагането на удобен за западните държави търговско-митнически режим на отношенията с *Турция*. Първите стъпки в тази посока били *капитулациите* (договори за търговия при неравноправни условия), дадени на *Франция* през ***1535 г.***, на *Англия* през ***1581 г.***, на *Холандия* през ***1600 г.*** и др. Проникването на западни капитали и стоки нанесло удар върху местното занаятчийство, станало причина за засилване на стоково-паричните отношения и подривало основите на военно-ленната система.

С кризисни последици за обществено-политическото развитие на *Османската империя* били демографските промени, настъпили след ***XVI в.*** Само през ***XVI в.*** населението на империята нараснало с повече от *41%*. Наложило се търсене на нови земи за колонизиране, но неуспехът във войните не позволявал това.

В ***началото*** на ***XVIII в.*** настъпили дълбоки промени във всички сфери на обществения живот в *Османската империя*. Изменило се съществено международното положение. Прекратени били традиционните конфликти на турците с *Венеция*, *Полша* и *Австрия*. Към необятния пазар на *османската държава* насочили своите стопански интереси *Англия*, *Франция*, *Холандия*, които първи получили облекчен режим за търговия. Същевременно *империята* била въвлечена във военен конфликт с нов противник — *Русия*, която оспорвала турските владения по *Северното Черноморие*.

Големи промени настъпили в селското и градското стопанство. С навлизането на стоково-паричните отношения се засилили процесите на разкрепостяване и движение на селяните, ограничаващи функциите на селската общност. Създали се условия някои от представителите на българското население постепенно да се включат в стоково-пазарния оборот и да натрупат известен капитал, с който да организират собствено селскостопанско производство, обвързано с пазара. В своите стопанства те използвали различни форми на наемен труд (*изполица* и *кесим*), обособявали се и някои категории наемни работници (*кесимджии*, *изполичари*, *аргати*).

Промени настъпили и в градското стопанство. Градът станал център на интензивен икономически живот. От многобройната група на занаятчиите, обединени в еснафи, постепенно се отделили някои по-едри собственици и организирали своето производство чрез т. нар. *разпръсната манифактура*. Израствали и видни представители на търговското съсловие благодарение на своята посредническа дейност между еснафите и пазара или между чуждите търговски сдружения и формиращия се български национален пазар. Именно представители на споменатите две категории създали съсловието на *българската едра буржоазия*. Социалният облик на българския град се допълвал от дребните и средните търговци, от наемниците в манифактурите и в занаятчийските работилници и от други значително по-нискостоящи в социално отношение слоеве (градската беднота).

През ***XVIII в.*** се оформила цялостната структура на слаборазвитото българско буржоазно общество, без ясна диференциация между отделните прослойки. Тази нова класа, в основата на която са дребните собственици, тепърва трябвало да воюва за ръководни позиции в българското общество при една чужда деспотична политическа власт и стопанска система. Буржоазията като носителка на прогресивни икономически отношения изпитвала в най-голяма степен трудности за своя просперитет, породени от съществуващите условия на чуждонационалния гнет. Ето защо тя застанала начело на борбата за национално признание и утвърждаване, за политическо освобождение. Нейните цели и стремежи за първи път намерили програмно представяне и обосновка в делото на *Паисий Хилендарски* и *Софроний Врачански*.

ЗАРАЖДАНЕ НА НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНАТА ИДЕОЛОГИЯ. ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ И "ИСТОРИЯ СЛАВЯНОБЪЛГАРСКА". Развитието на българското общество през ***XVIII в.***, настъпващите в него промени от политически, икономически и културен характер засилили интереса към миналото на нашия народ, породили стремеж към историческо знание. Постепенното нарастване на този интерес до известна степен се обуславяло от някои външни политически и културни обстоятелства. Погледът назад — към българското минало, към бита и културата на българския народ, ставал и под влияние на развитието на историографията в съседните и близките на *България* страни — *Сърбия*, *Гърция* и *Русия*. Върху стремежа към национално осъзнаване и освобождаване повлияли и големите идеи на *Ренесанса* и *Просвещението* на *Запад*.

Изразител на идеите, породени от обществено-икономическото развитие на българското възрожденско общество и влиянията на европейските и балканските страни, станал *Паисий Хилендарски*. Можем безрезервно да приемем оценката, която дава за него и неговата "*История славянобългарска*" проф. *Николай Генчев*: "*Паисий Хилендарски* е велик представител на своето време. Неговата "*История славянобългарска*" отразява големите идеи на буржоазната епоха, проникнали през ***XVIII в.*** в българските земи, понесени от знамената на новите обществени сили и преди всичко от зараждащата се буржоазия. В Паисиевото дело сложно се пречупват идеите, заимствани отвън, потребностите на българското развитие, раждането на национално чувство, книжовната и литературна традиция".

Паисий е роден в *Самоковската епархия* през ***1722 г.*** Редица селища претендират да са негово родно място — *Доспей*, *Банско*, *Самоков* и др. През ***1745 г.*** *Паисий* отишъл в *Хилендарския манастир* на *Света гора*. През това време атонските манастири били оживени средища на духовен живот. Посещавали ги българи от всички краища на страната, както и монаси и светски лица от съседните балкански народи и *Русия*. Сред монашеските братства бързо си пробивала път националната идея. Разгаряли се остри спорове между сърби, гърци, румънци, търсещи обосновка в миналото на своите "мегали" идеи, свързани с възстановяването на националния суверенитет на тези страни. В тази обстановка у *Паисий* се зародило желанието да напише история на своя народ. Като исторически извори за повествованието на "*История славянобългарска*" той използвал проучените от него приписки по кондики, псалтири и друга църковна литература, поменици, жития на светци, дарствени грамоти, летописи на българи, сърби, руси, събирани в *Атон*, *Сремски Карловци* (*Австрия*), в манастирите из *България*. За исторически източник служели и трудовете на *Цезар Бароний* — "*Деяния церковная и гражданская*" (руски превод), и на дубровнишкия абат *Мавро Орбини* — "*Книга историография*".

От биографичните данни за *Паисий* знаем, че през ***1761 г.*** той бил в *Сремски Карловци*, след което се завърнал на *Атон*, в *Зографския манастир*, и през ***1762 г.*** завършил написването на "*История славянобългарска*". През следващите години се отдал на нелекото дело да разпространява своя труд. През ***1765 г.*** посетил *Котел* и се срещнал с поп *Стойко Владиславов*, който направил първия препис на "*Историята*". През ***1773 г.*** *Паисий* починал в *Станимака* (*Асеновград*).

"*История славянобългарска*" е труд за миналото на българския народ, но в него са заложени идеи за настоящето и бъдещето. Те са много актуални за времето на *Паисий*, защото в основата им стои стремежът за политическо и духовно освобождение. Ето защо тя с основание се нарича първата национална програма на българския народ. В своето съчинение *Паисий* посочва основните етнически области на българите. На няколко пъти той очертава обхвата на българските земи: "*Илирик*, *Тракия* и *Македония*". Българите, живеещи в тези територии, смята той, са от общ род с обща историческа съдба. Авторът ревностно защитава християнската култура на народа и делото на неговите първоучители *Кирил* и *Методий*. Остри и разобличителни са неговите слова срещу гръцкото духовно робство и опитите за погърчване на българите. *Паисий* апелира за свободна, независима *Българска църква*, подчинена на културните и политическите интереси на българската нация. Чрез пламенна възхвала на българското минало той се стреми да пробуди патриотичните чувства на българите, да внуши гордост от принадлежността към този народ. Така неговата история се превръща в защита на единната българска нация с общо историческо минало, културна традиция, език и общност на социално-икономическия живот.

Едновременно с това *Паисий* обосновава и внушава необходимостта от борба за политическа и църковна независимост. Националноосвободителната идея не е плакатно афиширана, а е органично присъща на цялото съдържание на Паисиевата история. Робското положение на българите е противопоставено на тяхното славно минало. Показани са и борбите срещу чуждия политически и духовен гнет по време на византийското владичество, изтъкват се имената и подвизите на борците за народна свобода. *Паисий* не пропуска да спомене *Георги* и *Никола Нови Софийски* — обикновените хора от народа, обявени за светци заради саможертвата им при отстояване на християнската вяра, символ на българската им народностна принадлежност. Изводът се налага от само себе си — робството трябва да бъде отхвърлено, народът има сили и възможности за това.

Пак чрез съпоставка на съвремието с миналото *Паисий* обосновава идеята за еманципацията на българите от останалите балкански народи. Чрез примери от българската история той доказва правото на особено място и собствен национален живот на българския народ в балканския свят.

Когато се оценява ролята и значението на Паисиевата "*История славянобългарска*", трябва да се посочи, че тя се е появила в един ранен етап от съзряването на българската буржоазия, когато нейните структури и нейната идеология още не били оформени. В този смисъл трудът на *Паисий* не само поставял програмните цели на нейното развитие, но и обективно обслужвал интересите на цялото българско общество. Това обстоятелство определя изключителния интерес към "*История славянобългарска*", към нейното разпространение чрез преписи (над *40* са откритите досега) и преправки (ок. *20*). Интересът към нея осмислял идейните търсения не само на българското възрожденско общество, но и на поколения българи, за които тя се е превърнала в национална светиня, в отправно начало и съвест.

Делото на *Паисий* намерило много последователи, повече или по-малко известни родолюбиви българи. През ***1771 г.*** в *Самоков Алекси Попович* преписал Паисиевата история. От неговия препис през следващата година монахът *Никифор Рилски* от *Арбанаси* направил копие за *Рилския манастир*. През ***1784 г.*** учителят от *Елена — Дойно Граматик*, поправил препис на "*История славянобългарска*", като добавил извадки от книгата на *Андрия Качич* "*Приятен разговор за славянския род*" и ги подвързал заедно със "*Стематографията*" на *Жефарович* в едно издание. През ***1786 г.*** поп *Пунчо* от с. *Мокреш* (*Ломско*) подготвил за печат сборник с жития на светци и първата преправка на Паисиевата история.

Сред съвременниците и последователите на *Паисий* могат де се споменат още много имена (поп *Тодор*, *Йоан Врачански*, *Атанасий Ненович*, монах *Йосиф*, йеромонах *Спиридон* и др.), но безспорно най-видният сред тях е *Софроний Врачански*.

СОФРОНИЙ ВРАЧАНСКИ И НЕГОВАТА ОБЩЕСТВЕНО-ПОЛИТИЧЕСКА ДЕЙНОСТ. Най-виден продължител на делото на *Паисий* бил *Софроний Врачански*. Подробности за неговия живот научаваме от автобиографичния му труд "*Житие и страдания грешнаго Софрония*". Роден е през ***1739 г.*** в *Котел* — селище, където процъфтявала занаятчийско-търговската и книжовната дейност. Рожденото му име е *Стойко Владиславов*. Баща му бил заможен търговец на добитък, но впоследствие се разорил. Смъртта на майка му обрекла *Стойко* на нерадостно детство. Той успял да завърши килийното училище в *Котел* и през ***1762 г.*** бил ръкоположен за свещеник. През ***1775 г.*** за ок. *6* месеца пребивавал на *Света гора*, където се запознал с някои стари български книжовни паметници и се докоснал до идеите на гръцкото просвещение. Това съдейства за оформянето на възгледите му за просвета на говорим език и светска по съдържание. През ***1794 г.*** заминал за *Арбанаси* и приел поканата на търновския митрополит грък *Матей* да стане епископ на *Врачанската епархия* на мястото на починалия епископ *Серафим*. В епархията си той прекарал около шест години. Работата му била свързана с много трудности, породени от разоренията, на които били подложени селата от *Осман Пазвантоглу* и набезите на кърджалиите.

През ***1797 г.*** *Враца* била превзета от *Пазвантоглу* и *Софроний* бил принуден да бяга. След обиколката на много градове (*Оряхово*, *Тетевен*, *Плевен*, *Никопол*) той временно напуснал *България* и се отправил към *Румъния*. През периода ***1800—1803 г.*** пребивавал във *Видин*. След ***1803 г.*** следва нова емиграция във *Влашко*, където *Софроний* останал до края на живота си (***1813***).

От времето на последната емиграция във *Влашко* са най-значимите прояви в обществено-политическата му дейност. Те били повлияни от промените в международното положение от ***началото*** на ***XIX в.*** и по-специално от събитията, свързани с руско-турската война от ***1806—1812 г.***

Още преди войната български първенци от *Северозападна България* били установили контакти с руската военна мисия във *Влашко*. През ***1804 г.*** те изпратили в *Русия* двама граждани от *Враца — Иван Замбин* и *Николаев*, които успели да стигнат *Петербург* със съдействието на влашките българи, по-конкретно на *Софроний*. В *Петербург* двамата предали написаното от *Софроний* послание, с което се обявявало желанието на българите да се присъединят към *Русия*.

След започване на войната *Софроний* активно съдействал за организирането на българската емиграция в помощ на руската армия. Междувременно той изразил своите политически идеи чрез известната "*Молба*" до руското командване. В този документ от *14* точки на първо място е поставено искането за свобода на производството и свободна размяна на стоките в една бъдеща автономна българска област на север от *Дунав*. Такъв статут се предвиждал и за южнодунавските земи, когато стане възможно тяхното освобождаване. *Софроний* виждал политическото управление на областта в лицето на специален магистрат, контролиран от висш руски чиновник. Той говори за роден български език, който ще се използва в училищата, църквите и съдилищата. По същество "*Молба*" на *Софроний* може да се характеризира като първи опит на зараждащата се българска буржоазия да изработи своя конкретна социално-икономическа и политическа платформа със задачи пред българското общество: политическо самоуправление, национална просвета и независима Църква. За първи път ясно и категорично се посочва външнополитическият съюзник на българите — *Русия*. Очакването на помощ от славянската страна намира израз в отправеното от *Софроний* "*Възвание*" към българския народ през ***1812 г.***, в което се призовават българите да не служат на турците поробители, а да посрещнат руските войски като освободители.

Софроний Врачански е и продължител на делото на *Паисий* не само със своята гражданскополитическа, а и чрез многопосочната си литературно-книжовна дейност. Освен "*История славянобългарска*" той преписал един дамаскин, часослови, молитвеници и пр. По време на престоя си във *Видин* съставил два сборника с преводи на български език от сръбски и гръцки. Следвайки *Паисий* по въпроса за връзката на езика с народността, *Софроний* обърнал внимание и на друг въпрос — връзката на езика с просветата и образованието. Той издигнал в култ просветата и знанието като главни фактори за укрепването на българското народностно съзнание. В друго свое произведение — "*Гражданско позорище*" (превод на философски трактат от папският каноник *Амвросий Марлиан*) — в оригинални страници, вмъкнати в превода, *Софроний* изложил становището си за бъдещата форма на управление в свободната българска държава — просветената европейска монархия.

СЪВРЕМЕННИЦИ И ПОСЛЕДОВАТЕЛИ НА СОФРОНИЙ. Най-известите последователи на *Софроний* са хаджи *Йоаким Кърчовски*, *Кирил Пейчинович* и *Теодосий Синаитски*.

Йоаким Кърчовски бил роден към ***1750 г.*** в *Кичевско* и починал ок. ***1820 г.*** В своя жизнен път той се изявил като учител, свещеник и писател. Издал няколко книги с църковен характер: "*Слово, изказаное заради умиране*" (***1814***), "*Повест ради страшнаго и втораго пришествия Христова*" (***1814***), "*Митарства*" (***1817***) и "*Различна поучителна наставления*" (***1819***). Те били предназначени за "простейшите и некнижните человеци" и чрез тях авторът се стремял да възбуди интереса на своите читатели към книгата и просветата.

Кирил Пейчинович според устно предание бил ученик на *Хаджи Йоаким*. Роден бил към ***1770 г.*** в с. *Теарци* (*Тетовско*) и починал през ***1845 г.*** Като монах и книжовник той издал две книги с просветнопопулярен характер: "*Огледало*" (***1816***) и "*Утешение грешним*" (***1840***), написани на живия говорим език.

Теодосий Синаитски бил печатар и издател, утвърждаващ в книгите си простонародния български език. Той бил в близко сътрудничество с *Кирил Пейчинович*, с когото възстановили изгорялата *Солунска печатница*. *Теодосий Синаитски* написал и предговора към книгата на *Пейчинович* "*Утешение грешним*".

Що се отнася до конкретната практическа дейност, свързана с делото на *Софроний*, негов най-виден продължител бил *Александър Некович*, който след смъртта на *Софроний* оглавил българските емигрантски среди във *Влашко*, *Молдова* и *Бесарабия*. През ***1828 г.*** в качеството си на "пълномощник на българския народ" той моли руския император да вземе под свое покровителство българите. Меморандумът на *Некович* съдържал искането за политическа автономия на българите, което разкрива стремежа на българските преселници да запазят своята самостоятелност и национална особеност.

Делото на *Паисий* и *Софроний* е пряко свързано с потребностите на общественото развитие през ***XVIII*** и в ***началото*** на ***XIX в.*** То помогнало за оформянето на основните начала на буржоазната мисъл и идеология. Конкретизирали се, степенували се и се популяризирали главните цели на българското общество — противопоставяне на чуждите опити за асимилация, духовнопросветно обособяване и самостойно развитие до изравняване в културно отношение с другите народи и, разбира се, национално освобождение.

ПРЕПОРЪЧИТЕЛНА ЛИТЕРАТУРА

Генчев, Н. **Българско възраждане.** С., 1988, 122—142, 241—246.
История на България, т. V. БАН, 1985, 21—84, 227—285.
Тютюнджиев, Ив. и др. **Кратка стопанска история на България.** В. Търново, 1996.
Арнаудов, М. **Паисий Хилендарски. Личност и дело, епоха.** С., 1962.
Драгова, Н. **Книга за Паисий.** С., 1972.
Мутафчиева, В. **Книга за Софроний.** С., 1978.
Паисий Хилендарски и неговата епоха. С., 1962.
Антонова—Габеров—Павлов. **Български енциклопедичен речник.** В. Търново, GABEROFF, 1999—2000.

ДВИЖЕНИЕ ЗА НОВОБЪЛГАРСКА ПРОСВЕТА. БЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

Д-р Иван Лазаров

Икономическите промени в българските земи на границата между ***XVIII*** и ***XIX*** столетие постепенно формирали поновому българското общество и издигнали ролята на българската буржоазия с нейните радикални икономически, политически и културни интереси, които окончателно скъсали връзките със *Средновековието.*

Българската буржоазия начeнала своето съществуване и се развивала чак до *Освобождението* в условията на всестранна дискриминация, при пълна липса на гаранции за собственост, лични права и свобода на инициативността. Затова тя си останала в общи линии социално слаба прослойка, икономически немощна според европейските измерения, слабообразована. За сметка на това пък била склонна на компромиси, лесно се приспособявала към политическите течения, била възприемчива (в положителен смисъл) към чужди влияния. Реформите в *Османската империя* през ***20—30-те год.*** на ***XIX в.***, колкото и половинчати и плахи да били, се отразили благотворно на българското общество като цяло. Формиращата се българска буржоазия започнала да изпитва дълбоко неудовлетворение от манастирската образованост, която не давала никакви шансове за приспособяване към промените. Корените на тази образованост били в *Средновековието*, а умението да се сричат *Часословът* и *Псалтирът* не задоволявало нуждата от разностранни светски познания. Българските търговци, занаятчии, предприемачи, чорбаджии и др. имали нужда от специфични рационални познания, за да могат да произвеждат, да търгуват, да водят сметките си, да оцеляват по широкия свят. Били необходими знания по география, чужди езици, математика, естествознание, история, счетоводство и т. н.

БЪЛГАРСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ ДО 30-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В. Стремежът към по-висока образованост и култура се появил първоначално в по-големите градски центрове, където европеизмът имал възможност да проникне. Духът на европейското *Просвещение* бил разнасян твърде бавно и мъчително в *Османската империя*. Най-напред от всички покорени християнски народи гърците възприели идеите на *Просвещението.* Именно те първи осъществили своето национално възраждане и оказали благотворно влияние върху своите едноверци — българите. По-заможните българи започнали да изпращат децата си в гръцки училища, да възприемат гръцкия език като по-културен, като признак за принадлежност към по-висша прослойка. Гръцкото влияние било двустранно. От една страна, то давало възможност на българската интелигенция да се самоосъзнае и да поеме собствен път. Затова говори обстоятелството, че някои от най-видните ни възрожденци са възпитаници на гръцки училища — *Софроний Врачански*, *Георги С. Раковски*, *Любен Каравелов*, *Неофит Рилски*, *Неофит Бозвели*, д-р *Иван Селимински*, д-р *Стоян Чомаков* и много други.

От друга страна, по-малообразовани търговци, занаятчии, чорбаджии и даскали всячески се стремели да забравят своя корен, да се идентифицират с “по-културните” гърци, и така се превръщали в спирачка за духовното израстване на нацията като цяло. Този момент е много точно доловен още от *Паисий Хилендарски*, който сочи опасността от денационализация на българите. Като противодействие на гърцизма най-будните представители на българката буржоазия и интелигенция създали *елино-българските училища*. Те представляват опит българската култура и духовност да се разграничат от гръцката култура и влияние, като същевременно черпят от тях опит и знания. Първото елино-българско училище било открито в *Свищов* през ***1815 г.*** от *Емануил Васкидович.* По-късно там преподавал и *Христаки Павлович.* Такива училища били открити в *Котел* през ***1819 г.*** от *Райно Попович*, през ***1820 г.*** в *Сливен* от д-р *Иван Селимински*, през ***1826 г.*** в *Карлово* и на много други места.

Елино-българските училища отбелязали прехода от старото килийно училище към новобългарската просвета. Те били първите центрове, които осъществили връзката на българите с гръцката и европейската образованост. Техните възпитаници станали най-големите радетели за модернизация на образованието и културата. Те наложили най-съвременните педагогически модели, превърнали се в творци на новобългарския език, будители на националното самочувствие на българите, борци за църковна независимост и политическо самоопределение.

През ***20-те*** и ***30-те години*** започнали да възникват и да се развиват общоградски български училища, които давали светско образование. Такива били училищата в *Русе*, *Видин*, *Пловдив*, *Търново* и на много други места, в които окончателно се наложили новите тенденции в образованието. За техния успех решаващо значение имал т. нар. *Рибен буквар* — първият учебник на новобългарското образование. Автор на знаменитата малка книжка е д-р *Петър Берон*.

Петър Берон е роден през ***1800 г.*** в *Котел*. Учил е в килийното училище при поп *Стойко Владиславов* (*Софроний Врачански*) и в гръцкото училище в *Букурещ*. Учил философия в *Хайделберг*, завършил медицина в *Мюнхен*. По-късно работил като лекар в *Крайова*. Натрупал състояние от търговия, след ***1843 г.*** се отдал на научни занимания. Изключителен лингвист — пише на *6* езика, а владее общо *9*. Занимава се с философия, химия, физика, математика, астрономия. Убит е от наемен убиец в *Крайова* на ***21 март 1871 г.***

Неговият "*Буквар с различни поучения*" бил издаден със средствата на сливенския търговец *А. Иванов* от *Брашов* през ***1824 г.*** Д-р *П. Берон* категорично отхвърлял килийното образование и настоявал за модерно образование на говоримия език, а не на архаичния старобългарски (църковен) език. Той разработил и модерния тогава взаимоучителен (ланкастъров) метод за обучение, тъй като в *България* липсвали достатъчно образовани преподаватели. Авторът на "*Рибния буквар*" поддържал идеята за възпитателната роля на училището, за уважение към личността на ученика и пр. Той се застъпвал за образованието и на жените. Фактически "*Рибният буквар*" представлявал малка енциклопедия, която разкривала пред учениците света на познанието. За стойността на тази книжка говори фактът, че до *Освобождението* тя претърпяла *25* издания.

ВЗАИМНИ И КЛАСНИ УЧИЛИЩА ПРЕЗ 30-ТЕ И 40-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В.

Благодарение на елино-българските училища през ***30-те год.*** на века се създал първият кръг от български възрожденци и интелектуалци, които поставили на по-широка основа организирането на светското образование у нас. На ***2 януари 1835 г.*** в *Габрово* било открито народно взаимно училище, което бързо укрепнало и се превърнало в притегателен център за деца от всички краища на *България*. Създаването на това училище станало възможно благодарение на родолюбивите български търговци от *Одеса Васил Априлов* и *Николай Палаузов*, подкрепени от букурещките търговци братя *Мустакови* и *Иван Хаджибакалоглу*. Първият главен учител бил *Неофит Рилски*, който издал и първата *Новобългарска граматика*, отпечатана в *Сърбия*.

Влиянието на *Габровското училище* било огромно. По неговия пример възникнали десетки училища в *Свищов*, *Копривщица*, *Пловдив*, *Велес*, *Казанлък*, *Карлово*, *Сопот*, *Калофер* и др. През ***1840 г.*** било открито първото девическо училище в *Плевен* от *Анастасия Димитрова*.

Постепенно станало ясно, че и взаимните училища не могат да задоволяват потребностите на обществото. Възникнала необходимостта от такива училища, които да осъществяват връзката между българското образование и европейските учебни заведения. Така се появили *класните училища*. Първото класно училище било създадено от *Найден Геров* през ***1846 г.*** в *Копривщица*. Пак той през ***1850 г.*** със средства на богатите пловдивски търговци *Чалъкови* открил в *Пловдив* класното училище "*Св. св. Кирил и Методий*". То изиграло огромна роля за разпространението на българското образование в *Тракия* и *Македония*. До *Кримската война* били създадени класни училища в *Пазарджик*, *Калофер*, *Скопие*, *Габрово*, *Търново*, *Русе*, *Свищов*, *Шумен* и *Стара Загора*. В тях се изучавали история, география, български език, физика, химия, математика, естествени науки и др. В класните училища били подготвени хиляди млади хора, които попълнили редиците на народните учители (даскали) и свещеници, разнесли из цялата българска земя духа на просветата, образованието, станали будители на националното самочувствие на поробения народ.

Така само за *20—30* години в условията на несигурност за поетите начинания, без подкрепата на държавата, на основата на пълна обществена самодейност българите създали собствена образователна мрежа, която ги извела твърде скоро на пътя на европеизма и новото време.

БЪЛГАРСКАТА ПРОСВЕТА ОТ КРИМСКАТА ВОЙНА ДО ОСВОБОЖДЕНИЕТО. След *Кримската война* (***1853—1856***), която общо взето имала положително отражение върху икономическия облик на българските земи, просветата постигнала забележителни резултати. Това станало възможно благодарение на няколко фактора.

Високата порта продължила пътя на реформите с т. нар. *Хатихумаюн*, с който българският народ получавал формално юридическо основание в църковнонационалната борба и просвещението. Засилването на църковнонационалното движение, рязкото противопоставяне на гръцката *Цариградска патриаршия* и на панелинистичните стремежи на гръцката буржоазия довели до рязка обособеност на българите в образователен и културен аспект.

Създаването на първите политически организации сред българската емиграция, избистрянето на националноосвободителната идеология също повлияли в положителен план на просветното движение. Това довело и до засилване на чуждите влияния и особено на руското върху образоваността на българите. Не на последно място трябва да поставим и нарастването на икономическата мощ на българската буржоазия и общото нарастване на стопанската сигурност в *Османската империя*. Националистически настроената българска буржоазия като цяло започнала да отделя големи средства за образованието — за строителство на училища, за наемане на по-висококвалифицирани учители, за стипендии на будни българчета, които били изпращани да учат в чужбина и пр.

Създаването на просветена и образована интелигенция и апостолската работа на стотици народни учители пробуждали народния дух и допринасяли за непрекъснатото нарастване на мрежата от училища в българските земи. Към ***1876 г.*** народните основни училища били вече *1 500*, класните — ок. *50*, а девическите класни училища — *20*. Българската емиграция също проявила силен стремеж към по-висока образованост. Оформили се няколко центъра — в *Болград* (*Бесарабия*), *Букурещ*, *Браила*, *Цариград*.

Общият подем на новобългарската просвета извадил наяве необходимостта от по-висши училища, които да предлагат знания и да подготвят младежи за европейските университети. Така се появили гимназиите. До ***1876 г.*** възникнали *3* — в *Болград* през ***1859 г.***, в *Габрово* през ***1873—1874 г.*** и в *Пловдив* през същата година.

Едновременно с гимназиите започнали да се създават и специализирани училища. През ***1868 г.*** в ***Щип*** започнало работа първото педагогическо училище, може би най-яркото огнище на българщината в *Македония* в продължение на много десетилетия. През ***1873 г.*** в ***Свищов*** било открито търговско училище, което за съжаление просъществувало само една година. Богословски училища били открити в *Лясковец* и *Самоков*. През ***70-те год.*** по инициатива на богати български търговци от *Цариград*, *Одеса* и *Букурещ* и на видни български интелигенти се обсъждал въпросът за създаване на висше училище. Тази благородна идея не могла да бъде осъществена поради противодействието на *Високата порта* и *Цариградската патриаршия*.

След *Кримската война* все повече българи имали възможност да придобият модерно европейско образование. Създаденото през ***1854 г.*** *Одеско българско настоятелство* започнало кампания за намиране на средства за българските училища и църкви, а през ***1856 г.*** руското императорско правителство решило да създаде специална система за подбор на младежи сред южните славяни, които да учат в руски учебни заведения. До *Освобождението* стотици младежи получили образованието си в *Русия — Любен Каравелов*, *Райко Жинзифов*, *Константин Миладинов*, *Марин Дринов*, *Нешо Бончев*, *Васил Друмев*, *Христо Ботев* и много други.

Франция също се стремяла да не остане назад. След ***1856 г.*** в *Османската империя* били открити *29* католически училища. Сред най-добрите били колежите в *Бебек* и френско-турският държавен лицей в *Галатасарай* в *Цариград*. Там получили образованието си възрожденци като *Добри Войников*, *Константин Величков*, *Тодор Пеев*, *Павел Бобеков*, *Драган Цанков* и много други. А повече от *100* са възпитаниците на френските университети и висши училища (д-р *Стоян Чомаков*, *Александър Екзарх*, *Марко Балабанов*, *Никола Богориди* и много други).

Великобритания пък основала протестантски училища за момичета в *Пловдив*, *Стара Загора*, *Солун*, *Битоля*, *Русе* и др., които разкрили пред българската жена примамливите хоризонти на европейската култура. А знаменитият "*Робърт колеж*" в *Цариград* бил най-престижното учебно заведение в целия *Ориент*. Там получили образованието си множество български търговци, политици, общественици, учители — будители на българския дух.

Австро-Унгария също предоставяла благоприятни възможности за учение — цели колонии учещи младежи имало във *Виена*, *Прага*, *Табор* и на много други места.

Независимо от факта, че всяка от великите сили преследвала свои политически цели с подпомагането на образованието в *Османската империя*, неоспорим остава фактът, че благодарение на европейските и руските възпитаници ориенталщината, безпросветността и средновековната ограниченост на българите отминавали безвъзвратно в миналото.

Българското просвещение през *Възраждането* е уникално явление, което има неизмерими последици в политически, културен и национален аспект. То обединило хората, постепенно създало нова ценностна система, направило ги възприемчиви към новостите, отворило ги към *Европа*. Просветата била най-продължително действащият фактор, който разбудил и поддържал националното самосъзнание на българския народ в *Мизия*, *Тракия* и *Македония*. Чрез нея през динамичните плодотворни възрожденски десетилетия на ***XIX в.*** се полагат основите на модерната национална българска култура. *Средновековието* е загърбено, рушат се примитивните представи, бит, морал. Навлизат ново светоусещане, философия, нравственост. Изграждат се модерни връзки и отношения между хората и тяхната естествена семейна среда, при социалните и икономически контакти. Всички тези процеси се разгръщат едновременно и се преплитат с движението на новобългарска просвета, с борбата за църковнонационална еманципация и политическо самоопределение.

ФОРМИРАНЕ НА НОВОБЪЛГАРСКИ КНИЖОВЕН ЕЗИК. Движението за новобългарска просвета започнало сред пробуждащата се българска буржоазия по примера на гръцките просвещенски идеали. В резултат на това се породила своеобразна дискусия, която продължила десетилетия. Редица възрожденци — *Емануил Васкидович*, *Райно Попович*, *Константин Фотинов* и много други — твърдели, че българското просвещение е възможно само в лоното на елинизма. Според тях възприемането на гръцкия културен и комуникативен език осигурявало връзката със собственото класическо минало, с византинизма и културните му традиции.

Други видни възрожденци, също гръцки възпитаници, били на противоположното мнение. Те смятали, че гърцизмът е пагубен за българския народ. Затова настоявали културата да се изгражда на основата на говоримия български език. Най-твърди и последователни противници на гърцизма и елинизма били д-р *Иван Селимински* (много от трудовете му били писани на гръцки език), *Неофит Бозвели*, *Васил Априлов* и др.

С развитието на новобългарската просвета и увеличаване на броя на взаимните и класните училища, с възникването на гимназиите и специализираните училища се чувствала все по-силно необходимостта от учебници и учебни помагала. Задоволяването на тази потребност не само тласнало напред преводите, но поставило на преден план и въпроса за модернизацията на езика.

Част от просветителите смятали, че трябвало де се запази старобългарският (църковнобългарски, църковнославянски) език, който бил доста далеч от първообраза си и на практика бил пълен с русизми. *Г. С. Раковски* например преднамерено употребява архаични слова, за да демонстрира привързаността си към *Българското средновековие* (до ***XIV в.***).

Неофит Рилски е "идеолог" на друго виждане за развитието на българския език. Той проповядвал, че книжовният език не може да се отдалечава от говоримия диалект, но локалните диалектни особености трябва да се премахнат и коригират на основата на старобългарските образци.

Петър Берон в своя *Рибен буквар* прокарва идеята, която отстоява последователно и упорито, че книжовният език може да се развива на основата на говоримия диалект, че чрез установяването на общи правила, създаването на нова лексика и постоянното усъвършенстване на българския език ще може да се саморазвива. Радетели на това течение били също *Иван Богоров*, *Васил Априлов*, *Найден Геров* и много други.

Споровете не затихнали през цялото *Възраждане*, продължили даже след *Освобождението*, но в крайна сметка се стигнало до налагането на източнобългарските говори като основа на книжовния български език.

КНИГОИЗДАВАНЕ И ПЕРИОДИКА. Данните показват, че най-голям дял от издаваните през *Възраждането* книги имат учебниците и учебните помагала — преводи, адаптирани или оригинални. Първенец сред издаваните книги безспорно е *Рибният буквар* на д-р *Петър Берон*, който се превърнал в Библия на българското образование. Като учебникари се изявили *Неофит Рилски*, *Неофит Бозвели*, *Атанас Кипиловски* и много други. Особено забележителна е "*Болгарска граматика*" (***1835***) на *Неофит Рилски*. Тя е първият сериозен опит за създаване на граматика на новобългарския език.

След *Кримската война* се появили и първите преводи на учебници от руски и френски език, които плътно доближили българското образование до европейските стандарти. Силно застъпено било просвещенско-педагогическото направление в книжнината. *Васил Априлов* издава поредица от съчинения, в които ратува за сближение с *Русия*: "*Български книжици*", "*Денница на новобългарското образование*" (***1841***) и други. Д-р *Иван Селимински* в многобройни статии, изследвания и мемоари застъпва идеята, че науката трябва да стане водеща сила в обществото. Той защитава пламенно националните права на българския народ, патриотизма и духовното извисяване.

Периодичният печат се превърнал в поле за изява на почти всички възрожденци. Несъмнено той допринесъл твърде много за пробудата на българската нация. През *Възраждането* били издавани общо *34* списания и *66* вестника. Някои от тях излизали по *1–2* броя, а други просъществували повече от десетилетие. Първото списание, наречено "*Любословие*", било създадено от *Константин Фотинов* в гр. *Смирна* (*Измир*, дн. *Турция*) през ***1844 г.*** В него били поместени множество материали, които засягат просвещението на българския народ. Първият вестник — "*Български орел*", излязъл в *Лайпциг* на ***20 април 1846 г.*** под редакцията на *Иван Богоров*. От него били отпечатани само три броя. Знаменитият вестникар не се отказал и през ***1848 г.*** основал може би най-популярния вестник — "*Цариградски вестник*". В него публикували *Петко Рачов Славейков*, *Найден Геров*, *Сава Филаретов*, *Добри Чинтулов* и много други бележити възрожденци. С името на *П. Р. Славейков* се свързва и един от най-четените вестници — "*Македония*". Сред емиграцията и в поробените земи били популярни и четени вестниците на *Г. С. Раковски* — "*Българска дневница*", "*Дунавски* *лебед*", "*Бъдъщност*", "*Бранител*". *Любен Каравелов* бил редактор и стопанин на вестниците "*Свобода*" и "*Независимост*", а *Христо Ботев* издавал "*Дума на българските емигранти*" и "*Знаме*".

ЛИТЕРАТУРА И ПУБЛИЦИСТИКА. Статистическите данни показват, че от ***началото*** на ***XIX в.*** до ***30—40-те год.*** се пишели, превеждали и адаптирали главно съчинения с религиозно, учебно и педагогическо съдържание. Главните теми на най-тиражираните заглавия засягали националната проблематика, просвещението и стремежа към църковнонационално самоопределение. Началото на учебната и педагогическата литература е поставено с издаването на *Рибния буквар*. През ***30-те год.*** особено плодотворен е *Неофит Бозвели*. В съавторство с *Емануил Васкидович* сътворява "*Славеноболгарское детеводство за малките деца*" (*Крагуевац*, ***1835***).

Неофит Бозвели е автор и на други ярки произведения, пропити със силен национален дух — "*Любопитностний разговор*", "*Плач мати Болгария*", "*Разговор с един бесарабски българин*".

Васил Априлов издава поредица от съчинения, в които ратува за духовно сближение с *Русия*: "*Български книжици*", "*Денница на новобългарското образование*".

Силни публицистични прояви имат д-р *Иван Селимински*, *Константин Фотинов*, *Иван Богоров*, *Александър Екзарх* и много други. Творбите, статиите, полемиките, които водят, са пропити със силен национален дух, просвещенски идеализъм и благородно себеотдаване на каузата, на която са се посветили.

След *Кримската война* заблестява перото на *Г. С. Раковски*, когото учените приемат за основател на българската националнореволюционна публицистика. През ***60-те год.*** започва блестящият творчески път на *Любен Каравелов*, чиито талант и непреклонност формират може би най-големите творци — *Христо Ботев* и *Захари Стоянов*. Ботевите статии, фейлетони и политически памфлети са най-яркото постижение на възрожденската ни публицистика. С право *Николай Генчев* отбелязва, че талантът на *Каравелов* и *Ботев*, проявен в *серията* "*Знаеш ли кои сме ние?*", "завинаги определя формата и специфичния строй на българския фейлетон".

За разлика от публицистиката, възрожденската ни литература трябва да бъде мерена с по-скромни мерки. Без да бъдат достигнати европейските образци, литературата ни прави своите първи стъпки. Едва след *Кримската война* литературният процес се обогатява, формира се типът модерен писател, развиват се отделните жанрове — поезия, проза, драматургия, литературна критика.

Без за бъде поезия в истинския смисъл на думата, поемата "*Горски пътник*" на *Г. С. Раковски* (*Нови Сад*, ***1857***) прокарва националната идея в литературата ни. Посполучливи са поетичните опити на *Добри Чинтулов*, но като същински майстор на поетичното слово се проявява *Петко Р. Славейков*. Неговите поеми "*Изворът на Белоногата*" и "*Бойка войвода*" (***1873***) са първите големи постижения на българската поезия. В ***началото*** на ***70-те год.*** избуява могъщият поетически талант на *Христо Ботев*. Без неговите стихове цялата ни литература би била много по-бедна и жалка.

Пак през този период, след *Кримската война*, се появяват първите разкази и повести — повестта "*Нещастна фамилия*" на *Васил Друмев* (***1860***), "*Изгубена Станка*" на *Илия Блъсков* и др. Между разказвачите особено място заема *Любен Каравелов*. По страниците на своите вестници "*Свобода*" и "*Независимост*" и списание "*Знание*" той публикува общо *16* разказа и повести, а заедно с другите произведения общият брой на творбите му в областта на художественото творчество е ок. *30*. Найвидно място заемат "*Българи от старо време*", "*Крива ли е съдбата*" и др.

Раждат се и първите драматургични опити — на *Сава Доброплодни*, *Кръстю Пишурката*, *Добри Войников*, *Васил Друмев*. *Добри Войников* създава общо *5* драми и комедии, сред които най-ярка е "*Криворазбраната цивилизация*". А драмата на *Васил Друмев* "*Иванку, убиецът на Асеня*" е първата романтична историческа драма, завладяла сърцата на поколения българи.

АРХИТЕКТУРА И СТРОИТЕЛСТВО. Увеличените материални възможности, повишеното самочувствие и навлизащите европейски влияния се отразили върху развитието на културата и строителството през възрожденската епоха. Тъй като народът бил лишен от възможности за политическа и обществена изява, най-добрите образци на архитектурата се проявили в строителството на жилища и черкви, както и в съзиждането на манастирски комплекси. През ***50—70-те год.*** на века започнали да се появяват училища, някъде читалища, конаци (съвети), които разнообразили и обогатили архитектурния пейзаж, предимно в града.

След преодоляването на размириците в *Османската империя* в ***началото*** на ***XIX в.*** особено след първите реформени актове, които открили пътя на българите за стопански просперитет, настъпила рязка промяна в архитектурния облик на жилищата. Особено в градовете и в по-заможните села започнали да се появяват дву- и триетажни постройки, с високи, просторни помещения, които били функционално обособени. Фасадите на възрожденските къщи постепенно се обърнали към улицата, макар и изградени в дворове. Така се проявявали самочувствието и материалните възможности на техните строители и обитатели. Такива са *Филаретовата къща* в *Жеравна*, *Йорговата къща* в *Тетевен*, *Лафчиевата къща* в *Дряново*, *Къщата с маймунката* в *Търново* и много други.

Постепенно се появили и развили жилища, чиито първи етажи имали стопанско предназначение — работилници, дюкяни. Групирането им на определени улици довело до възникването на *чаршиите* — стопанските центрове на градовете.

През ***30-те год.*** на ***XIX в.*** отпаднала забраната да се строят високи християнски храмове. Това предизвикало появата на по-големи, архитектурно по-изкусни храмове. Българският народ доброволно отделял от залъка си, тъй като виждал в своите църкви не само молитвени домове, но и места за обществена изява. Великолепни архитектурни образци са църквите "*Свети Димитър*" в *Сливен*, "*Свети Константин и Елена*" в *Пловдив*, "*Успение Богородично*" в *Троянския манастир*, "*Света Богородица*" в *Търново* и много други. Безспорно най-големият бисер в българската архитектура от периода до *Кримската война* е *Рилският манастир*. Започнат още през ***1816—1817 г.***, унищожен от огромен пожар през ***1833 г.***, той придобил днешния си облик ок. ***1837 г.*** Включването на *Хрельовата кула* (***XIV в.***) в общия архитектурен ансамбъл, прекрасната *Главна църква*, множеството стълбища, колонади, играта на форми и цветове създават неповторимост на възприемането.

През ***50—70-те год.*** разцветът на архитектурата е още по-ярък. Имотните люде се надпреварвали да строят къщи, които нямали равни на не само като архитектура, но и като украса. Такива са *Куюмджиевата къща* в *Пловдив*, *Десьовската* и *Лютовата къща* в *Копривщица*, *Каблешковата къща* също в *Копривщица* и много други.

Забележителни са църквите, строени през тези десетилетия — "*Света Богородица*" в *Килифаревския манастир*, "*Света Троица*" в *Свищов*, "*Свети Константин и Елена*" в *Търново* и др.

Архитектурните новости се внедряват най-вече в сградите на училищата, които не приличат нито на жилищата, нито на храмовете. В това отношение *Априловата гимназия* в *Габрово* следва чужди образци — архитектурният ѝ план е изработен в *Одеса*.

Ново явление в градовете били *мазите*. Те представлявали особен вид сгради, които съчетавали функциите на складове за търговия на едро и търговски кантори при извършването на продажби на дребно. Подобно предназначение имали и хановете — напр. ханът на *Хаджи Николи* в *Търново*, мазите в *Севлиево*, *Търново*, *Сливен*, *Карлово* и др.

ИЗОБРАЗИТЕЛНО ИЗКУСТВО И ПРИЛОЖНИ ЗАНАЯТИ. През ***първата половина*** на ***XIX в.*** самоуките български майстори на църковната живопис (зографи) следват традициите на зографските школи от предишното столетие. Създават се множество икони, стенописват се всички възможни пространства в храмовете. Това се налагало от факта, че живописта в църквите била предназначена да разкрива тайнствата на Свещеното писание, както учел още *Григорий Богослов* (***IV в. сл. Хр.***). От друга страна, увеличените възможности и пробуждащото се национално самочувствие се сблъскали със съществуващите забрани за строителството на нови по-високи храмове. И само в живописта се изливали всички творчески търсения и страсти.

С отпадането на забраните броят на новите високи, светли храмове по българските земи се увеличил. Това дало нов тласък на църковната живопис, а зографите вече се опитвали, макар и плахо, да разкъсват каноните на средновековната църковна живопис. Най-смелите търсения в тази насока се забелязват сред творците от т. нар. *Самоковска школа* и особено зографите от *Доспевския род*. Най-бележити са безспорно *Захари Зограф* и *Станислав Доспевски*.

Захари Зограф (***1810—1853***) е първият, който смело навлиза в светската живопис — освен че създал хиляди икони и стенописи, той рисувал портрети с маслени бои, претворявал сюжети, рисувал с молив и перо. Забележителни негови творби са стенописите му в *Бачковския*, *Троянския*, *Рилския* и *Преображенския манастир*; портретите на *Н. Рилски*, на *Християния Зографска*, "*Портрет на момиче*", автопортрети и др.

През ***60—70-те год.*** живеят и творят и първите български живописци, получили специализирано образование в известни учебни заведения в чужбина. *Станислав Доспевски* (***1823—1877***) учил в *Москва* и *Петербург*, *Николай Павлович* (***1835—1894***) следвал в *Мюнхен* и *Виена*, *Христо Цокев* (***1847—1883***) също получил образованието си в *Москва*. С техните имена се свързва извършването на окончателния преход от църковна към модерна живопис.

Приложните (художествените) занаяти се придържали здраво към традициите на народната култура. Тези традиции били запазени в килимарството, грънчарството, медникарството, златарството, дърворезбата.

Най-силно било въздействието на дърворезбата, която отдавна излязла от храмовете и се настанила трайно в бита и ежедневието на българина. През епохата на *Възраждането* били създадени най-великолепните, уникални произведения на дърворезбарското изкуство. Особен стил се развил в изработката на иконостасите с животински и растителни мотиви, с невероятни форми на геометрични фигури и пр. Такива великолепни творби се срещат и в най-затънтените селища, но някои от най-известните иконостаси се намират в *Рилския манастир*, в църквата "*Света Богородица*" в *Пазарджик* (*Дебърската школа*), а в *Батошевския манастир* (*Тревненската школа*), в църквите "*Свети Атанас*" във *Велико Търново*, в *Преображенския манастир* (*Калоферска школа*) и много други.

Богатите българи се надпреварвали да канят майстори дърворезбари, които украсявали тавани, парапети на стълбища, кепенци на прозорци, водници — изобщо всяко място, което можело да бъде резбовано. Интересен мотив са слънцата — най-добрите са в *тревненските* и *жеравненските къщи*.

НАУКА И НАУЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ. Постиженията на възрожденската наука са далеч по-скромни и безлични в сравнение с напредъка в други области на културата. В общи линии българската нация остава далеч от епохалните открития на "научния ***XIX в.***". Това се дължи до голяма степен на херметичността на българското общество, което е принудено от историческата съдба да се бори за оцеляване и себеутвърждаване. Интелигенцията, която възниква и се изгражда като ръководен фактор, е в повечето случаи в служба на просвещението и е здраво привързана към всекидневните нужди. Българските интелигенти не се издържат от чисто интелектуален труд, а практически "служат" на някаква кауза, работят, за да се издържат. Все пак, доколкото има интелектуалци, които са се посветили на науката и научните изследвания, те или са придобили материална независимост извън науката, или пък работят и творят в други държави. Типичен пример е д-р *Петър Берон*, който започва кариерата си като домашен учител, натрупва богатство от търговия и едва след това се отдава на научни изследвания. Въпреки това и неговите търсения са по-скоро компилативно творчество, отколкото реален принос.

По-друг е случаят със *Спиридон Палаузов* и *Марин Дринов* — първите дипломирани историци българи. И двамата са повлияни от кипежа на българското общество, от изострените борби за църковна независимост. Самоосъзнаването им като българи ги ангажира чисто интелектуално — те изследват в академичен дух проблеми от историята на българската държава, Църква, общество; издирват и публикуват извори, свързани с българското минало. Това обаче не им попречва да се реализират изцяло в *Русия* — *Спиридон Палаузов* дори изоставя научните си занимания заради кариерата на висш държавен чиновник в *Русия*, а *Марин Дринов* намира удовлетворение като доцент и професор в *Харковския университет*.

В областта на точните науки и техника не могат да бъдат изтъкнати никакви конкретни постижения. В тази област не се стигнало по-далеч от създаването на любителски проекти за *мелници*, задвижвани от различни видове природни енергии или до опитите за изнамиране на "*перпетуум мобиле*".

През последните години преди *Освобождението* се забелязва видим напредък в популяризирането на науката и научните постижения на *Европа*. Този стил в просвещението не бил безполезен — благодарение на опитите за приобщаване към научното мислене през първите десетилетия след *Освобождението* се формирала българската научна интелигенция с всички положителни страни на европейския академизъм.

През ***1869 г.*** в *Браила* било създадено *Българското книжовно дружество* — предшественик на *Българската академия на науките*. Замисълът бил за създаване на обществена институция, която да координира усилията на творци и писатели, мислители и издатели, да бъде генератор на научни търсения и пр. В крайна сметка обаче *Дружеството* до *Освобождението* се занимавало главно с издателска дейност.

ЧИТАЛИЩА. Възникването на читалищата се свързва както с непрекъснато растящия авторитет на патриотично настроената българска интелигенция, така и с издигането на ролята на буржоазията като неоспорим лидер на обществото. Читалищата се появили извън официалната административна система на *Османската империя*, извън църковната организация и училищата. Затова читалищата били организирани на доброволен принцип, но с изборни ръководства, установени правила и членска маса, която плащала определени вноски. Тези читалища използвали опита и ентусиазма на църковните борби и просвещенското движение и през ***60-те*** и ***70-те год.*** станали най-уважаваната форма за културна изява сред българския народ.

Първото читалище възникнало в *Свищов* на ***30 януари 1856 г.*** То било основано от *Емануил Васкидович*, *Димитър Начович* и др. За кратко време била създадена библиотека с над *2 000* тома, получавани били близо *30* броя български и чужди вестници. Там бил учреден и първият музей в *България*.

През същата година било създадено читалище в *Лом*, основано от *Кръстьо Стоянов-Пишурка*. Именно там били организирани първите театрални постановки. Шуменското читалище също започнало своето съществуване през ***1856 г.*** Там основна фигура бил учителят *Сава Доброплодни*.

Читалища започнали да се създават в *Битоля*, *Прилеп*, *Велес*, както и извън българските земи. През ***60-те год.*** се утвърдило букурещкото читалище "*Братска любов*", което било основано от *Г. С. Раковски*. През ***1866 г.*** започнало своето съществуване българското читалище в *Цариград*. Там основни фигури били *П. Р. Славейков*, *Тодор Бурмов*, хаджи *Мина Пашов* и др. Те предприели две важни стъпки, които имали голям отзвук в цялата страна — започнали да издават списание "*Читалище*" и сформирали комитета "*Македонска дружина*" за подпомагане на просветното и културното движение на българите в *Македония*.

През ***70-те год.*** броят на читалищата нараснал твърде много. Този разцвет се свързва най-вече с учредяването на *Българската екзархия* и със засилването на стремежа за политическо самоопределение на българския народ. Постепенно читалищата проникнали и в по-заможните села. Първото селско читалище било създадено в с. *Аджар* (*Свежен*), *Пловдивско*, последвано от читалища в *Бяла черква*, *Градец*, *Енина* и др.

Българската национална култура през *Възраждането* отбелязва огромен напредък само за няколко десетилетия. Без да има подкрепата на държавните институции, преодолявайки огромни пречки, противопоставяйки се на различни чужди културни влияния, българският народ започнал бавно, но непрекъснато движение към европеизма и духа на новото време. Българската интелигенция не сътворила шедьоври, не направила потресаващи научни открития, но затова пък демократизирала културата, пробудила народа, запалила стремеж към познание и рационално мислене.

ПРЕПОРЪЧИТЕЛНА ЛИТЕРАТУРА

Арнаудов, М. **Българското възраждане. Наченки на движението за народност, култура и независимост.** С., 1941.

Генчев, Н. **Българско възраждане.** С., 1988; **Българската култура през XV–XIX век. Лекции.** С., 1988.

История на България, т. V. БАН, С., 1985; т. VI, 1987.

Шишманов, Ив. **Избрани съчинения, т. I, Българско възраждане.** С., 1965.

Антонова–Габеров–Павлов. **Български енциклопедичен речник.** В. Търново, GABEROFF, 1999–2000.

БОРБА ЗА НЕЗАВИСИМА НАЦИОНАЛНА ЦЪРКВА ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

Д-р Иван Лазаров

През столетията на османското владичество българският народ бил поставен в условията на чудовищна национална, политическа и културна дискриминация. Лишен от собствена държава, Църква, светски и духовни водачи, обикновеният българин се уповавал единствено на своето семейство и на своята вяра. Православието, макар и здраво приковано към средновековните догми, станало най-ефикасният етноконсолидиращ фактор, благодарение на който се съхранил българският национален дух.

УСЛОВИЯ И ФАКТОРИ ЗА РАЗВИТИЕ НА ЦЪРКОВНОНАЦИОНАЛНАТА БОРБА. Стопанските и социалните промени в българските земи през ***последната четвърт*** на ***XVIII в.***, особено през ***XIX столетие***, благоприятствали развитието на църковната борба на българите. Зараждащата се буржоазия постепенно се приобщила към идеите на *Европейското просвещение* и бавно, но неотклонно възприела за своя най-важна задача националното самоопределение. Първоначалната еуфория и увлечение по турцизма сред най-образованите слоеве постепенно преминали. Възстановяването на гръцката държава и автокефалната Църква засилили културния натиск върху българите, но същевременно предизвикали и ответна реакция — неприкрит стремеж към сдобиване със самостойна национална Църква като най-важен стълб на националното самочувствие. Българският църковен сепаратизъм се подхранвал и от два други фактора. От една страна, борбата за новобългарска просвета, общото нарастване на образоваността, замогването на българската буржоазия и превръщането ѝ в културен лидер на обществото стимулирали и подхранвали стремежите към излизане от национална анонимност. От друга страна, начертаните реформи в империята с т. нар. *Гюлхански хатишериф* (***1839***) подпомогнали стабилизирането на българската буржоазия и нарастването на нейните претенции, придали юридическа законност на българските искания за равноправие с останалите народи.

Не бива да се мисли обаче, че всичко вървяло гладко и без сътресения, че българският народ като цяло единодушно и единогласно приел идеите за църковна автономия. Все още значителна част от обществото се придържала към възгледа за универсална *Православна църква*, чиито корени се криели във византийския дух и елинската образованост. До голяма степен този консерватизъм бил подхранван от геополитическите интереси на православна *Русия*, която през ***30-те год.*** на ***XIX в.*** се сдобила със статута на покровител на всички християни в *Османската империя* и с всички сили поддържала единството на *Гръцката фанариотска патриаршия*.

БОРБИ ЗА САМОСТОЙНА БЪЛГАРСКА ЦЪРКВА ДО КРИМСКАТА ВОЙНА. Първият изразител на стремежите за българско църковно самоопределение бил *Паисий Хилендарски*, който възкресил спомена за независимата *Търновска патриаршия*. Едва през ***20-те год.*** на ***XIX в.*** започнали първите събития, предвестници на организираната църковна борба. През ***1824 г.*** във *Враца* група от смели български чорбаджии начело с *Димитраки Хаджитошев* поискала гръцкият владика *Методий* да бъде сменен с българина *Гаврил Бистричанин*. Събитията във *Враца* завършили трагично — *Димитраки Хаджитошев* бил убит, но саможертвата му не била напразна — владиката бил сменен. Подобни надигания имало през следващата година в *Скопие*, *Самоков*, *Стара Загора*, *Казанлък*, *Нова Загора*. Тези изолирани прояви на недоволство от фанариотската Патриаршия били обречени на неуспех, защото обществото като цяло не било готово да предприеме радикални мерки.

В ***края*** на ***30-те год.*** *Гръцката фанариотска патриаршия* потвърдила решимостта си за запазване на единството и за пресичане на всякакви опити за реформи. Особено показателен бил случаят в *Търновската епархия* през ***1838 г.*** Тогава починал митрополит *Иларион Критски* — образован и толерантен към българите духовник. На негово място бил поставен един патриаршески екстремист — *Панарет*, наричан *Делията* — груб и необразован човек, без чувство за такт и християнско смирение. Твърде скоро след назначаването му цялата *Търновска епархия* била обхваната от недоволство — в *16* каази били подписани протести и петиции за отстраняването му. Единогласно всички българи искали за търновски владика — *Неофит Бозвели*. През ***1840 г.*** специална депутация отнесла прошенията в *Цариград*, където били предоставени на *Високата порта*. Турското правителство предпочело да запази позициите си на арбитър, затова предоставило на *Патриаршията* свобода за действие. Българските искания били пренебрегнати, а на мястото на дискредитирания *Панарет* бил поставен друг грък — *Неофит Византиос*. Българинът *Неофит Бозвели* бил определен за протосингел (секретар) на митрополията. Той не се подчинил на патриаршеското разпореждане и се оттеглил в *Лясковския манастир*. Заради проявеното своеволие бил заточен в *Хилендарския манастир* на *Атон* между ***1841*** и ***1844 г.***

Независимо от неуспешния опит в *Търновска епархия* подобни протести имало в *Самоков*, *Шумен*, *Видин*. През ***1844 г.*** бил изпратен нов протест до *Високата порта* с искане за български архиерей.

При обиколката на султан *Абдулмеджид* през ***1846 г.*** из провинциите турските власти били засипани с искания и молби за български владици. Надигнали се македонските българските епархии — *Охридската* и *Серската*. Срещу гръцките поставеници въстанали *Ловеч*, *Видин*, *София*, *Самоков*. В ***началото*** на ***50-те год.*** в борбата се включил *Пловдив*, дотогава смятан за крепост на гърцизма и фанариотщината.

Борбата за независима *Българска църква* през ***30—40-те год.*** на ***XIX в.*** е била проведена от просветените среди на българската буржоазия — учители, свещеници, чорбаджии. Това движение допринесло твърде много за пробуждането на народа и се превърнало в мощен фактор за обединението на българите около националната идея.

Естествен център на църковната борба станал *Цариград*, който бил най-големият български град — в него живеели повече от *30 000* българи занаятчии. Цариградските българи притежавали стопанска сила, влияние, политически връзки. Мнозина били високообразовани, с будно национално чувство. През ***1839 г.*** под ръководството на *Неофит Бозвели* се създала община в *Цариград*, която бързо се превърнала в ръководен обединителен център на църковнонационалната борба. През ***1844 г.*** *Бозвели* привлякъл йеромонаха *Иларион Михайловски*, бъдещият епископ *Макариополски*. На ***25 април 1845 г.*** двамата получили специално пълномощно от абаджийския еснаф в *Цариград* да го представляват пред *Високата порта* и *Патриаршията* по всички църковни въпроси. Това по същество е първото национално българско представителство в турската столица. Двамата дейци поставили пред *Високата порта* общонационалните искания на българите:

- в българските епархии да бъдат ръкополагани само български владици;
- владиците да се избират и да им се определят заплати;
- разрешение за построяване на българска църква в *Цариград*;
- разрешение за издаване на български вестник и книги;
- постоянно *4*-членно представителство пред *Високата порта*, независимо от *Патриаршията*.

Тази програма отразявала като цяло тежненията на българското общество. Тя е свидетелство и за политическата прозорливост на един от най-големите умове от нашето *Възраждане* — *Неофит Бозвели*.

Все пак *Патриаршията* временно запазила надмощието си — в ***края*** на ***юни 1845 г.*** двамата водачи — *Неофит Бозвели* и *Иларион Макариополски*, били заточени на *Атон*, където *Неофит* починал три години по-късно. Но мечтата му за общобългарски център се сбъднала скоро след неговата смърт. Със съдействието на *24* еснафа от *Цариград* *Стефан Богориди*, *Никола Сапунов* и *Александър Екзарх* извоювали султански ферман за откриване на българска църква. През ***1849 г.*** *Стефан Богориди* подарил една своя къща, която била обзаведена като параклис, наречен "*Свети Стефан*". Създало се настоятелство, което фактически отстоявало българските интереси в *Цариград*.

ЦЪРКОВНОНАЦИОНАЛНАТА БОРБА ПРЕЗ 50–70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В. По време на *Кримската война* (***1853—1856***) църковнонационалното движение преживяло известен спад поради променената обстановка в *Турция*. *Парижкият мирен договор* от ***1856 г.*** показал, че българите могат да разчитат на промяна в политическото статукво на *Балканите*. През ***1856 г.*** бил обявен и един реформен акт — *Хатихумаюнът*, който създал благоприятни условия за защита на правата и привилегиите на църковните общини. Освен това *Хатихумаюнът* обещавал реформа в *Патриаршията*. Така се родила нова национална програма, в която, за разлика от първата, се изисквала пълна църковна автономия на българите. През ***1857 г.*** в *Цариград* пристигнали *20* представители на български градове, които заедно с *40* цариградски представители подали до *Портата* молби. Така се родило първото българско народно представителство, избрано от местните общини.

Инициативата на Цариградската община разбунила цялата страна. През ***1857—1860 г.*** движението за изгонване на гръцките владици обхванало редица епархии — *Търново*, *Стара Загора*, *Враца*, *Ловеч*, *Пловдив*, *Хасково*, *Самоков*, *Шумен*, *Силистра*, *Видин*, *Кюстендил*, *Пирот*, *Враня*, *Одрин*, *Кукуш*, *Щип*, *Горна Джумая*, *Банско*, *Неврокоп*, *Струга*, *Охрид*, *Велес*, *Прилеп*, *Скопие* и др. В подкрепа на широкото народно движение се обявила и българската емиграция в *Русия*, *Молдова* и *Влашко*.

Патриаршията обаче упорито отказвала всякакъв компромис — тя твърдо държала на своите права. Така пропаднали всякакви надежди за разбирателство и се родила идеята за пълно скъсване с *Патриаршията*.

По време на тържествената литургия на *Великден*, ***3 април 1860 г.***, в църквата "*Свети Стефан*" в *Цариград* епископ *Иларион Макариополски* не произнесъл името на патриарха. Според канона това означавало, че българите отказват да признават властта на *Патриаршията*. Множеството бурно приветствало акта на скъсването. Тази демонстрация влязла в историята като "*Българският Великден*", а новината за нея се разнесла из цялата страна. След *Великденската акция* църковнонационалната борба навлязла в заключителната фаза. Прогонването на гръцките владици продължило, а много български общини признали *Иларион Макариополски* за свой върховен архиерей.

ВЕЛИКИТЕ СИЛИ И ЦЪРКОВНОНАЦИОНАЛНАТА БОРБА. Още в зародиш българското национално движение привлякло вниманието на *великите сили*, които се конкурирали за доминиращо влияние в *Ориента*. Най-преки интереси имала *Русия*, която след *Одринския мир* (***1830***) поела върху себе си ролята на покровител на източноправославните християни в *Османската империя*. Поради това руската дипломация и Синод приели постановката за единство и неделимост на *Цариградската патриаршия* като ефикасно средство за противопоставяне на католицизма и протестантизма в *Ориента*. Освен това *Русия* търсела и политически дивиденти сред покорените християнски народи в *Османската империя*. През ***40-те год.*** руският посланик в *Цариград* се намесил в полза на *Патриаршията* и дори съдействал за заточението на *Неофит Бозвели* и *Иларион Макариополски*.

В ***началото*** на ***40-те год.*** *Франция* активизирала дейността си чрез католическите мисии, които се сблъсквали със силното руско влияние. Поради това *Париж* подкрепил българските искания и през ***1849 г.*** дори призовал *Високата порта* да отдели *Българската църква* в самостоятелна патриаршия. Но този проект не бил осъществен.

Австро-Унгария също допринесла за разпространяването на католицизма, но същевременно се противопоставяла на френското проникване. През ***40-те год.*** се намесила и британската дипломация, която се стремяла преди всичко към разкриване на английски мисии в *Ориента* като начин за ограничаване на руското влияние.

Намесата на *великите сили* довела до интернационализиране на българо-гръцката разпра и до превръщането на борбата за независима *Българска църква* в неразделна част от *Източния въпрос*.

След *Кримската война* руското влияние било орязано, а *Франция*, *Великобритания* и *Австро-Унгария* активизирали намесата си в българския църковен въпрос. *Драган Цанков* по внушение на френския мисионер *Бужен Боре* предприел стъпки към подписване на уния с *Римската католическа църква*. На ***18 декември 1860 г.*** *120* българи начело с *Драган Цанков* подписали формален акт от името на *3 000* българи за преминаване към католицизма. Триумфът на френската дипломация бил краткотраен, защото униатското движение бързо заглъхнало. Това разтревожило *Русия*, която най-сетне разбрала, че ако продължава с безрезервната си подкрепа за *Патриаршията*, ще загуби влиянието си сред българите. През ***1864 г.*** в *Цариград* пристигнал новият руски посланик — граф *Н. П. Игнатиев*, с чието име се свързва промяната в руския курс и преориентирането към подкрепа на българските претенции за църковна независимост.

Въпреки всичко старите руски стереотипи в дипломацията се преодолявали бавно и мъчително, от което се възползвала най-вече *Великобритания*. Действията на британското правителство се определяли от стратегическите интереси на могъщата колониална империя — запазване целостта на *Турция* като преграда пред руската инвазия към *Проливите* и *Близкия изток*. Затова *Великобритания* подкрепила българските искания и борбите за църковна самостойност. *Австро-Унгария* и *Франция* също разбрали, че трябва да отчитат и българските искания, затова се заловили постепенно да укрепват своите позиции сред българското общество.

Така под влиянието на *великите сили* се зародили различни идейни течения и “партии” в църковнонационалното движение. Първата групировка е “*партията на националното действие*” начело с *Иларион Макариополски* и д-р *Стоян Чомаков*.

Втората групировка е “*партията на умереното действие*”. Тя се формирала около разбирането, че е възможен компромис с *Патриаршията*, че споразумение може да се постигне чрез преговори, отстъпки, чрез придържане към руските позиции. Нейни водачи били *Найден Геров*, *Тодор Бурмов* и за известно време — *Александър Екзарх*.

Третата групировка начело с *Гаврил Кръстевич*, братя *Тъпчилещови* и *Иванчо Хаджипенчович* е “*партията на туркофилите*”. Те смятали, че българският църковен въпрос може да бъде разрешен с благословията на *Високата порта*.

Четвъртата групировка е “*партията на западняците*”. Те били на мнение, че без *великите сили* не може да се намери приемливо решение на българския църковен въпрос. Без да бъдат убедени, привържениците на католицизма и протестантизма смятали, че само по този начин *Патриаршията* и *Русия* могат да бъдат принудени да направят отстъпки по въпроса за българската църковна автономия. Най-виден водач на тази групировка бил *Драган Цанков*.

УЧРЕДЯВАНЕ НА НЕЗАВИСИМА БЪЛГАРСКА ЕКЗАРХИЯ. При сблъсъка на интересите на *великите сили* в *Ориента* българските църковни водачи разбрали, че ще могат да се доберат до заветната цел, ако се включат като страна при реализиране на различни проекти. Така и най-неотстъпчивите национални водачи разбрали, че могат да постигнат съществен напредък само ако се възползват от промяната на руската позиция. И действително, благодарение на натиска, оказан от граф *Игнатиев* върху *Високата порта*, на ***28 февруари 1870 г.*** великият везир *Али паша* връчил на българските представители специален султански ферман. С него се признавало правото на българите да имат своя Църква, независима от *Патриаршията*. Точно *1 000* години след провъзгласяването на автокефална *Българска архиепископия* от *VIII вселенски събор* българите отново се сдобили с църковна независимост.

Член *10*. от фермана определял диоцеза на *Българската екзархия*. В него били включени *15* епархии: *Русенска*, *Силистренска*, *Шуменска*, *Търновска*, *Софийска*, *Врачанска*, *Ловешка*, *Видинска*, *Нишка*, *Пиротска*, *Кюстендилска*, *Самоковска*, *Велешка*, *Варненска*, *Сливенски санджак*, *Созополска кааза*, *Пловдивска епархия* (без града и *Станимака*). За останалите области със смесено население трябвало да се проведе допитване до народа за това под чия власт да премине.

През ***1871 г.*** бил свикан църковно-народен събор, който приел екзархийски устав за устройство и управление. В съответствие с устава на ***16 февруари 1872 г.*** за първи български екзарх бил избран видинският митрополит *Антим I* (***1816—1888***). Истинският, всепризнат водач на църковната борба *Иларион Макариополски* не бил допуснат до сана, който естествено му се полагал, поради отрицателната позиция към него на *Високата порта*.

През ***1874 г.*** съгласно фермана в *Скопска* и *Охридска епархия* бил проведен референдум относно духовната власт. Резултатите били красноречиви — от *8 698* християнски къщи *8 131* се самоопределили като "български" и поискали да бъдат под властта на *Българската екзархия*. Само *139* човека от общо *9 387* семейства в *Охридско* искали да останат под властта на *Патриаршията*. Така огромното мнозинство изразило своя вот и демонстрирало националната си принадлежност. *Високата порта* зачела резултатите от референдума и издала берати на българските владици в тези епархии.

Създаването на независима *Българска екзархия* било дело на целия български народ. В резултат на националния подем, на продължителната борба за духовно обособяване българите били признати за самостоятелна нация. Границите на *Екзархията* в общи линии очертавали етническите граници на българската нация — *Дунавска България*, *Тракия* и *Македония*. *Екзархията* обединила духовно, политически и религиозно българския народ и станала първата общонационална българска институция.

ПРЕПОРЪЧИТЕЛНА ЛИТЕРАТУРА

Генчев, Н. **Българско възраждане.** С., 1988.

Жечев, Т. **Българският Великден или страстите български.** С., 1975, 1976.

Маркова, З. **Българско църковнонационално движение до Кримската война.** С., 1976.

Ников, П. **Възраждане на българския народ. Църковнонационални борби и постижения.** С., 1971.

История на България, т. V. БАН, С., 1986; т. VI, 1987.

Маркова, З. **Българската екзархия (1870—1879).** С., 1989.

Антонова—Габеров—Павлов. **Български енциклопедичен речник.** В. Търново, GABEROFF, 1999—2000.

НАЧАЛО НА ОРГАНИЗИРАНОТО НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ

Доц. д-р Людмил Спасов

КРИМСКАТА ВОЙНА 1853–1856 Г. И БЪЛГАРИТЕ. *Виенският конгрес* през ***1815 г.*** ознаменува победата на абсолютизма над конституционализма. На народите се забранява да въстават против своите преки господари, т. е. срещу монарсите си. Революциите в *Париж*, *Виена*, *Берлин*, *Будапеща* и *Букурещ* от ***1848 г.*** нанасят смъртен удар на прокламираната от *Виенския конгрес* политика. През ***1848 г.*** в *Европа* има две сили: революцията и *Русия*, която остава вярна на делото от ***1815 г.***

Руският император *Николай I* изпраща *80*-хилядна армия във *Влашко*, за да унищожи младата република. По същия начин постъпва и с унгарската революция. *Русия* заплашва, че ще въведе войски и в *Прусия*, ако кралят не унищожи *Франкфуртския парламент*. Събитията от ***1848 г.*** и последвалите ги промени в *Европа* (през ***1851 г.*** *Наполеон III* се провъзгласява за император на *Франция*, а през ***1852 г.*** на власт в *Англия* идва *Ебердин*, позволил на *Русия* през ***1829 г.*** свободно да се възползва от победата си над *Турция*) засилват позициите на *Русия* на международното поле.

На ***9 януари 1853 г.***, съзнавайки очерталите се за *Русия* предимства, *Николай I* предлага на английския пълномощен министър в *Петербург Русия* и *Англия* да си поделят *Турция* — *Египет* за *Англия*, а *Русия* ще се задоволи със създаването на няколко малки княжества в европейските части на империята. "*Дунавските княжества* — казва той — се ползват вече с независимост под мой протекторат. *Сърбия* може да добие аналогична форма на управление, *България* също". Мотивът на руския император е, че *Турция* представлява опасност за реда и поради слабостта си може да стане арена на революционни движения. "Ние носим на ръцете си болен човек", заявява той.

Подбудите на *Николай I* не се свеждат само до опасността от революционни движения на *Балканите*. Той е обезпокоен от опитите на други сили да изместят *Русия* от региона. *Николай I* е недоволен от прозападната ориентация на сръбския княз *Александър Караджорджевич* и *Илия Гарашанин*. Раздразнен е и от обстоятелството, че *Черна гора* е спасена от конфликт с *Турция* след австрийска намеса.

През ***януари 1853 г.*** *Русия* мобилизира войските си и ги изпраща на границата с *Дунавските княжества*. През ***февруари*** министърът на флота — княз *Меншиков*, предлага на турското правителство в *Цариград* таен договор, при който в случай на нужда *Турция* да получи военна помощ от *Русия* от *400*-хилядна армия, а в замяна на това *Високата порта* да признае изключително покровителство на *Русия* над християнското население в империята. Турският султан издава ферман, с който решава спора между *Франция* и *Русия* за Светите места в руска полза. Под неин натиск от власт в *Сърбия* е свален и *Гарашанин*. Изваден е от състава на кабинета и външният министър *Фауд паша*, срещу когото руското правителство има възражения. *Турция* обаче не дава отговор на руското предложение за съюзен договор. *Меншиков* напуска *Цариград* и заедно с него се изтегля и руската дипломатическа мисия. През ***юни 1853 г.*** руските войски навлизат във *Влашко* и *Молдова*. Свикват се две паралелни конференции — в *Цариград* и *Виена*, но отношенията между двете страни не се нормализират. На ***4 октомври 1853 г.*** *Високата порта* дава на руското правителство *15*-дневен срок да изтегли войските си от княжествата. На ***23 октомври*** турското искане е отхвърлено и *Турция* започва военни действия. На ***31 октомври*** *Русия* обявява война на *Турция*. През ***март 1854 г.*** *Англия* и *Франция* се намесват на страната на *Турция*. *Николай I* се опитва да неутрализира *Австрия* и *Прусия*. Той заявява, че няма нищо против *Австрия* да окупира *Сърбия* или *Босна и Херцеговина*, като компенсация за окупираните от *Русия Дунавски княжества*. *Австрия* не приема това предложение и мобилизира войските си против *Русия*. Нейната намеса се оказва фатална за руската армия.

Поставен в положение на изолация, руският император е принуден да търси възможности за използване на революционното движение. Решаваща роля за извършената промяна в руската политика изиграва славянофилът *М. А. Погодин*. Той изтъква, че *Русия* не трябва да търси съюзници в *Европа* и да забравя своите естествени приятели — *10* млн. славяни в *Турската империя* и *20* млн. в *Австрия*, защото, ако те бъдат привлечени от западните държави, руското правителство ще има срещу себе си не една, а десет *Полши*. През ***октомври 1853 г.*** *Николай I* говори, че сърби и българи могат да окажат голяма помощ на *Русия*, ако превземат *Видин*. През ***април 1854 г.*** новоназначеният главнокомандващ на *Дунавската армия* — княз *Паскевич*, се обръща с възвание към християнските народи, които живеят в *Турция* да се вдигнат на въстание.

В навечерието на *Кримската война Г. С. Раковски*, *Иван Бацов*, *Павел Грамадов*, *Павел Чалъков* и други дейци, главно търговци от *Цариград* и провинцията, полагат основите на "*Тайното общество*". *Раковски* със съдействието на турския външен министър става главен преводач на турската *Дунавска армия*. На турска служба постъпват и неговите съратници и необезпокоявани сформират групи на *Тайното общество* в *Габрово*, *Търново*, *Шумен*, *Русе*, *Свищов*, *Видин*, *Враца*. Според плана на *обществото* трябвало да се създадат въоръжени отряди, формално предназначени да се бият срещу руските войски и за целта е искано оръжие от турското правителство. В удобен момент тези отряди следвало да се присъединят към руските войски и воюват срещу *Турция*. "*Тайното общество*" определя за свой главен координационен център град *Видин*. То успяло да организира *3 600* въоръжени българи. Според плана му за действие отрядът трябвало да достигне *10—15 000* човека. Чрез "*Тайното общество*" се прави за първи път опит за изграждане на организация от общонационален мащаб. В това се състои голямата заслуга на *Раковски*.

Организацията включвала търговци, учители, занаятчии, т. е. главна движеща сила са буржоазните и дребнобуржоазните слоеве. Вдигането на въстанието зависело от действията на руската армия. Дейността на организацията е насочена във вътрешността, а не в чужбина и в емиграция.

През ***декември 1853 г.*** *Раковски* участва в боя край *Четатя*, до *Калафат*, но е разкрит, след което е откаран в *Шумен*, а оттам в *Цариград*. *Раковски* успява да се освободи и да сформира в турската столица чета от *12* човека. През ***юни 1854 г.*** той потегля с четата си за *Котленския балкан* с надеждата да се присъедини към руските войски след преминаването им на юг от *Дунав*. През зимата *Раковски* е принуден да разпусне четата си и известно време се укрива в *Котел*. В ***началото*** на ***1855 г.*** през *Свищов* той се озовава във *Влашко*.

През ***1853 г.***, в навечерието на *Кримската война*, в *Букурещ* се полагат основите на т. нар. *Епитропия* (*Настоятелство*). През ***януари 1854 г.*** руското правителство официално признава *Настоятелството*. На ***9 март 1854 г.*** то се превръща в седемчленен комитет, наречен "*Съсредоточно попечителство*". Главни действащи лица в създаденото с руска благословия попечителство са *Христо Георгиев*, д-р *В. Берон*, *Хр. Мустаков*, *Ив. Селимински* и др.

На ***2 февруари 1854 г.*** *С. Д. Тошкович*, *Н. Х. Палаузов*, *Н. М. Тошков*, *К. Н. Палаузов* основават в *Одеса Българско настоятелство*. То възниква в условията на конкуренция със *Съсредоточното попечителство* в *Букурещ*. *Одеското българско настоятелство* се опитва да играе ролята на политическа сила пред *Руската главна квартира* и до голяма степен успява да се наложи по време на войната като организация, равностойна на *Букурещкото попечителство*.

Двете организации събират парични помощи и записват доброволци за участие във войната. От ***края*** на ***1853 г.*** към *руската армия* действа отряд, в който благодарение на *Ив. Селимински* са включени ок. *4 000* човека. Отрядът е поставен под командването на гръцкия ген. *Саллос*. Недоволни от назначението на гръцкия генерал, букурещките дейци сформират самостоятелни дружини и настояват пред *Руското* *главно командване* техни ръководители да са българи. *Попечителството* и *Одеското българско настоятелство* изграждат и солидна разузнавателна мрежа в българските земи.

През ***1855 г.*** руските войски се изтеглят от *Влахия* и *Молдова* и българските отряди са разпуснати. През същата година *Никола Филиповски* (капитан *Дядо Никола*), *П. Р. Славейков*, *Н. Козлев* и други влизат във връзка със *Съсредоточното попечителство* в *Букурещ* и правят неуспешен опит за въстание в *Търново*. С провал приключват и подготвяните по време на *Кримската война* въстания във *Видин*.

След завършването на войната българите организират две съзаклятия. Първото е във *Видинско* от ***май 1856 г.***, известно като *Димитракиева буна*. Събраните по предварителен план от *Димитър Петрович* въстаници трябвало да превземат *Белоградчик*. Предателство проваля намеренията им и те се оттеглят в *Сърбия*. Вторият опит за въстание е на капитан *Дядо Никола* от ***август 1856 г.*** Той привлича в съзаклятието дейци от *Търново*, *Габрово*, *Елена*, *Трявна*, *Лясковец*. Сформира чета в *Петропавловския манастир* над *Лясковец*, но не получава подкрепа от местното население и след сражения край *Габрово* и *Трявна* българските съзаклятници са разбити.

Междувременно през ***юни 1856 г.*** се появява "*Проект за безсмъртно общество*" на *Иван Кишелски*, българин на служба в руската армия. Той е изработен по примера на съществувалото през ***1845—1847 г.*** в *Киев* тайно политическо "*Кирило–Методиево общество*". В него на преден план е изведен проблемът за политическото освобождение. За решаването му е необходима всестранна подготовка вътре в страната чрез просвещение на българския народ и издигане на неговия дух до пълно национално осъзнаване, осигуряване на материални средства и организиране на въоръжени сили. *Кишелски* разделя членовете на обществото на *6* групи: "*поверени*" — ръководители, "*послушници*" — изпълняващи задачите на ръководителите, "*юнаци*" — военни, организирани в чети от *25* до *100* човека, "*люборודни*" — хора, които ще се борят срещу чуждата пропаганда за запазване единството на народа, "*любители на българското просвещение*" — дейци на просветата и знанието, и "*политики*" — застъпващи се за интересите на българите в чужбина. За окръжни центрове на обществото *Кишелски* определя *Враца*, *Търново*, *София*, *Самоков*, *Пловдив*, *Шумен*, *Одрин* и *Битоля*. В борбата за освобождение трябва да се включат всички — и сиромаси, и чорбаджии.

Създадените по времето на *Кримската война* с руско съгласие български организации съдействат за изграждането на политически съюз между българската едра емигрантска едра буржоазия и *Русия*, т. е. за утвърждаване в българското националноосвободително движение на концепцията за освобождение с външна помощ, главно на *Русия*. Едновременно с това с ограничените опити за въстания, създаването на "*Тайното общество*" и "*Проектът*" на *Кишелски* се раждат идеи, които по-късно са трайно застъпени в революционнодемократичните програми на *Раковски* и *Левски*.

ЕВРОПА, БАЛКАНСКИТЕ НАРОДИ И КРИЗАТА В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ 1860—1862.

Русия претърпява поражение в *Кримската война*. На ***30 март 1856 г.*** в *Париж* е подписан мирен договор между нея и държавите победителки — *Франция*, *Австрия*, *Великобритания*, *Прусия*, *Сардиния* и *Турция*. Относно бъдещата участ на християните в *Османската империя* договорът съдържа две важни решения: 1) териториалната цялост на *Османската империя* се признава като необходимо условие за европейското равновесие, и 2) изключителното право на *Русия* да покровителства християните се отменя. Подписалите договора *Велики сили* стават защитници на техните права.

В *Парижкия договор* не са пропуснати и васалните на *Турция* княжества. *Влашко* и *Молдова* са поставени под сюзеренитета на *Високата порта* и под гаранциите на *Великите сили*. В случай на нарушаване на вътрешното им спокойствие *Турция* не може въоръжено да се намесва без предварително съгласие на *Великите сили*. В *Сърбия* *Турция* запазва право да държи гарнизони, но и по отношение на нея не може да предприема въоръжени действия без предварителното одобрение на шестте велики сили.

С тези си постановления *Парижкият договор* осигурява само на пръв поглед ред и спокойствие в *Турция* и на *Балканите*. След като не могат да прокарват влиянието си в *Османската империя* чрез *Високата порта*, *Великите сили* насочват вниманието си към националните движения с цел да ги спечелят за своята кауза. Първа официално *Русия* повдига *Източния въпрос*. На ***4 май 1860 г.***, по инициатива на княз *Горчаков* се провежда съвещание на посланиците в *Петербург*. На него руското правителство предлага да се вземат мерки за запазване интегритета на *Турция*, защото е в криза, да се изиска от *Високата порта* да изпълни дадените в *Хатихумаюна* обещания за подобряване положението на християните и *Великите сили* да се ангажират със следенето и контролирането на действията на *Турция* в тази насока. След срещата в *Петербург Русия* настоява за анкета в *Босна*, *Херцеговина* и *България*. През ***август 1860 г.*** руското правителство води преговори с *Франция* за изработване на обща платформа по *Източния въпрос*. На същата тема е посветена и състоялата се във *Варшава* среща между австрийския император *Франц Йосиф* и руския цар *Александър II*.

Руската намеса в *Източния въпрос* не остава без последствия. През ***пролетта*** на ***1861 г.*** в *Херцеговина* избухва въстание начело с *Лук Вукалович*, "херцеговинския *Гарибалди*". През ***април 1862 г.*** въпреки руските призиви за спокойствие *Черна гора* влиза във война с *Турция*. След няколко месеца — ***септември 1862 г.***, войната приключва с поражение за черногорците.

Освен руско-черногорски аспект първата след *Кримската война Източна криза* има и подчертано италиано-сръбски оттенък. През ***1859 г.*** *Австрия* губи водената война със *Сардинското кралство* и *Франция*. Оттук върху по-нататъшния развой на събитията на *Балканите* важна роля започват да играят *Акционната партия* на *Мацини* и *Гарибалди*, застанала начело на движението за обединение на *Италия* и *Сърбия*. С *Парижкия договор* от ***1856 г.*** *Сърбия* е гарантирана от турска въоръжена намеса, а след поражението на *Австрия* отслабва опасността от страна на *Виена*. През ***декември 1858 г.*** със смяната на *Александър Караджорджевич* с *Милош Обренович* *Сърбия* изоставя проавстрийската си политика. От ***септември 1860 г.*** с идването на власт на *37*-годишния княз *Михаил Обренович* под девиза "*Балканите* за балканските народи" сръбското правителство провежда самостоятелна политика на твърд курс спрямо *Турция*.

По това време водачът на лявото крило в *Акционната партия Мацини* свързва уреждането на проблема за обединението на *Италия* — присъединяването на *Венецианската област*, останала в *Австрия*, и *папската област* в *Рим* с радикално решаване на *Източния въпрос* посредством създаване по революционнодемократичен път на конфедерация между *Чехия*, *Моравия*, *Унгария* и *Румъния* и южнославянска конфедерация с участието на *Черна гора*, *Хърватска*, *Босна*, *Херцеговина*, *Сърбия* и *България*. Противно на него водачът на десницата *Гарибалди* по отношение на *Австрия* разчита на унгарците, а на *Балканите* срещу *Турция* — на *Гърция*. В *Унгария* трябвало да се вдигне въстание, а с *Гърция* да се предприемат съвместни действия. През ***1861 г.*** той се опитва да приложи плана си, като се обръща за съдействие и към *Сърбия*, но бунтът в *Пелопонес* срещу гръцкия крал *Отон I* осуетява намеренията му.

Сърбия се отнася с недоверие към *Гарибалди* заради връзките му с италианския крал и министър председателя *Кавур*. Според получена в *Белград* информация италианското правителство възнамерявало да закупи *Босна* и *Херцеговина* от *Турция* и я размени с *Австрия* за *Венецианската област*.

Освен това предложението на *Гарибалди* не се съвместява със сръбските планове за революционна война срещу *Турция* с участието на съседните балкански държави и националноосвободителните движения в *империята* с крайна цел създаване на голяма християнска държава, за да не се допусне подялбата на европейските турски територии между *Австрия* и *Русия*.

През ***есента*** на ***1860 г.*** със съгласието на сръбския княз *комитетът* на *Матия Бан* разработва план за въстание в *Босна*, *Херцеговина*, *Стара Сърбия* и *Северна Албания*. В края на същата година в *Цариград Илия Гарашанин* води преговори с гръцкия пълномощен министър *Рениерис* за сключване на съюзен договор срещу *Турция*. Гръцкото правителство предлага българските земи да бъдат поделени — на юг от *Стара планина* за *Гърция*, на север за *Сърбия*, т. е. предявява искане, което е в разрез с целите на сръбската политика. Завързва се спор и за *Македония* и преговорите за гръцко-сръбски договор и изграждане на *Балкански съюз* чрез присъединяване към него на *Черна гора* и *Румъния* пропадат.

През ***есента*** на ***1861 г.*** за министър-председател на *Сърбия* е назначен *Илия Гарашанин*. Без колебание той продължава изпълнението на сръбския план в частта му за националните движения. В ***началото*** на ***1862 г.*** под негов патронаж е създаден *Сръбски комитет за национална пропаганда* с фактически ръководител *А. Никулич*. През ***февруари 1861 г.*** в сръбското военно министерство от *комитета* е внесен за обсъждане "*Проект*" за вдигане на въстание в *Босна*, *Херцеговина*, *Стара Сърбия*, *Нишко* и *Видинско*.

ГЕОРГИ САВА РАКОВСКИ И НЕГОВИТЕ ПЛАНОВЕ ЗА ОСВОБОЖДЕНИЕ НА БЪЛГАРИЯ В КРАЯ НА 50-ТЕ И НАЧАЛОТО НА 60-ТЕ ГОДИНИ. *Г. С. Раковски* е роден през ***1821 г.*** в *Котел*. Отначало учи в родния си град, после при *Райно Попович* в *Карлово*, а от ***1837 г.*** в гръцка гимназия в *Цариград*. В ***края*** на ***30-те год.*** *Раковски* участвува в създаването на *Македонско дружество* в *Атина*, революционна организация, поставила си за задача освобождението на българите. През ***1842 г.*** организира втори *Браилски бунт*, след което година и половина живее в *Марсилия*. Завръща се в *Котел*, намесва се в борбите между местните еснафи и чорбаджиите, и след интриги попада в Цариградските затвори. През ***40-те год.*** *Раковски* се включва в борбите на цариградските българи за самостоятелна *Българска църква*.

До *Кримската война Раковски* няма ясно изразени възгледи за начина, по който ще бъде постигнато политическото освобождение. През ***юни 1856 г.*** той напуска *Влашко*. Известно време е в *Белград*, след което се установява в *Нови Сад*, където с помощта на *Данило Медакович* издава "*Предвестник Горского пътника*" (***септември 1856 г.***) и вестник "*Българска дневница*", от ***пролетта*** на ***1857 г.*** През ***ноември 1857 г.*** е принуден да напусне *Австрия*. Отива в *Галац*, след това в *Яш* и от ***март 1858*** до ***януари 1860 г.*** е в *Одеса*. После за кратко време е в *Браила*. От ***март 1860*** до ***септември 1863 г.*** с незначителни прекъсвания е в *Сърбия*. В *Белград Раковски* установява тесни връзки с княза и правителството. През ***1860 г.*** той започва да издава в. "*Дунавски лебед*". В сръбската столица *Раковски* отпечатва брошурата "*Преселението в Русия, или Руската убийствена политика за българите*", насочена срещу дейността на руското правителство за изселване на българи, главно от *Видинско*, в *Южна Русия* и заселване по техните места в *Турция* на кримски татари.

В ***края*** на ***50-те*** и ***началото*** на ***60-те год.*** в идейното развитие на *Раковски* ярко се открояват поемата "*Горски пътник*", издадена в *Нови Сад*; "*Одеският план за освобождението на България*" от ***ноември—декември 1858 г.*** и "*Белградският план за освобождение*" от ***края*** на ***1861 г.***

Написана под впечатленията на преживяното като воевода на чета през *Кримската война* поемата "*Горски пътник*" има програмен характер. В нея са назовани трите враждебни сили — турската феодална власт, гръцкото духовенство и българските чорбаджии. Посочени са и средствата за постигане на освобождението — масовото хайдушко движение и всенародната въоръжена борба.

В "*Одеския план*" *Раковски* изоставя идеята за хайдутството и разсъждава върху вдигането на въстание в *България*. В плана намираме това, което липсва в "*Горски пътник*" — необходимостта от предварителна подготовка. Планът се състои от две отделения. Първото е посветено на подготовката, а второто — на провеждането на въстанието. В първо отделение *Раковски* обосновава потребността от създаване на организация, която да обхваща българите в *Русия*, *Молдова*, *Влашко* и вътрешността на *Турция*. Начело ще стои "*Тайна канцелария*" със седалище *Одеса*. Тя ще има двама представители във *Влашко* и *Молдова* и ще възложи на няколко верни лица в *България* да действат сред народа.

Паралелно с това *Раковски* предвижда създаване на *Благотворително българско общество* в *Одеса*, *Молдова* и други места от знатни хора. След като се съберат *100 000* сребърни рубли *Обществото* ще изпрати двама свои дейци в *Петербург* и *Париж*, за да повдигнат българския въпрос. В тази част на плана *Раковски* отдава важно значение на подготовката на военни специалисти и привличането на сърби, гърци и черногорци.

Във второ отделение *Раковски*, както в "*Горски пътник*", говори за своевременно всеобщо въстание, ако не е възможно такова, за вдигане на въстание във *Видинско* и *Търновско*. Обявяването на въстанието ще зависи от изпратените в *Гърция*, *Сърбия* и *Черна гора* хора. Те ще определят деня на народното движение, съобщавайки го на "*Тайната канцелария*" в *Одеса*. В борбата трябва да участват "учени и прости, бедни и богати".

За успеха на въстанието са необходими организация и ръководен център, но в плана не е пренебрегната ролята на *Великите сили* и балканските държави. *Раковски* разглежда борбата на българския народ за освобождение като неразривна част от борбата на балканските държави и националноосвободителни движения в *Османската империя*.

Белградският план за освобождение е разработен във връзка с конкретна политическа обстановка. В него, за разлика от *Одеския план*, липсва първо отделение, тъй като се приема, че предварителната подготовка е свършен факт. "Народний дух навсякъде е приготвен за въстание против турков" — се казва в плана. Според *Раковски 500* селища били готови да се отзоват на първия сигнал за въстание. Богатите одески търговци *Н. Тошков*, *Ст. Тошкович* и *Н. Палаузов* изразяват готовност да дадат *13 000* сребърни рубли след започване на народното дело. В *Браила* е разкрита подписка за събиране на *500* жълтици. От *Одеса* обещават да осигурят военни ръководители, а от *Бесарабия* — да се включат като доброволци във въстанието *4—5 000* човека. В същото време в българските земи активна дейност в подкрепа на *Раковски* развиват *Ст. Буйнов*, *Ст. Балкански*, *Ст. Ряпов* и т. н. Желание да заминат за *Белград* изразяват стотици български младежи от чужбина и вътрешността. Като взема под внимание сръбския план за революционна война срещу *Турция* и развитата дейност за организирането на въстание в *България* в *Белградския план* за освобождение *Раковски* развива възгледите си върху начина на провеждане на самото въстание. Според плана *1 000* човека с *4* планински топа, *4* тръби и двама хирурзи ще нахлуят от *Княжевац*, ще освободят *Враца* и, докато стигнат *Търново*, ще вдигнат *150 000* човека, от които *40 000* въоръжени, а до *Черно море* — *500 000*, от които *100 000* въоръжени. Предвижда се създаването на *Временно управление* и изграждане на временна поща, а след превземането на *Свищов* установяване на връзка с *Влашко*. Временното управление ще е в постоянен контанкт със сръбското правителство. Временният военен ред ще е войводи, хилядници, стотници, петдесятници. Тактиката за водене на военни действия — хайдушки горски боеве.

През ***пролетта*** на ***1862 г.*** *Раковски* създава *Привременно българско началство* и пристъпва към изграждане на легия в *Белград*, идея подсказана му от сръбското правителство. В *Първата българска легия* се включват *Васил Левски*, *Иван Касабов*, *Христо Иванов–Големия*, *Ст. Караджа*, *Ильо войвода* и други дейци на българското освобождение. Легията се състояла от ок. *600* човека. Скоро обаче по-голямата част от участниците ѝ начело с *Ильо войвода* се установява в *Крагуевац*. При *Раковски* в *Белград* остават ок. *100* човека. По това време, във връзка с вдигането на въстание в *Босна* и *Херцеговина* в сръбския град *Валево* е формиран и двухиляден доброволчески корпус от южни славяни, без българи. Съгласно оперативния план на сръбското военно министерство *1 000* човека от *Валевския корпус* трябвало да нахлуят от югозапад и подпомогнат въстанието в *Херцеговина*, а останалите *1 000* — да настъпят по р. *Сава* в *Босна*. Със започването на акцията в *Босна* и *Херцеговина* трябвало да се вдигне въстание и в *България*. След първите сражения въстаниците ще се обърнат за помощ към *Сърбия* и тя по хуманитарни съображения с *20 000* армия ще навлезе през *Нови пазар* в *Босна* и *Херцеговина*, а през *Ниш* в *България*.

Сръбският оперативен план не се прилага въпреки избухването на черногорско-турската война. В ***началото*** на ***юни 1862 г.*** се стига до въоръжен конфликт между сръбското и турското население в *Белград* по повод убийството на един сръбски младеж от турци. На ***5 юни*** турската артилерия обстрелва града от белградската крепост. Българската легия взема активно участие в боевете срещу турския гарнизон. След инцидента румънският княз се съгласява да пропусне изпратеното от руското правителство оръжие за *Сърбия*.

Убеден, че сръбско-турската война е неизбежна, а с това и въстанието в *България*, на ***15 юни 1862 г.*** *Раковски* подготвя "*Статут за привременно българско началство*", втора редакция. Началството се състояло от *6* човека начело с *Раковски*. В статута *Раковски* ясно формулира възгледа си за изграждането на *ръководен център на националноосвободителното движение*.

На ***14 юни*** е направен опит за надигане срещу турските власти в *Търновско* и *Габровско*. Начело на бунтовниците е хаджи *Ставри Койнов*, пратен от *Раковски* да води агитация за вдигане на въстание. Той формира в *Търново* чета от *70* човека, която тръгва към *Габровския балкан*. Тя не била подкрепена от заможните търновски съзаклятници, които настоявали сигнал за бунта да се даде след избухването на сръбско-турската война. Търновското съзаклятие, известно като *Хаджиставревата буна*, приключва с неуспех. Над *30* човека са осъдени и изпратени на заточение в *Диарбекир* и на други места.

През ***лятото*** на ***1862 г.*** сръбското правителство се готви за война с *Турция*. "*Сръбският национален комитет за пропаганда*" разработва план за вдигане на християните в империята на въстание. Европейските части на *Турция* са разделени на *7* въстанически района, *4* от които обхващат *Мизия*, *Тракия* и *Македония*. Предвижда се сключване на договор с председателя на *Привременното българско началство — Раковски*, за създаване на отделно *Българско кралство*, което по външнополитически и военни въпроси да работи заедно със *Сърбия*. Според *Сръбския комитет* най-добре щяло да бъде, ако *Привременното началство* се съгласи *България* и *Сърбия* да са под една династия, но с пълна автономия, изразена в собствено законодателство, съд, финанси, управление, училища. Общи да са задълженията им във федерацията само по външните и военни въпроси. До подписването на договор между сръбското правителство и *Привременното българско началство* не се стига поради проваляне плановете за вдигане на въстание в *Босна*, *Херцеговина* и *България*.

Великите сили се намесват с цел предотвратяване на сръбско-турска война. От ***22 юли*** до ***4 септември 1862 г.*** се провежда международна конференция в цариградското предградие *Канлиджи*. Конференцията изработва протокол, с който сръбското правителство се задължава да разпусне формираните на територията му войскови части от чужди доброволци. При невъзможността да получи подкрепа от *Русия*, също подписала протокола, *Сърбия* се принуждава да изпълни решенията на конференцията. През ***септември 1862 г.*** *Валевският корпус* и *Българската легия* са разформировани.

Независимо от това идеята за създаване на балкански съюз за борба срещу *Турция* не загубва значение. През ***януари 1863 г.*** избухва полското въстание. С него се актуализира въпросът за възстановяването на *Полша*. И тъй като въпроса за целостта на *Османската империя* е съставна част на европейското равновесие съгласно *Парижкия мирен договор* от ***1856 г.***, *Великите сили* кроят планове за компенсирането на *Австрия* чрез включването на *Сърбия* в пределите ѝ. Сръбското правителство реагира чрез подновяване на дейността си за организиране на война срещу *Турция*. През ***март 1863 г.*** то изпраща *Раковски*, на когото има пълно доверие, в *Гърция* и *Черна гора* да сондира мнения за позициите им относно сръбския проект за изграждането на балкански съюз. В *Атина Раковски* заявява, че в случай на война между *Сърбия*, *Черна гора* и *Гърция* срещу *Турция* българите ще подкрепят християнските държави с *20 000* доброволци. Новият гръцки крал и гръцкото правителство се отнасят с резерви към сръбския проект. *Раковски* оставя за свой заместник *Марко Балабанов*, студент по това време в *Атина*, и отива в *Черна гора*. В *Цетина* неговата мисия е продължение на водените преговори от *Вук Караджич* в ***края*** на ***1860*** и ***началото*** на ***1861 г.*** с черногорския княз *Никола*. Черногорското правителство подозира сърбите, че искат да присъединят *Херцеговина* и мисията на *Раковски* пропада.

От ***есента*** на ***1863 г.*** до края на живота си — ***октомври 1867 г.***, *Раковски* живее в *Румъния*. Той издава вестниците "*Будущност*" и "*Бранител*" и възглавява революционните сили в емиграция.

ПОЛИТИЧЕСКИ И ИДЕЙНИ ЦЕНТРОВЕ НА БЪЛГАРСКАТА ЕМИГРАЦИЯ ПРЕЗ 60-ТЕ ГОДИНИ. През ***лятото*** на ***1866 г.*** австро-пруската война приключва с поражение за австрийците. *Виена* се принуждава да отстъпи *Венеция* на *Италия* и да приеме австроунгарския дуализъм. Тази война лишава *Турция* от надежден съюзник срещу *Русия*. Австро-пруската война оказва отражение и върху развитието на политическата обстановка на *Балканите*. *Източният въпрос* навлиза в нова фаза. През ***февруари 1866 г.*** румънските либерали свалят от власт ползващия се с доверието на султана княз *Куза*. През ***септември 1866 г.*** избухва гръцко въстание на о. *Крит*, последвано от вълнения в *Епир* и *Тесалия*. А през ***ноември*** ***Сърбия*** поставя пред *Високата порта* въпроса за премахването на турските гарнизони и крепости на територията ѝ.

Франция и *Русия* излизат с проекти за изход от кризата, обхванала *Османската империя*. През ***февруари 1867 г.*** френското правителство връчва "Нота върху *Хатихумаюна* от ***1856 г.***" на *Високата порта*. То предлага кризата да се уреди на базата на гражданското и политическо равенство, чрез сливане на расите в империята, т. е. целта на проекта е запазване целостта на *Турция* и стабилизиране на вътрешната обстановка. През ***април 1867 г.*** руското правителство излиза с "*Меморандум за реформи в Турция и действителното подобряване положението на християнското население там*", в който издига идеята за паралелизъм. Европейската територия на *Турция* трябва да бъде разделена на етнически принцип, на *5* провинции — *Румелия* с част от *Македония*, *България*, *Босна*, *Херцеговина*, *Северна Албания* и *Стара Сърбия* и т. н., на които да се предостави пълна автономия. *Англия*, *Франция* и *Австро-Унгария* не подкрепят руския проект и той не е реализиран. През ***1867 г.*** *Славянският конгрес* в *Москва* открито призовава за обединяване на славяните под егидата на *Русия*.

Поражението на *Австрия* и кризата в *Османската империя* развързват ръцете на *Сърбия* и тя подновява дейността си за изграждането на *Балкански съюз*. През ***октомври 1866 г.*** е сключен съюзен сръбско-черногорски договор. През ***август 1867 г.*** ***Сърбия*** подписва договор с *Гърция*, а през ***февруари 1868 г.*** — и военна конвенция. Съгласно военната конвенция до ***края*** на ***август 1868 г.*** *Сърбия* трябвало да подготви *60 000* армия и резерв *20 000* човека, а *Гърция* общо *30 000* човека, армия и резерв. Освен това всяка от страните се задължавала да осигури по *5 000* човека за вдигане на християните в империята на всеобщо въстание. Морските операции и операциите в *Епир* и *Тесалия* се оставят на *Гърция*. На *Сърбия* се дава право да действа в *Босна* и *Херцеговина*. По общ оперативен план ще се настъпва по долината на *Вардар*. Двете страни ще действат съвместно и за спечелването на албанците. През ***февруари 1868 г.*** *Сърбия* сключва договор и с *Румъния*, който е сведен от *Букурещ* до балканска акция за извоюване на румънската независимост.

По време на кризата в *Турция* от ***1866—1869 г.*** българското освободително движение не е единно. В *Букурещ* се обособяват и паралелно действат три идейно-политически центъра. Първият, на политическия консерватизъм, се олицетворява от т. нар. *Средоточно попечителство*, преименуван през ***1862 г.*** в *Добродетелна дру-*

жина, известна още като *Комитет на "старите"*. Около този център е групирана едрата търговско емигрантска буржоазия в *Румъния*. *Добродетелната дружина* действа под контрола на руската дипломация, като следва стриктно политиката на *Русия* на *Балканите*.

На ***14 януари 1867 г.*** *Добродетелната дружина* представя на сръбското правителство изработена по руско внушение "*Програма за политическите отношения на сърбо-българите* (*българо-сърбите*) *или тяхното сърдечно отношение*". В нея се посочва, че княз на държавата ще бъде *Михаил Обренович*. Националното знаме ще се състави от българско и сръбско знаме. Князът ще назначава министри, българи и сърби. *Скупщината* ще реши въпроса за столицата. Сръбският премиер *Гарашанин* одобрява *Програмата*, но настоява да бъде обсъдена и утвърдена от широк кръг български обществени и политически дейци. Като изключва възможността да бъде отхвърлена от сръбското правителство, той съветва дейците на *Добродетелната дружина* незабавно да пристъпят към подготовка на българския народ за въстание.

На ***5 април 1867 г.*** в *Букурещ* се провежда събрание с участието на представители на емиграцията от *Румъния* и *Русия* и на по-големите градове от *Мизия*, *Тракия* и *Македония*. Събранието изработва "*Протокол за създаване на Югославянска държава*", който е подписан от *35* участника — *Христо Георгиев*, *В. Н. Рашеев*, *М. Бенли* и др. Новото в "*Протокола*" в сравнение с "*Програмата*" от ***14 януари*** е, че в него изрично се посочват земите, които са населени с българи — *Мизия*, *Тракия* и *Македония*. На ***22 май*** *Гарашанин* съобщава на *Настоятелството* на *Добродетелната дружина*, че приема "*Протокола*", но предпочита да се пристъпи към работа за организиране на въстание, а споразумяването и договарянето по подробностите да се остави за по-късно.

През ***ноември 1867 г.*** *Гарашанин* пада от власт. В ***края*** на ***май 1868 г.*** сръбският княз *Михаил* е убит. Съставя се *регентство*, което окончателно ориентира политиката на *Сърбия* към *Австро-Унгария*. Това обезсмисля проекта на граф *Игнатиев* за създаването на южнославянска държава, която да служи като преграда срещу проникването на западните държави към *Европейския югоизток* и като конкурентна сила на *Османската империя*.

Със съдействието на руския консул в *Букурещ* в ***края*** на ***1868 г.*** *Добродетелната дружина* изработва от името на живеещите в *Румъния* българи *Прошение* (*Мемоар*), което връчва през ***януари 1869 г.*** на свиканата по *Критския въпрос Парижка конференция*. В него *Комитетът на старите* издига следните искания: 1) да се даде на българите автономия с национална администрация; 2) *България* да се управлява от *Народно събрание*, състоящо се от две камари — *Горна* и *Долна*, и 3) начело на страната да стои управител, избиран от *Народното събрание* и утвърждаван от султана. Така, следвайки повратите на руската политика, *Добродетелната дружина* от дуализъм със *Сърбия* започва да изповядва дуализъм с *Турция*. През същата година започва да излиза в. "*Отечество*" като орган на *Комитета на старите*.

През ***1866—1868 г.*** паралелно с *Комитета на старите* в *Букурещ* действа и *Таен централен български комитет* (*ТЦБК*). Той възниква и идейно се утвърждава в условията на *Източната криза* от ***1866—1869 г.*** и е проводник на либералното направление в българското освободително движение. Около *ТЦБК* се групират средните и дребните емигрантски слоеве. Според *Ал. Бурмов Комитетът* е основан в ***края*** на ***март 1866 г.***, а според *В. Трайков* и румънския историк *К. Велики* — през ***май 1866 г.*** Съществуват различни версии относно създаването му. Една от най-достоверните е, че след преврата срещу княз *Куза* румънският либерал *Росети* посетил *Раковски* с предложение за съвместни действия срещу *Турция*. *Раковски* поискал румънското правителство да отпусне средства за въоръжаване на отряд от *10 000* български доброволци, който в случай на румъно-турски конфликт да воюва на румънска страна. Румънските либерали отчитат срещата с *Раковски* като грешка, първо, защото условията му са неприемливи и, второ, защото е поддържал аграрната политика на сваления княз *Куза*. Поставен под наблюдението на румънската полиция, *Раковски* се принуждава да напусне *Букурещ*. Неговият помощник *Иван Касабов* се споразумява с *Росети* да се организира въстание в *България* с цел отвличане вниманието на *Турция*. Румънските либерали поискали от *Касабов* да привлече подходящи хора за целта и състави комитет. *Касабов* сформирал *комитет*, в който се включват *Хр. Сяров*, *Д. Диамандиев*, *Ат. Андреев* и др. *Комитетът* изработва *Устав* и "*Акт за свещена коалиция между румъните и българите*", създава и комитети в *Румъния* и българските земи — *Търново*, *Свищов* и пр. През ***юли 1866 г.*** на власт идва ново румънско правителство, а през ***октомври с. г.*** под натиска на *Великите сили Турция* признава княз *Карл* и румънското правителство. Останал без подкрепа, *ТЦБК* преустановява дейността си по изграждането на комитети в *България*. *Касабов* поради липса на средства става учител в *Плоещ*.

Комитетът подновява дейността си през ***декември 1866 г.*** след среща в *Букурещ* между *Атанас Андреев* и търновския търговец *П. Кисимов*. През същия месец от името на *ТЦБК* излиза от печат на български и френски език брошурата на *Кисимов* "*България* пред *Европа*". През ***февруари*** е формирано ново ръководство с председател *Диамандиев*. Изработен е нов *Устав* — "*Основно законоположение на народните тайни комитети*", публикуван по-късно в започналия да излиза през ***октомври 1867 г.*** в. "*Народност*" като орган на *ТЦБК*. По инициатива на *Кисимов* в ***края*** на ***февруари*** *Комитетът* подготвя и изпраща "*Мемоар*" до турския султан *Абдулазисхан* за създаване между *Турция* и *България* на дуалистична монархия по подобие на *Австро-Унгария*.

В ***началото*** на ***1867 г.*** отношенията между *ТЦБК* и *Добродетелната дружина* се изострят. В *Букурещ* отива *Найден Геров*, руски консул в *Пловдив* по това време, за да проучи създадения без одобрението и действащ извън контрола на *Русия ТЦБК*. *Н. Геров* пресилено представя пред граф *Игнатиев Комитета* като антируска организация, намираща се под влиянието на *Франция* и поддържаща връзки с румънските либерали и полската емиграция. През ***пролетта*** на ***1867 г.*** *ТЦБК* се принуждава да се обърне към *Наполеон III* да се застъпи по време на посещението на султан *Абдулазисхан* в *Париж* за създаването на българо-турска дуалистична държава. През ***юни 1868 г.*** *ТЦБК* се саморазпуска. Част от дейците му преустановяват политическа дейност, друга, състояща се от по-умерени, се влива в *Добродетелната дружина*. *Иван Касабов*, редактор на в. "*Независимост*", и *Д. Ценович*, и двамата от *ТЦБК*, и *К. Чокан* и *С. Константинов* от *Добродетелната дружина* — дейци с различни идейно-политически платформи, учредяват в *Букурещ* организацията "*Българско общество*". Според *Ал. Бурмов* "*Българското общество*" е основано след ***април 1868 г.***, т. е. преди преминаването на четата на *Х. Димитър* и *Ст. Караджа* в *България* и наследява вестника на *ТЦБК* и идеологията му. Според *К. Велики* и *Кр. Шарова* "*Българското общество*" възниква легално като благотворителна организация с одобрението на румънското правителство и не е продължител на *ТЦБК*.

По-късно, през ***октомври 1868 г.***, около *Ив. Касабов*, *Ив. Кършовски*, *Т. Райнов* се формира идейният кръг "*Млада България*" по примера на създадената от *Мацини* "*Млада Европа*". През ***март 1869 г.*** "*Млада България*" огласява съществуването си на страниците на в. "*Народност*", подлагайки на остра критика *Мемоара* на *Добродетелната дружина* до *Парижката конференция* от ***януари 1869 г.***

Третият политически център в *Букурещ* е революционнодемократичният. Той се формира около *Раковски* от хъшове и стари войводи — *П. Хитов, Ф. Тотю, Х. Димитър, Ст. Караджа, Хр. Македонски, Ив. Кършовски* и др., събрани край *Букурещ* в мошията на *Н. Балкански*. Там *Раковски* създава "*Върховно българско тайно гражданско началство*" (*ВБТГН*) и изработва "*Привременен закон за народните горски чети за 1867 лято*", датиран от ***1 януари 1867 г.*** Законът е приет от състоящото се от 7 човека, начело с *Раковски*, *Върховно началство*. По-късно, през ***пролетта*** на ***1867 г.***, *Раковски* изработва "*Закон за българското народно въстание*", по който ще се управлява българската народна войска през ***1867 г.***

Със създаденото *ВБТГН* и двата закона *Раковски* регламентира изграждането на стройна четническа система на принципа на единоначалието. Начело стои "главният войвода". Под негово ръководство се поставят всички чети, които ще действат в *България*. Войводите са разделени на първостепенни, второстепенни и третостепенни, като първите две категории се назначават от *ВБТГН*, а третата — от главния войвода. По същия начин се определят знаменосците. В частите не могат да участват инородци и иноверци.

Следващият принцип, намерил отражение в четническата система на *Раковски*, е за единодействието. *Върховното гражданско началство* е главният координиращ орган. То се грижи за въоръжаването и снабдяването на четите. Главният войвода се отчита пред него. Разчитало се на широко четническо движение — общата численост на четите да е *1 000* човека, за да може четническото движение да прерасне във всеобщо въстание.

Раковски отстоява и изказаната за първи път в статута за *Привременно българско началство* от ***1862 г.*** идея за върховенство на гражданската власт над военната. За разлика от тогава обаче, сега дейността на върховния орган не е поставена в зависимост от чуждо правителство. В края на живота си *Раковски* стига до извода за самостоятелност на българското освободително движение. В създаденото от него *Върховно гражданско началство* не разчита на руска, румънска или каквато и да било друга външна помощ.

Допълваща роля в така очертания идейно-политически спектър на българското освободително движение играят *Одеското българско настоятелство* (*ОБН*) и цариградските българи. *ОБН* е организация на едрата българска емигрантска буржоазия в *Южна Русия*. През ***1858 г.*** руското правителство изтръгва политическата ѝ жилка, като ѝ дава статут на благотворителна организация. Тя е утвърдена от руския император като "*Настоятелство на одеските българи, събиращи дарения в империята за бедните български православни църкви и училища*". *ОБН* е консервативна русофилска организация, но не до степен да противостои на революционните борби и сляпо да следва политиката на *Русия*. Поради това, независимо от еднородния ѝ социален състав с *Добродетелната дружина*, тя се отличава и на моменти рязко се разграничава от нея. През ***1860—1861 г.*** *Добродетелната дружина* се противопоставя на борбата на *Раковски* срещу изселническата политика на *Русия*, докато *ОБН* го подкрепя. През ***1867 г.*** *Добродетелната дружина* воюва с *ТЦБК*, докато *ОБН* отпуска средства за издаването на вестника на *комитета*. *ОБН* подкрепя водените от *Добродетелната дружина* преговори за създаването на южнославянска федерация, участва на проведеното на ***5 април 1867 г.*** общо събрание и подписва изработения *Протокол*, но се обявява против *Мемоара* на *Комитета на старите* от ***януари 1869 г.*** за създаване на българо-турска държава. През ***70-те год.*** *ОБН* поддържа връзки с дейците на *БРЦК*, оказва материална помощ на българите, участвали в *Старозагорското* и *Априлското въстание*, в сръбско-черногорско-турската и руско-турската война.

Цариградските дейци по църковния въпрос не са еднородна в идейно отношение маса. Сред тях има привърженици на революционната борба. Многобройна е и групата на либералната буржоазия. Но най-влиятелни сред българската *40—50 000* колония са изповядващите консервативни еволюционистки идеи представители на едрата буржоазия. Тази групировка отхвърля революционната борба и свързва решаването на българския въпрос с помощта на *Русия* или някоя от противните на нея *Велика сила*. *Др. Цанков* и хората около него възлагат надежди на *Франция*, д-р *Ст. Чомаков* и привържениците му — на *Англия*.

ЧЕТНИЧЕСКОТО ДВИЖЕНИЕ В КРАЯ НА 60-ТЕ ГОДИНИ. В ***края*** на ***1866*** и ***началото*** на ***1867 г.*** в мошията на *Н. Балкански* се осъществява усилена подготовка за изпращането на въоръжени чети — събират се средства, закупува се оръжие, леят се куршуми, изпращат се дейци в различни краища на *Румъния* и *Русия* за агитация сред българските колонии за вдигане на всеобщо въстание. През ***пролетта*** на ***1867 г.***

П. Хитов и *Н. Балкански* установяват връзка с *Добродетелната дружина*. На ***5 април 1867 г.*** те участват на свиканото от нея събрание и поставят въпроса за четите. Те настояват *Добродетелната дружина* да отпусне средства за въоръжаването на *44* чети от по *25* човека — *10* чети за ***1867 г.*** и *34* чети за ***1868 г.*** *Добродетелната дружина* се съгласява да въоръжи *3* чети — на *П. Хитов, Ф. Тотю* и *Жельо войвода*, като поставя условие да не се влиза в сражение с турците и не се вдига българският народ на въстание. По-късно тя осигурява средства само за четата на *П. Хитов*. В тази чета *Жельо* става подвойвода, а *Левски* е избран за знаменосец. На ***28 април 1867 г.*** в състав от *30* човека четата минава *Дунав* край *Тутракан* и на ***13 май*** се установява в *Котленския балкан*. Поставила се на двойно подчинение, на *ВБТГН* и *Добродетелната дружина*, четата се придвижва по *Стара планина* до *Сърбия* без да влиза в сражения.

На ***14 май 1867 г.*** при *Свищов* минава четата на *Ф. Тотю*, състояща се от *25* човека. Тя води тежко сражение край с. *Върбовка*, след което достига *Стара планина* и оттам се изтегля в *Сърбия*.

В непосредствена връзка с подготовката на Тотювата чета е организирането на *Свищовското съзаклятие*. В града действа *комитет*, изграден през ***септември 1866 г.*** по призива на *ТБЦК* от ок. *300* човека начело с *Гр. Начевич*. В ***началото*** на ***1867 г.*** *Ф. Тотю* установява връзка със *Свищовския комитет* от името на *ВБТГН* за организиране на въстание. След споразумяването на *П. Хитов* и *Н. Балкански* с *Добродетелната дружина Ф. Тотю* отменя взетото решение за организиране на въстание и настоява пред *комитета* да подпомогне четата му при преминаването ѝ в *България*.

Свищовският комитет не успява да помогне на четата, но след навлизането ѝ турските власти разнищват подготвяната конспирация. Арестувани са *50* дейци на *комитета* и по инициатива на *Мидхат паша* през ***юни 1867 г.*** в *Русе* е организиран голям съдебен процес. Целта е да се докаже, че появилите се в *България* чети са разбойнически. На заточение в *Диарбекир* са осъдени *30* човека. Въпреки положените усилия от турския съд в докладите на консулите на европейските държави четниците и осъдените за първи път са характеризирани като “комити”, т. е. хора на комитетите, които се борят за политическо освобождение.

През ***май—юни 1867 г.*** *Л. Каравелов* основава в *Белград* “*Български комитет*”, в който привлича войводите *Иван Кулин*, дядо *Ильо* и *Цеко Петков*. Комитетът изработва *Устав*, наречен “*Закон и наредба*”. *Каравелов* подготвя и *Прокламация* към българския народ. Формирана е и голяма чета в *Зайчар* начело с *Иван Кулин*, *Еремия Петров*, *Н. Пешов*, но нейното преминаване в български земи е осуетено от сръбските власти.

По това време *Н. Войводов* и *Цв. Павлович* организират в *Румъния* чета главно от емигрирали свищовски младежи. С парахода “*Германия*” те се отправят по *Дунав* за *Сърбия* да се съединят със зайчарската чета. Разкрити са от турските власти и в завързалото се сражение ръководителят на четата *Войводов* и знаменосецът *Павлович* са убити.

През ***пролетта*** и ***лятото*** на ***1867 г.*** опити за формиране на чети правят *Ст. Караджа* в *Олтеница* и *В. Н. Ганчев* и *Т. Ковачев* в *Турно Магурели*. През ***май 1867 г.*** се проваля и изпращането на чета от *Цариград*.

Най-съществените резултат от преговорите на *Добродетелната дружина* със *Сърбия* е приемането на обучение в *Сръбската военна академия* на *150—200* българи. Създадената по този начин *Втора българска легия* през ***август—септември 1867 г.*** просъществува до ***юли 1868 г.*** Участващите в нея са разделени на *3* групи. Най-голямата се състои от притежаващи необходимия образователен ценз и готовност да спазват военните устави. Те са настанени в *Артилерийската школа* в *Белград* и изучават военни науки — фортификация, стратегия, лагерна служба и пр. Сред обучаемите са *В. Левски*, *А. Кънчев*, *Ив. Кършовски*, *М. Греков*. Втората група в състав от *17* човека начело с *Хр. Македонски* е настанена в *Крагуевац*, в т. нар. “*Лаборатория*”, където се занимава с ремонт на оръжие, леене на патрони и пр. Третата група е на “вехтите” войводи *П. Хитов*, *Ил. Марков*, *Цеко Петков*, *Ив. Кулин* и др., които не се поддават на военни команди. На тях им е поверено да се занимават с битови въпроси и с посреднически мисии.

До ***януари 1868 г.*** *Легията* се развива във възходяща линия. От този момент до саморазпускането на *Легията* участниците в нея стават жертва на поврата в сръбско-руските отношения. *Добродетелната дружина* наивно се опитва с руско съдействие да спаси *Легията*. През ***февруари 1868 г.*** изпратеният от руското правителство в *Белград* полк. *Ив. Кишелски* не допринася за запазването ѝ.

През ***пролетта*** на ***1868 г.*** *Ст. Караджа* и други участници в *Легията* се завръщат в *Румъния* с намерението да организират чети. Опит да формира чета прави и *Ф. Тотю* в *Зимница*, а *Жельо войвода* подпомаган от *Хр. Ботев* в *Браила*, по повод на което *Ботев* пише стихотворението "*На прощаване*". Но липсата на средства и преследванията на румънските власти провалят начинанията им. През ***1868 г.*** е организирана само четата на *Х. Димитър* и *Ст. Караджа* с предоставени средства от "*Българското общество*". *Ив. Касабов* снабдява четата с *Прокламация към българския народ*, *Адрес до посланиците на Великите сили в Цариград* и *Мемоар до султана от името на Привременното българско правителство в Балкана*. Тези документи, очертаващи идейната платформа на четническата акция от ***1868 г.***, не са продължение на българо-турския дуализъм на *ТЦБК* и сръбско-българския на *Добродетелната дружина* и руската дипломация. В тях са застъпени завещаните от *Раковски* идеи за върховен ръководен орган — *Привременно правителство* в *Балкана* и самостоятелност на българското освободително движение.

На ***6 юли 1868 г.*** четата на *Х. Димитър* и *Ст. Караджа*, състояща се от *127* човека минава *Дунав* около устието на р. *Янтра*. Води *5*-часово сражение край с. *Карайсен*, след това край *Вишовград* и *Канлъдере*. Четата се разделя на *3* групи, едната от които начело с *Х. Димитър* стига до *Бузлуджа*. Войводите са на по *28* години, когато загиват — *Караджата* в *Русенския затвор*, а *Х. Димитър* на *Бузлуджа*. Героизмът им е обезсмъртен по неповторим начин от *20*-годишния по това време *Христо Ботев*.

С подвига на четата на *Х. Димитър* и *Ст. Караджа* приключва един героичен етап от развитието на българското освободително движение. През ***1868 г.*** четническата акция не предизвиква всенароден бунт. Претърпеният неуспех извежда на преден план с особена острота въпроса за търсенето на нови начини и средства за постигане на политическо освобождение.

ПРЕПОРЪЧИТЕЛНА ЛИТЕРАТУРА

Бурмов, Ал. **Избрани произведения**. С., 1974, т. II.
Трайков, В. **Георги Сава Раковски.** С., 1971.
Маркова, З. **Четата от 1868 г.** С., 1990.
История на България. С., 1987, т. VI, 191—261.
Антонова—Габеров—Павлов. **Български енциклопедичен речник.** В. Търново, GABEROFF, 1999—2000.

НАЦИОНАЛНОРЕВОЛЮЦИОННОТО ДВИЖЕНИЕ ОТ КРАЯ НА 60-ТЕ ДО СРЕДАТА НА 70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В. СЪЗДАВАНЕ И ДЕЙНОСТ НА БРЦК (1869–1875)

Доц. д-р Пламен Павлов

Към *края* на ***60-те год.*** на ***XIX в.*** илюзиите за близкото освобождение с участието на някоя външна сила, действаща от идеални подбуди (в името на православието, славянското братство и пр.), все повече отстъпвали място на модерното осмисляне на *Източния въпрос* и мястото на българите в него. Българските дейци с горчивина се убеждавали, че *Русия*, *Сърбия*, западните сили и т. н. следват себичните си политически интереси, виждайки в българите най-често прости оръдия за тяхното постигане. Потребността от силна организация, ръководена от единен авторитетен център, била признавана от почти всички активни групи и личности в страната и сред емиграцията. Слабите резултати от четническото движение се усещали най-добре именно в "*Българско*", откъдето идвали сериозни импулси за консолидация на силите и търсене на нови пътища за революционна борба. Създаването на новия организационен център на освободителното движение се извършвало с водещото участие и съзидателната работа на *Любен Каравелов*.

ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ (1834–1879) И ИДЕЙНИТЕ МУ ВЪЗГЛЕДИ. Роден в будния подбалкански градец *Копривщица* в заможно търговско семейство, *Каравелов* учил в родния си град, след това в известното гръцко училище в *Пловдив*, после абаджийство в *Одрин*, помагал в търговията на своя баща. През ***1857 г.*** младият българин направил безуспешен опит да постъпи в руско военно училище, след което станал слушател в *Историко-филологическия факултет* на *Московския университет*. Там той се запознал с различни идейни течения, както и с водачите на славянските комитети *М. Погодин*, *Ив. Аксаков*, *Ал. Ламански*. Силно впечатление му правели трудовете на руските революционни демократи *Херцен* и *Чернишевски*. *Каравелов* поел пътя си на журналист, писател, политически мислител, сътрудничейки на славянофилските издания "*Ден*", "*Москва*", "*Голос*" и др. Главна тема в неговата публицистика било положението на българите и другите балкански християни, като се отхвърляли концепциите за запазването и модернизацията на *Османската империя*. *Каравелов* утвърждавал правото на национално самоопределение и демократично развитие, в което личи разграничаването му от казионното руско славянофилство в полза на ширещите се демократични идеи в средите на руската интелигенция.

През ***1861 г.*** *Каравелов* публикува първия си програмен документ, озаглавен "*С какво може да се помогне на българите?*" — в основата си проект за централизирана организация със седалище *Белград*. Тя трябвало да бъде подобна на емигрантските революционни организации на унгарския лидер *Лайош Кошут* в *Торино* (***1848***), на *Херценовата* в *Лондон* и пр. Крайната ѝ цел трябвало да бъде приобщаването на българското движение към "всеобщото политическо движение на другите славянски народи". В ***началото*** на ***1867 г.*** *Каравелов* заминал за *Белград* като кореспондент на споменатия в. "*Голос*" и влязъл във връзка с дейците на местната българска емиграция. Под влияние на *Раковски* и четническите идеи във връзка с очаквания сръбско-турски конфликт той основал своя "*Български комитет*". Като авторитетна личност *Каравелов* привлякъл известни "стари войводи" като *Иван Кулин*, *Цеко Петков* и дядо *Ильо*, както и по-млади дейци като *Е. Българов*. От името на комитета бил съставен устав ("*Закон и наредба*") със строги изисквания към "старейшината", членовете на организацията и бъдещите четници. *Каравелов* положил усилия за създаване на политически вестник и, понеже идеята се натъкнала на трудности, активно използвал сръбските и руските вестници за пропаганда на българките освободителни тежнения. По възгледи, програма и принципи групата на *Каравелов* стояла най-близо до кръга на *Раковски* в *Румъния*. Той търсел единодействие с чужди радикални организации. Връзките му със сръбската "*Омладина*" и конфликтът със сръбските власти по повод създадената от комитета т. нар. *Зайчарска чета* усложнили пребиваването на *Каравелов* в *Белград*. Той бил изгонен от княжеството и в ***началото*** на ***1868 г.*** се установил в *Нови Сад* (*Австрия*), където обаче бил арестуван и хвърлен в затвора поради подозрения за съучастие в убийството на сръбския княз *Михаил Обренович*. *Каравелов* продължил да избистря възгледите си за южнославянска федерация на основата на славянската солидарност и защита на свободата. Тя обаче трябвало да бъде под формата на съюз между сърби и българи. През сръбския и австрийския период от живота си *Каравелов* обогатил теорията си под влияние на идеите на *Европейското просвещение*. Изучаването на трудовете на *Бъкъл*, *Огюст Конт*, *Дарвин* и др. засилвало убеждението му, че "правата на човека" и "правата на народите" могат да бъдат реализирани с помощта на широка просветна работа — главния фактор за човешкия прогрес.

Дългият престой в затвора в *Будапеща* (*203* денонощия) преосмислил жизнения път и идеите на *Каравелов*. В обръщението "*Мои братя*" той пише за оная мечтана "пълна свобода", която ще бъде постигната не по благоволението на руския цар и сръбската династия, а с просвещението и борбата с турското и фанариотското потисничество. Статията била публикувана през ***1869 г.***, когато *Каравелов* пристигнал в *Букурещ*. Освен това той категорично осъдил идеята за дуалистична монархия под опеката на султан, което го сближило с "младите". Междувременно *Каравелов* търсел връзки и с "*Добродетелната дружина*", дори станал редактор на вестника ѝ "*Отечество*". Недоразуменията и различните позиции около "*Отечество*" скоро прераснали в конфликт. *Каравелов* скъсал със "старите", навличайки си тяхната вражда и подозренията на руската дипломация. Той отказал категорично да служи на интересите на руската пропаганда, което издигнало авторитета му сред "младата" революционна емиграция.

ВЕСТНИК "СВОБОДА". БРЦК И НЕГОВАТА ДЕЙНОСТ (1869—1872). През ***лятото*** на ***1869 г.*** *Каравелов* посетил одеските българи, търсейки финансова подкрепа за нов орган на емиграцията, който да играе обединяваща роля. На ***7 ноември 1869 г.*** излязъл първият брой на "*Свобода*" — трибуна на българската революция, който утвърдила водещата роля на своя издател в радикалните емигрантски среди. Около редакцията на вестника се оформила група от революционни дейци, превърнала се впоследствие в учредител на *БРЦК* (*Български революционен централен комитет*). Някои автори смятат, че до ***1870 г.*** организацията се наричала *БРК* (*Български революционен комитет*) и едва по-късно, във връзка с комитетската организация на *Васил Левски* в *България*, комитетът станал "централен". Основатели на "*Комитета*" в Букурещ станали *Любен Каравелов*, *Васил Левски*, *Иван Касабов*, *Димитър Ценович*, *Теофан Райнов*, *Георги Живков*, *Иван Кършовски*. Както виждаме, той включвал представители от по-широк идейно-политически спектър, като търсил приемственост в *ТЦБК* и кръга на *Г. С. Раковски*. В него имало и умерени, и по-радикални дейци. От гледна точка на външнополитическите разбирания имало привърженици на антируската и антисръбската ориентация (особено *Касабов*) и такива, които не смятали пътя за сближение с тези страни за невъзможен (*Ценович* и *Каравелов*). Надделявала линията на самоорганизация и независимост от чуждите сили, за революция и демокрация, олицетворявана най-пълно от *Левски* и *Каравелов*.

Водещата роля на *Каравелов* е отразена в много документи и спомени на съвременници. На страниците на "*Свобода*" той изобличавал турската тирания, препоръчвал "революционен път" за отхвърляне на робството. Особено остра била критиката му към туркофилите, а и към привържениците на дуализма: "За съединение на българите с турския народ — пише той — могат да мислят само тия люде, които нямат в главите си ни една капка мозък, или тия, които желаят да бъдат турски шпиони...". Българската революция трябвало да бъде част от общобалканското действие срещу поробителя, както е записано в първата програма на комитета, публикувана в сп. "*Народное дело*" в *Женева* (***1 август 1870***). Враговете на българите според нея са османското правителство и фанариотското духовенство, а политическата цел е изграждането на "*Южнодунавска*" (или "*Дунавска*") федерация на свободните народи от типа на *Швейцария*. Тя трябвало да бъде управлявана от "избираемо правителство, което да изпълнява волята на самия народ", а средствата за извоюване на свободата варират от "мирни" до "оръжие, огън и нож". В отпечатаната през ***1870 г.*** Каравелова брошура "*Български глас*" тези виждания са прецизирани и развити, като се отхвърля възможността свободата на българите да бъде чакана и "подарена" от *Русия* или *Запада*. Нейното постигане може да бъде само собствено дело, когато "всеки прежали живота си, па се заеме за пушка, за сабия (...), кой с каквото може ...". Борбата трябвало да бъде "захваната извътре" и в съюз с останалите поробени балкански народи.

Тези екзалтирани слова отбелязват връхната точка в революционното израстване на *Каравелов*, но трудно намират място в практическата му работа. Неговите колебания, както и несигурните позиции на други либерални дейци в емиграцията, ограничават ролята на *БРЦК* през ***1869—1870 г.*** главно до революционната пропаганда и някои международни изяви (опити за съгласуване на действията със сръбската "*Омладина*", руските революционери в емиграция и т. н.). Продължили колебанията на *Каравелов* и във връзка с приоритета на революцията или просветителството, както и по отношение на "общото балканско действие", най-вече със *Сърбия*. Това се отразявало и върху дейността на *БРЦК* — сближението и търпимостта между различните течения и лидери отстъпили пред разногласията между либерално и революционно организираните групи. Междувременно в страната и сред емиграцията все по-осезателно се налагали влиянието и организационните концепции на *Васил Левски*.

Активната дейност на *Любен Каравелов* продължила и през следващите години. Отношенията му с *Левски* независимо от някои различия са пример за сътрудничество на принципна национална основа. След смъртта на *Апостола*, особено в ***края*** на ***1874 г.***, *Каравелов* губи позиции. Въпреки че водещото му място е почти неоспоримо, той, "... принуден от самите обстоятелства ...", силно обезверен и разочарован от избухналите вражди в *БРЦК*, напуска организацията. Като човек образован, с душа на поет, с деликатна чувствителна природа, *Любен Каравелов* трудно понася това. Неговите човешки колебания, пристъпи на отчаяние и умора, лични угризения и т. н. понякога се схематизират и идеологизират. Да се постави върху личността на *Каравелов* "етикет" на "буржоазно-либерален" деец, да бъде противопоставян той на *Левски* и *Ботев* не е справедливо и основателно.

Оттеглянето на *Каравелов*, опитите му за известна самоизолация, появата на просветителското списание "*Знание*" смущават мнозина. Започват нападки, обвинения, пародии срещу него (например във в. "*Тъпан*"). Въпреки това дори и след острия разрив с *Христо Ботев* някои революционери продължават да търсят съветите и помощта на *Каравелов*. Колосалното значение на "*бай Любен*" за националната ни революция личи от изказванията на негови почитатели, дори и на непреки негови следовници като *Захари Стоянов* например. Показателни са оценките на такива "крайни революционери" като *Стефан Стамболов*, *Никола Обретенов* и др. Когато настъпват решителните дни около *Априлското въстание*, *Сръбско-турската* и *Освободителната война*, макар и тежко болен, *Каравелов* отново се активизира. Още през войната той пристига в *Търново* с печатницата си. През ***февруари 1878 г.*** го откриваме в *Сан Стефано* за контакти с граф *Игнатиев*. През ***октомври 1878 г.*** ***Каравелов*** се мести в *Русе*, където умира месеци след това (***21 януари 1879***).

Любен Каравелов в никакъв случай не е само революционер, писател, издател. Неговите енциклопедични наклонности го сближават с *Раковски*, колкото и различни да били двамата велики българи като манталитет и характер. *Каравелов* е една от най-големите фигури на културата ни от ***XIX в.*** Богатото му литературно наследство и революционна публицистика се допълват от оригинални приноси по проблемите на образованието, възпитанието, езика, фолклористиката, етнографията и т. н. В своя "просветителски" период той пише и издава популярни исторически съчинения и сборници, като "*Сокол*" и "*Кирил и Методий, български просветители*".

Трудно и рисковано е да се дават категорични оценки за личността и мащаба на *Каравелов*. Неговите заслуги не се изчерпват само с пряката му организаторска и политическа дейност. Магията на неговото слово вдъхновявала и разпалвала българския патриотизъм, неговата толерантност и дълбок разум правели от отчаяните хъшове убедени демократи.

ВАСИЛ ЛЕВСКИ. ЖИЗНЕН ПЪТ И ИЗРАСТВАНЕ КАТО ПРОФЕСИОНАЛЕН РЕВОЛЮЦИОНЕР. *Васил Иванов Кунчев — Левски*, е роден на ***6 юли 1837 г.*** в *Карлово*. Останал сирак отрано, той е принуден заедно с майка си да се грижи за прехраната на семейството. По-късно става слуга на вуйчо си — хилендарския монах *Василий*. С негова помощ след карловското килийно училище продължава образованието си в старозагорското класно училище. След завършването на втори клас *Левски* напуска и се подстригва за дякон под името *Игнатий*. Твърде скоро обаче той откликва на призива на *Раковски*, захвърля расото и, както сам пише, от ***1861 г.*** насетне се посвещава на Отечеството си — "да му служа до смърт и да работя по народната воля".

На ***3 март 1862 г.*** заминава за *Белград*. Там постъпва в *Първата българска легия*. Запознава се с *Раковски* и бунтовните среди на българската емиграция, участва в сраженията за *Белградската крепост*. *Левски* наистина обрича себе си на борбата за народна свобода, която става смисъл и цел на неговия живот.

След разтурването на Легията заминава за *Пловдив*, където е арестуван и затворен за три месеца. Две години учителства в с. *Войнягово*, за кратко време пребивава и в с. *Еникьой*, а през ***зимата*** на ***1867 г.*** пристига в *Румъния*. По предложение на *Раковски* е определен за знаменосец в четата на *Панайот Хитов*, която се подготвяла за прехвърляне в *България*. Изживял с четата всички трудности и разочарования по време на похода в *Балкана*, през ***1868 г.*** *Левски* заедно с *П. Хитов* се връща в *Сърбия* и постъпва във *Втората легия*, за да се подготви за участие в очакваното въстание.

След разтурването на *Втората легия* е принуден за известно време да остане в *Зайчар* поради заболяване. Там той прави опит за равносметка на освободителните акции от ***1867—1868 г.***, като търси причините за неуспеха. В писмо до *П. Хитов* *Левски* загатва за своите изводи и намерения, като му съобщава, че е решил да извърши нещо голямо в полза на Отечеството, "...в което, ако спечеля, печеля за цял народ, ако загубя, губя само мене си". Сигурно е, че до момента *Левски* е разбрал нуждата от подготовката на собствения му народ за участие в освободителното дело. Към това заключение той е насочен както от неуспехите на четите през ***1867—1868 г.***, така и от политиката на *Сърбия* по отношение на Легията на *Раковски*.

С намерението да тръгне по нов път през ***пролетта*** на ***1868 г.*** *Левски* заминава за *Румъния*. Радушно е посрещнат от "младите" и получава материална подкрепа от техните организации — читалището "*Братска любов*" и *Българското общество* в *Букурещ*. Към това време се отнасят запознаването му с *Христо Ботев* и техният съвместен живот във вятърната мелница край *Букурещ*.

Със средствата, предоставени му от *Българското общество*, на ***11 декември 1868 г.*** *Левски* заминава за *Цариград*, за да започне оттам първата си обиколка, която трае до ***началото*** на ***март 1869 г.*** По време на тази обиколка посещава *Перущица*, *Пловдив*, *Карлово*, *Сопот*, *Казанлък*, *Сливен*, *Търново*, *Ловеч*, *Плевен* и *Никопол*. След завръщането си в *Румъния* запознава "младите" с положението в страната и с впечатленията си за настроенията на народа.

В *Букурещ* *Левски* бил снабден с пълномощни писма и пароли за връзка с хора от вътрешността, както и с прокламация до българския народ, съставена от *Иван Касабов*. С тези материали на ***1 май 1869 г.*** тръгва към *България* със задачата да изгради *Вътрешна комитетска организация.*

Втората обиколка на *Левски* започва от *Никопол* и трае около четири месеца. След създаването на *първия революционен комитет* в *Плевен* той продължава пътя си за *Южна България*, като минава през *Ловеч* и *Троян*. В *Ловеч* създава комитет (в къщата на *Иван Драков*), а в *Троян* подтиква местните младежи да основат читалище. В *Южна България* съобразно условията на едни места той създава комитети, а на други насочва към читалищна дейност като начин за водене на революционна пропаганда. *Левски* посещава селищата *Карлово*, *Калофер*, *Казанлък*, *Пловдив*, *Пазарджик*, *Сопот*, *Чирпан*, *Стара Загора*, а след това в *Северна България — Трявна*, *Габрово*, *Севлиево* и *Търново*. На повечето места изгражда революционни комитети.

На ***26 август 1868 г.*** *Левски* се завръща в *Букурещ* и участва в създаването на *БРЦК*. По време на втората си обиколка той окончателно се убеждава в необходимостта от изграждането на солидна мрежа от революционни комитети, свързани организационно помежду си. Те именно трябвало да работят дълго сред населението, да се утвърдят като своеобразни вътрешни органи на властта за българите, да организират силите на народа не само за предстоящото въстание, но да имат тежест и във всички форми на обществения живот.

С тези свои виждания за необходимостта центърът на подготовка на въстанието да се пренесе вътре в страната *Левски* работи сред българската емиграция почти цяла година. Той не срещнал пълно разбиране на възгледите си, които по същество представлявали качествено нов етап в развитието на освободителното движение. Емигрантските дейци трудно се разделяли с традиционните си схващания за чуждата помощ, за ръководната дейност на революционното движение извън страната.

ИЗГРАЖДАНЕ НА ВЪТРЕШНАТА РЕВОЛЮЦИОННА ОРГАНИЗАЦИЯ. Разочарован от емиграцията, *Левски* напуска *Букурещ* на ***26 май 1870 г.*** и се завръща в *България*, за да довърши своето велико дело.

В продължение на две години създава многобройни градски и селски комитети. В организационното изграждане на комитетската мрежа участват представители на всички слоеве на българския народ (дребни занаятчии, търговци, селяни, представители на интелигенцията — учители, свещеници и пр.). Създаден бил и ръководен орган на организацията в *България — Централен комитет*. За столица на *Вътрешната революционна организация* бил определен *Ловеч* (като удобен пункт на пътя между *Северна* и *Южна България*), а неговият комитет — за *Централен*, наричан още *Привременно правителство в България*. За нуждите на организацията бил изработен печат, който носел надпис *"I отделение на БРЦК. Привременно правителство в България"* и имал лъвче в средата.

Изграждането на *Вътрешната революционна организация* със свой ръководен център в страната, стремящ се да обхване цялата етническа територия на *България*, е историческо постижение на българския народ, връхна точка в развитието на националноосвободителната идеология в епохата на *Възраждането*.

За помощници на *Левски* от *БРЦК* били посочени *Димитър Общи* и *Ангел Кънчев*. Чрез *Данаил Попов* от *Турну Мъгурели* и *Филип Тотю* трябвало да се координира дейността на *ВРО* с емигрантските среди в *Румъния* и *Русия*.

Левски изработил широка идеологическа платформа за дейността на организацията. В нейната основа стоял възгледът за вярата в “естествената сила на народа”. Наблягайки на самостоятелното, независимо развитие на революционното движение, той отхвърля политическите комбинации със съседните балкански държави. Без да се изказва определено по въпроса за съюзника в националната революция, найобщо посочва, че трябва да се разчита на собствените сили на народа, а всяка помощ би била добре дошла, ако е безкористна. Движещите сили на революцията *Апостолът* вижда в лицето на целия народ. “Целта на борбата е да съсипем гнилата и беззаконна държава... да съзидаме друга многотрайна по новото зидание". Неговият политически идеал била републиканска и демократична форма на управление. "Ще имаме едно знаме, на което ще пише: свята и чиста република" и ще обхваща земите, "където живее българинът — в *България*, *Тракия* и *Македония*". *Левски* изрично посочва, че всички други народности ще имат равни права с българите, включително и турците, "ако се покорят на горните свети закони".

След изграждането на основните звена на *Вътрешната организация* станало наложително техните функции, целите и задачите на революцията да бъдат регламентирани в ръководен документ — "закон" по думите на *Левски*. Такъв документ станал *Проектоуставът* на организацията.

В *Проектоустава* са изложени политическите възгледи на *Левски*. В него *Апостолът* утвърждава разбирането си, че с една "обща революция" ще се преобразува "тиранско-деспотската" система, че бъдещата демократична република ще бъде основана на принципите на "*Хартата за правата на човека*", прокламирана от *Великата френска революция*. *Проектоуставът*, наречен от *Левски* "*Наредба до работниците за освобождението на българския народ*", бил широко обсъждан от революционните комитети и дейците на емиграцията. Особени дискусии предизвиквала неговата втора част, в която били определени ролята на *БРЦК* в организацията, структурата на комитетите, правата и задълженията на членовете. Постановявало се, че *БРЦК* е в *Българско*, посочвали се средствата за осъществяването на революцията — организации, хора, пари и "други потреби", редът и дисциплината, които трябвало да се спазват. В специална част — "*Наказателен закон*" — се посочвали санкциите при нарушение на програмата и разпорежданията на устава.

След създаването на *ВРО* в българското революционно движение се обособяват два центъра — емигрантският, ръководен от *Каравелов*, и във вътрешността на страната с ръководител *Левски*. Някои автори са склонни да видят в *БРЦК* и *ВРО* две организации със свои лидери и програми. Според нас трябва по-скоро да говорим за два потока в развитието на националната революция: *Букурещкият комитет* осигурявал общото политическо ръководство и единодействие, международната пропагандна дейност и дипломатическите контакти; *Вътрешната организация* извършвала конкретна практическа работа сред населението в българските земи и разпространявала идеите и влиянието на *БРЦК* и на *Левски* в страната, подготвяйки народа за революция.

В подкрепа на тази теза служат писмата на *Левски* до *Д. Попов* и *Кършовски*, в които той изтъква, че *Ловешкият комитет* разглеждал и одобрявал всичко, което се изпраща от *БРЦК* в *Букурещ*. Едновременно с това *Левски* дава да се разбере, че всичко се вършело не само с одобрението на *Каравелов*, *Ценович*, *Райнов*, *Живков*, *Кършовски* и *Д. Попов*, но и с одобрението на вътрешното "вишегласие" в *България*. *Левски* отрича, че се "води" по *Каравелов*, но отбелязва, че винаги се е обръщал "към всички" в *Букурещ*.

Разбира се, по някои въпроси на тактиката на революционната борба и организацията на революционното движение между дейците от вътрешността на страната и емигрантските среди съществували различия — главно по въпроса за правото на контрол върху революционното движение, за което претендирали двата центъра на *БРЦК*. Общата цел и взаимообвързаността между комитета в *Букурещ* и *ВРО* не можели обаче да не доведат до сближаване и опит за обединение.

От една страна, *БРЦК* разбирал, че без силата и влиянието на *ВРО* не може да се превърне в реална политическа сила. От друга страна, *Левски* и *ВРО* били наясно, че силите и средствата на емиграцията, нейните възможности за легална пропаганда, за купуване на оръжие и т. н. ще бъдат важно условие за подготовката и осъществяването на националната революция.

РЕШЕНИЯ НА ОБЩОТО СЪБРАНИЕ ОТ АПРИЛ—МАЙ 1872 Г. Така се стигнало до *Общото събрание* през ***април—май 1872 г.***, което е най-важното събитие в живота на революционната организация след нейното създаване. Главната задача пред *БРЦК* била обединение на всички революционни сили за единна борба, приемане на обща програма и устав с участието на вътрешните дейци и на представителите на емиграцията.

Левски и *ВРО* подходили много сериозно към подготовката на *Общото събрание*. Комитетите трябвало да изберат най-достойните си представители, да подготвят отчети за дейността си и за наличните средства и оръжие. При всички случаи може да се каже, че в това обединено събрание *Левски* е виждал най-после възможността да се изгладят всички противоречия и да се постигне единение между революционните сили. С внимателната подготовка на събранието, която провел сред комитетите, той искал да покаже на емиграцията в *Букурещ*, че в *България* се е работило и се работи, и то сериозно. С една дума, *Левски* искал да защити репутацията, честта и достойнството на *ВРО*.

На ***18 май 1872 г.*** с *Окръжно* до комитетите *Каравелов* съобщавал, че на заседание на *БРЦК* е решено *Общото събрание* да стане на ***20 април*** същата година.

Първоначално *Левски* смятал *Общото събрание* да се проведе в *България*, където емигрантските дейци щели да пристигнат тайно. През ***втората половина*** на ***1871 г.*** обаче се стигнало до споразумение между него и емигрантските водачи събранието да бъде свикано в *Румъния*. Причините за това решение могат да бъдат много, но трябва да се вземат предвид най-вече две от тях. Първо, значително по-опасно било събранието да се проведе в *България*, защото провал или предателство биха нанесли удар върху елита на българското революционно движение и биха довели до разкриване на *ВРО*. И второ, *Румъния* била естествен географски и политически център на българската емиграция от *Сърбия* и от *Южна Русия*. Освен това повечето от водачите на националната революция пребивавали често или постоянно именно в *Румъния* и столицата ѝ *Букурещ*.

Първото заседание на *Общото събрание* било открито на ***29 април 1872 г.*** в дома на *Каравелов*. Присъствали *25* представители на вътрешните и емигрантските комитети. Била избрана комисия от четирима човека: *Любен Каравелов*, *Киряк Цанков*, *Тодор Пеев* и *Васил Левски*, която да състави програма на революционната организация и да прегледа *Проектоустава*, изработен от *Левски*. Били проведени пет заседания, като последното — петото — било на ***4 май***. Предлаганите документи били одобрявани по “вишегласие”. Била приета и оставката на “досегашния *Централен комитет*” и бил избран нов *Централен комитет*. *Любен Каравелов* бил одобрен за “главно лице” в *БРЦК*, т. е. за председател. За подпредседател бил определен *Киряк Цанков*, за секретар — *Олимпий Панов*, за касиер — *Димитър Ценович* и за членове *Панайот Хитов* и *Васил Левски*. За “главен апостол” на цяла *България* (*Мизия*), *Тракия* и *Македония* бил определен *Левски*. Той получил широки правомощия от *БРЦК* за дейността си сред българите във вътрешността.

Много важен момент в *Общото събрание* било приемането на програмата и устава на *БРЦК*. Програмата от ***1872 г.*** се основавала на: първата програма на *БРЦК*, публикувана от “*Народное дело*” и “*Свобода*” през ***1870 г.***; програмните революционни възгледи, утвърдени в брошурата “*Български глас*” и във в. “*Свобода*”.

По-важните моменти от програмата на *Общото събрание* от ***1872 г.*** са следните:

“*БРЦК* има за цел да освободи *България* чрез *Революция*, морална и с оръжие”. От няколко “члена” на програмата личи, че в бъдеща новоосвободена *България* ще има “демократическо устройство, свобода народна, свобода лична, свобода религиозна”. Признавали се правата и на други народи, прокламирало се братство и съдружие със съседните народи, особено с черногорците и сърбите. Не било пропуснато отново да се намекне и за шовинистичните стремежи на някои съседи към българските земи. Изрично се потвърждавало, че “ние не желаем чуждото, т. е. това що не е наше, но не желаем да дадем своето другиму”. Отношението към чорбаджиите също фигурирало — те били причислени към враговете и противниците на освободителното движение.

Приетият на събранието устав на *БРЦК* по същество се основавал на *Проектоустава* на *Левски* от ***1871 г.***, но били направени редакционни поправки. Състоял се от девет “глави”, в които подробно били разработени правата на *Централния* и местните комитети, на революционните работници, на новите членове на организацията, на тайната полиция и пощата на воеводата.

Уставът, приет на ***4 май 1872 г.***, съдържал нещо ново. Ако в *Проектоустава* на *Левски* от ***1871 г.*** се казвало, че “пребиваването на *БРЦК* е в *Българско*” и няма да се знае в кой град е, то уставът от ***1872 г.***, а на практика и след това, определил ръководството на организацията да бъде в *Букурещ*. В същото време цялата работа в *България* отново била насочена към изработване на идеологическите и организационните основи на *БРЦК*. Уставът на *БРЦК* станал закон за всички членове на революционната организация.

Може да се каже, че ***лятото*** и ***есента*** на ***1872 г.*** били плодотворен период в дейността на *БРЦК* и на *Вътрешната организация*. В съответствие с решенията на *Общото събрание* и пълномощията, дадени от него, *Левски* разширил революционната мрежа в *България*, създал окръжни центрове на организацията и въвел система от военни ръководители към комитетите. Бил обсъждан въпросът за изпращане на революционни работници за военно обучение в *Сърбия*. За целта *БРЦК* влязъл в преговори с някои висши сръбски офицери и членове на тайната сръбска организация “*Главен комитет за освобождение на сърбите*”. Във връзка с военната подготовка *Любен Каравелов* отпечатал книга с практически правила за военни действия.

ПО ПЪТЯ КЪМ БЕЗСМЪРТИЕТО. Тази енергична дейност, осъществена през ***лятото*** и ***есента*** на ***1872 г.*** от *ВРО* в сътрудничество с *БРЦК*, не могла да бъде завършена напълно и да се реализира пълноценно. Това се дължало на противоречия между *Левски* и неговия помощник *Димитър Общи*. *Левски* усетил по-отрано опасността, която идвала от анархистичните сепаратистки действия на *Димитър Общи*, повечето от които не били съобразени с конспирацията. След завръщането си от *Общото събрание* в *Букурещ Апостолът* изпратил писмо до *Каравелов*, в което изразил опасенията си и поискал разрешение да отстрани *Димитър Общи* от комитетската работа. *БРЦК* влязъл в положението на *Левски* и го подкрепил напълно. От *Букурещ* бил изпратен човек от името на *БРЦК* (*Йордан Стоянов*), който отправил последно предупреждение към *Д. Общи* за спазване на дисциплината и устава на революционната организация.

Въпреки усилията на *Левски* и *БРЦК Димитър Общи* продължавал да действа на своя глава. Това, както е известно, довело до провала на организацията след неуспешен опит за обир на турската поща в прохода *Арабаконак*, организиран от *Общи* на ***22 септември 1872 г.*** въпреки забраната на *Левски*. Последвали арести, при които *Общи* и някои от другарите му разкрили комитетите и дейците, които познавали. Разбрало мащабите на подготовката в *Българско*, турското правителство предприело енергични мерки за разгрома на организацията.

Разкритията заварили *Левски* в *Южна България*. Той веднага тръгнал към *Букурещ* за обсъждане на положението с другите дейци на *БРЦК*. В *Сливен* бил застигнат от писмо на *Каравелов* с искане за незабавно вдигане на въстание. Въстанието на *Каравелов* се мотивирало със следните аргументи: ако не се започне народната революция веднага, заловените дейци щели да бъдат мъчени, съдени и наказани не за политически престъпления, а като прости хайдуци; самият народ щял да загуби доверие в *БРЦК*, ако той не го призове към революция в този критичен момент; европейската общност нямало да се намеси в полза на българите, ако те не се вдигнат на открита борба за своето освобождение.

Левски, верен на своите разбирания за продължителна подготовка на народа, за да може да разчита той на собствените си сили, отказал да изпълни искането на *Каравелов*. Продължил пътя си към *Букурещ* и на ***25 декември 1872 г.*** пристигнал в *Ловеч*. На следващата нощ бил заловен в с. *Къкрина* от турската полиция. Оттам го откарали в *Ловеч*, *Търново* и *София*, където бил разпитван и съден. Съдът осъдил *Левски* на смърт и на ***6*** (***19***) ***февруари 1873 г.*** той бил обесен в околностите на *София*.

Така завършва революционната дейност на най-великия син на българския народ — *Апостола* на свободата *Васил Левски*.

РЕВОЛЮЦИОННОТО ДВИЖЕНИЕ СЛЕД СМЪРТТА НА АПОСТОЛА. Ударът, нанесен на българската комитетска организация със залавянето и обесването на *Васил Левски,* бил изненадващ и изключително тежък. Българските революционни дейци още приживе на големия българин в много случаи били неспособни да обмислят по достойнство неговата освободителна стратегия. След гибелта му те по един или друг начин отстъпили от нея. Между членовете на *БРЦК* в *Букурещ* избухнали ожесточени спорове, водещи към разкол и дезорганизация. Не по-добро било и положението в страната. *Търновският комитет*, който още след арестите в *Ловеч* заел средищно място, се опитал да играе ролята на централен. По същото време *Каравелов* бил принуден временно да напусне *Букурещ* поради протестите на *Турция* пред румънското правителство. Той прекратил издаването на в. "*Свобода*" и през ***януари 1873 г.*** бил вече в *Белград*. Друга причина за отиването му в сръбската столица била тази, че там живеел *Панайот Хитов*, най-авторитетната фигура след залавянето на *Левски*. Двамата дори обмисляли преместването на *БРЦК* в *Белград*. Там те срещнали и изпратения от *Търновския комитет* представител (вероятно отец *Матей Преображенски*). *Търновският комитет* наистина се стараел да заздрави оцелелите комитети, сменил техните "знаци" и т. н., но в някои отношения превишил правата си. Това важи особено за решението му без съгласието на *Каравелов* и *БРЦК* да търси съдействие от сръбското правителство за вдигане на въстание в *България*.

Замисленото от *Каравелов* преодоляване на кризата с провеждането на *Общо събрание* (***11—12 май 1873***) не довело очаквания резултат. Нещо повече, събранието отменило устава на *БРЦК*, с което била извършена необмислена, неоправдана ревизия на основните схващания на *Апостола* за организацията и нейната дисциплина. Решението да бъде изпратена чета, която да провери състоянието в *България*, показва връщането към някои стари четнически възгледи. Трябва да се отчете и увеличеното лично влияние на стария войвода *Хитов*, изключително активен през този период с посещенията си сред емиграцията в *Румъния*, *Одеса* и пр.

Още през ***март 1873 г.*** за заместник на *Левски* бил определен *Атанас Узунов*, човек с несъмнени качества, интелект и известна практика в *Сливенския окръжен център*, но с недостатъчен като цяло революционен опит. *Узунов* поел енергично своята мисия, но твърде скоро бил заловен. Неговият романтизъм и прибързаност, а и един абсурден малшанс, навлекли на движението т. нар. "*хасковско приключение*". *Узунов* и разкритите комитетски дейци били заточени, с което организацията претърпяла още един удар. През следващия период *БРЦК* правел опити за стягане на редовете, но имал сериозни организационни и финансови проблеми. Възобновеният от *Каравелов* комитетски печатен орган, този път под името *"Независимост"*, едва съществувал, зависим в голяма степен от сръбската парична помощ. През ***август 1874 г.*** в *Букурещ* било свикано ново събрание, което избрало нов състав на *БРЦК* (*Л. Каравелов*, *К. Цанков*, *Т. Пеев* и *Ол. Панов*), главен център за страната станал *Русенският комитет*. Като пореден приемник на *Левски* бил поставен завърналият се от *Русия* *Стефан Стамболов*. Новият главен апостол бил енергичен и, макар да бил твърде млад, за около четири месеца успял да заздрави организацията в *Търновско* и *Тракия*. Скоро обаче полицията влязла в дирите му — през *Цариград* и *Одеса* *Стамболов* бил принуден да се прехвърли в *Букурещ*. Мнението на *Каравелов* и *Иван Адженов*, че "трябва да се възстанови положението от времето на *Левски*, като се избере едно пълновластно лице в *България*" (т. е. нов главен апостол), вече не можело да се наложи.

Гибелта на *Апостола*, разногласията, някои самоволни действия на *П. Хитов*, неясните перспективи — всичко засегнало тежко чувствителната натура на *Караве-*

лов. Той отново заложил на сръбската помощ, като посетил и *Белград*. Вестник "*Независимост*" прекратил съществуването си както поради липса на средства, така и вследствие резервираността на сръбското правителство към политическата му линия (отразена в самото заглавие). *Каравелов* проявил известна склонност към еднолична власт и предявил претенции за извънредни пълномощия, което срещнало твърда съпротива. През ***декември 1874 г.*** *Общото събрание* отхвърлило искането му, макар той да бил преизбран за председател на *БРЦК*, в който влезли *Киряк Цанков*, *Иван Адженов* и *Тома Пантелеев*. Мястото на последния било заето от набиращия авторитет сред емиграцията Каравелов другар *Христо Ботев*. Скоро след това *Каравелов* се отказал от революционната дейност и започнал да издава просветителското сп. "*Знание*".

ХРИСТО БОТЕВ НАЧЕЛО НА РЕВОЛЮЦИОННОТО ДВИЖЕНИЕ. Гениалният поет, публицист и революционер *Христо Ботев* (самият той винаги се е подписвал като *Ботйов*) е роден на ***25 декември 1847 г.*** (ст. ст.) в *Калофер*, в семейството на известния възрожденски учител *Ботьо Петков*. Завършил трикласното училище в родния си град, след което постъпил в *Одеската гимназия*. Две години по-късно прекъснал учението си, оставайки в *Русия* за още три години. През този период от живота си *Ботев* попаднал под влиянието на идеите на руската революционна демокрация, жадно усвоявал писаното от *А. Херцен*, *Н. Чернишевски*, *Н. Добролюбов* и др., руската поезия и идеите на *Бакунин*. При формирането на неговия мироглед влияние оказали идеите на социалистите утописти, схващанията на *Прудон*, връзките му с полски и руски революционери при следването в *Историко-филологическия факултет* на *Одеския университет* за около година.

През ***1866 г.*** *Ботев* станал учител в българското село *Задунаевка* в *Бесарабия*. На следващата година се завърнал в *Калофер*, където за известно време замествал болния си баща, превръщайки се в кумир за местната младеж и рушител на патриархалното спокойствие в подбалканския градец. Това личи ярко в известния случай с чественето на св. св. *Кирил* и *Методий*, когато *Ботев* произнесъл пламенна патриотична реч. Той не можал да се задържи дълго в *Калофер* и през ***ноември 1867 г.*** отишъл в *Букурещ*, търсейки финансова помощ, за да продължи образованието си. Липсата на средства, революционният кипеж в средите на емиграцията, романтичната хъшовска атмосфера кардинално променили неговия живот. *Ботев* изживял четническата треска през ***1868 г.*** (за известно време бил секретар на *Жельо войвода*, чиято чета обаче не могла да премине в *България*), по-късно случаят го събрал със самия *Васил Левски*, с когото прекарал студената и гладна зима на ***1868—1869 г.*** в една запустяла мелница край *Букурещ*. Личността на *Апостола* упражнила върху него силно влияние, но за съжаление пътищата им се разделили. В резултат на много лутания и лишения *Ботев* за около две години бил извън активната революционна емиграция. Учителствал в *Александрия* и *Измаил*, където се сближил със *С. Нечаев* и други руски революционери. През този период от живота си *Ботев* обогатил своите радикални революционни възгледи и написал първите си поетични и публицистични творби.

През ***лятото*** на ***1871 г.*** започнал да издава в. "*Дума на българските емигранти*", на чиито страници пропагандирал революцията и демокрацията, отхвърляйки всякакво съглашателство и реформизъм. Горещ привърженик на *Парижката комуна* и заклет противник на тиранията във всичките ѝ форми, той особено страстно изобличавал турския деспотизъм и руския царизъм. Същевременно *Ботев* продължил идейните си търсения, най-вече под влиянието на утопистките и анархистичните схващания за бъдещото устройство на обществото, за "революция народна и радикален преврат". В статията си "*Народът вчера, днес, утре*" той залага на "особения характер" и "народните начала" в *България*, съхранени в общините, еснафите и други сдружения "без всякаква централизация".

Липсата на средства принуждава *Ботев* да спре в. "*Дума*". В продължение на две години той сътрудничи на Каравеловите "*Свобода*" и "*Независимост*", като отпечатва и няколко броя на сатиричния "*Будилник*". На мястото на "*Независимост*" *Ботев* започва издаването на своя в. "*Знаме*" — новия орган на *БРЦК*. На неговите страници големият революционер и страстен публицист излага най-пълно схващанията си за националната революция, като бичува дуализма, съглашателството и просветителските възгледи. Той остро и невъздържано напада "*Добродетелната дружина*", ратува за самостоятелни действия, необвързани с политиката на *Сърбия*, *Русия* и други външни сили. Като национален идеолог *Ботев* ревностно отстоява българщината в *Дунавска България*, *Тракия* и *Македония* и подлага на язвителна и унищожителна критика надигащия се гръцки и сръбски национализъм. Идеята му за *балканска федерация*, в която са подчертани главно социалните аспекти, обаче не е убедителна. Под влияние на *Прудон*, *Бакунин*, приятеля си *Меделин* и др. той отхвърля държавата (поне в тогавашния ѝ вид) и мечтае за утопична обществена организация на базата на свободните децентрализирани общини. Под въздействието на *Херцен Ботев* критикува язвите на капиталистическия път на развитие, приемайки икономическата изостаналост като предпоставка за изграждането на едно общество на социално равноправие и взаимопомощ. Той обаче не е "комунист" в по-късния смисъл на това понятие, както често се е спекулирало с неговите комунарски разбирания и революционен радикализъм.

От гледна точка на националната революция *Ботев*, а и други негови съмишленици и съвременници, отстъпва от някои основни принципи на *В. Левски* — особено по отношение на подготовката на освободителното въстание. Той призовава към "революция народна, незабавна, отчаяна", разчитайки на някакъв стаен у народа естествен революционен инстинкт, който може да бъде събуден с убедителна пропаганда. Това се дължи до голяма степен на слабото познаване на конкретната обстановка в *България*, характерно и за *Каравелов*, и за други видни дейци в емиграция. Тези схващания дават отражение върху дейността на *БРЦК* през ***1875 г.*** и при обстановката на въстанията през ***1875*** и ***1876 г.***

ПРЕПОРЪЧИТЕЛНА ЛИТЕРАТУРА

Генчев, Н. **Българско възраждане.** С., 1988.
Арнаудов, М. **Любен Каравелов. Живот, дело, епоха.** С., 1972.
Унджиев, Ив. **Васил Левски.** С., 1968.
Генчев, Н. **Васил Левски.** С., 1987.
Тодоров, И. **Символ-верую на българската комуна, Летописи.** 1991, кн. 1, 118—124.
Унджиев, Ив., Цв. Унджиева. **Христо Ботев. Живот и дело.** С., 1975.
История на България, т. IV. БАН. С., 1987, 325—366.
Антонова—Габеров—Павлов. **Български енциклопедичен речник.** В. Търново, GABEROFF, 1999—2000.

АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ ПРЕЗ 1876 г.

Доц. д-р Людмил Спасов, доц. д-р Пламен Павлов

През ***70-те год.*** на ***XIX в.*** в българските земи живеят ок. *6 642 277* човека. От тях ок. *4 095 881* са българи, *671 412* — християни от друга народност и *1 774 884* са мюсюлмани — *975 584* турци и *799 300* от различни народности. Основната част от българското население се занимава със земеделие и скотовъдство и живее по селата. Съотношението между селското и градското население е приблизително *10:1*, докато годишното производство между селското стопанство и промишлеността е *4:1*. След *Кримската война* в българските земи са създадени *11* фабрики с машинно производство и ок. *500* предприятия тип централизирана манифактура. Функционират и безброй средни и дребни занаятчийски дюкяни. Само в *Дунавския вилает* те са ок. *24 500*.

Промените в стопанското развитие се отразяват върху социалната структура на българското общество. То наред с останалите християнски народи в *империята* е носител на новите капиталистически тенденции. На върха на обществената пирамида е групата на едрата търговско-лихварска и промишлена буржоазия, съсредоточена главно в българските колонии извън пределите на нашите земи. Вторият слой на средната буржоазия, градска и селска — джелепи, манифактуристи, земевладелци, собственици на мелници и пр., е в основата на елита на всеки град и по-голямо населено място. Третата социална група е на дребната и средната селска буржоазия — занаятчии, бакали, селски стопани, които макар и да не са организатори на капиталистическо производство, са здраво свързани със стоково-паричните отношения. Найнискостоящата част в българското общество се състои от изполичари, ратаи, аргати, калфи и чираци, хора без собствени средства за съществуване.

Наред със социално-икономическите са налице и необходимите идейнополитически предпоставки за осъществяване на българската национална революция. Българската национална култура окончателно се трансформира от етническа в национална. Формира се интелигенция с модерно национално самосъзнание. Постигнати са забележителни резултати в разработването на революционни планове за действие в условията на криза в *империята* — *Раковски*, и на относително спокойствие — *Левски*.

В международен план настъпват неблагоприятни за *Османската империя* промени. В резултат на австро-пруската (***1866***) и френско-пруската война (***1871***) се разпада *Кримският блок* на *великите сили*, гарантиращи интегритета на *Турция*. През ***юни 1877 г.*** след разходка на австрийския император и унгарски крал *Франц Йосиф* по *Далматинското крайбрежие* в *Херцеговина* избухва въстание. То е последвано от въстание в *Босна* и изостряне на отношенията между *Черна гора* и *Сърбия*, от една страна, и *Турция*, от друга.

При това развитие на събитията последиците от неуспелия през ***есента*** на ***1875 г.*** опит за вдигане на въстание се свеждат до разпадане на намиращия се в криза от ***февруари 1873 г.*** *БРЦК* и създаването на нов ръководен център на освободителното движение.

ГЮРГЕВСКИЯТ “КОМИТЕТ НА АПОСТОЛИТЕ”. На ***30 септември 1875 г.*** *Хр. Ботев* си подава оставка. През ***октомври*** се прави опит за запазването на *БРЦК*, но различията между буржоазнолибералната група — *Драсов*, *Ценович*, и революционната — *Стамболов*, *Н. Обретенов*, се оказват непреодолими. В ***началото*** на ***ноември*** *15—16* революционери, разочаровани от дейността на *БРЦК* в *Букурещ*, полагат основите в *Гюргево* на ново ръководно тяло — *Комитет на апостолите*. *Гюргевският комитет* е в състав: *Ст. Стамболов*, председателстващ заседанията, *Ст. Заимов*, *П. Волов*, *Ил. Драгостинов*, *Г. Икономов*, *Г. Апостолов*, *Хр. Караминков* и *Ив. Димитров*. По това време в *Гюргево* се намират още *Г. Бенковски*, *Ив. Данчов*, *Н. Славков*, *Я. Ангелов* и юнкерите от *Одеското военно училище – Г. Измирлиев* и *Г. Обретенов*.

Комитетът провежда заседанията си тайно от ***11 ноември*** до ***25 декември 1875 г.*** С пълно единодушие участниците в тях решават през ***пролетта*** на ***1876 г.*** да се вдигне въстание. Целта е "вливане в общия антиосмански фронт на *Балканите*" и ескалиране на *Източния въпрос*. Разчита се на разпадане на *Османската империя* под въздействието на напора на *Сърбия*, *Гърция*, *Черна гора* и националноосвободителните движения или на руска военна кампания срещу *Турция*.

Гюргевският комитет разделя българските земи на *5* (според *Н. Обретенов* и *Ст. Заимов*) или *4* (според *Захари Стоянов*) революционни окръга, обхващащи създадената от *Левски* комитетска мрежа. *Първи революционен окръг* с център *В. Търново* включва *Търновско*, *Габровско*, *Севлиевско*, *Троянско* и др. За главен апостол е определен *Стефан Стамболов*, с помощници *Христо Караминков–Бунито* и *Георги Измирлиев–Македончето*. На него му е отредена ръководна роля в подготовката и провеждането на въстанието. *Втори* (*Сливенски*) *окръг* включва *Сливен*, *Ямбол*, *Котел*, *Бургас* и др. За главен апостол е издигнат *Иларион Драгостинов*, с помощници *Георги Обретенов* (военен инструктур) и местният *Стоил войвода*. *Трети окръг* е с център *Враца*. Той трябва да подготви за въстание *Враца*, *Бяла Слатина*, *Оряхово*, *Софийско* и отчасти *Македония*. Ръководството на окръга е поверено на *Стоян Заимов* с помощници *Георги Апостолов*, *Никола Обретенов*, *Никола Славков* (военен инструктор). *Четвърти революционен окръг – Пловдивският*, е оглавен от *Панайот Волов* с помощник *Георги Бенковски*. По-късно там пристигат като помощник-апостоли *Захари Стоянов* и *Георги Икономов*, който първоначално бил определен за апостол в Сливенски окръг. Поради арестуването на *Никола Славков* пропада създаването на *Пети* (*Софийски*) *окръг* със задача за организиране на въстанието в *Македония*.

Правят се различни предложения относно датата за обявяване на въстание – ***Гергьовден, 23 април, 1 май, 11 май,*** празника на св. св. *Кирил* и *Методий*. В крайна сметка този въпрос остава неизяснен, тъй като на сформираните окръзи се отрежда самостоятелна роля в организирането и провеждането на въстанието.

Средствата за постигане на набелязаната цел са провеждането на широкомащабно, продължително по време въстание. За разлика от ***1875 г.***, се планира въстанието да обхване не само *Централния Балкан*, а почти целия *Старопланински масив* – от *Сърбия* до *Черно море*, *Средна гора* и *Родопите*. *Комитетът на апостолите* определя в различните окръзи *24* стратегически точки за съсредоточаване на мирното население, за да бъде предпазено и същевременно включено в борбата. Предвижда се да бъдат опожарени *Одрин*, *Пловдив*, *Пазарджик*, *София*. Не е напълно изоставена и идеята за запалването на *Цариград*. Важно място се отделя на разрушаването на линията *Цариград–Белово* и на превземането на проходите *Траянови врата* и *Арабаконак*. Възприетата тактика не е настъпателна, а отбранителна. По отношение на местното турско население е възприета позицията на зачитане на неговите права, чест и достойнство. След приключването на работата си *Комитетът* в *Гюргево* се саморазпуска. В *Румъния* не остава никакъв координационен център за връзка между емиграцията и апостолите във вътрешността.

ПОДГОТОВКА НА ВЪСТАНИЕТО. В ***началото*** на ***януари 1876 г.*** апостолите преминават замръзналия *Дунав*. С помощта на комитетските дейци в страната те заемат определените им центрове.

В *Търновски революционен окръг* наред със *Стамболов* и неговите помощници пристигат *П. Пармаков* – офицер на руска служба, поп *Харитон Халачев* и др. В подготовката на въстанието активно се включват *Матей Преображенски–Миткалото*, даскал *Бачо Киро* (*Бяла Черква*), *Ст. Пешев* (*Севлиево*), *Ив. Панов* (*Г. Оряхо-*

вица) и др. В *Габрово* е привлечен *Цанко Дюстабанов*, където по-късно от *Влашко* идва *Христо Патрев*. Специална обиколка в района прави, стигайки до с. *Шипка*, *Георги Измирлиев*. Апостолите възстановяват комитетите в окръга. От съображения за сигурност центърът е преместен от *Търново* в *Горна Оряховица*. Полагат се усилия за разгръщане на пропагандна дейност в *Русе* и *Свищов*. В *Североизточна България* — *Шумен*, *Варна*, *Добрич* и др., подготовката се свежда до епизодична агитация на отделни дейци. Апостолите от *Първи революционен окръг* правят опит да установят връзка с одеските българи. Снабдяването с оръжие и боеприпаси е възложено на *Сидер Грънчаров*. За ***25 април*** е насрочено *Общо събрание* на дейците от различните комитети за изработването на план за провеждане на въстанието в *Първи революционен окръг*. В хода на подготовката *Търновският революционен окръг* не успява да се превърне в главен щаб за координиране на действията в цялата страна.

Във *Втори революционен окръг* се разгръща дейност в *Сливен* и околностите му — *Стоил войвода*, в *Ямбол* от *Г. Дражев*, в *Бургас* от *Сава Катрафилов*, загинал по-късно в четата на *Ботев*, в *Карнобат* от *П. Черковски*, *Ил. Драгостинов* и *Г. Обретенов*, но те не успяват да преодолеят съпротивата на местните дейци и да приложат приетия в *Гюргево* план за организиране на въстание. Вместо масово надигане на селата и градовете се налагат четническите действия с изграждането на укрепен лагер в *Балкана*. Това обрича на бездействие комитетите. Почти нищо не е направено и за снабдяването на въстаниците с оръжие.

Във *Врачански окръг Ст. Заимов* и помощниците му възстановяват дейността на незначителна част от комитетите — *Бяла Слатина* начело с *Ф. Симидов*, *Оряхово* с *Ив. Димитров*. Апостолите не успяват да поемат функциите на неизградения *Пети* (*Софийски*) *окръг* за подготовка на въстание в *Македония*. Врачанският комитет осигурява средства за закупуването на оръжие. Също така предоставя и средства за нуждите на другите окръзи. В *Румъния* са купени *500* модерни пушки, с част от които по-късно е въоръжена четата на *Хр. Ботев*. До избухването на въстанието те не са прехвърлени в *България*. Дейността на *Заимов* се изчерпва с изработването на "*Закон за всички въстаници*" и размяната на кореспонденция с някои от апостолите на другите окръзи.

В *Четвърти* (*Пловдивски*) *окръг* е развита най-енергична дейност. Възстановени са *82* селски и *10* градски комитета, като за ръководители са издигани заможни и авторитетни лица — *Т. Каблешков* в *Копривщица*; *В. Петлешков* в *Брацигово*; *П. Горанов* в *Батак*; *П. Бобеков* в *Панагюрище*. През ***февруари 1876 г.*** *Бенковски* възстановява и *тайната полиция* от времето на *Левски*. За разлика от тогава, тя се изгражда не като екзекутивна сила на комитетите, а като орган на изпълнителна власт, контролиращ и стоящ над тях. *Бенковски* формира и въстаническа армия върху принципа на единоначалието с хилядници, петстотници, стотници, петдесетници. Създава се и *Привременно правителство*. Свиква се революционен *Парламент*, с една дума създават се най-важните органи на властта. Успоредно с това той възстановява символите и ритуалите на някогашната българска държава. По негово нареждане са изработени държавен печат и държавно знаме, което на специален церемониал е тържествено осветено. Все с цел да внушава на масите доверие в силата на властта *Бенковски* въвежда и присъщите за всяко организирано в държава общество "йерархия" и обществена дистанция. Изработва *Правилник*, в който означава "титлите и думите", с които трябва да се назовават и поздравяват по-първите лица. В подготовката на въстанието е въвлечена и *Българската църква*. Посредством Попгруйовата молитва "*Верую в единного хъша Балканского*" и математически доказаното предсказание на рилския калугер *Полиевкт*, че "Турция ке падне в ***лето 1876 г.***" се дава ново, бунтовническо направление за християнската вяра на българите.

Посредством изграждането на най-важните органи на властта *Бенковски* превръща действителната власт на султана в сянка и еснафското примирение на българите в революционно напрежение. "Цяла *България* повярва — пише *Константин Величков*, — че тя ще диктува волята си и на *Турция*, и на *Европа*. В тая вяра, която трая един миг, но която бе сюблимна, е цялата история на въстанието от ***1876 г.***".

От ***14*** до ***16 април*** в местността *Оборище* се провежда *Народно събрание*. В него участват *75* делегати от *60* селища на окръга. Събранието след спорове предоставя извънредни пълномощия на апостолите. Съставена е *Комисия* начело с *Васил Петлешков* за изработване на *Устав* и *Оперативен план* за водене на въоръжената борба. Предвижда се изграждането на *12* укрепени въстанически центъра — *Калофер*, *Копривщица*, *Панагюрище*, *Батак*, *Брацигово*, *Еледжик*, *Петрич* и т. н., в които да бъдат събрани мирното население и въстаническите сили. В съставения от *Комисията Протокол* изрично се посочва, че големите центрове *Пловдив*, *София* и *Пазарджик* трябва да бъдат нападнати, а *Цариград* и *Одрин* — опожарени. *Комисията* изработва и *Прокламация* — възвание към българския народ. Участниците в събранието решават въстанието да бъде обявено на ***1 май***. В развоя на събитията настъпва неочакван обрат.

Българската емиграция в *Румъния*, *Южна Русия*, *Сърбия* остава до голяма степен изолирана от подготовката на въстанието. През ***пролетта*** на ***1876 г.*** помощ в прикрита форма на въстаниците оказва *Одеското българско настоятелство*. В *Румъния* групата на *Ботев* и среди от *Българското човеколюбиво настоятелство* се споразумяват за организирането на обща въстаническа чета. За нея са изразходвани *11 700* франка, като най-значителните суми са осигурени от кишиневските българи — *5 000* франка, *Мито Цветков* от *Враца* — *4 000* франка и крайовските българи — *3 400* франка.

ИЗБУХВАНЕ И ХОД НА ВЪСТАНИЕТО. Трескавата подготовка за въстание без съмнение правела впечатление както на местното мюсюлманско население, така и на властите. Сигурна информация за намеренията на апостолите обаче те получили едва след събранието в *Оборище* от участник в него — *Ненко Терзийски* от с. *Балдево* (дн. *Росен*), *Татар-Пазарджишко*. За да бъде пресечено движението още в зародиш, от *Пазарджик* в *Копривщица* и *Панагюрище* били изпратени жандармерийски отделения, които да арестуват подстрекателите. Когато бил направен опит да бъде заловен *Т. Каблешков*, копривщенските дейци нападнали и прогонили с оръжие турските полицаи. Убит бил мюдюринът и била установена революционна власт. Под звъна на черковните камбани и гърмежа на пушките *Каблешков* изпратил в *Панагюрище* своето знаменито "*Кърваво писмо*". Още следобеда на същия ден — ***20 април 1876 г.***, съобразно решението от *Оборище* за избягване на провал *Бенковски* преждевременно обявил началото на българското въстание. Това избързване с десетина дни (смятало се бунтът да бъде обявен на ***1*** или ***11 май***, но въпросът не бил окончателно съгласуван с другите три окръга) изненадало голямата част от комитетите, но то било наложено от обективните обстоятелства. Предателството заплашвало с крах цялата грижливо изградена революционна организация, както и психологическата подготвеност на народа за решителни действия.

След обявяването на въстанието властта в *Панагюрище* била поверена на *Военен съвет* (или *Временно правителство*) начело с *П. Бобеков*. За военен комендант на града бил определен *Ив. Соколов* от *Пазарджик*, който имал известен военен опит. За по-добро ръководство на действията апостолите разделили окръга на два района. *Волов* и *Икономов* заминали за североизточния (*Копривщица, Клисура, Карловско*), докато в западния останал да действа *Бенковски*. Той създал своята кавалерийска *Хвърковата чета*, достигаща ок. *200* човека, с която вдигнал на въстание селата *Мечка, Поибрене, Мухово* и др., а на ***22 април*** се завърнал в *Панагюрище*, където тържествено било осветено въстаническото знаме и била обявена българската свобода. Знамето било ушито и носено от учителката *Райна поп Георгиева (Райна Княгиня)*. Веднага след това *Бенковски* потеглил на помощ на въстаническия лагер край с. *Петрич*, където помогнал за отблъскването на появилия се башибозушки отряд. На ***25 април*** той посетил лагера на връх *Еледжик* в *Ихтиманска Средна гора*, където се били събрали околните села. Начело на командването бил богатият селянин *Гене Телийски*, наричан в турски документи *Тели паша* заради своя военен талант. *Хвър-*

коватата чета стигнала до гара *Белово*, където била посрещната възторжено от населението и железопътните работници — българи и черногорци. Някои от тях се присъединили към четата, която през *Ветрен* и *Еледжик* потеглила обратно за заплашеното от турците *Панагюрище*. Обявеното в *Белово* въстание било потушено веднага от пристигналите турски чети.

До този момент, ако се изключи разгромът на въстаниците в с. *Стрелча*, движението се развивало по възходяща линия. Още от самото му начало обаче срещу българите се изправил многоброен, добре въоръжен противник. На първо време това били главно башибозушки (нередовни) групи от цяла *Южна България, Одринско* и *Бургаско*. На мюсюлманите било раздадено още оръжие от държавните складове, а молли и ходжи ги призовавали към яростна разправа с "неверниците". Към района на въстанието правителството изпратило и редовни части и запасняци (редифи) от *Ниш, Одрин* и *Цариград*. В общи линии срещу *8—10 000* лошо въоръжени и разпокъсани въстанически сили се съсредоточили към *80 000* башибозуци и *10*-хилядна редовна армия, снабдена с най-модерно оръжие и артилерия.

Падането на *Стрелча* било опасен пробив в сърцето на въстаналия район. Така още в първите дни било заплашено и самото *Панагюрище* — центърът на подетата борба. На ***26 април*** била превзета *Клисура*, а междувременно турците заели *Карлово* и осуетили вдигането на част от окръга. След ожесточена съпротива бил разгромен лагерът на *Еледжик*, където били зверски избити почти всички намиращи се там мъже, жени и деца. На ***30 април***, след четиридневни боеве, паднала въстаническата столица *Панагюрище*. Градът бил превзет и опожарен от редовните части на *Хафъс паша*, което обаче не променило варварския характер на наказателните действия. Същият ден угаснало и огнището на бунта — *Копривщица*, която била спасена с цената на голям откуп. Отделни въоръжени групи от *Панагюрище, Копривщица* и селата успели да се изтеглят към *Балкана*. Жени и деца потърсили спасение в околните гори. В най-критичните дни, след ***27 април***, въстаниците били затруднени и от неочаквания дъжд и сняг. Влагата правела примитивните им оръжия неизползваеми, а барутът се превръщал в каша. Не оправдала надеждите и "черешовата артилерия" — опитът с един от топовете в *Клисура* е описан много сполучливо и вълнуващо от *Иван Вазов* в романа "*Под игото*".

Действията по десния бряг на *Марица* също не взели очакваните размери. *Пловдив* и *Пазарджик* не въстанали по обясними причини. Опит да бъде запален *Пловдив* направили двама човека, единият от които е *Кочо Честименски* (преди заминаването му за *Перущица*), но пожарът веднага бил изгасен. *Пещера* отказала да въстане с прилежащия ѝ район. Вдигналите се на борба десетина села образували три бунтовнически гнезда (*Перущица, Батак* и *Брацигово*), които обаче нямали общо ръководство. Под командването на *В. Петлешков Брацигово* било превърнато в укрепен лагер с добре организирана отбрана от ок. *500* въстаници, някои от които обаче нямали оръжие. Направени били и няколко черешови топчета. Стрелбата на турската артилерия обезкуражила бунтовниците, които сложили оръжие. Наказани били само водачите на бунта, като с особени мъчения бил умъртвен *В. Петлешков*.

Връх на героичната саможертва в *Априлската епопея* била съпротивата на *Перущица*. Под ръководството на *П. Бонев, Сп. Гинов*, братя *Тилеви* и *Кочо Честименски* била организирана мощна отбрана, включваща и една табия (редут). След като били отблъснати няколко черкезки и башибозушки атаки, срещу градчето се насочила редовната войска на *Рашид паша* от *Пловдив*. Под прикритието на артилерийски обстрел турците проникнали в града, а част от въстаниците и семействата им се затворили в църквата. Храмът бил атакуван от башибозуците, които успели да го подпалят. Тогава *К. Честименски* и *Сп. Гинов* убили своите жени и деца и сложили край на живота си, а примерът им бил последван от други перущенци. Градът бил разорен, а населението му било изтребено или се разбягало.

Трагична била съдбата и на *Батак*, който след кратка съпротива бил предаден от местните чорбаджии. Местният водач *П. Горанов* и неговите хора били принудени да напуснат града. На ***4 май*** шайките на родопския деребей *Ахмед ага Барутанлията* подложили мирното население на нечувана сеч. В училището и из целия град били изклани ок. *5 000* българи. *Батак* представлявал страшна гледка, която, описана от известния американски журналист *Дж. Макгахан*, възмутила цялата европейска общественост.

В началото на ***май*** въстанието в *Четвърти окръг* било жестоко смазано. С малка група *Бенковски* се оттеглил към *Балкана*. Когато от връх *Лисец* апостолът погледнал към разореното *Панагюрище,* по думите на *З. Стоянов* той възкликнал: "Моята цел е постигната вече. В сърцето на тирана аз отворих такава люта рана, която никога няма да оздравей". На ***12 май*** в *Тетевенския Балкан*, в местността *Костина, Бенковски* паднал убит из засада поради предателство. *Т. Каблешков* начело на друга група бил заловен и се самоубил в затвора, а *Волов* и *Икономов* се удавили в *Янтра* край гр. *Бяла, Русенско,* когато на път за *Румъния* били гонени от потеря. *З. Стоянов*, който единствен от придружителите на *Бенковски* успял да се спаси, също бил предаден и започнал своята одисея по различните затвори, описана по неповторим начин в "*Записките*".

От другите окръзи активно се включил в борбата единствено *Търновският*. Там обаче революционната пропаганда не била проникнала така дълбоко, както в *Средногорието*, и не довела населението до онзи невероятен екстаз, познат в *Панагюрище* и в неговия окръг, който превърнал в герои и мъченици дори жените и децата. "*Кървавото писмо*" пристигнало в щаба в *Горна Оряховица* едва на ***25 април***, когато турските власти били взели предохранителни мерки. Окръжното събрание, което трябвало да бъде свикано в самата *Г. Оряховица,* било осуетено. Това попречило да бъде приет общ план за действие, а ръководни центрове като *Г. Оряховица* и *Севлиево* били парализирани в навечерието на въстанието, когато били арестувани *Г. Измирлиев. Ив. Панов, Ст. Пешев* и др.

Въстаническата борба се изразила главно в четнически действия, останали без обща координация. В селата *Мусина, Бяла Черква, Михалци* и др. била формирана чета от ок. *200* човека под командата на воеводата *Поп Харитон* и военния командир *П. Пармаков* с щаб от *16* съветници, между които учителите *Бачо Киро, Тодор Лефтеров* и апостола *Хр. Караминков*. След еднодневен поход на ***29 април*** четата се укрепила в *Дряновския манастир*, където в продължение на *9* дни отблъсквала натиска на *10*-хилядната армия на *Фазлъ паша*. Внезапният пожар, който взривил част от боеприпасите и ослепил воеводата, не разколебал бунтовниците. Те категорично отказали да се предадат. Мнозина загинали, а една група под командата на *Пармаков*, в която бил и *Бачо Киро* пробила обръча. Тези храбри българи обаче не успели да се опазят от предателство и били заловени, осъдени и обесени. Както е известно, преди екзекуцията *Бачо Киро* произнесъл блестяща стихотворна реч на турски език, с която изразил своята несломима вяра в българското освобождение.

В *Габрово* била създадена чета от *219* човека, предвождана от младия, високоинтелигентен търговец *Цанко Дюстабанов*. Тя вдигнала на въстание селата *Кръвеник, Батошево* и *Ново село*. Местните хора масово се включили в борбата, но за съжаление оръжието им било крайно недостатъчно. Така например в *Ново село* от *480* въстаници били въоръжени едва *40—50*. След сражения, продължили повече от седмица, независимо от доброто ръководство на местни дейци като *дядо Фильо*, на дошлия в *Кръвеник* от *Севлиево Йонко Карагьозов* това огнище на въстанието било унищожено. Трите села били завладени и разорени от башибозушките шайки. *Дюстабанов* успял да се оттегли с част от четата си в планината, където след няколко сражения тя била разпръсната. Редица въстаници, между които и *дядо Фильо*, били убити, а други — пленени и отведени в *Търново*. Сред последните били *Цанко Дюстабанов* и *Йонко Карагьозов*, впоследствие осъдени и обесени.

Освен в *Габрово* чета от ок. *120* човека била сформирана и в *Трявна* под водачеството на *Христо Патрев*, която скоро била разбита от турските потери. Решение за въстание взел и *Троянският революционен комитет*, което обаче не било осъществено поради мудността на местните дейци и нахлулите в града и района башибозушки отряди. Властта разкрила намеренията на комитета и извършила арести. Въобще в нито един от градовете на *Търновския окръг* не била установена революционна власт, което попречило на размаха на въстанието. До известна степен всичко това се дължало на екстрените мерки на турските власти предвид преждевременно избухване на въстанието в *Панагюрския революционен окръг.*

В *Сливенския революционен окръг* движението било значително по-слабо и ограничено. Когато се получила вестта за избухналото въстание, отново се появили разногласия, а вдигането на бунта било отложено с няколко дни. Турските власти обаче взели бързи мерки и успели да обезвредят комитета в *Сливен*, като арестували и неговия председател *Нено Господинов*. Апостолите *Ил. Драгостинов* и *Г. Обретенов* заминали в четническия лагер на воеводата *Стоил*, с когото решили да образуват чета. Тя трябвало да стане ядро на въстаническата акция. Към тях се присъединили и малка група от ямболски дейци начело с *Георги Дражев*. Четата потеглила към селата *Нейково* и *Жеравна*, където към нея се присъединили още хора, но не надхвърлила *70* човека. В ***началото*** на ***май*** бунтовниците имали няколко сражения с далеч превъзхождащ ги противник. Край с. *Нейково* паднали убити *Обретенов* и *Драгостинов*, а четата била разпокъсана на малки групи. По-късно бил заловен и зверски убит и *Стоил*. Въпреки незначителните мащаби на бунта населението на *Сливенския окръг* било подложено на издевателства, връхна точка в които бил разгромът на мирното село *Бояджик, Ямболско.* Набедено за “комитаджийско”, на ***11 май*** селото било нападнато от силите на *Шевкет паша* с конница и артилерия, като били избити към *2 000* човека. На гонения били подложени българите в *Ямболско, Сливенско* и дори в отдалечени райони като *Лозенградския*.

Въпреки опитите на *Ст. Заимов* да вдигне въстание на ***11*** и ***18 май*** врачани и комитите в окръга останали пасивни. И двата пъти събралите се заговорници се разотивали поради липсата на оръжие и ясен план за действие, а главният апостол проявил колебливост и малодушие. Междувременно обстановката станала неблагоприятна, тъй като в района започнали да пристигат турски войски за подсилване на границата със *Сърбия*.

Априлската епопея имала известен отзвук и в *Македония*, главно в *Пиянечко.* По различни пътища местните българи научили за готвещото се въстание. През ***май 1876 г.*** било вдигнато т. нар. *Разловско въстание*, ръководено от *Димитър поп Георгиев–Беровски*. Била формирана чета от ок. *40* човека, която действала в продължение на няколко месеца в един широк периметър — *Мелник* и *Струмица* до *Осоговската планина*. И там турските власти потушили българското освободително движение.

Най-ярката проява на българската емиграция в подкрепа на *Априлското въстание* е походът на *Ботевата чета*. Големият революционер се включил в подготовката на четата, организирана от *Н. Обретенов, Г. Апостолов* и др., главно врачански дейци. След отказа на *П. Хитов* и *Филип Тотю*, на които било предлагано воеводското място, с тази задача се заел *Ботев*. Той развил енергична дейност за събиране на хора и оръжие, като междувременно отпечатал и един брой на своя последен вестник “*Нова България*”. Била създадена чета от ок. *200* човека с воевода *Ботев*, военен командир офицерът *Никола Войновски* и знаменосец *Никола Симов–Курото.* Подобно на четата на *Хаджи Димитър* и *Стефан Караджа* и *Ботевата* включвала плеяда от ярки революционни дейци — *Н. Обретенов, Иваница Данчов, поп Сава Катрафилов, Г. Апостолов* и др. Събрани по крайдунавските пристанища, преоблечени като градинари и търговци, четниците овладели австрийският параход “*Радецки*” и на ***17 май*** дебаркирали край *Козлодуй*. Без бавене четата се отправила към центъра на *Четвърти окръг — Враца*. Опитите да бъде увлечено местното българско население обаче останали без успех — към четата се присъединили само двама човека... На ***18 май*** бил воден тежък бой с многобройни черкезки и други башибозушки части на *Милин камък*, където загинали към *30* четници, включително и знаменосецът. На ***19 май*** четата се отправила към *Веслец*, след което заела връх *Вола* над *Враца*. Въпреки очакванията и изпратените във *Враца* вестоносци от града се задали не обещаваните от *Ст. Заимов* въстаници, а нови турски потери. Не пристигнали на определеното място и обещаните *200* човека от селата *Горна* и *Долна Кремена*. На ***20 май*** била водена тежка битка с башибозуци и редовни армейски части. По същото време във *Враца* започнали масови арести и паднали убити. Привечер на ***20 май*** (***2 юни н.ст.***) на югоизточния склон на рида *Камарата*, където щабът на четата обсъждал положението, *Ботев* паднал пронизан от турски куршум. Единственият останал жив свидетел на *Ботевата смърт* е *Н. Обретенов*, а около обстоятелствата ѝ и до днес няма пълна яснота.

Гибелта на *Хр. Ботев* разстроила оределите, останали почти без храна и с малко боеприпаси, изтощени от умора и напрежение четници. Те се разделили на няколко групи и почти напълно били изловени или избити от потерите. Паднал убит и храбрият *Войновски*, който с част от четата смятал да настъпи към *Тракия* с надеждата, че въстанието продължава. Героизмът на четниците бил съпътстван от низ черни предателства от невежи и оскотели български селяни.

На ***16 май*** едновременно с *Ботев* начело на малка чета край *Тутракан* преминал воеводата *Таньо Стоянов* от *Сливен*. Четата имала за цел да се присъедини към въстаниците от *Втори окръг*, но след няколко сражения била почти напълно унищожена край с. *Априлово, Търговищко*. Проектираните още няколко чети, една от които трябвало да премине *Дунав* край *Русе*, не могли да бъдат организирани, а повечето от записалите се в тях българи се отправили към *Сърбия*. Там, организирани в *4* големи чети, те взели участие в избухналата през ***юли*** сръбско-турска война. Последни отблясъци на *Априлската епопея* са действията на четата на *Тодор Велков*, проникнала през ***юни*** към *Ново село* и *Брегово, Видинско*, и на четата на *Сидер Грънчаров* от *Г. Оряховица*, окончателно унищожена от турците през ***юли 1876 г.*** в подножието на връх *Мургаш*.

Подготвено и осъществено през *Ботевия период* от развитието на българското освободително движение, *Априлското въстание* е най-масовата революционна изява до *Освобождението* — връхната точка на българската буржоазнодемократична и националноосвободителна революция. Негова основна движеща сила са средната и дребната градска и селска буржоазия — занаятчии, селскостопански собственици, търговци, и народната интелигенция — учители, свещеници и пр., свързани здраво с всички слоеве на българското общество.

АПРИЛСКАТА ЕПОПЕЯ В ИСТОРИЧЕСКАТА СЪДБА НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД. Мненията за причините, довели до разгрома на *Априлското въстание,* са различни, нерядко едностранчиви и субективни. Тежки обвинения са отправяни към организаторите на въстанието, към българските чорбаджии и “предателската едра буржоазия”, понякога и към целия български народ... Изтъкват се различните слабости и грешки в организацията, акцентува се върху липсата на оръжие и боен опит и пр. Някои от тези наблюдения са верни, а отстъплението от революционната теория на *Васил Левски* наистина заслужава сериозна критика. Важен фактор за неуспешния финал на българското националноосвободително движение през *Възраждането* е конкретната неблагоприятна външнополитическа обстановка, слабата известност на българската освободителна клауза, мястото на *България* в европейската геополитика и т. н. За разлика от *Гърция* и *Сърбия* в часа на тяхното освобождение, през ***1876 г.*** *България* не разполагала нито с широки международни контакти, нито с мощен покровител. И все пак, както основателно отбелязва *Н. Генчев*, истинските причини за неуспеха на борбата за политическо освобождение произтичат от цялото развитие на българското възрожденско общество с неговите качества и недостатъци, преди всичко от слабостта и недостатъчната зрелост на българската национална буржоазия. Макар тази водеща социална сила, противно на доктринерските твърдения в миналото, да положила сериозни усилия за осъществяването на грандиозната историческа задача (почти всички големи дейци на *Априлското въстание* произлизат от нейните среди), тя не можела да преодолее липсата на консолидация на българската нация, психологическите наслоения от петвековното робство, липсата на общобългарски стопански и духовен център и т. н.

Въпреки всичко *Априлското въстание* като "модерна революция" представлява историческо постижение на българския народ. Именно то показало на света, а и на самите българи, несъвместимостта между стремежите на младата българска нация и ретроградността на империята на турските султани, като проправило пътя към *Освободителната война* през ***1877—1878 година***.

ЕВРОПЕЙСКАТА ОБЩЕСТВЕНОСТ В ЗАЩИТА НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД. *Априлското въстание* завършило с катастрофа за българите, но същевременно било тяхна морална победа над азиатската султанска държава. Кървавата трагедия, в която загинали над *30 000* българи, а *200* селища били разорени и изпепелени, предизвикала мощна вълна от протести сред европейската и световната общественост. За първи път в своята нова история българският народ привлякъл и обсебил вниманието на цивилизования свят. През ***1876—1877 г.*** в *200* еврейски вестника са отпечатани над *3 000* статии в защита на българското въстание. Дописката на *Е. Пиърс* от ***23 юни 1876 г.*** в "*Дейли Нюз*" има ефекта на журналистическа борба. Той оправдава исторически въстаниците и изнася факти за турските зверства.

Със своите гневни репортажи, отпечатани в английския вестник "*Дейли Нюз*" и подети от целия европейски печат, американският журналист *Дж. Макгахан* изнесъл потресаващи факти за зверствата в *Батак* и бунтовна *Тракия*. За страшните кръвопролития в *България* донасяли руските, френските и други консули и посланици, мисионери, инженери на работа в *Турция* и пр.

Във *Франция* движението в защита на българите включвало видни интелектуалци, между които журналистът *Жан дьо Вестин* и великият френски писател *Виктор Юго*, който писал, че "... трябва да се сложи край на империите, които убиват!". В *Англия* подкрепящото *Турция* правителство на *Дизраели* било подложено на остри критики, а лидерът на опозицията *Гладстон* издал брошурата "*Българските ужаси и Източният въпрос*". Антитурски демонстрации били проведени и в борещата се за своята независимост *Ирландия*, чийто народ изразил своето съчувствие към българите. В английското движение в защита на българите се включил и великият учен *Чарлз Дарвин*. Такова движение се разгърнало и в *Италия* под патронажа на самия *Дж. Гарибалди*, който изразявал съжалението си, че не може сам да се включи в редовете на борците за освобождението на *България*. В *Австро-Унгария*, особено във влизащата в състава ѝ *Чехия*, българската кауза намерила горещи поддръжници в лицето на историка *К. Иречек*, поета *Святоплук Чех* и мн. др. Спонтанни митинги в подкрепа на братята славяни — българите, се състояли в много чешки градове. Погромите в *България* били осъдени и в *Германия*, те били в центъра на вниманието на най-големите немски вестници, където можело да се прочете, че "... доскоро забравени, днес българите заемат своето място в *Източния въпрос*". Съчувствие към българския народ изразил дори канцлерът *Бисмарк*, но не и комунистическите водачи *Маркс* и *Енгелс*, които виждали в негово лице един прост придатък на омразната им *Русия*... В едно писмо на *Енгелс* дори срещаме язвителното подмятане "храбрите българи".

Априлската епопея развълнувала особено силно руската демократична общественост, която издигнала глас царското правителство веднага да се заеме с решаването на българския въпрос по дипломатически и военен път. В защита на българския народ се изявили най-изтъкнатите представители на руската култура — *Лев Толстой, Фьодор Достоевски, Иван Тургенев,* художникът *Верещагин,* учените *Менделеев, Сеченов* и много други. Засилили своята дейност славянските комитети в *Москва*, *Санкт Петербург* и в други руски градове. Започнало масово движение за събиране на помощи за жертвите на турските издевателства, в които се включило активно *Одес-*

кото българско настоятелство.

Широкото движение в защита на българите принудило европейската дипломация да започне анкета по българските събития. Инициативата била на *Англия*, а в създадената анкетна комисия се изявили най-активно американците *Макгахан* и *Скайлър*, русинът княз *Церетелев* (консул в *Пловдив*) и французинът *Дьо Вестин*. Интересът към *Източния въпрос* се изострил и вследствие на избухналия конфликт в *Сърбия* и *Черна гора* с *Турция*, както и на младотурския преврат на *Мидхат паша* (***30 май 1876***). Последният акт целял да убеди европейската общественост, че *Турция* поема пътя на либерализма и реформите.

През ***август 1876 г.*** български първенци съставили меморандум до шестте *велики сили*, който бил връчен на техните правителства от делегация в състав *Марко Балабанов* и *Драган Цанков*. От името на българския народ двамата предосвобожденски дипломати изразили молба за гаранции за защита, вкл. за самоуправление и пълна автономия.

Под егидата на *Русия* започнала масирана дипломатическа офанзива, която била ускорена от руско-австрийската среща на най-високо равнище в *Райхщат*. Осигурил си неутралитета на *Франц Йосиф*, *Александър II* развивал идеята за създаване на български автономни области в рамките на *Турската империя*. Това не отговаряло на интересите на английската политика, но под натиска на английската и световната общественост *Дизраели* поискал от новото турско правителство да накаже виновниците за погромите в *България*. Подобно решение обаче не спечелило популярност, което дало възможност на *Русия* да продължи своята дипломатическа инициатива. Така се стигнало до *Цариградската посланическа конференция* (***края*** на ***1876 — началото*** на ***1877***), където се оформило решението българските земи (*Мизия, Тракия* и *Македония*, но без *Беломорието* и някои други райони) да бъдат обособени в две автономни области с центрове *Търново* и *София*. Турското правителство, което следяло внимателно раздорите между *великите сили*, отхвърлило този проект. Единствено възможното решение на българския въпрос останала войната.

ПРЕПОРЪЧИТЕЛНА ЛИТЕРАТУРА

Априлско въстание 1876 г. (Сб. документи под ред. на Ал. Бурмов). С., 1954—1956, т. 1—3.

Стоянов, З. **Записки по българските въстания.** С., 1976.

Обретенов, Н. **Спомени по българските въстания.** С., 1983.

Страшимиров, Д. **История на Априлското въстание.** Пловдив, 1907, т. 1—3; С., 1997.

Косев, К., Н. Жечев, Д. Дойнов. **История на Априлското въстание (1876).** С., 1976.

Генчев, Н. **Българско възраждане.** С., 1981, 300—320.

История на България. С., 1987, т. VI, 361—412.

Дойнов, Д. **Гюргевският революционен комитет.** С., 1986.

Антонова—Габеров—Павлов. **Български енциклопедичен речник.** В. Търново, GABEROFF, 1999—2000.

РУСКО-ТУРСКА ВОЙНА 1877-1878 г. И ОСВОБОЖДЕНИЕТО НА БЪЛГАРИЯ

Д-р Иван Лазаров

ИЗТОЧНАТА КРИЗА. Националноосвободителните движения на християнските балкански народи навлезли в решителен етап през ***70-те год.*** на ***XIX в.*** През ***лятото*** на ***1875 г.*** пламнало въстание в *Херцеговина*. Оттам борбата се разпространила и в *Босна*. През ***септември*** се надигнали селяните в *България* (т. нар. *Старозагорско въстание*). През следващата ***1876 г.*** *Източната криза* придобила още по-драматични очертания. През ***април*** наченало мощно въстание на българския народ, а скоро след това избухнала *сръбско-турска война* с участието на *Черна гора*.

Кървавото потушаване на *Априлското въстание* и невероятните жестокости, на които бил подложен българският народ, имали силен обществен отзвук в редица европейски страни. Въпреки многобройните анкетни комисии и изнесените ужасяващи данни за националния геноцид нежеланието да се поемат по-трайни политически ангажименти на *Балканите* било твърде силно у *великите сили*. "*Европейският концерт*", т. е. *Англия*, *Франция*, *Австро-Унгария*, новообединена *Германия* и *Русия* декларирали желанието си за мирно уреждане на проблемите, но не предприемали никакви по-конкретни стъпки. Всяка от страните се стремяла да пречи на която и да е от останалите при прокарване на нейното влияние в *Османската империя*, но нито една от тях не желаела да поеме трайни ангажименти спрямо поробените народи. В тази обстановка на взаимно недоверие *Русия* съзряла възможности за ревизиране на унизителния за нея *Парижки мирен договор* от ***1856 г.***, който ограничавал намесата ѝ в решаването на *Източния въпрос*. Повод за това бил намерен в благоприятния общоевропейски отзвук по отношение на българския проблем, както и в очертаващото се военно поражение на *Сърбия*.

На ***8 юли 1876 г.*** в *Райхщат* (дн. *Закупи*, *Чехия*) се състояла среща между руският император *Александър II* и австроунгарския император *Франц Йосиф*. По настояване на *Русия* двете страни се съгласили, че териториалната цялост на *Сърбия* трябва да бъде гарантирана, дори и тя да претърпи пълно военно поражение във войната срещу *Турция*. В изработените документи се предвиждало да се търси независимост за *България*, *Румъния* и *Албания*, а при невъзможност за това *България* и *Албания* оставали в *Османската империя*, но със статут на автономни провинции.

През ***август*** станали две важни събития, дали нова насока на *Източната криза*. Край *Крушевац* сръбските войски били разбити от турците, които се подготвяли да атакуват *Белград*. Сръбското поражение било и руско, затова *Русия* с ултимативен тон поискала от *Турция* преустановяване на настъплението. Тази стъпка ангажирала *Русия* пряко и тя вече нямала път назад.

Същевременно на ***31 август*** бил извършен преврат в *Цариград*. Султан *Абдулазис* бил убит, а мястото му било заето от *Абдулхамид II*. Фактическото управление на държавата преминало в ръцете на извършителите на преврата — *младотурците*, водени от реформатора *Мидхат паша*. Той станал велик везир. *Мидхат паша* възнамерявал да модернизира прогнилата империя, да въведе по европейски образец светско управление на конституционна основа и така да възроди старата мощ на османлиите. Затова той декларирал, че е готов да седне на масата за дипломатически преговори и да потърси разрешение на проблемите с всички *велики сили*, включително *Русия*.

Идеята за международна конференция активизирала и българската политическа емиграция. Една от най-влиятелните политически организации (*Българско централно благотворително дружество*) изработила "*Политическа програма*" и "*Мемоар*" за решаване на българския въпрос. В *Програмата* се настоявало за възстановяване на българската държава и нейните естествени етнически и исторически граници — *Мизия*, *Тракия* и *Македония*. Намеренията на *великите сили* обаче били други. *Великобритания* изобщо не възнамерявала да се разчленява *Османската империя*. Тя предварително приела, че за *Босна*, *Херцеговина* и *България* е възможна само административна автономия. На предварителните консултации между руския и английския представител в *Цариград* бил обсъждан вариант, при който се възприемала идеята за разделяне на българските земи и нация на две части с разграничителна линия по *Стара планина*. Британската позиция обаче била категорична — автономия може да се дава само дотолкова, доколкото не се нарушава целостта на *Турция*. В такава обстановка на взаимно недоверие и егоистични кроежи на ***11 декември 1876 г.*** в *Цариград* започнали предварителните консултации между *великите сили* за уреждане на *Източния въпрос*. За десет дни бил изработен проект, който формално удовлетворявал интересите на всички страни. *Сърбия* запазвала териториите си с незначителни поправки, *Черна гора* получавала известни териториални компенсации, *Босна* и *Херцеговина* получавали административно самоуправление. За *България* решението било най-неблагоприятно. Проектът предвиждал разделяне на българските земи на две части — *Източна област* с център *Търново* и *Западна* с център *София*. Положителното в този план било, че предвиденият административен обхват на областите съвпадал приблизително с границите на *Българската екзархия*, т. е. с естествените етнически граници на нацията. Порочното обаче също било налице — по принцип се възприемала идеята за разделяне на *България*, т. е. възприемала се постановката да не се създава силна славянска държава в центъра на *Балканския полуостров*, за да не се наруши статуквото в полза на някоя от европейските *велики сили*.

На ***21 декември 1876 г.*** проектът бил връчен на турското правителство. На ***23 декември*** *Посланическата конференция* на *великите сили — Великобритания*, *Германия*, *Австро-Унгария*, *Франция* и *Италия* — започнала. В същият ден *младотурците* обявили *Конституция* с либерална насоченост, въвеждане на парламентарен режим, ограничени пълномощия на монархията, равноправие на всички народи и други свободи в европейски дух. С тази стъпка *Турция* заявявала, че конференцията за разрешаване на вътрешните ѝ проблеми не е необходима. Така *конференцията* пропаднала, преди да е започнала същинската ѝ работа. А в руските правителствени кръгове убеждението, че войната с *Турция* е неизбежна, все повече укрепвало. *Русия* разбрала, че *Великобритания* е в основата на турската неотстъпчивост и се убедила, че нито една от *великите сили* не желае установяване на руско влияние по бреговете на *Босфора*. Затова *Русия* тръгнала по пътя на сепаративните договорености за задоволяване на собствените си политически амбиции.

ПОДГОТОВКА НА РУСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА. През ***януари—март 1877 г.*** *Русия* подписала две конвенции с *Австро-Унгария*. Тя признавала на *Хабсбургите* правото да анексират *Босна* и *Херцеговина* срещу благосклонен неутралитет във войната с *Турция*. *Русия* също направила отстъпки, но в разрез с бъдещето на българската нация — тя се съгласила по принцип да не създава голяма държава на *Балканите*. Като компенсация *Австро-Унгария* пък приемала *Русия* да завземе *Южна Бесарабия*.

Разтревожена от нарастването на руската активност, *Великобритания* подтикнала европейските сили отново да окажат натиск върху *Турция* за спазване на обещаните реформи. *Високата порта* имала собствени илюзии и не се съгласила с европейските предложения. Това разчистило пътя на *Русия* към прилагане на военна сила при сравнително неутрално безучастие на *великите сили* и особено на *Великобритания*. Пък и британското правителство се надявало, че *Русия* ще се ограничи само с военна демонстрация. Намеренията на император *Александър II* обаче били други. Той действително смятал да воюва.

При непосредствената подготовка на военната кампания на *Балканите* най-голямо значение имала позицията на *Румъния*, за да могат руските войски безпрепятствено да водят действията на юг от *Дунав*. Затова през ***април 1877 г.*** била подписана специална военна конвенция, с която фактически *Румъния* се присъединявала към *Русия* като воюваща страна. Тъй като румънските интереси били засегнати от претенциите на *Русия* към *Южна Бесарабия*, румънците получили обещание за компенсиране със земи в *Северна Добруджа*. Тази стъпка за съжаление отново била за сметка на българското бъдеще.

Русия се постарала да привлече *Сърбия* и *Черна гора*, но тяхното участие в проектираната война било по-скоро формално, тъй като военният им потенциал бил незначителен.

Стратегическият замисъл на *Русия* бил насочен към разгром на турските сили на *Балканите*, излизане на *Босфора* и военен натиск непосредствено срещу *Цариград*. Предвиждало се да се водят едновременно военни действия и в *Кавказ*. За осъществяването на тези планове били сформирани две армии — *Дунавска* с проектирана численост ок. *210 000* човека и *Кавказка*.

Турция не била за подценяване. Тя разполагала на *Балканите* с ок. *330—340 000* войници, които обаче били разположени в различни краища на полуострова. Така че към началото на военните действия двете страни противопоставили приблизително равностойни сили.

Към руските сили трябва да се причислят и една *40*-хилядна румънска армия и *25 000* черногорци. В хода на войната било включено и българско опълчение, наброяващо ок. *7 500* човека.

ОБЯВЯВАНЕ И ХОД НА ВОЙНАТА. На ***12*** (***24***) ***април 1877 г.*** в *Кишинев* бил прочетен специален манифест на император *Александър II*, с който се обявявала война на *Турция*. Още на следващия ден руските войски преминали р. *Прут* и се насочили през *Румъния* към левия бряг на *Дунав*. Формираните три опълченски български дружини били изпратени с влак към *Плоещ*, където съставът им постепенно се попълнил. Към ***началото*** на ***юни 1877 г.*** завършило съсредоточаването на всички руски сили, които трябвало да участват на Балканския боен театър.

На ***10*** (***22***) ***юни 1877 г.*** руски войски под командването на ген. *Цимерман* преминали *Дунав* и освободили първия български град — *Черна вода* (дн. в *Румъния*). Оттам настъпили към *Кюстенджа*. Този десант имал тактическо предназначение. Същинското форсиране на главните сили станало на ***15*** (***27***) ***юни*** край *Свищов*. На ***17*** (***29***) ***юни*** градът бил освободен. До ***края*** на ***юни*** броят на руските войски на юг от *Дунав* достигнал *100 000* човека. Сформирали се три отряда (групи от армии): *Източен* (*70 000* войници) под командването на престолонаследника *Александър Александрович*; *Западен* (*35 000*) под командването на генерал *Криденер* и *Преден* (*12 000*), командван от генерал *Й. Гурко*. В *Предния отряд* било включено и българско опълчение. Още тук проличало стратегическото невежество на руското командване — *Предният отряд*, който имал най-важни функции, бил най-малоброен и с най-малко артилерия.

Източният отряд имал задача да настъпи към *Русе* и да блокира големите крепости *Русе*, *Разград*, *Шумен*, *Силистра*. *Западният отряд* трябвало да настъпи към *Никопол*, а *Предният* отряд трябвало да води ариергардни боеве и да настъпва към *Търново* за овладяване на старопланинските проходи. Придвижването на *Източния отряд* било твърде мудно, но сравнително леко. Въпреки многото гарнизони турското командване приело отбранителна тактика.

Западният отряд напредвал със средновековни темпове, което позволило на турците да укрепят *Плевен* и да настанят там силен гарнизон. Едва на ***2*** (***14***) ***юли*** бил достигнат *Никопол*, който след двудневни боеве капитулирал. Но дори и тази стара, разнебитена крепост струвала на *Западния отряд 1 200* убити и ранени.

Най-енергични били действията на *Предния отряд*. Генерал *Гурко* стремително напредвал на юг и на *7* (*19*) ***юли*** почти без съпротива овладял старата българска столица *Търново*. Веднага след това преминал *Стара планина* при *Хаинкьойския проход* (*Хаинбоаз*) и нахлул в подбалканското поле. На ***17*** (***29***) ***юли*** *Казанлък* посрещнал своите освободители. С комбинирана атака от север на юг генерал *Гурко* овладял и укрепения от турците *Шипченски проход*.

Турското командване своевременно оценило слабостите в своята отбрана и спешно прехвърлило от *Северна Албания* армията на *Сюлейман паша*. Нейната задача се състояла в това, че тя трябвало да се съедини с плевенския гарнизон и с концентрични атаки от юг, запад и изток да изтласка русите на север от *Дунав*.

Отрядът на генерал *Гурко* бил единствената сила, която можела да осуети този план. Тъй като не разполагал с достатъчно сили, той решил да води маневрени боеве. Затова настъпил още пò на юг, освободил *Стара* и *Нова Загора*. Именно там станали първите насрещни боеве с настъпващата турска армия. На ***18*** и ***19*** (***30*** и ***31***) ***юли 1877 г.*** се водили ожесточени боеве край тези градове. Край *Стара Загора* българското опълчение получило своето бойно кръщение — в кръвопролитната битка българските лъвове доказали, че са достойни за своята свобода.

Макар че тези боеве не забавили твърде напредването на *Сюлеймановата армия*, все пак *Шипченският проход* бил укрепен за отбрана от юг. Там били разположени *36. пехотен Орловски полк* и български опълченски дружини с обща численост едва *5 500* човека и *27* оръдия. Слабите сили, които отделило руското командване за отбрана на *Шипка*, показват, че значението на прохода като най-кратък път към *Плевен* не било оценено. Руското разузнаване се хванало на лъжливите маневри на *Сюлейман паша*, с които той демонстрирал, че възнамерява да премине *Стара планина* при източните ѝ части към укрепения четириъгълник *Силистра—Разград—Шумен—Варна*. Всъщност той целял удар срещу най-слабото място.

Между ***9*** и ***13*** (***21*** и ***25***) ***август 1877 г.*** се водели ожесточени боеве в *Шипченския проход*. На ***10*** (***22***) ***август*** в критичен момент за отбраната се включили ок. *200* български доброволци от *Габрово* и околните селища. На ***11*** (***23***) ***август*** турците предприели шест атаки, като се стараели да прекъснат пътя за *Габрово* и да блокират напълно защитниците. Привечер, когато силите на българските опълченци и на руските войници били на привършване, в отбраната се включили подкрепления, изпратени от ген. *Радецки*. Боевете продължили още три дни, но настъпателните възможности и бойният дух на турците намалели, а отбраната укрепнала. Плановете за деблокиране на *Плевен* и за съединяване на турските армии от двете страни на *Стара планина* пропаднали.

Най-драматичните събития през ***1877 г.*** се разиграли около *Плевен*. Както вече посочих, *русите* пропуснали златния шанс почти безкръвно да овладеят града поради собствената си мудност и некадърност.

На ***8*** (***20***) ***юли русите*** атакували вече укрепения град, но с твърде ограничени сили и при лошо взаимодействие между пехота, конница и артилерия. Резултатите били печални — *русите* загубили ок. *2 600* човека, а турските загуби били ок. *2 000* убити и ранени.

Втората атака започнала десет дни по-късно. И този път последвал провал с цената на *7 300* убити и ранени руски войници.

Третата атака била най-кървава. Тя била на ***30 август*** (***11 септември***) с участието на руски и румънски войски. Численият превес бил на руска страна — *80 000* атакуващи срещу *34 000* укрепили се турци. За сметка на това атаката била проведена неефективно, без точна оценка на позициите и обектите за атака, при нарушена координация, лични съперничества в щаба и пр. — все фактори, които обричали на провал начинанието. Загубите били огромни — ок. *16 000* човека, от които *3 000* били румънци.

Несполуките около *Плевен* обезкуражили руското командване и повдигнали самочувствието на *Турция*. В *Европа* дори започнали да предричат пълен руски провал, а самите *руси* не били далеч от мисълта за временно отстъпление на север от р. *Дунав*.

Постепенно кризата била преодоляна и *Плевен* бил подложен на пълна блокада. Били прерязани пътищата за снабдяване на турския гарнизон. Всичко това се дължало на личните воински качества на героя от отбраната на *Севастопол* през *Кримска-*

та война — генерал *Е. И. Тотлебен*. Гладът надвиснал над турската войска и на ***28 ноември*** (***10 декември***) *Осман паша* предприел отчаян опит за пробив в блокадата. Този път *русите* били добре подготвени и плевенският гарнизон капитулирал. Плевенската победа имала не само военни, но и морални и политически измерения. *Русия* разбрала, че може да спечели войната, а *Високата порта* — че е обречена, поради което започнала да търси обиколни пътища за прекратяване на войната и за спасение. След падането на *Плевен* най-сетне във войната се включила и *Сърбия*. Нейната армия решавала ограничени оперативно-тактически задачи за сметка на чисто български територии — били завзети българските градове *Бяла паланка*, *Пирот*, *Ниш*. Сърбите организирали локално настъпление към *Драгоман*, *Сливница* и *Брезник*.

Вторият етап на войната, след падането на *Плевен*, бил общо взето сполучлив за *Русия*. Новосформираният *Западен отряд* под командването на ген. *Гурко* напреднал в посока *Етрополе—Орхание* (*Ботевград*)—*София*. При изключително трудни зимни условия бил преминат *Арабаконашкият проход* и на ***24 декември 1877 г.*** (***4 януари 1878***) *София* била превзета.

В ***началото*** на ***януари*** при *Шипка* и *Шейново русите* постигнали блестяща победа над командваните от *Вейсел паша* турски войски. На ***4*** (***16***) ***януари 1878 г.*** паднал и *Пловдив*, а на ***14*** (***26***) ***януари*** след форсиран марш войските на генерал *Гурко* победоносно влезли в *Одрин*. *Турция* била поставена на колене и принудена да иска примирие. На ***19*** (***31***) ***януари*** бил подписан протокол за приемане на "*Предварителни основания на мира*" между *Русия* и *Турция*. Първата точка от протокола, подписан от *Николай Николаевич*, брат на император *Александър*, гласи: "*България* се създава като автономно княжество в пределите, където мнозинството от населението е българско".

УЧАСТИЕ НА БЪЛГАРИТЕ В РУСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА. Най-силната проява на българския стремеж към свобода е сформирането и бойният път на *българското опълчение*. Независимо, че руското командване отредило на опълченците обозни функции, българският доброволчески корпус показал забележителни военни качества в боевете край *Стара*, *Нова Загора* и *Шипка*. Опълчението по-късно станало здраво ядро на бъдещата *Българска армия*.

Много българи взели непосредствено участие във военните действия и чрез други формирования. Още на ***12 април 1877 г.*** *БЦБО* се обърнало към народа с призив да се въоръжава и да се готви за предстоящите боеве. Българи сформирали отряди, които извършвали разузнавателна работа, охранявали различни обекти, водели частични боеве при необходимост. В *Родопите* и *Гюмюрджинско* действала четата на капитан *Петко войвода*, наброяваща ок. *300* човека; в *Македония* била сформирана четата на братя *Георгиеви*, а в *Стара планина* действали четите на *Ильо Марков*, *Георги Пулевски*, *Панайот Хитов* и др.

Българите подпомагали с всички сили и средства руската армия — шпионирали в полза на *Русия*, служели за водачи, включвали се в обозите, снабдявали войските с храна и фураж, уреждали полеви болници и лазарети. В боевете на *Шипка* стотици габровски жители подпомагали героичните бранители, а при зимното преминаване на *Стара планина* хиляди българи оказали помощ на руските полкове. Така в хода на освободителната война се развило и разраснало мощно национално движение за обединяване на българите, а народът ни дал своя, макар и скромен, принос в разгрома на *Турция* за националното освобождение на *България*.

САНСТЕФАНСКИ МИРЕН ДОГОВОР. Западноевропейските сили били силно разтревожени от руските успехи по балканските фронтове. *Великобритания* реагирала най-остро — още на ***14 януари 1878 г.*** тя предупредила *Русия*, че всяко изменение на *Парижкия мирен договор* от ***1856 г.***, който лишавал руския флот от свободното преминаване през *Проливите*, може да стане само със съгласието на европейските сили. В подкрепа на дипломацията си британското правителство изпратило силен флот в *Мраморно море*.

Австро-Унгария също не била заинтересована от създаване на зона на силно руско влияние на *Балканите*, затова подкрепила британската политика. *Германия* запазвала привиден неутралитет, но канцлерът *Бисмарк* гледал в бъдещето и се надявал, че ще може да извлече полза от противоречията между *Петербург*, *Лондон* и *Виена*.

Изправена пред заплахата от международна изолация и повторение на ситуацията от ***1853 г.***, когато била конфронтирана с обединените европейски сили, *Русия* побързала да приеме предложенията за свикване на мирна конференция за уреждане на *Източния въпрос*. За да подобри своите позиции, тя дала ултиматум за сключване на мир с *Турция*, която вече нямала никаква възможност за избор. На ***19 февруари*** (***3 март***) ***1878 г.*** в селцето *Йешилкьой* (*Сан Стефано*), на *12* км от *Цариград*, бил подписан мирен договор между *Русия* и *Турция*, който влязъл в историята като *Санстефански мирен договор*.

Преговарящите страни се съгласили, че договорът е прелиминарен (предварителен), тъй като руското правителство имало предвид, че окончателното уреждане на всички политически и териториални проблеми ще стане на международна конференция, т. е. на специален конгрес на *великите сили*.

Санстефанският мирен договор уреждал изцяло отношенията между воюващите страни. *Турция* признавала независимостта на *Сърбия* и *Румъния* и се съгласявала *Черна гора* да стане независимо княжество. Положението на *България* се уреждало в текста от член *6.* до член *11.* включително. *България* се възстановявала на политическата карта на *Европа* като автономно трибутарно княжество с християнско правителство и своя войска. Границите на *България* съвпадали почти напълно с етническите граници на българската нация: *Дунавска България* без *Северна Добруджа*, която *Русия* предала на *Румъния* като компенсация за *Южна Бесарабия*; цяла *Тракия* без *Гюмюрджинско* (дн. *Комотини*, *Гърция*) и *Одринско*; цяла *Македония* без *Солунско* и *Халкидическия полуостров*. *Нишкият санджак* (без *Пирот* и *Враня*) преминавал към *Сърбия*. По договора *Княжество България* било населено от *4 800 000* човека, от които българите представлявали *88%*.

Санстефанският мирен договор задоволявал историческите претенции и на другите балкански страни, главно за сметка на *България*, тъй като *Нишко* и *Северна Добруджа* винаги били населявани от компактно българско население.

Член *7.* от договора уреждал устройството и управлението на *Княжество България*. Държавата се управлявала от княз, избиран от населението с одобрението на *великите сили* и *Високата порта*. Парламентът трябвало да изработи *Органически устав* (*Конституция*). Предвиждало се и *временно руско управление* за срок от две години, което се осъществявало от специален императорски комисар.

Член *8.* предвиждал да се плаща специален данък на *Високата порта*, а член *11.* уреждал въпросите на мюсюлманите, които напуснали родните си места по време на войната.

Когато *Санстефанският мирен договор* бил публикуван, той предизвикал острата отрицателна реакция на *Виена* и *Лондон*. Те протестирали най-вече против създаването на българска държава с излаз на *Бяло море*, тъй като виждали в този факт стремеж на *Русия* да се добере направо до *Средиземно море*. Върху *Русия* бил оказан силен натиск. Тя била принудена да избира между *Сърбия*, *Черна гора* и *България*. В тази градация на приоритетите *Русия* запазила всичко постигнато по отношение на *Сърбия* и *Черна гора*, но за сметка на това пожертвала *България*. Руското правителство по принцип се съгласило да ревизира *Санстефанския договор* и приело тезата, че *България* може да бъде разделена на части по билото на *Стара планина*. За сметка на това *Великобритания* не реагирала на присъединяването на *Южна Бесарабия* и на придобивките на *Русия* в *Прикавказието*. Била подписана тайна конвенция между *Великобритания* и *Русия*, с която още преди злополучния *Берлински конгрес* съдбата на единната българска държава била предрешена. Така в основите на мира била заложена бомба със закъснител, която превърнала *Балканите* в "барутния погреб" на *Европа*.

ЗНАЧЕНИЕ НА РУСКО-ТУРСКАТА ВОЙНА. Всеки опит да се омаловажи *Руско-турската война* (*1878—1879*) би бил насилие върху историята. Независимо от целите, които преследвала, *Русия* реално донесла *Освобождението* на *България*. След близо петвековно религиозно, икономическо, политическо и културно потисничество българският народ бил свободен. Войната дала възможност на населението от освободените земи да уреди съдбата си самостоятелно, да поеме пътя на свободната частна инициатива при защитена собственост и гарантирани права. Така българският народ се измъкнал от лепкавата паяжина на ориенталската деспотия и получил възможност за съзидателна творческа дейност. Пътят към индустриализацията и промишления напредък бил отворен.

Същевременно *Санстефанският мирен договор* се оказал илюзия, от която *България* пострадала най-много. *Русия* запазила политическите дивиденти, които извоювала с кръвта на своите войници, но от това били облагодетелствани всички балкански държави, само не и *България*. Разбира се, това не може да се вменява като вина на *Русия*, тъй като българският народ със своя огромен демографски потенциал представлявал заплаха за влиянието на *Австро-Унгария* и *Великобритания*. Нито една от *великите сили* нямала интерес от създаването на силна, независима, суверенна *България*, която можела не само да провежда чуждата, но да осъществява и собствена политика.

ПРЕПОРЪЧИТЕЛНА ЛИТЕРАТУРА

Анчев, А. **Българското опълчение.** С., 1986.

История на България, т. VI. БАН. С., 1987.

История на България (Ив. Божилов, В. Мутафчиева, К. Косев, А. Пантев, Ст. Грънчаров). С., 1993.

Руско-турската освободителна война 1877—1878. Сборник статии по някои проблеми на войната. С., 1977.

Антонова—Габеров—Павлов. **Български енциклопедичен речник.** В. Търново, GABEROFF, 1999—2000.

ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА

Доц. д-р Димитър Саздов

ВРЕМЕННО РУСКО УПРАВЛЕНИЕ (ВРУ). Победоносната *Руско-турска война* от ***1877—1878 г.*** разбива петвековните окови на националното потисничество на българския народ и му донася дългоочакваната свобода. Още в хода на войната *Русия* помага и за възстановяване на държавността в българските земи. Руската дипломация се стреми да укрепи влиянието си на *Балканите* чрез създаването на свободна българска държава.

Помощта на *Русия* по устройството на новата българска държава се реализира на *4* етапа — подготвителен, военновременен, мирновременен и заключителен. Задачите на руските администратори са ясно определени в манифеста на император *Александър II* към българския народ във връзка с обявяване на войната. В него се посочва, че ще се изгражда местно управление с привличане и на българското население, а новите военни дружини ще бъдат ядрото на българската сила, която ще опазва общия ред и сигурност.

Първият етап за възстановяване на българската държава започва през ***ноември 1876 г.***, когато към главнокомандващия руската армия се създава *Канцелария за гражданско управление на свободните отвъд Дунав земи*. Началникът на канцеларията — княз *Владимир А. Черкаски*, и неговите сътрудници *Сергей Лукиянов,* ген. *Д. Г. Анучин* и ген. *М. Домонтович*, подпомогнати от българите *Найден Геров,* проф. *Марин Дринов, Тодор Бурмов, Тодор Икономов, Христо Стоянов* и др., изучават бита, нравите, обичаите и традициите на българския народ, както и устройството на действащата турска административна система. Отчитайки националните особености и отражението на османската феодална система, те проектират формата на бъдещото държавно устройство на *България*. Създадената специална комисия начело с полк. *Соболев* издава сборник "*Материалы для изучения Болгарии*". Подготвят се новите нормативни актове за местното и централното управление. В тях специално е регламентирано участието на българското население. Чрез руското външно министерство, *Одеското настоятелство* и славянските комитети в *Петербург* и *Москва* са издирени много българи, завършили висше образование в *Русия.* Канцеларията на княз *Вл. Черкаски* събира сведения и за образованите българи, живели в *Румъния* и в *Османската империя*. Важно място в бъдещата администрация се отрежда на представителите на едрата буржоазия, които са руски поданици и дълго време са служили в руските ведомства. Руското правителство разчита на тяхното съдействие за сближаването на *България* с *Русия*. Към *Гражданската канцелария* са привлечени *80* души офицери и *20* руски консули. От тях (и българите впоследствие) са назначени първите губернатори, вицегубернатори, окръжни управители, полицейски началници и т. н.

Вторият етап поставя началото на същинското организиране и уредбата на българската държава. Той започва с преминаването на руските войски през р. *Дунав* и продължава до приключването на военните действия. Под ръководството на *Гражданската канцелария*, която се съобразява с военните условия, се полагат основите на полицейските, административните, финансовите, съдебните и другите органи на новата власт в свободните земи. За кратко време в страната са изградени големи административни единици. До ***3 март 1878 г.*** е въведено гражданско управление в *8* губернии и в *56* окръга. Предвижда се и организирането на губерния в областта *Македония* с ръководител бившият руски консул в *Солун А. П. Хитрово* и *70* офицери за изграждане на администрацията. Губернаторите се назначават от средите на висшите руски офицери. Изключение в това отношение прави само *Свищовската губерния*, която първа е освободена, още на ***4 юли 1877 г.***, и е оглавена от *Найден Геров* — олицетворение за полагане основите на новата българска държава. В същото време за вицегубернатори на почти всички области са назначени българите: *Драган Цанков, Марко Балабанов, Никола Даскалов, Константин Станишев, Петко Каравелов, Марин Дринов*. В отделните административни единици са създадени изборни съвети за установяване на самоуправление. В селата се възстановяват съветите на старейшините, а в окръзите — градските административни съвети, в които влизат представители от всички вероизповедания. Създадени са и изборни съдебни съвети, предимно от местни жители, с представители не само на едрата, но и на демократично настроената средна и дребна буржоазия, въпреки че княз *Черкаски* предпочитал представителите на по-заможните слоеве.

За облекчаване положението на българското население са премахнати някои данъци, а на мястото на омразния *десятък* е въведен поземлен налог. Положението на населението е облекчено, след като се отменя системата на откупуване на данъците и се продължават сроковете за тяхното изплащане. В хода на войната създадените административни ядра се грижат за реда в селищата, за ранените войници и офицери, за бежанците; откриват се *21* пощенски станции, организира се и икономическото подпомагане на армията.

Цялостната дейност на новите административни органи се ръководи от временни правила за военнополицейските, административните и съдебните органи, съставени и утвърдени от руските компетентни власти. Тези правила са съобразени с демократичните стремежи на българския народ.

След подписването на *Санстефанския мирен договор* на ***3 март 1878 г.*** започва третият етап в изграждането на българската буржоазна държава. Завършването на войната и освобождаването на страната откриват пред българския народ големи възможности за самостоятелен политически живот. Мирновременните условия благоприятстват постепенната подмяна на руските представители в управлението на страната с българи и ускореното изграждане на българската армия, полиция, централни и местни органи на управление, съдебни, финансови и нови пощенски ведомства, за възстановяване и организиране на учебното дело, здравеопазването и т. н. Голяма заслуга за осъществяването на тези задачи имат ген. *Д. Г. Анучин* и особено княз *Александър Михайлович Дондуков-Корсаков*. *Д. Анучин* временно оглавява гражданското управление след смъртта на *Вл. А. Черкаски* (***3 март 1878***), а на ***8 май 1878 г.*** *Дондуков-Корсаков* заема новата длъжност — "руски императорски комисар в *България*". Под негово ръководство е изграден *Съвет на императорския комисар* със *7* отдела. Седалището на съвета е преместено от *Търново* в *Пловдив*, предвиждан от русите за столица на младата държава. Главна задача на *Временното руско управление* през този етап е да подготви местни кадри, които изцяло да поемат управлението на страната. На служба като чиновници в гражданските ведомства са назначени над *2 000* българи, а на повече от *30 000* е дадена възможност да преминат военно обучение. На ***31 март 1878 г.*** се полагат основите на *Българската армия*, назована *земска войска*. Създадено е и военно училище за подготовка на офицерски кадри.

Временното руско управление продължило да разширява и укрепва изградените административни, съдебни и други служби. Обновено е местното самоуправление. Вдигнато е окончателно военното положение. Създали се улеснения на гражданите за търговия извън пределите на страната. Реформирана е данъчната система, а размерът на въведения поземлен данък за ***1878 г.*** е съобразен с местните условия и особености.

Организирането на съдебната система е съобразено с нуждите на учредените губернски, окръжни и селски съдилища. В тях навлизат много българи.

След *Берлинския конгрес* започва четвъртият етап от изграждането на нова *България*. Той завършва с прекратяване дейността на *ВРУ* (***май 1879***) и се характеризира с ускореното пълно преминаване на органите на централното административно управление в ръцете на българите. Продължава изграждането на администрацията по всички звена на държавния организъм. Дейността на княз *Дондуков* и неговите сътрудници през този етап е съобразена със срока на пребиваването на руските войски в *Бълга-*

рия, който е намален от *2* години (както предвижда *Санстефанският договор*) на *9* месеца. От руското външно министерство до княз *Дондуков-Корсаков* е изпратена инструкция, която задължава *Съвета* да се съобразява с решенията на *великите сили* в *Берлин*. Предоставени са и специални пълномощия на императорския комисар еднолично да ръководи дейностите по завършването на административната уредба. Седалището на *ВРУ* се премества в *София*, тъй като *Пловдив* остава в автономната област *Източна Румелия*.

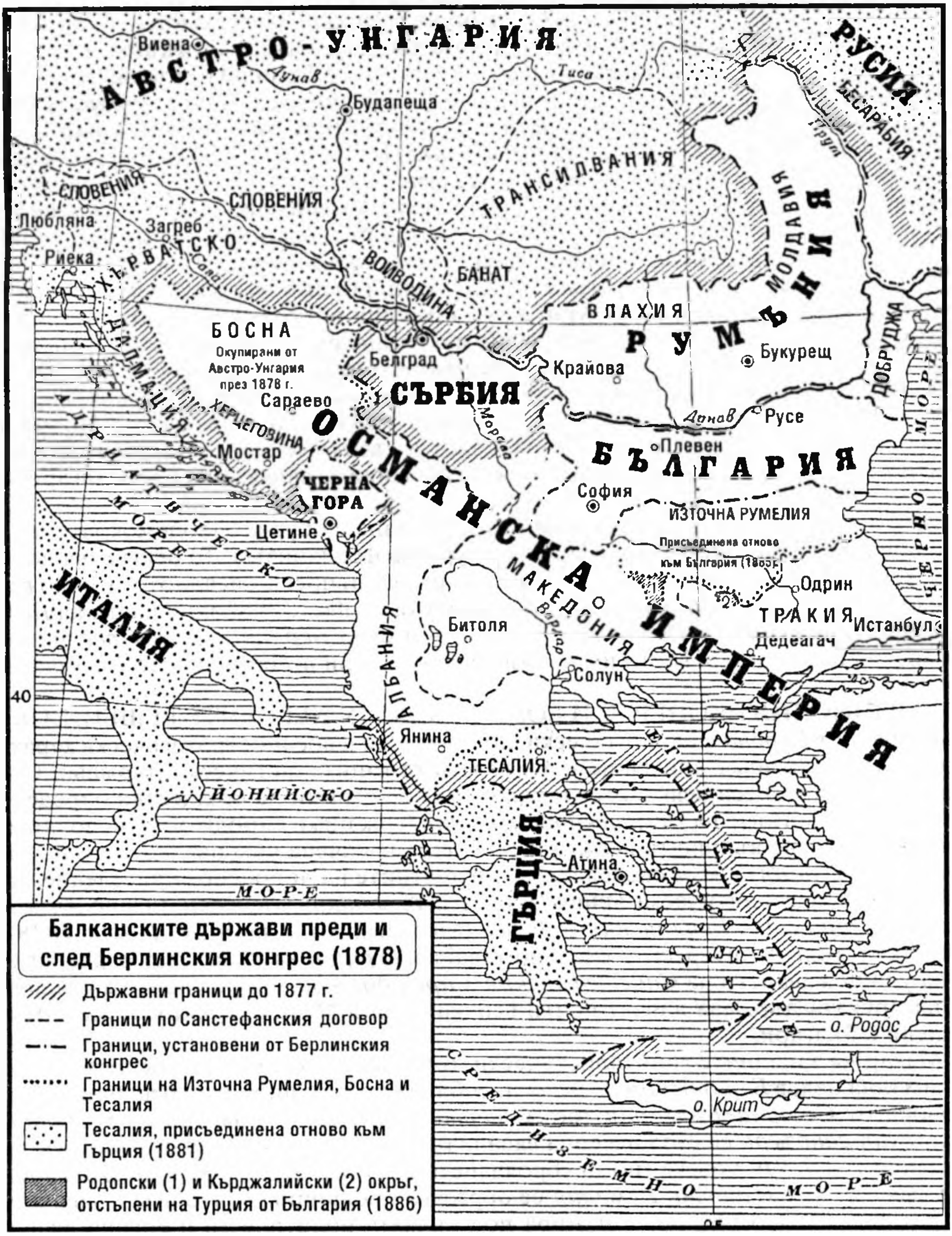

Балканските държави преди и след Берлинския конгрес (1878)

//// Държавни граници до 1877 г.
– – – Граници по Санстефанския договор
—·— Граници, установени от Берлинския конгрес
······· Граници на Източна Румелия, Босна и Тесалия
Тесалия, присъединена отново към Гърция (1881)
Родопски (1) и Кърджалийски (2) окръг, отстъпени на Турция от България (1886)
АВСТРО-УНГАРИЯ
РУСИЯ
БЕСАРАБИЯ
Виена
Дунав
Тиса
Будапеща
Прут
СЛОВЕНИЯ
СЛОВЕНИЯ
Любляна
Загреб
ХЪРВАТСКО
Риека
Сава
ТРАНСИЛВАНИЯ
МОЛДАВИЯ
РУМЪНИЯ
ВОЙВОДИНА
БАНАТ
ВЛАХИЯ
Букурещ
ДОБРУДЖА
БОСНА
Окупирани от Австро-Унгария през 1878 г.
Белград
Крайова
СЪРБИЯ
Сараево
ДАЛМАЦИЯ
ХЕРЦЕГОВИНА
Мостар
Морава
Дунав
Русе
Плевен
БЪЛГАРИЯ
ЧЕРНА ГОРА
Цетине
ОСМАНСКА ИМПЕРИЯ
София
ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ
Присъединена отново към България (1885)
1
2
Одрин
ТРАКИЯ
Истанбул
Дедеагач
АДРИАТИЧЕСКО МОРЕ
ИТАЛИЯ
МАКЕДОНИЯ
Вардар
Битоля
АЛБАНИЯ
Солун
40
Янина
ТЕСАЛИЯ
ЙОНИЙСКО МОРЕ
ГЪРЦИЯ
Атина
ЕГЕЙСКО МОРЕ
ЧЕРНО МОРЕ
о. Родос
о. Крит
СРЕДИЗЕМНО МОРЕ

ВРУ разгръща енергична дейност за приключване на своята благородна мисия. Под ръководството на проф. *М. Дринов*, завеждащ *Отдела за просвещението и духовните дела*, се разработват програми за народните училища и се подготвя възобновяването на учебното дело. Откриват се нови гимназии, вземат се мерки за увеличаване броя на учениците. Обнародват се временни правила за учениците и се назначават инспектори, които да направляват развитието на учебното дело.

ВРУ полага грижи и за културното дело и за оживяване на стопанската дейност. Преданият на българските интереси княз *Дондуков* се интересува и от състоянието на българските църкви. Възстановени са и са подготвени за служба много от разрушените през *Априлското въстание* и войната църкви. Премахнат е данъкът *владичина*. Полага се началото на медицинското дело — откриват се болници и аптеки. Възстановяват се старите и се откриват нови читалища и библиотеки. На ***15 януари 1879 г.*** тържествено е открита *Народната библиотека*. През ***май 1879 г.*** с капитал от *2 000 000* лв. е открита *Българска народна банка*. В края на *ВРУ* и най-висшите длъжности преминават в ръцете на подготвените вече българи.

През този етап руските власти отделят особено внимание на изграждането на администрацията на *Южна България*, където според *Берлинския договор* трябвало да се организира автономна провинция на *Османската империя* със специален статут. Под ръководството на ген. *Аркадий Столипин* българите овладяват всички звена на административните структури, а руски военни инструктори подготвят населението да защитава областта от евентуално навлизане на турски войски за формиране на гарнизони, както предвиждал *Берлинският договор*. По настояване на главнокомандващия на руските окупационни войски на *Балканите* — ген. *Тотлебен, Александър II* разрешава българите да бъдат снабдени и с необходимото оръжие. Положените основи на уредбата на обществения живот и създадената организация за военна защита в тази част на страната имат важно значение за запазването на българския ѝ характер.

ВРУ в *България* създава условия за изграждане на буржоазнодемократично управление и за ликвидиране остатъците от турския феодализъм. То осигурява независимостта и суверенитета на българската държава въпреки васалното ѝ положение спрямо *Високата порта*. Държавните институции в двете свободни части на *България — княжеството* и *Източна Румелия* — и след *Берлинския конгрес* запазват българския си характер, което има важно значение при по-сетнешното *Съединение*.

БЕРЛИНСКИЯТ КОНГРЕС И БОРБАТА СРЕЩУ НЕГОВИТЕ РЕШЕНИЯ. Като важна област в *Европа* с икономически, политически и военностратегически характер *Балканите* привличат вниманието на големите капиталистически държави. Съобразно своите интереси всяка от *великите сили* се стреми да осъществи определени цели. За подвластните на *Османската империя* балкански народи обективно полезна се оказва най-вече външната политика на *Русия*, насочена към разделянето на “болния човек” (*Турция*) и към спечелването симпатиите на поробеното население. Противници на тази политическа линия са големите западни държави, главно *Англия* и *Австро-Унгария*. На *Берлинския конгрес* (заседавал от ***1 юни*** до ***1 юли 1878***) те упорито отстояват интересите си, защитавайки *Турция*, като полагат огромни усилия за унищожаването на *Санстефанския мирен договор*, според който в границите на българската държава влизат почти всички земи в *Мизия, Тракия* и *Македония*, населени с българи.

Макар че западните капиталистически държави не успяват да постигнат своята максимална цел, в *Берлинския договор* преобладават реакционните решения. Според договора от *Северна България* (без *Северна Добруджа* — дадена на *Румъния*) и *Софийския санджак* се създава една васална държава с територия от *63 752* кв. км и население *2 007 919* човека (по преброяването от ***1881 г.***). От *Южна България* с изкуственото име *Източна Румелия* се образува провинция, която има пълна административна автономия, но се намира под пряката политическа и военна власт на султана. *Македония* и голяма част от *Тракия* се връщат на *Турция*. Част от западните български земи са предоставени на *Сърбия*. В *Берлинския договор* е предвиден член, според който договорите за търговия и мореплаване, както и всички конвенции и спогодби, сключени по-рано между *великите сили* и *Портата*, остават в сила и за *Княжество България*. Този текст засилва зависимостта на *княжеството* и запазва капитулационния режим. Действието на този режим и на турската митническа система в *България* позволяват на западните капиталистически държави да запазят икономическите си позиции и в свободното *княжество*.

Положението на *Източна Румелия* е влошено още по-силно от берлинските решения, които предвиждат в тази част да бъдат задължителни договорите, конвенциите и международните споразумения, вече подписани или които предстои да бъдат сключени между *Портата* и другите държави. Особено големи са покрусата и възмущението на българското население в *Македония* и в онези части на *Тракия*, които остават под османска власт. За българите в тези области с пълна сила продължава да действа прогнилата османска феодална система. Що се отнася до предвидените реформи за тези региони, то те остават само на книга поради “пропуска” да се определи срок за тяхното изпълнение.

Берлинският договор е реакционен акт на западната дипломация. Той разкъсва българската нация и с това задържа прогреса на единната национална държава. Според него вън от *княжеството* остават ок. *150 000* кв. км територия и ок. *2,5* млн. българи. Ето защо договорът поражда всеобщо възмущение сред българския народ и го тласка към борба против неговото изпълнение.

Още след подписването на *Санстефанския мирен договор* сред българското население започва движение за осъществяване на националното единство в рамките на единна *България*. На първо време особено широк размах има петиционната кампания — събиране на подписи, подаване на изложения и молби до представителите на руското правителство и западните държави. Най-многобройни са изложенията, изпратени до руския император, до руски дипломатически и военни дейци, до отделни представители на руската общественост.

Като ръководител на кампанията за подаване на молби и жалби се изявява част от българската буржоазия в *Македония*. Главна роля в това дело играят предимно висши духовници и най-изтъкнатите представители на формиралата се до този момент българска интелигенция. Особена активност развиват *Кузман Шапкарев* и *Методи Кусев*, натоварени да събират подписи от българските общини в *Македония* и *Тракия*. Основна движеща сила на кампанията са дребната и средната градска и селска буржоазия. Поради своето положение тя настоява за пълно икономическо и политическо освобождение и за създаване на единна национална държава. По същество борбата за изпълнение на *Санстефанския мирен договор* е израз на стремежа за ликвидиране на турския феодален гнет, за решаване на аграрния въпрос, за националното освобождение на всички българи и за борба против ревизията на този договор.

С откриването на *Берлинския конгрес* протестите на българите се засилват още повече. Никой обаче не се вслушва в тях. Българският народ няма дори свой представител на конгреса.

В същото време в страната рязко се засилват и вълненията на все още неуспелите да избягат от *Северна България* турци. В района на *Родопите* от разбитата турска армия се организират черкезки банди, които нападат българските села. Част от западния печат представя тези действия като въстание. Начело на инсценираните антибългарски прояви застава бившият английски консул във *Варна — Сенклер*. Стремежът е да се компрометират руските войски, които защитават българското население. Така нареченото *Родопско въстание* има за цел да присъедини района между *Харманли* и *Хасково* към *Турция*, който според *Санстефанския договор* остават в границите на *България*.

Активна борба за разгрома на бандите на *Сенклер* води легендарният български войвода капитан *Петко Киряков*. Дружината на *Петко войвода* спасява от разоряване много български селища в района на *Родопите* и *Беломорието*. Нейните действия всяват страх сред бандите на *Сенклер* и крепят вярата на населението в близкото избавление.

След като стават известни решенията на *Берлинския конгрес*, националноосвободителната борба обхваща всички райони на страната. Важна роля за нейното организиране играят комитетите "*Единство*". Идеята за създаването им възниква в *Търново*. През ***лятото*** на ***1878 г.*** комитети се създават из цяла *Северна България*. *Софийският комитет* се обявява за централен. За *Южна България* такава роля започва да играе *Пловдивският комитет*. През ***късното лято*** на ***1878 г.*** обаче настъпват събития, които извеждат на преден план като важно ръководно ядро комитетите в *Горна Джумая* и в *Кюстендил*, макар че те остават подчинени на *Софийския комитет*.

Идеята на *Търновския комитет* "*Единство*" за въоръжена съпротива срещу решенията на *Берлинския конгрес* се посреща с ентусиазъм в цялата страна. *Пловдивският комитет* разгръща енергична дейност, за да предотврати превръщането на *Източна Румелия* в обикновена турска провинция и настаняването на турски гарнизони на нейна територия. Протестната акция на българите от *Източна Румелия* се изразява в десетки адреси, молби и изложения до временните руски власти, до чуждите консули в *Пловдив*, до различни представители на *великите сили*, до известни дипломати, общественици и учени на *Запад*. Особено силен е изработеният от проф. *М. Дринов* и *Ив. Евстр. Гешов* мемоар, в който се казвало, че ако *Портата* изпрати гарнизон в *Източна Румелия*, то българите "ще отговорят на насилието с насилие". Мемоарът отразява вярно настроенията на мнозинството от населението в областта. Той бил най-представителният протестен документ. Делегация в състав: *Д. Греков, Т. Икономов* и *Гр. Начович* го връчва на посланиците на *великите сили* в *Цариград*. Едновременно с тези мирни протести източнорумелийските българи се подготвят и за въоръжен отпор срещу евентуална нова турска окупация. По инициатива на бивши участници в националнореволюционното движение и със съгласието на руските власти възникват гимнастическо-стрелкови дружества за широка военна подготовка на всички мъже, годни да носят оръжие. Въоръжението на населението става с помощта на руските офицери. Високият патриотичен и свободолюбив дух на българите и решимостта им да се жертват за Отечеството кара представителите на *великите сили* да се съобразяват с местната действителност.

Борбата против берлинските решения приема най-остри форми в *Македония*. Напрежението там се повишава и от посегателството върху редица права на българите, извоювани още през *Възраждането*. След войната масово се закриват българските училища. Дейността на общините практически се обезличава. Подложено на терор и грабеж, българското население вижда единствено спасение във въстанието. Ето защо бързо се възстановява дейността на четите, действали в близкото минало. Формират се и нови чети. Смелото решение за въстание в *Македония* е взето, след като в *Кюстендил* пристига изтъкнатият общественик и църковен деец *Натанаил Охридски*. В младежките си години този виден българин се увлича в революционна дейност — поддържа връзки с *Г. С. Раковски* и *В. Левски*. Изгонен от турските власти от *Охрид*, където е владика от ***1874 г.***, митрополит *Натанаил* се отдава изцяло на народното дело. Разбирайки добре необходимостта от външнополитическа подкрепа за подобна акция, той се опитва да ангажира *Русия*. За тази цел митрополитът се обръща с писмо до видния славянофил *И. С. Аксаков*. В него излага положението в *Македония* и изтъква тежките последици за славянството от разпокъсването на *България*. По този начин *Натанаил Охридски* търси подкрепата на славянофилските кръгове, а чрез тях и на руското правителство за борбата на македонските българи. В стремежа си да обедини всички революционни сили *Натанаил* се свързва с водачи на съществуващото вече съпротивително движение в *Тракия*. Той изпраща писмо до *Петко войвода*, в което го приканва към общи, съгласувани действия на македонските и тракийските патриоти за отхвърляне на *Берлинския договор*.

Важна роля за подготовката на въстанието изиграва съвещанието в *Рилския манастир*, започнало на ***8 септември 1878 г.*** Присъстват *Натанаил Охридски, Димитър Попгеоргиев, Ильо Марков,* управителите на *Кюстендилски* и *Горноджумайски окръг* — руснаците *Н. Р. Овсяний* и *Й. В. Шевченко*, пристига и пратеник на *Търновския комитет "Единство" — М. Сарафов*, и др. Инициаторите за подготовката на въстанието чувстват, че зад тях стои цялата българска общественост, че имат симпатиите на временните руски власти и с още по-голяма увереност ускоряват подетото дело.

В подготовката на въстанието активно се включва и *Софийският комитет*. Той организира и изпраща към *Кюстендил* две чети под ръководството на *Адам Калмиков* и *Луис Войткевич*. Сформиран е и щаб начело с *Димитър Попгеоргиев Беровски*. На разположение на щаба се намират няколко големи чети, начело на които стоят известните войводи *Стоян Карастоилов, Баню Маринов, дядо Илия Беровски, Атанас войвода* и др. Едновременно с подготовката на въстанието около *Рила* и *Пирин* организационна дейност във вътрешността на *Македония* развиват много въоръжени чети. Все още не е създаден единен ръководен център с ясна програма за действие. Не е осъществена и необходимата връзка с всички съществуващи революционни ядра в *Македония*. В хода на подготовката *Стефан Стамболов* и *Никола Обретенов* предлагат да се изпратят емисари апостоли в *Македония*, които да установят контакти със съществуващите местни организации и да подготвят населението за вдигане на масово въстание в страната. Според *Стамболов* и *Обретенов* четите трябвало само да подпомогнат, да насърчат и да разширят движението. За съжаление *Натанаил Охридски* не възприема тази тактика, която е продължение на историческата практика на българското националнореволюционно движение.

Подготовката на въстанието не остава скрита за турските власти. Те съсредоточват в района на *Кресна* войскови части. На ***5 октомври 1878 г.*** *400* въстаници нападат турския гарнизон край *Кресненските ханове* и сломяват съпротивата му. Тази победа поставя началото на *Кресненско-Разложкото въстание*.

Веднага след победата край *Кресна* въстаниците се насочват на юг. Бързо са овладени селата *Ошава* и *Влахи*. В продължение на две седмици освобождават почти всички селища по течението на р. *Струма*. През ***ноември*** са освободени *Разлог* и *Банско*. Турците се оттеглят към *Сяр* и *Петрич*.

Скоро обаче се проявяват и слабите страни на въстанието. Недостатъчни се оказват оръжието и боеприпасите. Пристигащата почти нелегално помощ от комитетите "*Единство*" не може да задоволи напълно нуждите на въстаниците. В този критичен момент от *Петербург* нареждат на ръководството на *ВРУ* да се разграничи от революционното движение. Освен това сред ръководството на въстанието възникват остри разногласия, свързани с по-нататъшната тактика на борбата. *Софийският комитет* "*Единство*" настоява да се водят бързи и внезапни действия — "герила", а не "регулярна война", за да се предизвикат интересът на *Европа* и намесата на *Русия*. За целта комитетът изисква да се разшири въстанието към *Разложко, Кюстендилско* и *Западна Македония*. Срещу тази тактика се обявява *Д. Попгеоргиев*. Той настоява да се водят планомерни действия, а въстанието да се разшири, след като се укрепят завзетите територии. С тези си позиции *Попгеоргиев* се обявява против прибързани действия в други посоки и райони. Жертва на разногласията стават *Стоян войвода* и двамата му другари *Георги Чолаков* и *Иван Трендов*, а началникът на щаба — *Попгеоргиев*, е отстранен от ръководството на въстанието. Въпреки неблагоприятните условия въстаническите действия продължават до ***май 1879 г.***

Макар и да завършва с поражение, *Кресненско-Разложкото въстание* по своите цели, характер и резултати е важен етап и продължение на българската националноосвободителна и буржоазнодемократична революция.

Към края на въстанието центърът на съпротивата на българския народ срещу решенията на *Берлинския конгрес* се премества в *Търново*, където е свикано да заседава *Учредително събрание* за изработване на конституция. В старата столица пристигат представители от *Македония, Източна Румелия, Добруджа, Бесарабия* и от земите, дадени на *Сърбия*. Най-напред е обсъден "общонародният въпрос" — за пълното освобождение и обединение на българския народ. Една част от народните представители, които смятат, че тази задача е лесно постижима, отчаяно предлагат в знак на протест срещу несправедливите решения в *Берлин* събранието да се саморазпусне.

Други настояват заседанията на *Учредителното събрание* да се отложат до изтичането на предвидения от *Берлинския договор* деветмесечен срок. Трети, по-реалистично мислещите, правят предложение за изпращане на меморандум до *великите сили*, а *Учредителното събрание* да започне работа. След дълги спорове надделява решението да се състави меморандум, който да се поднесе на представителите на *великите сили* в *Търново*, да се изпрати от името на българския народ депутация в *Европа* и същевременно да започне същинската работа, за която е свикано събранието. С това решение официалната борба на българския народ против *Берлинския договор* временно заглъхва, за да получи по-късно други форми и измерения.

Макар и да завършва с неуспех, този първи етап от борбите на българския народ против *Берлинския договор* има своето значение. Първо, българите от всички географски области на страната — *Мизия, Тракия* и *Македония*, по най-категоричен начин изразяват недоволството си от берлинските решения и показват готовност за непримирима борба и в бъдеще. Второ, те заявяват на *Европа*, че на този договор диктат гледат като на временна мярка. Трето, малко или много тези борби оказват влияние върху *Високата порта* да се откаже от правото си да въведе турски гарнизони. Четвърто, съпротивата срещу решенията на *Берлинския конгрес* и последвалият опит за съединение през ***пролетта*** на ***1880 г.*** дават да се разбере, че борбите на българите за обединение ще бъдат перманентни до окончателното разрешаване на този национален въпрос. Затова при подновяване на *Съюза на тримата императори* (руския, германския и австроунгарския) през ***1881 г.*** на практика половината от *великите сили* подписват и един таен протокол, с който се задължават да не пречат в бъдеще на евентуално съединение между *княжеството* и *Източна Румелия*. Поради това на борбите на българския народ против решенията на *Берлинския конгрес* не бива да се гледа като на поражение, а като начало на една борба, увенчала се с успех през ***1885 г.***, когато бе провъзгласено *Съединението*.

ИЗРАБОТВАНЕ НА ТЪРНОВСКАТА КОНСТИТУЦИЯ. Според *чл. 4* на *Берлинския договор* на "едно събрание" от български първенци, свикано в *Търново*, се предоставя правото да изработи преди избора на княз *Органически устав* на *княжеството*. За целта завеждащият съдебния отдел в *Гражданската канцелария Сергей Лукиянов* с помощта на княз *Дондуков,* проф. *М. Дринов* и други видни български обществени дейци подготвя през ***септември—октомври 1878 г.*** проекта, след което той е изпратен за одобрение в *Петербург*. Този проект за *Органически устав на Княжество България* има умерено консервативен характер. В *Русия* са направени някои поправки в по-демократичен дух. Руските управляващи са убедени, че като ограничат властта на монарха и разширят влиянието на народните маси върху управлението, ще укрепят по-здраво позициите на *Русия* в *България*. Измененият в *Петербург* проект е внесен за обсъждане от депутатите в откритото на ***10 февруари 1879 г.*** *Учредително събрание*. Наред с това руското правителство препоръчва да бъде предоставена на *Народното събрание* "пълна свобода да изказва своите мнения по съществото на работа и да постановява решения, вземани единогласно или по болшинство на гласовете". В съгласие с дадените му инструкции княз *Дондуков* предоставя на *Учредителното събрание* възможност да си създаде статут на камара в буржоазнопарламентарна държава.

В *Учредителното събрание* вземат участие *229* представители, от които *88* по избор, по *1* депутат на *10 000* човека, *117* по звание, *19* назначени от руския императорски комисар и *5* представители на учреждения и дружества. Изборният състав е по-голям от посочената цифра, защото част от представителите на административните съвети и съдилища също са избирани от народа. Това разширява представителството на народните избраници.

В първия народен законодателен форум са застъпени всички политически групировки и течения в българското възрожденско общество. Техните различни възгледи за държавното устройство се сблъскват при решаването на конкретния въпрос за по-демократична или по-консервативна конституция на новата българска парламентарно-монархическа държава.

По времето, когато *Учредителното събрание* изработва основния закон на страната, основа на българското общество са селяните и градските дребни стокопроизводители. Изразител на разбиранията на мнозинството от народа става партията на "младите" — т. нар. *народни либерали*, които полагат по-късно основите на *Либералната партия*. Тази политическа сила има мнозинство в *Учредителното събрание*, тъй като към нея принадлежат повечето от народните представители по избор и голяма част от депутатите, присъстващи по право. Като водачи на либералното течение изпъкват *Петко Рачов Славейков, Петко Каравелов* и *Драган Цанков.*

Богатите едри търговци и земевладелци, лихварите и "зеленичарите", висшето духовенство и малобройните представители на някогашното чорбаджийство — изразител на която става партията на "старите" — т. нар. *консерватори*, образуват по-късно *Консервативната партия*. Сред депутатите те са малцинство. Начело на консервативното течение застават *Тодор Икономов, Марко Балабанов, Константин Стоилов, Димитър Греков, Григор Начович, Тодор Бурмов* и др.

Между тези две групировки се разгаря остра дискусия за характера на бъдещата конституция. Принципите на консерваторите се свеждат до създаването на такъв държавен строй, който да осигури на едрата буржоазия политическо господство и привилегировано положение.

Те водят борба за въвеждане на имуществен и образователен ценз за избирателите и за ограничаване броя на депутатите в народното представителство. Още в рапорта на комисията по преглеждане на проекта за конституция се предлага избиратели да бъдат само притежателите на определено недвижимо имущество; тези, които плащат годишен данък най-малко *100* гроша; хората с образование и висшето духовенство. Наред с това консерваторите настояват изборите за *Народно събрание* да бъдат двустепенни, а проектираният *Държавен съвет* да бъде превърнат във втора законодателна камара — *Сенат*. Той трябва да се състои от *20—25* човека, половината от тях да се назначават от княза, а останалите да се избират от средите на висшето духовенство и народа. Задачата на *Сената*, определен като консервативно тяло, е да се противопоставя на "увлеченията на *Народното събрание*", което князът не винаги би могъл да контролира.

С цялостната си дейност консервативното течение отстоява идеята за създаване на буржоазноолигархичен строй начело с княз, като на народното представителство се отрежда незначителна роля. Консерваторите грубо изразяват своето недоверие в съзидателната сила на народа, без да се съобразяват с "възторжената младост на българската буржоазна държава". Освен това те формулират неправилно и отстояват неумело някои прогресивни свои схващания (например изискването за образователен ценз), които биха се отразили благотворно върху развитието на страната.

Политическите принципи на либералното течение се различават съществено от тези на консервативното. Неговите искания изразяват интересите на мнозинството на българския народ — дребната и средната буржоазия. Либералите атакуват остро и решително рапорта на комисията. Те се обявяват против ограничаването на правата на широките слоеве от народа. В речите си лидерите на либералното течение *П. Каравелов* и *П. Р. Славейков* аргументирано оборват предложенията на консерваторите и блестящо отстояват принципите на народоуправлението. Рапортът на комисията е отхвърлен и *Учредителното събрание* преминава направо към разглеждане на руския проект за *Органически устав*. Още в самото начало по предложение на либералите събранието заменя думите "*Органически устав на Българското княжество*" с

"*Конституция на Българското княжество*". Приет е принципът на всеобщото избирателно право за пълнолетните мъже и е отхвърлена онази част от проекта, която предвижда наред с избираните да има и назначени народни представители. Утвърден е еднокамарен парламент, регламентирано е демократично местно управление, провъзгласени са широки граждански права. Приети са и редица други принципи в либералнодемократичен дух: забрана на разделянето на съсловия; неприкосновеност на частната собственост, забрана на непредвидени в закона наказания, както и на мъченията и конфискуването на имот; забрана на всякакви отличия освен военните и пр. Постановява се първоначалното образование да бъде задължително и безплатно; пълна свобода на печата, като се забранява цензурата. Само печатането на църковните книги е постановено под контрола на *Синода*. Дадена е свобода и на сдруженията, но се поставя уговорката — които не носят "вреда на държавния и обществения порядък, на религията и добрите нрави". Така е изработена *Търновската конституция* на *България*.

Търновската конституция има и твърде съществени недостатъци. Тя дава големи пълномощия на монарха. При съсредоточаването на властта в неговите ръце провъзгласените от *Търновската конституция* принципи, права и свободи остават с недостатъчни юридически гаранции за практическото им приложение. Винаги, когато пожелаел, монархът можел да разпусне *Народното събрание* и да уволни "непослушните министри". Дори предоставянето на законодателната власт на *Народното събрание* не струва много пред възможността монархът да назначава "послушно" правителство и да му възлага избирането на една дирижирана камара. При тези слаби страни на *Търновската конституция* за един безскрупулен и ловък монарх нямало да бъде трудно да установи маскирана с конституционни форми монархическа диктатура.

Въпреки ограничения си характер *Търновската конституция* е голям успех в борбата за демократично устройство и за осигуряване на националната независимост. Тя установява буржоазнодемократичен държавен строй — утвърждава икономическите и политическите завоевания на народа и проправя пътя за бъдещото му демократично развитие. Залегналите в *Търновската конституция* буржоазнодемократични права и свободи — победа на либералнодемократичната мисъл, я правят една от най-прогресивните за своето време буржоазни конституции. Тя утвърждава резултатите от *Освобождението* и осигурява свободното развитие на капитализма. Именно поради това *Търновската конституция* в продължение на десетилетия става знаме в борбата на демократичните народни сили срещу консервативната и авторитарната политика на българския монарх и на някои от правителствата.

Според *Търновската конституция България* е наследствена конституционна монархия с парламентарна форма на управление. Основен орган на държавната власт според *Конституцията* е *Народното събрание*. Начело на държавата застава държавен глава, който носи титлата "княз". След обявяването на *България* за независима държава през ***1908 г.*** тази титла е променена и владетелят започва да се нарича "цар".

Търновската конституция предоставя законодателната власт на княза и на народното представителство. Законопроектите се внасят в *Народното събрание* от министрите по княжеска заповед, а приетите закони подлежат на утвърждаване от княза.

Още по-широки са правомощията на монарха по отношение на изпълнителната власт. Той назначава и уволнява министрите, които са отговорни пред него за своето управление. Монархът е върховен началник на всички военни сили в *княжеството* — в мирно и военно време. Той раздава военните чинове. Князът е представител на *България* в отношенията ѝ с чуждите държави. От негово име се подписват международните договори.

Търновската конституция предоставя на монарха и немалки права в съдебната власт. Според нея съдилищата правораздават от името на княза. Той има право да смекчава или да отменя издадените присъди. Съсредоточената голяма власт в ръцете на монарха практически се засилва още повече от *Конституцията* чрез разпоредбата, че "лицето на княза е свещено и неприкосновено". Този текст го освобождава от всякаква наказателна и гражданска отговорност както по време на неговото царуване, така и в случай на абдикация.

Търновската буржоазна конституция различава *Обикновено (ОНС)* и *Велико народно събрание (ВНС). ОНС* се състои от народни представители, които се избират по *1* на всеки *10 000* човека. Право да избират имат българските граждани от мъжки пол, навършили *21* години. Избират се само онези граждани, които са навършили *30*-годишна възраст. Най-важните функции на *ОНС* са: да обсъжда и да приема законопроектите; да разглежда и да гласува държавния бюджет; да гласува предложенията за държавни заеми, данъци и др.

Великото народно събрание се свиква за изменение на *Конституцията*, за избиране на нов монарх или регентство, за решаване на евентуални териториални промени на българската държава и др. По числен състав *ВНС* е два пъти по-многобройно от *ОНС*. Народните представители за него се избират по двама на всеки *10 000* жители от двата пола.

След приемането на *Конституцията* (***16 април 1879***) *Учредителното събрание* е закрито от императорския комисар княз *Дондуков*. На ***17 април*** е открито първото *ВНС*, което по препоръка на руското правителство, дадена в съгласие с мнението на *великите сили*, избира за първи български княз *Александър Батенберг*. На ***26 юни 1879 г.*** *22*-годишният подпоручик от германската армия, син на австрийски генерал и племенник на руската царица, полага клетва пред *Първото ВНС*, а на ***5 юли 1879 г.*** е съставено първото българско правителство начело с *Тодор Бурмов*.

УРЕДБА НА ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ. Разделянето на българската държава от *Берлинския конгрес* е само начален етап в борбата на западните капиталистически държави за надмощие на *Балканите*. Вторият етап предвижда създаването на политическа и правна организация в *Южна България*, която практически да възстанови султанската власт в областта, респективно икономическото и политическото влияние на големите капиталистически държави.

По предложение на английските дипломати новото териториално-административно образувание между *Стара планина* и *Родопите* без *Софийски санджак* е наречено *Източна Румелия*. Тази част на страната като автономна провинция в пределите на *Османската империя* остава под пряката политическа и военна власт на султана. *Турция* имала право да строи крепости по границите, да държи в тях гарнизони и да защитава областта. В изпълнение на *Берлинския договор* на една комисия, съставена от представители на силите, участвали в конгреса, се възлага в срок от *3* месеца да изработи *Органически устав* на *Източна Румелия*. Уставът трябва да определи правомощията на генерал-губернатора и администрацията, финансовата и съдебната уредба на областта, както и устройството на местната милиция и жандармерия.

При изработването на *Органическия устав* се разгаря напрегната борба между представителите на *Русия* — полк. *Ал. Шепелев* и княз *Ал. Н. Церетелев*, от една страна, които решително защитават интересите на българското население, и емисарите на *Турция, Англия* и *Австро-Унгария*, от друга страна, които се стремят да ограничат колкото може повече неговите права. Благодарение на *Русия* много от разпоредбите на първоначално изработения проект получават по-изгодни за българския народ формулировки. Руските представители в комисията са подкрепени от множество протести на българите, изпратени в хода на заседанията. Особено силно са впечатлени представителите на *великите сили* от протеста на *864* карловски вдовици срещу възстановяване на стария режим. Техните мъже и синове били избити от турците по време на войната, без да имат някаква вина. Всичко това улеснява благородния стремеж на руските дипломати да организират областта по подобие на *княжеството* с оглед запазване на националното единство.

На ***14 април 1879 г.*** в *Цариград* членовете на *Европейската комисия* подписват *Органическия устав*. След утвърждаването му от султана той влиза в сила като основен закон на *Източна Румелия*. *Органическият устав* регламентира сложно държавно управление, но в общи линии осигурява либерални условия за развитие на областта. Той гарантира основните буржоазни права и свободи — свобода на словото и печата, на сдруженията и събранията, на вероизповеданията, свобода на личността и равенство на всички пред законите, осигурява се правото на собственост и пр. Така се създават благоприятни условия за развитието на капитализма в *Източна Румелия*. И въпреки предоставените значителни права на султана, областта има статута на почти самостоятелна държава. Според *Устава* начело на автономната област застава генерал-губернатор, назначаван от султана със съгласието на *великите сили* с петгодишен мандат. В помощ на генерал-губернатора се създава *Частен съвет (Директорат)*. Чрез него главният управител осъществява изпълнително-разпределителна власт. Съветът се състои от *6* директори: на вътрешните работи, на правосъдието, на финансите, на земеделието, търговията и общите сгради, на народното просвещение и началника на милицията и жандармерията. *Частният съвет* се ръководи от главния управител, а когато той отсъства — от главния секретар.

Законодателният орган на областта е *Народното събрание*, наречено *Областно събрание*. То се състои от членове по право, по избор и назначени от главния управител. Областното събрание избира постоянен комитет с функции на административен съвет. Постоянният комитет играе ролята на *Горна камара*. Той е постоянно действащ орган на *Областното събрание*, който контролира дейността на администрацията. Наред с това *Постоянният комитет* приема утвърдените от султана нормативни актове и те добиват формата на административен правилник, който има силата на закон.

В административно отношение *Източна Румелия* е разделена на *6* департамента (окръга). Те, от своя страна, са разделени на *28* кантона (околии). Окръгът се управлява от окръжен управител (префект) като представител на главния управител, а околиите — от околийски началници. В помощ на окръжния управител е формиран *Главен съвет*, съставен от членове по избор (най-много), по право и по назначение. *Главният съвет* гласува бюджета и заемите на департамента и се занимава със стопанските въпроси. *Главният съвет* избира *Окръжна комисия* като постоянно действащ орган за контрол върху работата на префекта.

Общините се управляват от изборни кметове. Градските общини избират и *Градски съвет*, който изпълнява финансови и стопански функции.

Правосъдието на *Източна Румелия* е поверено на кметски, околийски, окръжни съдилища и *Върховен съд*. Наред с тези съдилища са създадени и административни и духовни съдилища.

В началото на своето съществуване *Източна Румелия* има население от *815 951* човека, огромното мнозинство от което са българите, а територията ѝ е *32 978* кв. км. За официални езици на *Източна Румелия* са провъзгласени българският, турският и гръцкият. Твърде важна е обаче уговорката, направена в *Органическия устав*, че в окръзите, околиите и общините трябва да се използва езикът на мнозинството от населението. Така се дава възможност на българите, които са мнозинство, на практика да наложат българския език за официален независимо от провъзгласеното от *Устава* триезичие.

За столица на автономната област е определен град *Пловдив*. За първи главен управител е назначен *Александър Богориди* — българин, дългогодишен висш турски чиновник, за главен секретар — *Гавраил Кръстевич* — също българин, служител при *Високата порта*. На ***15 май 1879 г.*** главният управител пристига в *Пловдив* и поема управлението на областта.

МОНАРХИЧЕСКИЯТ ИНСТИТУТ. След около петвековно прекъсване българският народ в ***края*** на ***XIX в.*** отново получава възможност за държавен живот.

Разигралите се събития на *Балканите* по време на *Източната криза* (***1875–1879***) и победоносната *Руско-турска война* през две от тези години поставят за разрешаване въпроса и за българската държавност. Пътят до *Санстефанския мирен договор* от ***3 март*** (***19 февруари***) ***1879 г.*** е обаче дълъг и труден. Идеите за политическа свобода и създаване на самостоятелна държавна организация по земите, населени с българи, в една или друга степен обхващат почти всички векове на робството. Връх, разбира се, в това отношение представлява *възрожденската епоха*. Трябва да се каже, че идеите за политическа свобода се оформят сред най-прогресивните представители на българската политическа мисъл до голяма степен самобитно, под влияние на събудения спомен за миналото величие на българите, под въздействие на местните условия и в контекста на въжделенията и разбиранията на широките народни маси.

Почти във всички лансирани идеи за възстановяване на българската държавност монархическата институция заема централно място. Едва революционерите демократи от края на *Българското възраждане* съзряват, че монархическата институция като атрибут на държавността започва да губи от престижа и необходимостта си с развитието на обществеността. Разбира се, голямо влияние за това оказват *Великата френска революция* от ***края*** на ***XVIII в.***, шествието на либерализма в развитите общества, престижното републиканско управление в някои от най-напредналите държави и др. Необременеността на българското общество по отношение на необходимостта от монархическа институция и прогнилостта на султанска *Турция* също ги тласкат към идеята за република.

При решаването на този проблем обаче българската политическа мисъл не се взема под внимание. "Дарената" свобода поднася и готовата рецепта на бъдещата форма на управление на българската държава. По силата на *чл. 6* от *Санстефанския договор България* трябва да се оформи като "автономно, трибутарно *княжество* с християнско правителство и народна милиция". Това решение налага монархическата институция като задължителна, без българите да имат правото да се произнасят по този въпрос. На тях обаче по силата на *чл. 7* от този договор се дава правото свободно да изберат своя княз. Разбира се, и тук са поставени условия. Българският монарх трябва да бъде от чужда династия, макар и извън управляващите във великите европейски сили, утвърден от *Високата порта* и получил съгласието на великите държави. Залегналите концепции в *Санстефанския договор* относно статута на новата българска държава не влизат в практическа сила. Изградените тук позиции на *Русия* и *Турция* за мястото на монархическата институция в политическата система на нова *България* обаче се запазват при повторното обсъждане и решаване на балканските проблеми в края на *Източната криза* от *великите сили*.

Политическата равносметка на отминалата епоха на *Балканите* окончателно се утвърждава на *Берлинския конгрес* през ***лятото*** на ***1878 г.*** (***1/13 юни–1/13 юли***). Подписаният договор между *великите сили* и *Турция* решава и бъдещия юридически и фактически статут на българската държавност. В него историческите рамки и практическите условия за развитието на българския народ след *Руско-турската война* от ***1877–1878 г.*** до голяма степен са определени от съотношението на силите между великите европейски държави, без да се вземат под внимание българските национални интереси. Подобен начин на процедиране по онова време се превръща в правило за европейската история. Ярък пример за това са предходните и следващите решения на силните на века относно съдбата на балканските народи.

Поради всичко това берлинските решения стават "закон" за новите български държавници. Българите могат да протестират, да недоволстват от тях, но не и да не ги признават и изпълняват. На малките народи в онези времена това не е позволено, а те нямат и силата да се противопоставят.

Монархическата институция в предопределените рамки на българската държавност е потвърдена и от новия *Берлински договор*. За трибутарното *княжество* (т. е. плащащо данък на *Турция*) тя е закрепена още в *чл. 1* на този договор. Възприетата формула на съществуване на *княжеството* "под суверенитета на *Н. В. султана*" предопределя и зависимостта на страната и ограничените правомощия на бъдещия български монарх. А решението страната да има конституция предварително лишава княза от възможността да притежава абсолютна власт. Останалите стъпки към поставянето на новия балкански монарх на българския трон са потвърждение на санстефанските решения. Може да се приеме, че монархическата институция, макар и в първична, или федерална, форма, е заложена и в автономния статут на изкуствено създадената в южните територии на българските земи област *Източна Румелия*, където ролята на "монарх" се възлага на генерал-губернатор християнин.

Твърде многомислово звучи онази част от *чл. 3* на *Берлинския договор*, където се посочва, че "*Българският княз* ще се избере свободно от народа". Това е така, защото още в същото изречение се определя българският монарх да встъпи в длъжност след утвърждаване от *Високата порта* и одобрението му от *великите сили*. А като се има предвид, че впоследствие *Русия* след сондажи с дипломацията на силите посочва бъдещата кандидатура, можем да заключим, че регламентът княза да се "избере свободно от народа" се оказва окован в имперската политика на силите.

Що се отнася обаче до правомощията на бъдещия монарх относно вътрешнополитическия живот на *княжеството*, то тук е предоставена почти пълна свобода за тяхното определяне от българите. Външнополитическите прерогативи на княза обаче предварително са поставени в историческата рамка на трибутарното зависимо *княжество*[1]. Затова тук възможностите на българите за свободното им определяне са в голяма степен ограничени.

По силата на *чл. 4* от *Берлинския договор* на ***10 февруари 1879 г.*** в *Търново* започва работа свиканото *Учредително събрание*. Негова основна и единствена задача е да изработи основния закон за страната — *Конституцията*. На депутатите е предоставен предварително изготвен от русите с помощта и на някои българи проект за основен закон. Руската политика обаче предоставя пълна свобода по работата на българите върху проекта за *Конституция*. В инструкцията на *Петербург* до руския комисар *Александър Дондуков-Корсаков* изрично се подчертава, че при обсъждането на конституционния проект народните представители трябва да изразят своите гледища "свободно и без да бъдат ограничавани от каквито и да било странични явления". След широки дискусии и упорити спорове *Конституцията* е изработена и утвърдена с подписите на народните представители на ***16 април 1879 г.*** Това е първият крупен български акт по изграждане на държавата след *Освобождението*.

В приетата от учредителния форум *Конституция Българското княжество* се определя като "монархия, наследствена и конституционна, с народно представителство". Категорично е залегнал принципът на разделението на властите — законодателна, изпълнителна и съдебна.

Втора, трета, пета, шеста, седма и осма глава определят основните прерогативи на монархическата институция и правомощията на княжеската власт. Останалите княжески права или ограничения са втъкнати като централна ос и в другите части на *Конституцията*.

Във времето, когато българите пристъпват към изработването на основния си закон, *България* няма своя конституционна история, която да даде отражение върху най-новия ѝ период на развитие и конкретно при създаването на *Конституцията*. Но тя има своята възрожденска политическа мисъл, революционнодемократичните и либерални идеи с подчертано народен характер, които са знаме на доосвобожденските просветни, църковно-национални и националноосвободителни борби и движения. Българското общество има и своите идеи за демократичната република като форма на държавата. Срещу всичко това обаче категорично застава *чл. 2* на *Берлинския договор* с безусловната си дефиниция за формата на българската държава. Наред с това, самата освободителка *Русия* е една деспотична монархия и в качеството си на помощничка в първоначалната уредба на държавата не може да не бъде, макар и в незначителна степен, образец за подражание.

---

[1] Поставеното под суверенитета на Н. В. султана княжество според Берлинския договор няма право да води самостоятелна външна политика, както суверенните държави. Тази му дейност юридически е подчинена на Високата порта, макар че практически това решение в голяма степен бе нарушавано впоследствие както от княза, така и от правителствата на България.

Наред с това на българите е пределно ясно, че и западните държави виждат в монархията единствено възможната форма на българската държава. Съвпадението в позициите на *Русия* и *великите сили* по този въпрос се потвърждава и от факта, че и трите инструкции до княз *Александър Дондуков-Корсаков* — двете преди, а третата след подписването на *Берлинския договор,* във връзка с изработването на проекта за основен закон на нова *България*, не се различават по същество.

Всичко това къде повече, къде по-малко оказва влияние върху народните представители при приемането на онези части от *Конституцията*, които се отнасят до монархическата институция и определят правомощията на бъдещия български княз.

Конституцията потвърждава решението на *Берлинския конгрес — княжеството* да бъде монархия, но за разлика от него допълва, че тази монархия ще бъде наследствена и конституционна с народно представителство. С това решение на учредителите практически се създават условия за формирането на династия, а, от друга страна, династическата власт се постави в рамките на *Конституцията*. Подобно разделение регламентира и *чл. 9* от основния закон. Ръководейки се от принципа на демократизма, народните представители разделят законодателната власт между княза и *Народното събрание*, с *чл. 10* дават приоритет на *Камарата*, заявявайки, че князът обнародва и утвърждава приетите вече от *Народното събрание* закони. От такъв характер с и *чл. 12, 13, 14, 15, 16* и *18* на *Конституцията.* Те конкретизират предоставените на княза права в изпълнителната и съдебната власт. Заявено е, че изпълнителната власт принадлежи на княза, а всички органи на тази власт действат от негово име и под негов върховен надзор. А функциите на монарха в тази област се свеждат да назначава и уволнява отговорните пред него и *Народното събрание* министри, да ръководи всички военни сили в *княжеството* в мирно и военно време, да раздава военните чинове, да представя държавата във всичките ѝ отношения с чуждите държави, да сключва международните договори (тези клаузи нарушават *Берлинския договор*, който поставя *княжеството* във васална зависимост от *Турция*, с което забранява подобни международни дейности на българските държавници). Значителни са правомощията и в съдебната власт. Регламентирано е съдилищата да правораздават от името на монарха, който има правото да смекчава или да отменя наказанията по предвидения в закона ред. По своя воля монархът може и да помилва, но само по криминални дела, без тези му права да се простират върху осъдени министри за нарушаване на *Конституцията*.

Тези широки правомощия правят монарха равностоен на институциите от изпълнителната власт. В някои моменти дори го поставят над тях. Особена тежест на това дава приетата конституционна разпоредба, че “лицето на княза е свещено и неприкосновено”, която го освобождава от всякаква наказателна и гражданска отговорност по време на неговото царуване и след него.

Като се има предвид, че законодателната, изпълнителната, а в известна степен и съдебната власт впоследствие се “обсебват” от политическите партии можем да заключим, че идеята за бъдещия съюз между тях или някоя от тях и княза обективно е акт, закрепен от *Конституцията*. Особено интересен в това отношение е *член 18*, според който дори наредбите и разпорежданията на княза влизат в сила едва след потвърждаването им от съответния министър.

С убеденост можем да твърдим, че прерогативите на монархическата власт силно се стесняват и от залегналите конституционни принципи — буржоазен централизъм и демократизъм, министерска отговорност, депутатска неприкосновеност, предоставените права и свободи на гражданите от либерално-демократичен характер — принципа на равенство, на всеобщо избирателно право, свободата на словото, мисълта и печата, правото на събрания и сдружавания, гаранциите за личната неприкосновеност и пр.

Всичко това стои като солидна преграда срещу всякакви опити в бъдеще на един властен и ловък монарх да въведе абсолютизма в управлението без съгласието на останалите политически сили или вота на народа. Но липсата на нужните юридически гаранции за реалното приложение на провъзгласените от *Конституцията* по-горе принципи, права и свободи и правата на монарха да се разпорежда с *Парламента*, да насрочва нови избори, да уволнява и назначава министрите и пр. довеждат до честото нарушаване или изменяне на основния закон и до засилване властта на отделни правителства или на монарха. С непредвиждането или с недостатъчното предвиждане на тези граници *Търновската конституция* сама създава условия за своето собствено нарушаване. Възползвайки се от тези слаби страни на *Търновската конституция*, много често българските монарси, някои по същество демократични правителства, а по-късно и авторитарни или профашистки кабинети придават формално значение в процеса на нашето политическо възраждане на прокламираните от нея прогресивни принципи.

Следователно либерализмът на *Търновската конституция* е повече хуманитарен и в известна степен абстрактен. Тя предвижда права и свободи, но е пропуснато да се създаде онзи гъвкав механизъм между отделните институции и органи на властта, който строго да гарантира адекватни действия и решения. Така например на монархическата институция се предоставя правото да разпуска и свиква *Законодателната камара*, но се пропуска да се определят времето и срокът за провеждане на периодичните избори и да се регламентират условията преди и след тяхното изпълнение. Тези шупли, останали в *Търновската конституция*, и то в една от нейните най-съществени части, създават теоретична и практическа възможност за недоразумения, сблъсъци и злоупотреби от страна на институциите на триъгълната пирамида, упражняваща основната държавна власт. Този вакуум, оставен от недоглеждане, неразбиране или с умисъл от първостроителите, впоследствие винаги в критични моменти ще отслабва или ще засилва позициите на едната или на двете основни (за управлението на страната) институции, което в крайна сметка ще доведе за четирите десетилетия на демокрация в страната (до ***23 юни 1923***) да просъществуват и да се упражнят в управление на българите *39* правителства, *18 ОНС, 5 ВНС* и *3* монарси.

Въпреки всичко, колкото и нарушавана или потъпквана да е, тя успява да осигури като цяло няколко десетилетия демократичен политически живот на *България*. Разбира се, заслугата за това трябва да се търси малко или много и в демократическия дух на първостроителите на нова *България*. Не на последно място и в приоритетната задача за всички българи — разрешаването на националния проблем, който през първите десетилетия ангажира и консолидира по-голямата част от вниманието, като същевременно ограничава силите и стеснява възможностите при перманентните, но палиативни опити на монарсите и някои правителства да установят силовото управление.

Като цяло *Търновската конституция* е една от най-демократичните за времето в *Европа*. Според нея *България* е конституционна монархия, в която княжеската власт се упражнява съвместно с другите основни държавни институции — *Парламент*, правителство, съдебни органи. Тази взаимовръзка и взаимозависимост във върха на държавната пирамида са призвани да осигурят демократичния път на младото *Българско княжество*.

Търновската конституция провъзгласява принципите на държавното управление. Тя обаче не може най-прецизно да дозира и механично да гарантира съотношението между действията на монарха, правителството и *Парламента* в триъгълника на властта. Единствено конкретните социални и политически условия, личните качества на монарха и политиците, влиянието на международната конюнктура и редица други фактори могат да покажат кому ще принадлежи предимството — дали на монарха, дали на силната парламентарна власт с двупартийна система или на парламентарната диктатура при наличието на една много силна политическа сила. Дали монархът ще изпълнява арбитражни функции от класически парламентарен тип или ще използва тези си права, за да превърне съюза между него и останалите политически сили в личен режим и пр. На практика българската действителност дава примери на различни изяви и съотношение на силите от посочените институции в полето на политическата власт.

Макар и лишени от опит, първите администратори на *Източна Румелия* с усърдие се заемат с отговорните си задължения. Те съзнават важността на стоящите пред всички българи задачи, необходимостта да се изгради държавната уредба на страната и да се защити нейния български характер.

ПРЕПОРЪЧИТЕЛНА ЛИТЕРАТУРА

Козменко, И. **Руската дипломация и формирането на българската държавност след Освобождението.** С., 1982.

Пенков, С. **Берлинският договор на Балканите.** С., 1985.

Тодоров, Г. **Временното руско управление в България 1877—1878 г.** С., 1958.

Владикин, Л. **История на Търновската конституция.** С., 1994.

Манолова, М. **Създаване на Търновската конституция.** С., 1980.

Маркова, З., Ел. Стателова. **Учредителното Събрание в Търново.** ИПр, 1979/3.

Тодоров, Г. **Временно отменяне и възстановяване на Конституцията в Княжество България.** С., 1991.

Стоянов, Ив. **Либералната партия в Княжество България.** С., 1989.

Антонова—Габеров—Павлов. **Български енциклопедичен речник.** В. Търново, GABEROFF, 1999—2000.

ОБЩЕСТВЕНО-ИКОНОМИЧЕСКО И ПОЛИТИЧЕСКО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРИЯ ОТ ОСВОБОЖДЕНИЕТО ДО 1885 г.

Доц. д-р Димитър Саздов

АГРАРЕН ПРЕВРАТ. Руско-турската война от ***1877—1878 г.*** изиграва ролята на буржоазнодемократична революция за населението в освободените български земи. Тя премахва всички феодални институции, които гнетят българския народ, кесимджийството и изполичарството. Феодалният режим на мирийските земи престава да съществува. Но ако феодалната собственост като юридическа категория е отменена с *Освобождението*, окончателното премахване на нейните последици не става изведнъж. Ликвидирането на феодалната собственост е последователен, но продължителен и нелек процес.

Аграрният преврат преминава през няколко етапа, които се различават по своите резултати. Първият обхваща времето до ***пролетта*** на ***1878 г.*** В началото на този етап са завзети малко турски земи поради това, че дотогава е освободена част от страната, бягството на турците за някои региони още не е масово и изходът от войната не е достатъчно ясен. Променливият успех на военните действия през първата половина на войната довежда до бягството на компактни маси от българското население. Издевателствата на турските войски след отстъплението на ген. *Гурко* от *Южна България* предизвикват масово преселване на север от *Балкана*. В *Северна България* се събират близо *100 000* бежанци, които в голямата си част са лишени от средства за съществуване. Като временна мярка руското гражданско управление им разрешава да приберат реколтата на изоставените от турското население полски имоти. Със специален циркуляр на руските власти от ***ноември 1877 г.*** на бежанците и местното население е разрешено и да засяват изоставените земи. С това разпореждане *ВРУ* признава едно съществуващо вече положение, тъй като завзетите от българските селяни земи са отдавна засети. По този начин аграрният въпрос по време на освободителната война се свързва и с бежанския въпрос. Аграрното движение получава пълен размах след ***януари 1878 г.*** Тогава то е улеснено от масовото бягство на всички турски земевладелци и на почти цялото турско население заедно с отстъпващите към *Цариград* разбити турски войски. През това време българското селячество успява да завземе по-голяма част от техните имоти.

През първия етап аграрното движение сред българските селяни протича стихийно, без каквото и да е ръководство от някаква политическа организация в национален или регионален мащаб. Това довежда до избухването на много конфликти между селяни от съседни села относно разпределението на турските земи. На някои места се стига и до кървави сблъсквания между въоръжени български селяни.

Вторият етап на аграрния преврат започва през ***пролетта*** на ***1878 г.*** и продължава до края на *ВРУ* в *България*. Руските власти се опитват да създадат ред в аграрното движение и да му придадат, доколкото е възможно, законна форма. Въведени са разрешителни билети за заселване на землищата на турските села или за обработването на земите на турските земевладелци в землищата на българските села. В това отношение големи усилия се полагат след подписването на *Берлинския договор*, когато започва настаняването на българи бежанци от оставените под турска власт български области. За тези бежанци руските власти отпускат помощи и издават нареждане да се заселват в напуснатите турски села. Насилственото завземане на земите е свързано с обстоятелството, че преди *Освобождението* тази земя е отнета принудително или чрез измама от българските селяни.

Движеща сила на аграрното движение през ***1878—1879 г.*** е малоимотното българско селячество. В завладяването на турски земи вземат участие и градски лихвари, заможни търговци, богати селяни и др. Значителна роля в аграрното движение наред с хилядите българи бежанци от *Одринска Тракия* и *Македония* играе и вътрешното преселническо движение на изтласканото от турските завоеватели в планинските райони българско население, което през ***1878 г.*** се устремява към по-плодородните земи в равнините.

ВРУ има по принцип положително отношение към стремежа на българските селяни да завземат едрото турско земевладение (макар и с известни колебания вследствие усложнилата се обстановка и консервативните възгледи на част от руските офицери). Важна роля в тази насока играе издаденото от *Съвета на руския императорски комисар* в *България* на ***2 август 1878 г.*** *Журнално постановление.* Според него опетнените с престъпления турски бежанци, ако се завърнат, ще бъдат дадени под съд. *Журналното постановление* се оказва солидна преграда срещу турските земевладелци, повечето от които са замесени в извършването на жестокости преди *Освобождението.* През ***втората половина*** на ***1878 г.*** руската администрация действа по-радикално. Тя дава възможност на значителна част от българските селяни, завзели земи на едри турски земевладелци, да оформят по съдебен ред своето право на собственост.

През ***май 1879 г.*** руските власти предават управлението на новосформираната българска администрация. С това започва нов, трети етап на аграрния превват в *България.* Той се характеризира с политика на настъпление срещу селяните, завзели турски земи. Особено настойчива е тази политика в *Източна Румелия.* Възприета е линия към връщане на завзетите от българските селяни турски земи на "законните" им притежатели. Изключение правят само онези спорни турски имоти, които са признати за българска собственост по съдебен ред.

Българските селяни се принуждават да изкупят основната част от турското земевладение в страната. Източнорумелийското правителство се опитва да отнеме от селяните и земите на незавърналите се турски земевладелци, дори когато самите турци не предявяват иск за възстановяване на собствеността им. Причините за тази аграрна политика на източнорумелийското правителство се крият в няколко обстоятелства. На преден план изпъква необходимостта от съобразяване с международната обстановка, тъй като опасността от окупация на *Източна Румелия* от турски войски през ***1879—1880 г.*** все още не е преминала. Според *чл. 15* от *Берлинския договор* султанът има право да държи войска в областта. Второ, от значение е влиянието на групираните около правителството български чифликчии (*Иван Хаджипетров,* д-р *Георги Хаканов, Димитър Наумов* и др.), които имат нужда от работна ръка и се опасяват аграрното движение да не засегне и техните имоти. И на трето място голяма част от южнобългарската буржоазия се стреми да придобие повече турски земи.

Първите правителства в *Княжество България* отстояват по-твърда позиция спрямо едрото турско земевладение. През ***август 1879 г.*** министрите *Гр. Д. Начович* и *Д. Греков* разработват нова стопанска политика на консерваторите по аграрния и бежанския въпрос. Създават се временни смесени окръжни комисии за "въдворяване на турците в недвижимото им имущество, върху което не се предявяват претенции от други лица". В стремежа си да запазят земите доколкото е възможно за българите консерваторите ограничават компетенцията на комисиите. Ако върху даден имот предявява искания повече от едно лице, комисията трябвало да изпраща образуваното дело в обикновените съдилища. Наред с това консервативното правителство формално оставило в сила и *Журналното постановление.* Консерваторите, постъпвайки гъвкаво, издигат още една преграда, като постановяват, че владетелят на върнатото имущество става окончателно негов собственик след *3* години. През това време и други лица можели да предявят искания към имотите. Създаването на несигурност към имота има за цел да принуждава турците да предпочитат продаването на земите и да напускат *княжеството.*

Очевидно под формата на "правда" към турските земевладелци консерваторите се стремят, от една страна, да им върнат имотите, а от друга, да предизвикат "покупко-продажба". Така се задоволяват исканията на западните държави, които упорито продължават да настояват за връщане на земите на турските земевладелци. Създават се обаче и условия за образуване на едри земеделски стопанства от капиталистически тип. Консерваторите много бързо разбират, че земята ще се купува от богатите българи, с което на практика се осъществява идеята им за бързо развитие на капитализма в селското стопанство.

Практическата дейност на комисиите оправдава намеренията на консерваторите. Едрите турски земевладелци не желаят да останат в *България* при новите политически условия. Те бързо продават имотите си и се изселват окончателно от *княжеството*. Турските земи се закупуват от всички слоеве на българското население. Разбира се, повечето земи преминават в ръцете на по-богатите граждани и селяни. Чифлиците се разпродават в почти всички краища на страната — във *Видинско, Ломско, Берковско, Софийско, Дупнишко, Самоковско*. Само в *Кюстендилско* повечето чифлици се запазват, тъй като там върлува глад и населението няма средства да ги изкупува.

Особено се отличава аграрната политика на либералните кабинети на *Др. Цанков* и *П. Каравелов*. Веднага щом идват на власт либералите се заемат с аграрния и бежанския въпрос. На първо време те разтурват временните комисии, а техните дела се предоставят за разрешаване от съдилищата. Разпореждат се правните органи да се ръководят от *Журналното постановление* и от *Временните съдебни правила*. За обикновеното турско население, което само обработва земята си, са премахнати всички пречки при разрешаването на поземления проблем.

Най-трудният въпрос, който трябвало да разреши правителството на либералите, е този за турските чифлици. Съставена е комисия в състав *К. Иречек* и *М. Сарафов*, която заедно с *Петко Каравелов* през ***лятото*** на ***1880 г.*** заминава за *Кюстендил*, за да се запознае на място с аграрния въпрос. С помощта на селяните комисията успява да докаже, че чифлиците са възниквали главно въз основа на заграбени земи. През ***ноември 1880 г.*** е внесен в *Народното събрание* и законопроект по този въпрос. На ***24 ноември 1880 г.*** събранието приема *Закон* (влязъл в сила на ***17 декември 1880***) *за подобрение състоянието на земеделското население по господарските и чифлишките земи*. По силата на този закон селяните чифлигари стават собственици на земите, които обработват. Държавата трябвало да заплати отчуждените чифлишки и господарски земи, които са раздадени на селяните.

Турското правителство упражнява силен натиск срещу приложението на този закон, но правителството на либералите не отстъпва и пред най-големите заплахи. Напразни остават в това отношение и усилията на западната дипломация.

Правителството на либералите води хуманна и последователна аграрна политика в интерес на мнозинството българи, въпреки че обещанията за безплатно раздаване на "турските" пустеещите земи то не могло да изпълни. С цялостната си политика по аграрния и бежанския въпрос либералите успяват да спечелят симпатиите на мнозинството от населението, което впоследствие дълги години ги подкрепя в изборните борби.

Известен завой от аграрната политика на либералите се прави по време на режима на пълномощията. Създават се условия за лихварите, по-заможните земевладелци и други богати българи да закупят турските чифлишки земи. За съжаление обаче новите купувачи вместо да създават крупни земеделски стопанства от капиталистически тип предоставят земята за обработване под аренда или на изполица на бедното и малоземленото население. Много често тя се обработва от същите селяни, които са работили в чифлишките стопанства. Липсвало законодателство, което да задължава и създава условията за образуването на модерни капиталистически земеделски стопанства. Затова въпреки скритите намерения на консерваторите да засилят развитието на капитализма в селското стопанство на практика тяхната политика се оказва безрезултатна в това отношение. От друга страна, те насърчават изкупуването на турските земи, което се оказва важно за българската национална кауза.

Една малка част от чифлишките земи по време на режима на пълномощията е закупена от дребните и средните селски стопани. Много от тях, за да си осигурят средства, задлъжняват на лихварите или на търговците и спекулантите, които препродават току-що закупената земя. Впоследствие много от задлъжнелите селяни се разоряват.

Нов обрат в аграрната политика настъпва с идването на власт след ***септември 1883 г.*** на новите кабинети на *Д. Цанков* и *П. Каравелов*. Въпреки съпротивата на активно подкрепяните от турското правителство едри земевладелци те продължават политиката на първото либерално правителство от ***1880 г.***, макар и тя вече да не е достатъчно последователна.

По-радикалната политика на българските правителства в *княжеството* се дължи на по-силните позиции, които има дребната буржоазия там. От значение е и послабото влияние на дипломатическия натиск на западните държави в подкрепа на турските земевладелци в сравнение с това, което се упражнява в нестабилната в международно отношение *Източна Румелия*.

Турските земевладелци, след като се убеждават, че не ще могат да възстановят своята предишна власт и методи на владеене на селските стопанства, започват масово да продават имотите си и да се заселват окончателно в *Турция*. За кратко време едрото турско земевладение в *България* изчезва, макар и отделни земевладелци да забавят разпродаването на своите земи чак до последните години на ***XIX в.*** Българските селяни задоволяват до голяма степен своя глад за земя. *България* започва своето развитие като страна на дребното земеделско производство.

РАЗОРЯВАНЕ НА СЕЛСКОТО СТОПАНСТВО И ЗАПАДАНЕ НА ЗАНАЯТЧИЙСКОТО ПРОИЗВОДСТВО. Настъпилите в резултат на войната икономически промени засилват социалното разслоение в българското общество и улесняват преустройството му върху капиталистическа основа. Едновременно със създаването на дребната собственост започват да действат и онези фактори, които водят до нейното постоянно разлагане. Дребното производство се явява като необходимо предварително условие за развитието на капитализма. В раздробеното селско стопанство се оказва невъзможно въвеждането на нова техника. Това обстоятелство го прави крайно недоходоносно. То все повече затъва в блатото на дълговете. Голямо влияние оказва и политиката на буржоазната държава. Изправени пред важни задачи — изграждане на пътища, железници, въоръжаване на армията и други, тя налага високи парични данъци. Това, от една страна, довежда до силно влошаване на положението на българския селянин и разорява дребното селско стопанство, а, от друга, съдейства за концентрацията на поземлената собственост. Процесът на експроприацията на земята през този период обаче не води автоматично до концентрация на земеделското производство в същата степен. Увеличеният брой на предимно лихварските едри земевладения с повече от *500* дка съвсем не означава, че те се превръщат и в едри капиталистически земевладелски стопанства. Повечето от лихварите предпочитат да разделят своята земя на малки парцели и да я предоставят за обработване на безземлени или малоземлени селяни (често на бившите собственици) срещу изполица или друга форма на натурална или парична аренда. Голяма част от земята им дори не се обработва. Този бавен процес на въвеждане на едро земеделско производство забавя развитието на капитализма в българското селско стопанство. Затова допринася и стопанската политика на либералите, насочена към раздробяване на земята с цел оземляване на селяните.

Наред със селяните на разорение са подложени и българските занаятчии. Западането на старите занаяти започва още по времето на османското владичество. Този процес се задълбочава особено след *Освобождението*. Занаятчийството вече не може да задоволява потребностите и новите изисквания на градското население и не издържа конкуренцията на по-евтините западноевропейски стоки. Повишените изисквания на българския пазар, нахлуването на външни стоки и загубването на непретенционизния турски пазар съсипва дребните стокопроизводители в града.

През ***първата половина*** на ***80-те год.*** правителствата правят опит с политиката си да облекчат положението на занаятчиите. През ***1883 г.*** е издаден специален закон, с който държавните служители се задължават да носят дрехи местно производство. Създава се в *княжеството* първото занаятчийско училище за пчеларство и дърводелство. В чужбина се изпращат младежи да получат техническо образование, което да им даде възможност впоследствие да модернизират занаятчийското производство. Тези мерки обаче се оказват палиативни и безрезултатни. Те забавят, но не могат да спрат западането и разоряването на занаятите.

В най-трудно положение се оказват заетите в домашната текстилна промишленост жени от градовете и селата. Вносът на евтината европейска прежда и невъзможността да се води конкурентна борба с откритите текстилни фабрики стават причина за бунтовете на предачките от подбалканските градове — *Сопот, Калофер* и *Карлово* през ***1883 г.***, и в *Габрово* — ***1884 г.*** Запада и организираната занаятчийска манифактура в черната металургия поради конкуренцията на вносното желязо и изчерпване на суровините.

Успоредно с пропадането на занаятчийското производство започва да се развива фабричната капиталистическа промишленост. На мястото на разорените или унищожените по време на войната през ***1877—1878 г.*** индустриални предприятия са изградени нови. Организирани и открити са модерна печатница в *Пловдив*, фабрика за шишета в *Казанлък*, спиртна фабрика в *София*, текстилни фабрики в *Сливен, Габрово* и *Самоков*, фабрика за пашкули в *Асеновград*, кожарска фабрика в *Русе,* няколко тютюневи фабрики и т. н. Създадени са и първите предприятия с чужд капитал. Общо от *Освобождението* до ***1885 г.*** са основани около *24* по-едри индустриални предприятия предимно в *София, Русе, Пловдив* и *Варна*. Повечето от тях обаче са от полузанаятчийски тип с малко работници. Това са: *6* мелници, *6* бирени фабрики, *3* спиртни предприятия, *5* вълненотекстилни фабрики, *2* кожарски и др. Полага се началото и на добивната индустрия. Правят се първите геоложки проучвания в района на *Перник—Бобовдол—Мошино* и започва, макар и слаба, промишлена разработка. Откриват се и залежи на оловно-сребърни руди в *Родопите*. Те обаче не могат да усвоят по-добрата промишлена техника и организацията на производство на напредналите капиталистически страни. А производството на добивната индустрия е незначително. Поради това въпреки по-евтината работна ръка и наличието на суровини в *България* стоките, произвеждани в страната, не издържат силната конкуренция на вносните промишлени произведения. Важна пречка за развитието на българската промишленост до ***средата*** на ***80-те год.*** на ***XIX в.*** е ограниченият поради разпокъсването на *България* вътрешен пазар. Тези и някои други причини силно спъват развитието на капитализма в *Княжество България* и *Източна Румелия*.

ТЪРГОВИЯ, КРЕДИТ И ДЕМОГРАФСКИ ПРОМЕНИ. В свободна *България* вътрешната и външната търговия започват своето развитие при ненамеса на държавата. Постепенно намалява много разпространената до *Освобождението* панаирна и кираджийска (разносна) търговия. Българската буржоазия става монополист на вътрешния пазар поради бързото изселване на турските търговци. Липсата на модерна пътна мрежа и жп транспорт ограничават докъм ***средата*** на ***80-те год.*** развитието на търговията. Външната търговия на страната е насочена предимно към развитите западни държави — *Австро-Унгария, Франция, Германия* и *Италия*. Непретенциозният турски пазар обаче все още остава основен за стокообмена между *княжеството* и *Източна Румелия* (*59 %* от общата сума на износа). Значителен е търговският обмен с *Румъния* и със *Сърбия. България* изнася предимно зърнени храни, добитък и животински произведения (пшеница, царевица, брашно, птици, яйца, кашкавал, сирене, вълна, гайтани, вълнени платове и др.). През първите години вносът надвишава износа. В страната се внасят сол, газ, ориз, платове, готови дрехи, желязо, захар, все още малко индустриални стоки и др. Към ***средата*** на ***80-те год.*** много от новопоявилите се търговци фалират, а други натрупват значителни капитали.

До *Освобождението* по българските земи се създават земеделски кредитни кооперации (т. нар. "земеделски каси"). След *Освобождението* тяхната дейност се възобновява под надзора на *Министерството на финансите.* Постепенно възобновяват работа и клоновете на *Отоманската банка*. Важна стъпка към изграждане на стабилна кредитна система е поставяне началото на банковата институция. През ***май 1879 г.*** в *София* с капитал *2* млн. лв. е открита *Българската народна банка*. Основава се и първата малка частна банка в *Русе – "Гирдап"* (***1881***). В *Шумен* се създава търговско дружество (***1881***). След *Освобождението* на българския пазар циркулира разнообразен паричен материал. Със закон от ***1880 г.*** се въвежда национална монетна единица — българският златен лев. На следващата година започва сеченето и на първите следосвобожденски български монети. По златно съдържание българският лев се равнявал на френския златен франк.

Според най-авторитетното проучване на *В. Теплов* в навечерието на *Руско-турската война* в *Мизия, Тракия* и *Македония* живеят ок. *4 400 000* българи. Но *Теплов* не включва в това число ислямизираните или т. нар. "обърнати българи". Около *14 %* от българите живеят извън етническите граници — *500 000* в *Румъния; 100 000* в *Мала Азия, Гърция, Цариград* и околностите му; ок. *97 000* в *Русия* и ок. *27 000* в *Австро-Унгария.* В хода на войната и след *Освобождението* в българските земи настъпват бурни миграционни процеси. Започва масово изселване на турско население. Основната част от него се заселва в неосвободените български земи — *Източна Тракия* и *Македония*. Другият миграционен поток е притокът на българи от неосвободените територии към свободните части, най-вече в *Северна България*. През първите години след *Освобождението* към *княжеството* се насочват и много българи от *Бесарабия, Влашко, Банат, Сърбия* и др. Наред с това започва и вътрешна миграция — процесът на слизане от планинските райони и заселване в плодородните полски земи. Бурните миграционни и демографски процеси засягат и селищната система на страната. Забелязва се тенденция към постоянно намаляване броя на населението в малките селища и увеличаване в по-големите центрове. Другата насока във вътрешномиграционните процеси е нарастване броят на градското население. Разбира се, до съществени промени между съотношението — градско и селско население, не се достига. Огромното мнозинство от българите продължават да живеят в селата. Така *Освобождението* формира нова демографска структура — заселване на етническата хомогенност на населението в свободните земи и увеличаване броя на чуждите елементи в останалите под чуждо владичество територии.

СОЦИАЛНО РАЗСЛОЕНИЕ И ПАРТИИ. БОРБАТА МЕЖДУ КОНСЕРВАТОРИ И ЛИБЕРАЛИ ЗА ВЛАСТ. Едновременно със зародилите се процеси на разоряване на селското стопанство и занаятчийското производство започва и процес на първоначално натрупване на капитали. Чрез търговията, лихварството, предприемачеството и държавните доставки в ръцете на малка част от буржоазията се съсредоточават значителни парични средства. Слабата рентабилност на индустриалното производство и технически несъвършеното селско стопанство карат замогналата се прослойка да търси по-лекия и сигурен път за печалба, като влага своите средства предимно в търговията и лихварството. Процесът на формиране на едрата буржоазия получава обаче безспорен тласък.

Бавното развитие на капитализма за известен период задържа пролетаризирането на дребните собственици. Дребната буржоазия обхваща занаятчиите и търговците в града, както и малоимотните селяни. Тя запазва положението си на преобладаваща обществена сила, защото е мнозинството от българския народ.

Процесът на разслоение на буржоазията и бавното развитие на капитализма довеждат до сравнително бързото нарастване числеността на средната буржоазия. През първите години след *Освобождението* тази прослойка върви заедно с дребнобуржоазните маси. Още от първите дни на самостоятелен политически живот обаче средната буржоазия показва готовност за компромис с едрата буржоазия. Твърде скоро компромисът се превръща в стремеж към сближаване и единодействие в политиката.

Освобождението нанася на старата търговско-чорбаджийска прослойка сериозен икономически и политически удар и тя губи до голяма степен общественото си значение. Много от нейните представители се приспособяват към новите условия. Заедно с издигащите се богати търговци, лихвари, предприемачи и доставчици те образуват ядрото на едрата българска буржоазия, която има търговско-лихварски характер.

Така оформилото се буржоазно общество в *княжеството* излъчва своите основни политически сили — *Либералната* и *Консервативната партия*. Те стават изразители на интересите на различните прослойки. Между двете политически групировки при наличието на "арбитър" — българския княз, започва ожесточена борба за власт. В нейния ход либерали и консерватори изграждат окончателно своите партии и изработват политическите си платформи за действие.

На ***5 юли 1879 г.*** княз *Ал. Батенберг* издава указ за назначаването на първия *Министерски съвет*. Отказът на либералите да се включат в замисленото от русите смесено правителство довежда до съставянето на консервативно правителство начело с *Тодор Бурмов*. Първото българско правителство се опитва да организира правилно стопанската дейност в страната. Още на ***7 юли*** е издаден указ за учредяване на митници по южната граница на *княжеството*. Те имат задача да облагат с налози всички чужди стоки. Без мито се пропускат само местните произведения на българите от *Македония* и *Източна Румелия*. Целта е да се запазят широките търговски връзки, съществуващи между трите български области. Правителството предприема енергични мерки за изграждане и поддържане на нормална пътна мрежа. Поради липса на държавни средства то въвежда пътна повинност за населението. Положени са усилия и за подобряване на администрацията на страната, осъществяват се полезни действия в областта на пощенското и телеграфното дело, сериозно внимание се отделя на военните въпроси и на просветата в *княжеството*. Грижи са положени и за разгромяване на разбойническите банди от бивши турски войници, които заедно с ходжите и пратеници от *Цариград* подстрекават мюсюлманското население в източната част на *княжеството* към неподчинение на властите. Стига се до обявяване на военно положение в някои окръзи на *Варненска* и *Търновска губерния*. Въпреки взетите мерки разбойничеството не е напълно унищожено. Външнополитическата си позиция консерваторите съобразяват с увереността, че *Берлинският договор* сам по себе си е обречен на неуспех. Затова те призовават народа от двете страни на *Балкана* да се задоволи с постигнатото и да чака по-добри времена и условия за разрешаване на своя изкуствено заплетен национален проблем. В случая изчаквателната тактика е правилно решение. *Българското княжество* в този момент не е в състояние да се противопостави на *великите сили* и да отхвърли *Берлинския договор*. Като непосредствена външнополитическа задача правителството си поставя за цел да установи нормални междудържавни отношения с другите страни. *Ал. Батенберг* успява да убеди *великите сили* да изтеглят своите наблюдатели в *княжеството* и да ги заменят с дипломатически представители (агенти). От своя страна, *княжеството* на първо време поради слаби финанси и неукрепнало международно положение разкрива дипломатически агентства само в *Сърбия*, *Румъния* и *Турция*. Направени са и други стъпки за утвърждаването на *княжеството* като самостоятелна държава.

Наред с тези положителни стъпки консервативното правителство допуска и редица грешки в политиката си. Консерваторите тълкуват конституцията според своите партийни интереси. Това довежда до груби нарушения на основния закон. Те титулуват княза "*Височество*" вместо предвиденото по конституцията "*Светлост*". Въвеждат имуществен ценз за кандидатите в селата и в по-малките градове, премахват изборния принцип за членовете за окръжните и градските съвети. Наред с това населението е обложено с редица косвени данъци (в интерес на едрата буржоазия), а противниците на правителството са подложени на гонения и са отстранявани от заеманите длъжности. Уволнени са и хора, нямащи нищо общо с политиката, но несъгласни с бруталността на някои правителствени разпореждания. С тези свои действия консерваторите засягат икономическите и политическите интереси на мнозинството от българския народ.

Всичко това дава основателен повод на либералите да започнат тотална атака срещу правителството. Те организират големи протестни митинги в *Търново, Габрово, Ловеч* и други селища на *княжеството*. Изпращат се протестни резолюции и петиции до отделните министерства, правителството и княза. Населението, насърчено от либералите, отказва да плаща новите данъци, тъй като правителството нямало право да ги въвежда.

Борбата на либералите против нарушенията на правителството разширява влиянието им сред народа. Това улеснява тяхната победа в изборите за *Първо ОНС*, проведени в ***края*** на ***септември*** и ***началото*** на ***октомври 1879 г.*** И този път обаче князът не им гласува доверие. След неуспешен опит да образува “коалиционно” правителство от либерали и консерватори *Ал. Батенберг* отново назначава правителство начело с умерения консерватор митрополит *Климент* (*Васил Друмев*). Второто консервативно правителство се оказва неспособно да се справи със задачите на държавното управление. Възникналата политическа криза в страната се задълбочава. През ***януари 1880 г.*** се провеждат избори за *Второ ОНС*. Либералите спечелват нова победа. Този път *Батенберг*, посъветван от *Петербург*, поверява властта на *Либералната партия*. На ***26 март 1880 г.*** е съставено първото либерално правителство начело с *Д. Цанков*. Малко по-късно (***ноември 1880 г.***) поради конфликт между княза и *Цанков* правителството на либералите е преустроено, като постът министър-председател е поверен на *П. Каравелов*.

Либералното правителство започва да управлява страната според *Търновската конституция*. *Второто ОНС* гласува редица закони, които осигуряват прилагането на демократичните ѝ принципи. Приетият общински избирателен закон разширява правата на гражданите да се самоуправляват, да избират и да бъдат избирани. Въвеждането на *Закона за съдене на министрите* засилва отговорността на изпълнителната власт, а *Законът за народното опълчение* цели да създаде въоръжена сила за защита на политическите права на народа. Гласуван е и *Закон за ново административно деление на княжеството*, съобразен с намалената му територия (окръзите от *31* стават *21*). За подпомагане на дребните селски стопани, чието юридическо положение като собственици все още не е уредено след разчупването на феодалните окови на ***24 ноември 1880 г.*** *Народното събрание* приема *Закон за подобряване състоянието на земеделското население по господарските и чифлишките земи*. В защита на дребните собственици са и приетите закони против зеленичарството, за превръщане на десятъчния данък от натурален в паричен и пр. Със своята икономическа политика правителството на либералите се стреми да осуети разлагането на дребнособственическите отношения, една утопична идея в идеологията на *Либералната партия*.

По отношение на консерваторите либералите водят твърда политика. Изборите на някои депутати от *Консервативната партия* са касирани. Нейните съмишленици са уволнени от държавни служби. Либералите наред с твърдата позиция, която заемат при решаването на важните държавни дела (например по въпроса за корабоплаването по река *Дунав*), постоянно допускат и компромиси спрямо княза. Те се съгласяват да признаят титлата “*Височество*” и отпускат значителни суми за поддържането на княжеския двор.

Външната политика на либералите е насочена към отстояване независимостта на *княжеството* и към подготовка за обединение на всички български земи в единодействие с *Русия*. Принципите, от които либералите се ръководят при воденето на външната политика, са противостоене на домогванията на *Австро-Унгария* и *Германия* на *Балканите* и сътрудничество с *Русия*. Това особено ярко проличава при решаването на дунавския и железопътния въпрос. Правителството на либералите се противопоставя на *Австро-Унгария* да наложи свой проект за правилник за корабоплаването по река *Дунав. Др. Цанков*, въпреки че обещава на *Ал. Батенберг* българският представител в *Европейската дунавска комисия* да подкрепи австрийския проект, устно му нарежда да гласува против него. Подобна е позицията на либералите и по железопътния въпрос. По силата на *Берлинския договор княжеството* е задължено да построи отсечката *Цариброд–Вакарел*, която трябвало да свърже *Баронхиршовите железници* с европейските. Страхувайки се от обвързване с *Австро-Унгария* и поради липсата на средства, либералите решават да отложат изпълнението на това свое международно задължение и отказват да приемат предлагания от *Австро-Унгария* проект за построяване на тази отсечка. За компенсация те издигат идеята за строителство на жп линия *София*–р. *Дунав* (при *Свищов* или *Русе*). Тази линия според тях трябвало да осигури връзки на страната не само с *Австро-Унгария*, но и с *Русия* и други държави. Либералите обаче се противопоставят на искането да се даде концесия за строителството на тази жп линия на частни руски предприемачи. Те заявяват, че строителството ще се извършва от българската държава със собствени средства или отпуснат кредит от официалните руски власти (като тайно се надяват в последствие той да бъде опростен). Липсата на средства и скорошното падане на либералите от власт отлага решаването на този въпрос.

ДЪРЖАВЕН ПРЕВРАТ НА 27 АПРИЛ 1881 Г. РЕЖИМ НА ПЪЛНОМОЩИЯТА. Нормалното политическо развитие на страната е грубо прекъснато от настъпилите през ***пролетта*** на ***1881 г.*** събития. Възползвайки се от надигането на реакцията в *Русия* след убийството на *Александър II*, с активното съдействие на генерал *Ернрот*, с подкрепата на консерваторите и благословията на *Австро-Унгария, Германия, Франция* и *Италия* въпреки несъгласието на *Англия*, на ***27 април 1881 г.*** княз *Батенберг* отстранява от власт правителството на *П. Каравелов*. Генералът е натоварен да образува временно правителство. Целта на *Батенберг* е "разправа" с *Търновската конституция*. Страната е разделена на *5* области, оглавявани от "чрезвичайни комисари", които притежават цялата власт. Той иска извънредни пълномощия за управлението на *България*. Претенциите на княза са формулирани на ***11 май 1881 г.*** в едно негово писмо до *Ернрот*.

Извънредните пълномощия за управление на страната за срок от *7* години са: да се образува *Държавен съвет*; преди изтичането на седемгодишния срок да се свика *ВНС*, което да измени конституцията; *Народното събрание* да има право да гласува само бюджета на държавата. След предявените искания с княжески указ са учредени специални военни съдилища към "чрезвичайните комисари". Те трябвало да съдят за възбуждане на метежи и неподчинение на новата власт, включително и представителите на административната власт и полицията. Предвидени са само два вида наказание — смъртна присъда, изпълнявана в срок от *24* часа след утвърждаване от военния прокурор, и затвор от *1* месец. Предвиждат се наказателни мерки и за печата. Така *Конституцията* започва да се погазва преди още да е отменена, а в страната на практика е въведено военно положение.

В първите дни след преврата *Либералната партия* няма готовност да посрещне силния удар, но скоро реагира остро и решително. Предизборната агитация преди *Второто ВНС* протича при ожесточена борба между консерватори (застанали на страната на княза) и либерали. Въпреки голямото влияние на *Либералната партия* княз *Александър* с помощта на терор, фалшификации и авторитета на царска *Русия* успява да наложи избирането на представители, които са готови да гласуват пълномощията. Изборите се провеждат на ***14*** и ***21 юни***. От избраните *329* депутати само *25* са от опозицията. Поради насилията много от тях не могат да вземат участие в работата на събранието. *ВНС* се свиква на ***1 юли 1881 г.*** в *Свищов*. То е открито с тронно слово на княз *Батенберг*, след което без разисквания депутатите подписват протокола за предоставяне на пълномощията.

Така се установява режим на открита политическа реакция. Премахват се провъзгласените от *Конституцията* демократични права и институции. Ограничават се гражданските свободи — на печата, на събранията и на сдружаванията. Създаден е *Държавен съвет*, чийто състав и функции са твърде далеч от изискванията на буржоазната демокрация. Издаден е и нов избирателен закон, чиито постановления са крайно реакционни. Целта на тези нововъведения е да се отстрани народът от участие в управлението на държавата, държавната власт да се монополизира от монарха и едрата буржоазия.

На *Либералната партия* е отнета всякаква възможност за открита политическа дейност. *П. Каравелов* и *П. Р. Славейков* заедно с други либерали напускат *княжеството* и се установяват в *Пловдив*, а *Др. Цанков* по най-брутален начин е интерниран във *Враца*.

Скоро режимът на пълномощията изпада в тежко положение. След като премахва ограничаващата го конституция, *Батенберг* повежда безкрайна война за закрепване на получените пълномощия. В разгара на тази борба са предприети някои градивни административни начинания. *К. Иречек* изготвя мотивирани предложения за подобряване на учебното дело в *княжеството*. Подготвял се и нов закон за чиновниците. Впоследствие са въведени и някои други мероприятия, които усъвършенстват държавната машина. При създадената обстановка обаче те остават незабелязани, неоценени и до голяма степен неприложени. Поради това и не могли да повишат репутацията на режима пред народа, който искал пълна промяна на държавния порядък.

Усложнената обстановка в *княжеството* принуждава през ***1882 г.*** князът да изиска от руското правителство да изпрати двама генерали, които да възглавят *Министерския съвет* в *София*. Царското правителство прави нова погрешна стъпка, която впоследствие има неблагоприятни последици за българо-руските отношения. То приема предложението на *Батенберг* и изпраща генералите *Леонид Соболев* и *Александър Каулбарс* в *България*.

На ***23 юни 1882 г.*** първият е назначен за министър-председател, а вторият — за военен министър. Засиленото руско присъствие има за цел да умиротвори страната чрез сближение на *Либералната* и *Консервативната партия* и да намери начин за промени в *Конституцията*, които да засилят властта на княза. Твърде скоро в управляващия лагер на княза, между консерваторите и руските генерали изникват големи различия. *Консервативната партия* подкрепя силната княжеска власт с оглед на своя стремеж за политическо господство. Тя иска да използва режима на пълномощията, за да наложи диктатурата на едрата буржоазия в държавния живот, като подели властта с княза. В нея се оформя и група от по-умерени дейци, която смята, че в управлението трябва да бъдат привлечени и либералите за създаване на умереноконституционен режим. Обстановката се усложнява от избухналите противоречия между консерваторите и руските дейци в *България*.

Русия съдейства на режима, следвайки политиката си да укрепи позициите на *Батенберг*, смятайки, че той ще бъде гаранция за нейното влияние в *България*. Царските представители в страната отказват да поддържат стремежите на едрата буржоазия, които в много случаи не съвпадат с руските интереси. На тази основа започват сблъсъци, които се проявяват главно по въпроса за железопътното строителство, за състава на *Държавния съвет* и др. *Батенберг* споделя идеите на консерваторите, но се страхува да се противопостави открито срещу царските представители, без чиято поддръжка задържането на пълномощията е проблематично. Той започва да се лута между двете крепящи го сили. Австроунгарският дипломатически агент *Бурян* сполучливо пише: “Събранието в *Свищов* създаде диктатура, но не и диктатор”.

В острата борба и консерваторите, и руските представители търсят съюзник в лицето на умерените либерали. В периода на преврата и по време на режима на пълномощията в *Либералната партия* се очертава едно по-умерено течение, което се обявява за установяване на конституционен режим чрез споразумение с консерваторите и сътрудничество с руските представители в страната.

Успоредно с изострянето на отношенията между управляващите сили се засилва и борбата на непримиримите либерали. Макар и омаломощени, те успяват да мобилизират социалната активност на масите. Непримиримите осъждат остро политиката на руското царско правителство в *България* и доказват, че с поддръжката, която се дава на княза, се подкопава влиянието на *Русия* сред българския народ. Те се обявяват за прекратяване на пълномощията и за пълно възстановяване на *Търновската конституция*.

КРАХ НА РЕЖИМА НА ПЪЛНОМОЩИЯТА И РАЗЦЕПЛЕНИЕ НА ЛИБЕРАЛНАТА ПАРТИЯ. ВТОРО ПРАВИТЕЛСТВО НА ПЕТКО КА̀РАВЕЛОВ. Изострените отношения в управляващия лагер принуждават министри консерватори да си подадат оставката в ***началото*** на ***1883 г.*** *Соболев* и *Каулбарс* остават пълновластни господари в *Министерския съвет*. *Батенберг* и консерваторите се оказват в трудно положение. Затова те започват да търсят сближение с "умереното" крило на *Либералната партия*, начело на което постепенно застава *Др. Цанков*. Преговорите между консерваторите и умерените либерали завършват със споразумение, подписано на ***8 август 1883 г.*** от *Гр. Начович* и *Др. Цанков*. Според него князът и консерваторите се задължават да възстановят конституционния режим, а *Цанков* като представител на умерените либерали се съгласява да се нанесат някои поправки в *Търновската конституция*. Споразумението не остава скрито за руската дипломация. Като отчита настроенията в *Европа* тя се стреми да ограничи всякакви свои действия, които биха могли да се изтълкуват като явна намеса във вътрешните работи на *княжеството*. Затова генерал *Каулбарс* прави изявление, че съюзяването на двете партии е добре дошло за *Русия* и с това дейността на двамата генерали в *България* приключва.

На ***30 август 1883 г.*** *Батенберг* определя специална комисия, която да изработи проект за изменение на основния закон на страната. На ***6 септември 1883 г.*** с манифест на княза е възстановена *Търновската конституция*. Сложен е край на режима на пълномощията. На следващия ден е съставено коалиционно правителство от умерени либерали и консерватори под председателството на *Др. Цанков*.

Съгласно споразумението си с *Батенберг* на ***5 декември 1883 г.*** коалиционното правителство прокарва в *Третото ОНС* законопроект за изменение на *Търновската конституция*. Предвижданите промени ограничават значително правата на народа в полза на монарха. Намалява се броят на депутатите в *Народното събрание*, въвежда се избирателен ценз, създава се втора камара със законодателни и административни права, изменя се титлата на княза от "*Светлост*" на "*Височество*" и др. Тези изменения трябва да бъдат узаконени след *3* години от *ВНС*. Консерваторите напускат правителството. Така то остава хомогенно, съставено само от умерени либерали.

Непримиримите либерали начело с *П. Каравелов* и *П. Р. Славейков* осъждат отстъплението на умерените и повеждат борба в името на пълното възстановяване на *Търновската конституция*. Тя завършва с победа над княза и правителството на *Др. Цанков* в ***края*** на ***май 1884 г.***, когато непримиримите либерали спечелват изборите за *Четвърто ОНС*. Съдбините на държавата се поемат от кабинета на непримиримите либерали начело с *П. Каравелов* (***юни 1884***), след което законът от ***5 декември 1883 г.*** за изменение на *Конституцията* е отменен.

Възстановяването на *Търновската конституция* ознаменува пълния крах на княжеските аспирации. Вместо да успокои положението в страната и да укрепи трона си *Батенберг* постига тъкмо обратното. По време на режима на пълномощията неговото участие в държавните дела не донася никаква полза на *княжеството*. Противоречията между политическите сили в страната се задълбочават, а отстъпчивостта на княза при решаването на външнополитическите проблеми, чиято цел е да му спечели външна подкрепа в борбата за увеличаване на прерогативите, само улеснява натиска на големите европейски държави върху *България*. Както от вътрешните, така и от външните сили започва да се обсъжда въпросът за оставането му на българския престол. Поради разклатените си позиции *Батенберг* е принуден да се задоволи с положението на конституционен монарх.

Една от важните последици от кризата през ***1881—1884 г.*** е прегрупирането на политическите сили в страната. Неуспешният опит с режима на пълномощията се отразява най-тежко на *Консервативната партия*, чието влияние рязко спада. Разстроена организационно, тя престава да играе активна роля в политическия живот на *България*. По време на този режим горният слой на средната буржоазия укрепва материално и се доближава до едрата буржоазия. Това дава възможност на умерените елементи от *Консервативната* и *Либералната партия* да се обединят в отделна партия под ръководството на *Др. Цанков* (либерали цанковисти), която изразява интересите на замогващата се средна буржоазия. Крайните либерали начело с *П. Каравелов* (либерали каравелисти) остават изразители на интересите на огромната част от населението — дребната и част от средната буржоазия. С последователната си безкомпромисна борба за пълно възстановяване на *Конституцията* те придобиват най-силно влияние в страната.

В ***края*** на ***юни 1884 г.*** е съставен хомогенен кабинет от крайни либерали каравелисти. Вътрешнополитическата дейност на Каравеловото правителство се характеризира със законодателни мерки за организиране на държавните финанси, на военното ведомство и образователното дело, за разрешаване на аграрния въпрос. Приети са: *Закон за Народната банка*, според който *БНБ* става държавно кредитно учреждение; *Закон за господарските и чифликчийските земи*, според който всеки, обработвал едни и същи земи в продължение на *10* години (до издаването на закона от ***1880 г.***), става техен собственик; поредица от закони (*Закон за акциза върху питиетата*, *Закон за данъка върху недвижимите имущества*, *Закон за патентите* и др.), които въвеждат строга данъчна политика; *Закон за железниците*, според който строителството и експлоатацията им се предоставят само на държавата; възстановява се *Законът за народното опълчение* от ***1880 г.*** и др. Основният принцип, от който се ръководят либералите каравелисти в своята вътрешна политика, е укрепване на *княжеството* в икономическо и политическо отношение и недопускане намесата на която и да било външна сила във вътрешния живот на *България*. Прави се всичко възможно за запазване независимостта на икономиката и стопанското развитие от влиянието и намесата на частни български и чужди компании.

Правителството на либералите обаче допуска и редица слабости. Въпреки големия брой закони, приети от *Четвъртото ОНС*, либералите каравелисти не предлагат нито един закон, който да се отнася пряко до развитието и насърчаването на българската промишленост. Политиката, насочена към запазването на дребнособственическите отношения, спъва развитието на капитализма. В това отношение икономическата програма на *Консервативната партия*, насочена към покровителстване на индустрията, към образуване на сдружения и откриване на фабрики, е по-прогресивна за времето си в сравнение с дребнобуржоазната, утопична идеология на *Либералната партия* от периода до *Съединението*.

В областта на външната политика правителството на *П. Каравелов* полага усилия за уреждане на международните задължения на страната. Направени са настойчиви опити за подобряване на влошените лични отношения между българския княз и руския император (изоставени в края на режима на пълномощията), за да се избегнат нови усложнения в страната. Нестабилното вътрешно положение, слабите финанси и липсата на външна подкрепа обуславят отрицателното отношение на министър-председателя *П. Каравелов* към евентуално провъзгласяване на *Съединението*. След неговото извършване обаче на ***6 септември 1885 г.*** либералното правителство смело приема защитата му. То ръководи съдбините на *България* в тежките дни на *Сръбско-българската война* през ***1885 г.*** Каравеловото правителство не намира сили да се справи с вътрешната обстановка и губи властта на ***9 август 1886 г.***, когато княз *Ал. Батенберг* е детрониран.

ПРЕПОРЪЧИТЕЛНА ЛИТЕРАТУРА

Стателова, Ел. **Източна Румелия 1879–1885.** С., 1983.

Стоянов, Ив. **Либералната партия в Княжество България.** С., 1989.

Тодоров, Г. **Временно отменяне и възстановяване на Конституцията в Княжество България.** С., 1991.

Антонова–Габеров–Павлов. **Български енциклопедичен речник.** В. Търново, GABEROFF, 1999–2000.

СЪЕДИНЕНИЕТО НА ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ С КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ

Доц. д-р Димитър Саздов

ПОЛИТИЧЕСКО РАЗВИТИЕ НА ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ. С утвърждаването на *Органическия устав* от султана и с избора на *Ал. Богориди* за главен управител са изпълнени постановленията на *Берлинския договор* за организиране на *Източна Румелия*. На ***15 май 1879 г.*** *Богориди* пристига в *Пловдив*. Наложеният на главата му калпак символизира пробългарската политика, която той възнамерява да води през петгодишния си мандат. Първата задача на главния управител е да състави правителство (*Директорат*). Още в *Цариград Богориди* издейства *Гавраил Кръстевич* да стане главен секретар и директор на вътрешните дела. На поста началник на милицията и жандармерията *Високата порта* съгласно даденото ѝ от *Органическия устав* право назначава генерал-майор *В. Виталис* (по произход грък, офицер от френската армия, преминал на турска служба). При избора на останалите директори *Богориди* се солидаризира с листата, изработена от временния генерал-губернатор на областта — ген. *А. А. Столипин*, и българските дейци. Единственият компромис, който той прави, е за директора на финансите *А. Шмид*, назначен от *Европейската комисия*. Първият *Директорат* на *Източна Румелия* се състои от четирима известни български общественици из средите на средната и едрата буржоазия (*Г. Кръстевич, Тодор Кесяков,* д-р *Георги Вълкович* и *Йоаким Груев*) и двама чужденци. Веднага са назначени окръжните и околийските управители.

Новите администратори в *Източна Румелия* с желание и загриженост поемат управлението ѝ. Те съзнават важността на стоящата пред всички българи задача — да е съживи икономиката и да се защити българският характер на *Източна Румелия*.

Първите вътрешнополитически борби в *Източна Румелия* започват при избирането на депутати за *Първото областно събрание*. Борбата се води на национална основа между българите, от една страна, и турци и гърци — от друга. Изборите се провеждат на ***7 октомври 1879 г.*** Българският народ, сплотен от задачата да затвърди своята власт в областта, показва единодушие и активност. Резултатите разрушават надеждите на западните представители за намаляване правата на мнозинството от населението в полза на малцинството. Избрани са *36* депутати, от които *31* българи, *2* турци и *3* гърци. А от всички *56* членове на *Областното събрание 40* са българи. Това дава възможност на българите да овладеят и *Постоянния комитет*, който е действащ орган на *Областното събрание*. *Иван Евстратиев Гешов* става председател на *Областното събрание* и *Постоянния комитет*, който пък сериозно влияе върху работата на *Частния съвет* (*Директората*).

Много бързо българският характер на *Източна Румелия* добива общо признание и българската нация утвърждава окончателно своите позиции в управлението на областта. Източнорумелийското общество излъчва и своите политически представители — партиите. Едната от тях се нарича *Народна*, или *Съединистка*. Името “съединистка” означава, че тя поставя на преден план въпроса за съединението на областта с *княжеството*. По-късно *Народната партия* си спечелва и името “лъжесъединистка” заради използването на народния идеал за добирането до властта. Тази партия изразява интересите на по-заможните кръгове на търговско-промишлената и земеделската буржоазия и има голямо влияние сред дребнобуржоазната маса. Водачи на *Народната партия* са *Ив. Евстр. Гешов, Ив. Ст. Гешов,* д-р *Георги Хаканов,* д-р *Георги Янкулов,* д-р *Христо Стамболски, Михаил Маджаров* и др. В нея влизат най-образованите хора в областта, видни общественици и много участници в националноосвободителната борба преди *Освобождението*, като *Михаил Греков, Атанас Илиев,* братя *Коста* и *Никола Жекови,* писателите *Константин Величков* и *Иван Вазов* и др. Повечето членове на партията са заможни хора — банкери, едри собственици на земя, лихвари, търговци и др. Значителна част от тях натрупва богатствата си още преди *Освобождението*, а след него ги увеличават.

Народната партия има голямо влияние сред българската общественост в *Източна Румелия.* На нея симпатизира и главният секретар на областта *Г. Кръстевич.*

Вътрешнополитическите принципи на *Народна партия* се свеждат до следните идеи: запазване на политическата автономия на областта и развитието ѝ като българска държава, подготовка за националното обединение (най-напред съединението с *княжеството*), създаване на условия за развитието на промишлеността, търговията и селското стопанство. Партията следва безрезервно руската балканска политика, защото оценява значението ѝ за самостоятелното съществуване на българския народ и неговото бъдещо обединение. На тази външнополитическа позиция на *Народната партия* се дължи до голяма степен влиянието ѝ сред българския народ, изпълнен с любов и преданост към освободителите. В същото време крайното русофилство ограничава самостоятелността на партията в редица нейни действия.

Либералната партия е другата главна политическа сила, образувана в *Източна Румелия* преди *Съединението.* По-късно е наречена от политическите си противници (съединистите) "казионна" поради това, че значителна част от членовете ѝ са чиновници и заради подкрепата, която получава от главния управител *Ал. Богориди. Източнорумелийската либерална партия* изразява интересите предимно на градската средноимотна промишлено-търговска и земеделска буржоазия. Тя има голямо влияние сред националистическите среди на офицерството, част от интелигенцията, чиновничеството и др.

Поради слабия ѝ интерес към селското стопанство партията няма влияние сред дребнобуржоазните маси. За тази непопулярност немалка роля играе и антицарската ѝ позиция. Водачи на партията са д-р *Георги Странски,* д-р *Стоян Чомаков, Иван Салабашев, Калчо Хаджикалчов, Георги Бенев, Тодор Кесяков* и др. Между представителите на *Либералната партия* има заможни хора — земевладелци, собственици на стада, търговци, лихвари и др. Повечето от тях преди *Освобождението* принадлежат към средните слоеве на населението, но увеличават богатствата си в първите свободни години чрез препродажба на турски земи и търговия. Незначителен е и броят на участниците в националноосвободителните борби. Тук намират място някои твърде непопулярни личности като д-р *Ст. Чомаков*, известни с еволюционистката си дейност (неправилно смятана за туркофилска) преди *Освобождението.*

Южнобългарските либерали провъзгласяват за свои основни принципи развитието на *Източна Румелия* като "чисто българска страна" и управлението ѝ като "съвършено независима държава". Принципът за ненамеса отвън визира най-вече царска *Русия*, тъй като тя е силата с най-голямо влияние и силни позиции сред съединистите, които са всестранно подкрепяни от руската дипломация. Неприязненото отношение на *Либералната партия* към царизма се засилва и от подкрепата, която император *Александър III* оказва на *Ал. Батенберг* по време на пълномощията.

Оформилите се политически сили в *Източна Румелия* водят безкомпромисна борба за включването на техните представители в управлението на областта. Първоначално по-силна е *Народната партия*. Постепенно обаче съединистите са изместени от своите противници. Сближаването на либералите с главния управител *Богориди* укрепва позициите на партията. *Либералната партия* се засилва, когато от *княжеството* в *Източна Румелия* идват политическите емигранти *П. Каравелов, П. Р. Славейков* и *Захари Стоянов*. В изборите през ***1881 г.*** либералите почти се изравняват по гласове с *Народната партия*, а при второто подновяване на състава на *Областното събрание* през ***април 1883 г.*** те спечелват мнозинство. Това им осигурява повече постове в *Частния съвет*. Обаче след завръщането на *Славейков* и *Каравелов* в *княжеството* поради прекратяването на режима на пълномощията влиянието на *Либералната партия* намалява. Тя не успява да наложи през ***1884 г.*** преназначаването на *Ал. Богориди*. За генерал-губернатор на областта е утвърден *Г. Кръстевич*, който се ползва от подкрепата на съединистите и на *Русия. Народната партия* успява да спечели и проведените в областта избори през ***септември 1884 г.*** Важна роля за победата на съединистите изиграва издигнатият от тях лозунг "Съединение на *Източна Румелия* с *Княжество България*". Обаче отказът от съединисткия идеал като ненавременен след поемането на властта им спечелва прозвището "лъжесъединисти".

Успоредно с борбата за власт политическите сили в *Източна Румелия* успяват да затвърдят българския етнически характер на автономната област. Важна роля за това изиграва патриотичното българско население в *Южна България*. *Народната* и *Либералната партия* обаче не намират сили да поемат рисковете, свързани със съединението.

ПЪТИЩАТА КЪМ БЪЛГАРСКОТО СЪЕДИНЕНИЕ. Принуден да се подчини на решенията на *Берлинския конгрес*, българският народ не се отказва от идеята за национално обединение. Първите контакти в това отношение между *княжеството* и *Източна Румелия* се установяват твърде скоро. В ***началото*** на ***1880 г.*** отношенията между *Турция*, от една страна, и *Гърция* и *Черна гора*, от друга, се изострят. В същото време в *Англия* идват на власт либералите начело с *У. Гладстон*, спечелил си след *Априлското въстание* името на покровител на българите. Възможността от избухване на нова балканска криза и надеждата, че *Русия* и *Англия* ще ги подкрепят кара южнобългарските дейци да се заемат с подготовката на съединението. През ***април 1880 г.*** в *София* пристигат пратениците от *Източна Румелия – К. Величков* и *Д. Наумов*, за да координират действията на двете български части. Заедно с представители на *княжеството* те изработват програма за действие. Взето е решение да се образува *Централен таен комитет* в областта, който да подготви народа за съединение, а в *княжеството* да се създаде народно опълчение. *Батенберг* и либералното правителство одобряват програмата.

В ***средата*** на ***май 1880 г.*** в *Сливен* се свиква събрание на представители от всички краища на *Южна България*. На него присъстват *Стефан Стамболов* и *Георги Живков* – като делегати на *княжеството*. Събранието избира *Централен комитет* в състав *К. Величков, Ив. Ст. Гешов,* свещеник *Георги Тилев*, д-р *Георги Странски* и д-р *Г. Хаканов*. Комитетът развива активна дейност, като се стреми да създаде организации във всяка околия и да възобнови гимнастическите дружества.

Едновременно с разгръщането на дейността в *Южна България* в *Лондон* е изпратен *Стефан Панаретов*, преподавател в *Роберт колеж*. Той е натоварен от *Александър Батенберг* да разбере каква ще бъде позицията на английското правителство по въпроса за евентуалното съединение на двете български части. Мисията на *Панаретов* завършва с неуспех. В момента английската дипломация се въздържа от подкрепа на съединението поради силното влияние на *Русия* в българските земи.

Отказват да подкрепят съединистката акция и останалите *Велики сили*. *Русия* предприема бързи мерки, за да предотврати евентуално действие от българска страна. Не избухва и очакваната война между *Турция, Гърция* и *Черна гора*. При това положение либералното правителство на *Др. Цанков* заема резервирана позиция, с което практически отказва да подкрепи подетата акция. Така първият опит за съединение завършва с неуспех.

През следващите години (*1881–1883*) усложненията във вътрешнополитическия живот на *княжеството* и неблагоприятната международна обстановка изместват на по-заден план съединистката идея. Въпреки това пропагандата за съединение, макар и по-слаба, продължава. В стремежа си да издига своя авторитет и влияние сред българския народ *Ал. Батенберг* дава съгласието си за съединистка пропаганда в *Източна Румелия*. Тя се осъществява чрез финансирания от *княжеството* в. "*Съединение*" и чрез дейността на епископ *Г. Левкийски* и на княжеския политически агент *П. Берковски*. В издаването на в. "*Съединение*" вземат участие и видни дейци на *Народната партия*. Вестникът се стреми да издигне *княжеството* като обединително звено за всички българи. В противовес на тази идея в. "*Южна България*", орган на южнобългарските либерали, пропагандира превръщането на *Източна Румелия* в обединителен център на българския народ.

В ***началото*** на ***1884 г.*** агитацията за съединението пламва отново в *Източна Румелия*. Тя е свързана с изборните борби между двете южнобългарски партии. *Народната партия* открива широка кампания против преназначаването на генерал-губернатора *Ал. Богориди*, като включва в пропагандния си арсенал и близката до сърцето на всеки българин идея за съединение. Цяла *Южна България* е залята от митинги, на които се настоява за обединението на областта със свободното *княжество*. Проведеният на ***1 април 1884 г.*** в гр. *Пловдив* митинг завършва с манифестация пред руското консулство... Вълната на движението обхваща и *княжеството*. Цанковото правителство обаче преценява момента като неподходящ за действие, защото съединението все още не е подготвено по дипломатически път. Предложението на южнобългарските дейци да се използва движението, за да се направят постъпки пред *Великите сили*, е посрещнато сдържано от софийските управляващи.

През ***април 1884 г.*** членовете на *Народната партия Ив. Ст. Гешов* и *Хр. Христов* тръгват да защитят каузата на съединението пред *Европа*. Министър-председателят *Др. Цанков* им осигурява финансови средства, но не се ангажира официално с мисията им. В *Лондон, Париж* и *Виена* посрещат хладно източнорумелийските пратеници. Малко след това, когато поемат властта, съединистите обявяват момента за неподходящ, тъй като царската дипломация и останалите *Велики сили* не подкрепят разгърналото се движение и "свиват" знамето на съединението. Така и този плах опит на българската буржоазия да осъществи съединението завършва с неуспех.

ОБРАЗУВАНЕ НА БТЦРК. ПОДГОТОВКА НА СЪЕДИНЕНИЕТО. Сведенията за засилване на терора над християнското население в *Европейска Турция* в ***края*** на ***1884 г.*** предизвикват в *княжеството* силно обществено движение в защита на *Македония* и *Одринска Тракия*. Начело на това движение застават *Димитър Петков, Димитър Ризов,* кап. *Коста Паница* и др. В него се включва и източнорумелийската общественост. В редица градове отново се провеждат митинги. Чрез печата в двете български области се настоява за въвеждането на реформите, предвидени от *Берлинския договор*. В *София* се създава македонско дружество, наречено "*Македонски глас*". Със своята програма дружеството се обявява за бързо прилагане на реформите и за облекчаване на положението на българите. В *Пловдив* е основат комитет, наречен "*Македонско дружество*". Правителството в областта обаче, страхувайки се от недоволството на *Високата порта*, го насочва към благотворителна дейност. Намесата на властите в движението довежда до създаване в ***началото*** на ***1885 г.*** на *Комитет за освобождение на Македония от османско робство*. Комитетът постепенно трансформира първоначалната си цел в движение за съединение на областта с *княжеството*.

На ***10 февруари 1885 г.*** в *Пловдив* група националреволюционери основават *Таен комитет*. В началото организацията носи различни наименования. През ***април*** тя е наречена окончателно *Български таен централен революционен комитет* (*БТЦРК*). Председател на комитета е *Захари Стоянов* — виден революционер, талантлив публицист и историограф на националреволюционното движение. През ***1884 г.*** той издава първия том на "*Записки по българските въстания*". Този безценен труд на *З. Стоянов* повдига "духовете" в *Източна Румелия* и му създава голяма популярност и авторитет.

Програмата и уставът на комитета приличат на програмата и устава на *БРЦК* в *Букурещ*. Със своята програма *БТЦРК* се обявява за пълно национално освобождение и обединение на българския народ. В документа се подчертават миролюбивите стремежи на българите и се очертават перспективите за развитие на балканските народи: "...българский народ трябва да живее задружно със сичките съседи на Балканский полуостров и желае да си състави с тях една федерация от свободни земи, защото само в такъв случай, като може да се противопостави на секи бъпщен натиск, ще има истинска свобода". Създаден от активни участници в националреволюционните борби, комитетът в *Източна Румелия* в сравнение с македонските организации в *княжеството* е организация с по-мащабна програма — решаване на националния въпрос на *Балканите*.

БТЦРК развива активна организационна дейност. Главни действащи лица са бившите опълченци, националреволюционери и дейци на гимнастическо-стрелковите дружества, учители, чиновници и др. Комитетът установява тесни връзки с най-изявените дейци на македонските дружества в *княжеството — Димитър Ризов,* капитан *Коста Паница, Димитър Петков* и др. На страната на *БТЦРК* застават и източнорумелийските либерали, които използват създалата се благоприятна обстановка за възстановяване на своя политически кредит и влияние сред южнобългарската общественост. Най-вече обаче те са повлияни от своите патриотични чувства. За кратко време организацията обхваща цяла *Южна България*. Движението за освобождаване на *Македония* и присъединяване на *Източна Румелия* постепенно придобива масов характер. Издават се възвания, организират се демонстрации срещу "лъжесъединисткото" правителство, въоръжават се чети за *Македония*. Успоредно с подготовката се конкретизира и целта на борбата. Обаче слабостта на българската държава, *Балканите* и някои други причини карат организаторите постепенно да ограничат движението до обединение на *княжеството* и *Източна Румелия*. Ръководителите на комитета добре разбират, че е трудно едновременно да се решават и двете задачи. Освобождаването на поробените българи е твърде сложен проблем. Като ограничава целите на движението комитетът проявява реализъм, основан на добра преценка за собствените сили и на международната обстановка. Въпреки че насочват усилията си към подготовката на съединението, създателите на *Тайния комитет* продължават и дейността си в защита на поробеното население. Тази дейност служи за упражняване на натиск върху *Великите сили* и *Турция*.

За да координира всенародния стремеж за национално обединение и за да разшири движението, комитетът организира тържества по случай бележити дати. Първата акция е свързана с честване годишнината от гибелта на *Хр. Ботев* (***19 май*** — нов стил ***2 юни***). Въпреки забраната на властите годишнината е отбелязана с демонстрации в *Пловдив, Чирпан, Ямбол, Сливен* и други градове в *Източна Румелия*. По същото време в областта се разпространява и възвание на активния радетел за национално обединение *Илия Куртев*. С него се призовава населението да организира и да изпрати чети в *Македония*, които да вдигнат въстание. Агитацията и въздействието му върху населението стряскат правителството. Страхувайки се от избухването на нови вълнения в областта, то взема строги мерки. *Ил. Куртев* е екстерниран в *княжеството*, изключени са ученици от *Пловдивската гимназия*, много чиновници са освободени от работа. Между уволнените служители са някои членове на *Либералната партия* и най-активните дейци на *БТЦРК — 3. Стоянов, Иван Стоянович, Георги Атанасов, Петър Зографски* и др.

Националното движение се активизира, когато под редакцията на *3. Стоянов* започва да излиза в. "*Борба*". Още в първия си брой печатният орган на *БТЦРК* обявява, че ще се бори за "истинската свобода и независимост на тая страна, която се нарича *България* и която е разделена на три части". "*Борба*" разглежда тежкото икономическо, политическо и административно положение на изкуствено създадената област и доказва безперспективното ѝ бъдеще. "Не — пише *3. Стоянов* — ...Страна една педя, едно магаре да се потъркули, дето се е казало, няма място, на всяка къща ще се падне по един чиновник — е, кажете сега, излязва ли се на глава? Ама колко сме за оплакване, какво смешно царство са направили от нас? Да погледнеш от *Пловдив* към *Родопите* на *Ахмеда Тъмръшлията*... виждат се воловете му на нивата... Ако се обърнеш на противоположната страна, към *Балкана*, ще чуеш гласа на митническите стражари. На запад да посегнеш, с тояга ще да стигнеш края на държавата ни". Идеологът на *БТЦРК* посочва един-единствен изход — съединение с *Княжество България*. На песимистичната формула "Не му е още времето" той противопоставя вярата в политическия риск. Поставена пред свършен факт, "просветна *Европа*, която държи съдбините ни, ще да подпише нашия свещен акт".

В *княжеството* задачите на в. "*Борба*" изпълнява в. "*Македонски глас*", който съгласува политическата си линия с източнорумелийското движение и се поставя в услуга на *БТЦРК*.

Успоредно с подготовката на съединението чрез своите активни участници *Ив. Стоянович*, д-р *Г. Странски*, *Димитър Куртев* и *Михаил Георгиев* *БТЦРК* установява контакти с *П. Каравелов*. Целта е да се съгласуват бъдещите революционни действия с либералното правителство в *княжеството*. Министър-председателят обаче се обявява против съединистката акция, тъй като я смята за несвоевременна и безперспективна. Честен и талантлив държавник, водачът на *Либералната партия* е чужд на политическата авантюра. Макар че желае съединението, той се страхува от подобни рисковани акции, които биха могли да срутят трудно издигнатата държавна сграда. *Каравелов* смята, че при слабите финанси, острите междупартийни борби в двете части на страната и липсата на външна подкрепа (в това число и от страна на *Русия*) този важен външнополитически въпрос трудно би могъл да се реши. Затова той отклонява предложенията на пловдивския комитет, с което резервира отношението на княжеското правителство към съединението.

Като си дава сметка за трудностите, които могат да възникнат, *БТЦРК* търси помощта на княза за спечелване подкрепата на някои *Велики сили*. Осведомен за дейността на комитета, *Батенберг* не се противопоставя на подготовката за съединение. В реализирането на тази акция той започва да вижда възможност да укрепи силно разклатените си от режима на пълномощията позиции. Ето защо князът изпраща в *Източна Румелия* своя секретар *Ал. Головин* да проучи положението и да го запознае със съединисткото движение. Едновременно с това, като разчита на влошените си отношения с руския император *Александър III*, князът търси подкрепата на главните съперници на *Русия* на *Балканите*. Като сондира мнението на британски държавни дейци, той разбира, че *Англия* няма да възрази на съединението при положение, че от него няма да се възползва *Русия*. А във *Виена* уверяват княза, че "ако може да съедини *Румелия* без война с *Турция*, всички ще са съгласни". Тези оптимистични прогнози обаче не осигуряват публичната поддръжка на нито една от *Великите сили*.

През ***лятото*** на ***1885 г.*** напрежението в *Източна Румелия* нараства. На много места стават сблъсквания между властите и населението. Най-масова е акцията при тържественото честване (***21 юли***) на *17*-та годишнина от героичната гибел на *Хаджи Димитър* и неговата чета. Тържеството е проведено на връх *Бузлуджа*, а организатор е *БТЦРК*. Стичат се ок. *3 000* човека — бивши опълченци, дейци на съединението, общественици от *княжеството* и *Източна Румелия* и др. Присъства и майката на войводата *Хаджи Димитър*. Почетена е паметта на падналите герои. Държат се речи, в които се изразява любовта на народа към Отечеството и готовността му за саможертва в името на свободата и националните идеали. Тържеството на *Бузлуджа* е последвано от честванията на *8*-годишнината от шипченските боеве, организирани на ***11 август*** в различни села и градове на *Източна Румелия*.

След тържествата настъпва нов, решителен етап в подготовката на съединението. На ***25*** и ***26 юли 1885 г.*** на събрание в с. *Дермендере* (дн. с. *Първенец, Пловдивско*) е избран нов състав на *Централния комитет: З. Стоянов, Ив. Стоянович, Д. Ризов*, капитан *К. Паница*. Вместо пълно освобождение на българския народ чрез революция новият комитет си поставя за цел съединението на *Южна* и *Северна България* под скиптъра на княз *Ал. Батенберг*. С това решение комитетът "узаконява" едно вече формулирано в практиката становище. Окончателният план на *БТЦРК* е изработен на няколко поредни заседания на *ЦК*. Според него съединението трябва да се извърши не чрез народно въстание, а главно от войската с помощта на въоръжени чети, формирани в областта. Тази тактика е наложена от обстоятелството, че за делото вече са спечелени голяма част от румелийските офицери — майор *Райчо Николов*, поручик *Ганю Атанасов*, майор *Димитър Филов*, майор *Стефан Любомски*, майор *Данаил Николаев*, поручик *Вълю Стефов*, капитан *Христо Драндаревски* и др. Решено е съединението да се извърши между ***15*** и ***20 септември 1885 г.***

ПРОВЪЗГЛАСЯВАНЕ НА СЪЕДИНЕНИЕТО. В ***края*** на ***август*** вълненията в *Източна Румелия* се засилват и вземат застрашителни размери. Правителството на *Народната партия* усеща промяната на общественото настроение. Взетите плахи мерки обаче не могат да спрат ентусиазма на народа. Събитията в областта се развиват с шеметна бързина. Те изпреварват дори решенията на *БТЦРК*. На ***2/14 септември 1885 г.*** една спонтанна демонстрация в столицата на *Априлското въстание – Панагюрище*, поставя началото на въстанието за съединение. Трима ученици от последните класове на гимназията – *Събко Милков, Тодор Киров* и *Андон Орешков*, по примера на *Априлското въстание* развяват българското знаме в центъра на града, стрелят и викат: "Долу *Румелия*!", "Да живей *Съединението*!". Властите ги арестуват, но с това предизвикват още повече народното негодувание. Около *2 000* човека обсаждат околийското управление, освобождават арестуваните и отново развяват знамето.

Вълнението в *Панагюрище* заставя *БТЦРК* да ускори *Съедиенението*. Той решава акцията в *Пловдив* да се извърши на ***5*** срещу ***6 септември***. На ***5 септември*** председателят на комитета *З. Стоянов* написва прокламацията за *Съединението*. В нея се казва: "Братя! Часът на *Съединението* удари!... вие се задължавате в името на Отечеството ни, в славата и величието на *България* да се притечете на помощ и подпомогнете святото дело". През това време местните комитети в областта вдигат народа на бунт. На ***5 септември*** в *Пазарджик* се събират ок. *3 000* въстаници от околните села. С музика и развени знамена те преодоляват слабата съпротива на властите и обявяват *Съединението*. Успешно е проведена акцията и в с. *Голямо Конаре*. Под предводителството на ръководителя на комитета *Продан Тишков* (*Чардафон*) голямоконарци арестуват дошлия пловдивски префект и провъзгласяват *Съедеинението*.

В *Голямо Конаре* се стичат въстаници от околните села. Образуват се отряди. Един от тях под ръководството на *Чардафон* потегля на ***5 септември*** за *Пловдив*. Начело на колоната е годеницата на командира – *Недялка Шилева*, развяла ушитото от нея знаме на *Съединението*. Късно вечерта четата спира край *Пловдив* и чака нарежданията на майор *Д. Николаев*.

Към столицата на областта тръгват ок. *3 000* човека от *Асеновградско*. Цяла *Източна Румелия* кипи и бушува. Образувана е чета и в *Чирпан*. Тя също се насочва към *Пловдив*. При с. *Калфата* (дн. *Съединение*) чирпанската чета е настигната от войскова част. Започва бой, в който загиват петима въстаници. Това е единственият въоръжен сблъсък между въстаналия народ и войската при провъзгласяване на *Съединението*.

Едновременно с тези действия се засилва и дипломатическата активност. *Андон Каблешков* и д-р *Г. Странски* получават задача да се срещнат с руския дипломат, заемащ поста "втори секретар на *Руското генерално консулство* в *Пловдив*" – подп. *М. Чичагов*, и да осигурят неутралитета на руските офицери. Пратеници на *БТЦРК* отиват при княз *Ал. Батенберг* в *Североизточна България*, където се провеждат маневри на войската и го запознават с конкретните планове.

Събитията в *Панагюрище* и *Голямо Конаре* раздвижват и ръководителите на *Народната партия*. *К. Величков* предлага лозунга за *Съединението* да се издигне от *Постоянния комитет*, т. е. *Съединението* да се провъзгласи от самата власт на *Източна Румелия*. Изпратена е депутация – *Ив. Ст. Гешов, Ив. Вазов*, свещеник *Г. Тилев*, която да сондира мнението на руското консулство. Депутацията е приета от руския консул *Г. В. Игелстрьом* и *М. М. Чичагов*. Съгласно инструкцията от *Петербург* руските представители отказват да подкрепят инициативата на *Постоянния комитет*. Ръководителите на *Народната партия*, след като не получават подкрепата на *Русия*, не могат правилно да оценят обстановката. Макар и да не се противопоставят практически, те остават настрана от голямото народно дело.

В тази обстановка ***сутринта*** на ***6 септември*** към *4 часа* майор *Д. Николаев* повежда войската. Присъединяват се и въстаническите отряди. Бързо са завзети резиденцията на главния управител, конакът, пощата. Администрацията не оказва никаква съпротива. Съединистите приветстват делото и поздравяват неговите организатори. Руските офицери, служещи в българската армия, се отнасят със симпатия към *Съединението. Г. Кръстевич*, за да изрази съпричастието си в общонародния стремеж, заявява: “И аз съм българин”. Няма сила в страната, която да е срещу *Съединението.* Затова и *Ив. Вазов* по-късно ще напише, че *Съединението* е “една от найлесните революции в историята, защото отдавна тя беше извършена в душите”.

Голямо значение за бързото и безкръвно осъществяване на *Съединението* има участието на войската. Само нелепото убийство на изтъкнатия борец за свобода майор *Р. Николов* помрачава всеобщата радост.

БТЦРК провъзгласява официално *Съединението* на *Източна Румелия* с *Княжество България* и съставя ново правителство (временно) в състав: председател — д-р *Г. Странски,* и членове от представители на комитета и на двете буржоазни партии. Временното правителство веднага известява властите в *княжеството*, че *Съединението* е провъзгласено под скиптъра на *Ал. Батенберг*, обявява военно положение и мобилизира всички “резервисти” от *18* до *40*-годишна възраст. Със съдействието на подполковник *Чичагов* е разработен и план за отбрана на страната от евентуално нападение на *Турция.*

ЗАЩИТА НА СЪЕДИНЕНИЕТО. СРЪБСКО-БЪЛГАРСКА ВОЙНА. След като получава съобщението на временното правителство за извършването на *Съединението*, княз *Батенберг* веднага установява връзка с намиращия се в *Търново* министър-председател *П. Каравелов.* С негово съгласие той издава укази за обща мобилизация и за свикване на *Четвъртото ОНС.* От своя страна, *П. Каравелов* и либералното правителство без колебание поемат защитата на *Съединението.* “Веднъж фактът станал — заявява *Каравелов* — трябва да се вземат всички мерки, за да се опази положението”. В този дух той говори на свикания под ръководството на *Ст. Стамболов* митинг в *Търново.*

На ***9 септември 1885 г.*** княз *Батенберг*, придружен от *П. Каравелов*, влиза в *Пловдив* и приема *Съединението.* Временното правителство е разпуснато и е образувано “комисарство” в състав: д-р *Г. Странски, П. Р. Славейков* и *Й. Груев.* С този политически ход преките нарушители на *Берлинския договор* слизат от авансцената на дипломатическата борба. По-нататък функциите на управлението се поемат от княжеското либерално правителство. То се заема с трудната, но благородна задача — дипломатическата защита на *Съединението.* На това поле българските държавници показват своите големи способности и политическа зрелост.

Либералното правителство предприема серия от енергични инициативи. Найнапред изпраща нота до представителите на всички *Велики сили* и *Турция.* Текстът на обръщението е умело балансиран между молба и защита. Малко след това българската дипломация засилва действията си за получаване подкрепата на великите сили и за регулиране на отношенията с *Високата порта.* С такава цел при руския император *Александър III*, по това време в *Копенхаген*, е изпратена специална делегация начело с митрополит *Климент Търновски* (*Васил Друмев*). За *Цариград* отпътуват д-р *Ст. Чомаков* и *Иван Хаджиенов.* След срещата в *Копенхаген Ив. Евстр. Гешов* заминава за *Лондон* и *Париж*, а *Гр. Начович* действа във *Виена.* Търсят се контакти и с враждебно настроената към *Съединението Сърбия*, която заедно с *Гърция* претендира за териториални компенсации. Всички опити от страна на *България* за започване на преговори обаче се провалят по вина на крал *Милан* и сръбското правителство.

Особено настойчиво българската дипломация търси помощта на *Русия.* В *Петербург* обаче се създава убеждението, че княз *Ал. Батенберг* е противник на руското влияние и проводник на чужди интереси в *България.* А извършеното в името на княз *Батенберг Съединение* обещава да укрепи позициите му в страната. Затова, въпреки че *Александър III* произнася пред българската депутация знаменитата фраза “За разединение и дума не може да става”, *Русия* отказва да подкрепи пловдивската революция официално. Другата велика сила — *Англия*, традиционен противник на *Ру-*

сия на *Балканите*, определя позицията си към *Съединението* в зависимост от поведението на *Русия*. В *Лондон* открито се обявяват в полза на *Съединението*, но практически действат така, че да не се изострят отношенията между *Русия* и *България*. Политическата линия, следвана от английската дипломация, е "лично съединение", т. е. княз *Ал. Батенберг* да бъде назначен от султана за генерал-губернатор на *Източна Румелия*. Останалите *Велики сили* също осъждат нарушаването на *Берлинския договор*. Всички обаче са единодушни за едно — да се пристъпи към дипломатическото уреждане на кризата. За целта в *Цариград* на ***24 октомври*** се свиква посланическа конференция. На нея се водят дълги и безрезултатни разговори. Търси се начин по мирен път и във вреда на българския народ да се разреши кризата.

Настъпилият благоприятен застой в разискванията и спокойната изчаквателна позиция на *България* се оценяват от белградската дипломация като начало на признаване на *Съединението*. Въпреки предупрежденията за въздържане сръбският крал *Милан* и неговото правителство решават да започнат война с *България*. Това налага съдбата на *Българското съединение* да се реши не на "зелената маса" на дипломацията, а на бойното поле. Сега обаче решителната дума има българският народ, който удивява света с патриотизма, храбростта и готовността си за саможертва в името на националните идеали.

Сръбско-българската война от ***1885 г.*** е предизвикана от завоевателните стремежи на сръбската буржоазия. Получила значително разширение до ***1878 г.***, тя започва да мечтае да разшири границите си на изток и да заграби цяла *Македония*, чието население е обявено за сръбско. *Великите сили* не предприемат никакви практически действия, за да предотвратят войната. *Австро-Унгария* отпуска заем на *Сърбия* и я подтиква да воюва срещу *България*, като се надява по този начин да отслаби двете държави и да улесни експанзията си на *Балканите*. В хода на подготовката на войната крал *Милан* и сръбската буржоазия скриват истинските си цели. Народните маси вярват, че се подготвя война срещу *Турция*. На ***2 ноември*** крал *Милан* обявява война на *България*. Добре обучената *60*-хилядна сръбска армия нахлува на територията на *България*. По-късно числеността ѝ се увеличава на *120 000* човека. Според плана ударът трябва да бъде нанесен в две направления: срещу *София* — от *Нишавската армия* (*главна*), и срещу *Видин* — от *Тимошката* (*спомагателна*) *армия*.

Състоянието на българската армия е значително по-лошо. Българската войска е млада и все още е без опит. Тя се състои от постоянни войски и народно опълчение. Офицерите са малко. След провъзгласяването на *Съединението* руските офицери инструктори са отзовани от българската войска. Главните сили от действащата армия (*51 800* човека с *52* оръдия) са съсредоточени на границата с *Турция*. За охрана на границата със *Сърбия* са определени *Западният корпус* под командването на майор *Аврам Гуджев* и *Северният отряд* с командир капитан *Атанас Узунов*.

По численост сръбската армия превъзхожда два пъти българските войски. Българските войници обаче имат добра бойна подготовка. Към действащата българска армия са прикрепени доброволчески дружини. Начело на тези дружини и чети застават известните войводи *Панайот Хитов, дядо Ильо, дядо Жельо* и др. Български студенти в чужбина напускат университетите и се завръщат в *България*. Създава се и ученически легион. "Вероломното нападение на Сърбия — пише *Д. Благоев* — предизвика едно повдигане на националната енергия до най-висока степен. Всичко, способно да носи оръжие, тичаше да застане под знамето на борбата за *Съединението* и за целостта на Отечеството".

Бойните действия се развиват от ***2*** до ***16 ноември 1885 г.*** На ***2,3*** и ***4 ноември*** малобройните български части водят ожесточени отбранителни боеве срещу силно превъзхождащия ги противник. Сръбската армия успява да се придвижи до линията *Видин–Белоградчик* и *Сливница–Трън*. Главният удар е нанесен по направлението *Ниш–София*. *Нишавската армия* овладява височините западно от *Сливница*.

Европейските вестници оповестяват за първите победи на сръбската армия. Всеки момент се очаква падането на *София*. Никой в *Европа* не се съмнява в разгрома на българската войска, представена като сбирщина от неграмотни хора. "България непременно ще бъде победена" — песимистично споделя лорд *Солсбъри* с кралица *Виктория*.

През това време българското правителство и *Върховното командване* на българската войска енергично организират бъдещата победа. На ***3 ноември*** се провежда коронен съвет в присъствието на княза, всички министри, началник-щаба на *Западния корпус* капитан *Стефан Паприков* и началника на артилерията капитан *Олимпи Панов*. Те разглеждат положението на фронта и решават главното сражение да се приеме на *Сливнишката позиция*. За целта всички части от *Западния корпус* се съсредоточават на *Сливница*. Издава се заповед за изтегляне на войските от *Южна България*. За защита на *Източна Румелия* са оставени *12* дружини и няколко доброволчески отряда.

В присъствието на княза военният съвет на *Западния корпус* приема конкретен план за действие. На ***5, 6*** и ***7 ноември*** се водят решителни боеве на *Сливнишката позиция*. Походът на частите от *Източния корпус* е истински подвиг. От *Пловдив* до *гара Саранбей* (дн. гр. *Септември, Пловдивско*) те са прехвърлени с влак. По-нататък придвижването става пеш под непрестанен дъжд и снежна виелица. По разкаляни и неравни пътища войските вървят без отдих ден и нощ. Мъжеството и издръжливостта на българския войник надминава всички очаквания. Те извършват преход, който ще остане паметен в историята на военното изкуство. Навсякъде населението грижливо ги подпомага с храна, коли и коне, а в столицата ги приемат тържествено. Лично министър-председателят *П. Каравелов* посреща войниците и ги изпраща по шосето за *Сливница*. След като достигат фронта, военните части веднага влизат в бой.

Три дни продължават епичните боеве край *Сливница* (***5—7 ноември***). В навечерието на най-решителния ден на войната — ***6 ноември***, княз *Александър* напуска *Сливнишката позиция* и се отправя за *София*. Изоставени от своя главнокомандващ, българските войски под ръководството на младите офицери *Рачо Петров, Атанас Бендерев, Стефан Кисьов, Аврам Гуджев, Олимпи Панов, Коста Паница, Христо Попов, Михаил Савов* и други изковават победата край *Сливница*.

На северозападната българска граница също се води неравен бой с нашествениците. Въпреки първоначалните успехи *Тимошката армия* не успява да превземе *Видинската крепост*. Скоро и там под ръководството на талантливия капитан *Узунов* инициативата преминава в български ръце.

На ***8, 9*** и ***10 ноември*** на *Сливнишката позиция* пристигат нови подкрепления от *Източния корпус*. За командир на *Западния корпус* е назначен главнокомандващият източнорумелийските войски подполковник *Д. Николаев*. На ***10 ноември*** българската армия преминава в контранастъпление. На ***12 ноември*** е освободен *Цариброд*. Прекосена е границата. Разбитата сръбска армия е неспособна да окаже сериозна съпротива. Пълният ѝ разгром е въпрос на дни. След двудневно сражение на ***14*** и ***15 ноември*** е превзет и *Пирот*. *Сърбия* е изправена пред катастрофа. В този момент се намесва *Австро-Унгария*. Нейният дипломатически представител в *Белград* граф *Р. Кевенхюлер-Меч* отправя ултиматум до българското върховно командване за спиране на военните действия. В противен случай българската армия ще срещне императорските австрийски войски. *Ал. Батенберг* приема ултиматума и на ***16 ноември*** бойните действия са преустановени.

На ***9 декември 1885 г.*** е сключено примирието между *Княжество България* и *Кралство Сърбия*. Акта за примирието изработва комисия от представители на *Великите сили* и на *Турция*, поради което не се вземат предвид справедливите искания на българското правителство. Мирният договор е подписан в *Букурещ* на ***19 февруари 1886 г.*** Той се състои само от един член: "Между *Кралство Сърбия* и *Княжество България* се възстановява мир от подписването на настоящия договор". Главното за *България* обаче е, че възстановяването на мира със *Сърбия* утвърждава и закрепва извършеното *Съединение*. Международният престиж на *Княжеството* нараства. *Европа* оценява себеотрицанието, умението и таланта на българите.

ПРИЗНАВАНЕ И ЗНАЧЕНИЕ НА СЪЕДИНЕНИЕТО. Победата на *България* в *Сръбско-българската война* има решаващо значение за признаването на *Съединението* от *Великите сили* и от *Турция*. На *Цариградската конференция* до ***ноември 1885 г.*** въпросът за възстановяване на статуквото стои в центъра на вниманието. След възобновяването на заседанията на конференцията през ***февруари 1886 г.*** всички сили вече са единодушни — възстановяването на статуквото в *Източна Румелия* е невъзможно. След кратки спорове английската идея за персонална уния между *княжеството* и *Източна Румелия* е възприета. В нея обаче по настояване на *Русия* отсъства името на *Батенберг*. Предвидено е за главен управител да бъде назначен българският княз. Направените уговорки са важен признак за скорошната абдикация на княз *Александър*.

На ***24 март 1886 г.*** делегатите на *Великите сили* и *Турция* подписват т. нар. *Топханенски акт*, който урежда статута на *Източна Румелия*. *България* е принудена да откупи съгласието на *Високата порта*, като отстъпва част от *Кърджалийска област*, която преминава в границите на *Турция*. С подписването на *Топханенския акт* великите сили и *Портата* признават съединението на *Княжество България* с *Източна Румелия*.

Съединението поставя голямото начало на малкото *Българско княжество*. Едно от най-великите събития в нашата история, то разтърсва *Берлинския договор* и установява с него несправедлив ред в *Европейския югоизток*. След *Съединението* *България* има *96 345* кв. км територия и население *3 070 988* човека.

Съединението — дело на политическата зрелост и на военната доблест на българския народ, създава по-благоприятни условия за социално-икономически и културен напредък, за политическа активност в подкрепа на българите, останали под чужда власт. Нараства ролята на *България* в политическия европейски живот. Това повдига националното самочувствие на българите и укрепва убеждението им, че те вече могат да бъдат творци на своята национална съдба.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Димитров, Ил. **Преди 100 години. Съединението.** С., 1985.

Стателова, Ел., А. Пантев. **Съединението на Княжество България и Източна Румелия.** С., 1985.

Стателова, Ел. **Дипломацията на Княжество България 1879–1886.** С., 1979.

История на Сръбско-българската война 1885. С., 1971.

Антонова–Габеров–Павлов. **Български енциклопедичен речник.** В. Търново, GABEROFF, 1999–2000.

БЪЛГАРИЯ В КРАЯ НА XIX В. (1886–1899)

Доц. д-р Милко Палангурски

ОТНОВО НА КРЪСТОПЪТ. Подобно на всички млади държави в първите години на своето съществуване *княжеството* е подложено на най-различни вътрешни и външни сътресения. Те се дължат на липсата на държавнически опит, на наличието на коренно противоположни концепции относно пътищата за развитие и не на последно място — на грубата намеса на *великите сили* във вътрешните работи на страната. На пръв поглед *Съединението* открива пътя за спокойно и съзидателно развитие, но именно бурните събития при утвърждаването му рязко разклащат позициите на княз *Александър I*.

Отзоваването на българските офицери от българската армия, мълчаливото поведение на *Петербург* по време на *Сръбско-българската война* и особено трудностите, които създава царската дипломация по време на *Цариградската конференция*, се отразяват и на вътрешнополитическите процеси. Политическите среди, които се ръководят от *Др. Цанков*, *Тодор Икономов*, *Тодор Бурмов*, *митрополит Климент* и др., смятат, че обтегнатите отношения с *Русия* водят до опасни за бъдещето на страната процеси. Те застават зад възгледа "Без княз *Батенберг*, с *Русия*", и по този начин разглеждат монарха като основна пречка за нормалното развитие на страната. С тази си позиция те обективно застават зад главната задача на *Русия* в този момент — отстраняването на българския княз от престола.

На другия полюс са дейците, които са в основата на *Съединението*. Главни фигури тук са *Зах. Стоянов*, *Д. Ризов*, безусловно присъединилите се към тях южнобългарски либерали и групата на напусналия на ***15 юли 1886 г.*** правителството д-р *Васил Радославов*. Те критикуват кабинета, че води отстъпчива политика, и не възприемат персоналната уния, с която се утвърждава сливането на *княжеството* и *Източна Румелия*. Техният лозунг "Има *Батенберг*, има *България*" не е израз на отявлен монархизъм, а се покрива с формулата "С княз *Батенберг*, против *Русия*". Желанието им е да не допуснат отстраняването на княза, тъй като са принципни противници на външната намеса във вътрешните дела на страната, както и опасността от отклонение от възприетия курс за модернизация и вписване на *княжеството* в европейските социално-икономически модели.

Министър-председателят *П. Каравелов* се придържа към друг принцип — "С княз *Батенберг* и с *Русия*". Преведено на политически език, това е опит да се запазят както самостоятелността на страната, така и добрите външнополитически връзки с *Руската империя*. Подобно на групата около *Зах. Стоянов* и *П. Каравелов* смята, че евентуална династическа криза крие неподозирани опасности за *България*.

Формулата "Без княз *Батенберг* и без *Русия*" няма привърженици, но именно тя се реализира.

ДЕТРОНАЦИЯ И АБДИКАЦИЯ НА КНЯЗ АЛЕКСАНДЪР I. През ***лятото*** на ***1886 г.*** политическият барометър сочи неминуема буря. Правителството е подложено на критика както от крайните русофили, така и от искрените привърженици на самостоятелна национална политика. Вестниците им сипят огън и жупел върху монарха, правителството и техните привърженици. Не им отстъпва и правителствената преса.

В същото време руският дипломатически представител *П. Богданов* и военното аташе полк. *В. Сахаров* одобряват плана за детронацията на княз *Александър I*. След като в последния момент *П. Каравелов* отказва да вземе участие, руските представители, получили одобрението на своето правителство, поверяват делото в ръцете на българските военни.

През ***нощта*** на ***8*** срещу ***9 август 1886 г.*** офицери и войници от военното училище в гарнизона нахлуват в двореца, арестуват княза и го принуждават да подпише манифеста за своята абдикация, след което го конвоиран до р. *Дунав* и изпращат с княжеската яхта в руското пристанище *Рени*. Ръководителите на детронаторите — майор *Петър Груев*, кап. *Радко Димитриев*, кап. *Анастас Бендерев* и др. — са руски възпитаници и искрено смятат, че “цялото зло е в двореца” и с премахването на княза ще се разрешат всички натрупани проблеми. Но те не съобразяват, че с този акт нарушават *Конституцията* и военната клетва пред своя главнокомандващ, не проумяват, че по този начин застават зад интересите на чужда сила и откривайки династическа криза, подлагат на опасност независимостта на обединеното отечество.

Детронаторите уведомяват страната, че е съставено правителство начело с *П. Каравелов*, като в състава на кабинета са включени представители на всички политически партии и групи. Целта на ръководителите на преврата е да покажат, че отговорността за страната се поема от “общонационален кабинет”. Това правителство обаче е мъртвородено, тъй като е плод на трескава импровизация. *П. Каравелов* отказва да го оглави. Бившите консерватори *Димитър Греков* и *Константин Стоилов* също категорично отказват участие в правителство, създадено в резултат на военен преврат.

Останали без политическа подкрепа, по съвет на руското дипломатическо представителство детронаторите съставят правителство начело с *митрополит Климент*. Кабинетът има изцяло проруски характер и всички съгласили се да вземат участие в него обвързват бъдещето на страната с покровителството на *Петербург*. Трескавата бързина, с която действат детронаторите, се обуславя от факта, че надеждите им за масова обществена и военна поддръжка рухват много бързо. Вместо подкрепа за новата власт голяма част от гарнизоните в провинцията се изказват против детронацията на княза.

В този момент на политическата сцена първостепенна роля започва да играе *Стефан Стамболов*. В случая той представлява единствената институция, незасегната от преврата — *Народното събрание*, на което е председател. Едва тридесет и две годишен, някогашният хъш и поет, наследник на *Левски* и апостол на *Старозагорското* и *Априлското въстание*, с течение на времето се превръща във водеща фигура в българската политика. До този момент той стои повече на заден план в ръководството на *Либералната партия*, но винаги е бил част от нейното политическо лице.

Ден след преврата *Ст. Стамболов* разпространява телеграма, че няма нищо общо с преврата и концентрира всички военни и политически среди, които не подкрепят детронирането на княза. На ***11 август*** заедно с командващия гарнизона в *Пловдив* подполковник *Сава Муткуров* той обявява правителството на *митрополит Климент* за “изменническо” и насочва пловдивските войски към столицата.

Пред детронаторите има две алтернативи — или да предадат незабавно цялата власт, или да предизвикат кървава гражданска война. Благоразумието надделява и те влизат в контакт със *Ст. Стамболов*, но той не приема тяхното искане за недопускане на *Александър I* отново на българския престол. В *София*, след като получава уверението на руските дипломатически представители, че страната ще бъде гарантирана от външно посегателство, *П. Каравелов* се съгласява с искането на офицерите детронатори. След този момент двубоят се съсредоточава между двамата довчерашни неразделни политически приятели.

П. Каравелов настоява да се създаде регентство, т. е. да се признае, че князът е напуснал окончателно страната, а *Ст. Стамболов* предлага да се създаде наместничество, което според конституционните текстове се създава в случай на временно отсъствие на монарха от страната. На ***16 август***, когато войските на пловдивския гарнизон са на подстъпите към столицата, председателят на *Народното събрание* отправя прокламация към българския народ, с която обявява създаването на наместничество в състав: *Ст. Стамболов*, *П. Р. Славейков* и д-р *Г. Странски*, и правителство начело с д-р *Васил Радославов*. Останал без военна подкрепа, тъй като детронаторите побързват да преминат границите на *княжеството*, *П. Каравелов* няма друг избор освен да се подчини на решенията, които се вземат в *Търново*. На ***17 август*** княз *Александър I* тържествено е посрещнат на пристанището в град *Русе*. Първата част от българската драма приключва на пръв поглед успешно, но развръзката предстои.

Макар и завърнал се триумфално, княз *Александър I* много добре разбирал нестабилността на своето положение както във вътрешнополитически, така и във външнополитически план. Застанал отново начело на държавната администрация, князът не можел да не отчете факта, че голяма част от офицерския корпус и войската са застанали против него. Въпреки триумфалното посрещане в *Русе* и *Търново* княз *Александър I* е наясно и с факта, че немалка част от политическите сили в страната симпатизират повече на руската дипломация, отколкото на неговата политика. Разкъсван от съмнения и опасения, той прави фатална стъпка, която в голяма степен зачерква направеното от неговите поддръжници.

Без да се съобразява с мнението на своите привърженици и отговорните български фактори, веднага след стъпването си на българска земя княз *Александър I* побързва да получи уверенията на руската царска дипломация относно завръщането си. Той изпраща телеграма до император *Александър III*, с която на практика предоставя съдбата на българската корона на благоволението на *Русия*. Това остро противоречи на възприетия от *Ст. Стамболов* курс и, когато на ***20 август*** отрицателният отговор на руския император става публично достояние, съдбата на княза е окончателно решена. И най-верните му привърженици в страната разглеждат неговото оставяне на престола като опасност за националния суверенитет.

Останал политически изолиран, на ***25 август*** княз *Александър I* подписва доброволно своята абдикация. Съобразно своите конституционни пълномощия той назначава регенство в състав: *Ст. Стамболов*, *П. Каравелов* и подп. *С. Муткуров*, и правителство начело с д-р *В. Радославов*. Започва годината на "*безкняжието*".

УПРАВЛЕНИЕ НА РЕГЕНСТВОТО. Главната задача на регентството е организирането и провеждането на избори за *Велико народно събрание,* което единствено може да разреши династическата криза. Но на ***13 септември 1886 г.*** в *България* пристига специален пратеник на руския император, който има задача да "помогне" на българите да излязат от кризата. Барон *Каулбарс* веднага излага руските искания: отлагане на изборите, освобождаването на арестуваните детронатори, вдигане на военното положение и гаранции против повторното избиране на *Александър I* за български княз. В името на компромиса и подобряването на отношенията с *Русия Ст. Стамболов* е готов да възприеме част от исканията, като остава непоклатим само по отношение необходимостта от провеждането на изборите в законния срок. Натъкнал се на твърдата позиция на регентството, барон *Каулбарс* обикаля страната, заплашва и кокетира с населението, но не успява да промени позицията на регентите. Дори пристигането на руски военни кораби в черноморските пристанища и пряката заплаха за военна интервенция не огъват политиците в *София*.

Регентството спечелва изборите и на ***19 октомври 1886 г.*** *III велико народно събрание* започва своята работа. На ***29 октомври*** за български княз е избран княз *Валдемар Датски*, роднина на руския император, кандидат за престола още от ***1879 г.*** Но "посъветван" от своя височайш роднина, *Валдемар* предпочита да остане в тихата *Дания*, отколкото да заеме несигурния български престол. За регентството, което получава още един удар, тъй като *П. Каравелов* го напуска и е заменен от *Г. Живков*, остава още един изход — да потърси кандидат, готов да се появи в *София*, без да е одобрен от *Русия* и другите *велики сили*.

Кризата става още по-дълбока, когато непризнаващият за законни нито изборите за *Велико народно събрание*, нито правителството, нито регентството барон *Каулбарс* напуска страната, като използва за мотив един незначителен инцидент. Той е последван от всички руски представители. Само десет години след *Освобождението* двете държави прекъсват своите дипломатически отношения за близо десет години. “Специалните” отношения между двете държави никога повече няма да се възстановят в параметрите, съществуващи до избухването на кризата.

Малко по-късно руската дипломация прави още един ход, който сериозно накърнява нейния престиж. За български княз тя предлага да бъде избран *Николай Мингрели*, кавказки княз, останал без княжество и издържан от правителството на *Петербург*. По-неподходящ кандидат трудно може да се посочи, тъй като в *София* дори най-верните привърженици на *Русия* трудно могат да си представят кавказеца в българския дворец.

В същото време избягалите от *България* детронатори с помощта на руското посолство в *Букурещ* започват подготовката на въоръжен бунт. В румънската столица е образуван “революционен” комитет, щедро финансиран от безотчетните фондове на руското посолство. Заговорниците не успяват да организират широкомащабна мрежа сред гарнизоните в страната. На агитацията се поддава само част от офицерите и войниците на *Силистра* и *Русе*.

На ***17 февруари 1887 г.*** под ръководството на кап. *Хр. Кръстев* силистренският гарнизон хваща оръжието. Вълненията са потушени светкавично, а кап. *Кръстев* загива при опит за бягство през границата. Два дни по-късно, в деня на националния празник, избухва бунт в *Русе*, начело на който е кап. *Атанас Узунов*. Без външна помощ останалите верни на правителството части потушават и този бунт. Пред възможността да избухне гражданска война регентството предпочита да действа с подчертана твърдост. Специален военен съд осъжда на смърт главните ръководители на бунта — *Ат. Узунов, Д. Филов, Ол. Панов, Т. Кърджиев* и др. За първи път в новата българска история част от войската стреля срещу друга нейна част, офицери осъждат на смърт свои колеги, но истинските подбудители са далеч от мястото на тези трагични събития.

След бунтовете регентството няма друг избор освен да побърза с избора на княз, който да пристигне в *България*, без да е одобрен от *великите сили*. Въпреки съпротивата, която западните държави оказват на руското влияние в *България*, никоя от тях не желае да нарушава *Берлинския договор* и да застане открито срещу *Петербург*. Другите възможни комбинации — от дуалистична държава с *Румъния* и *Турция* до обявяването на република — на този етап са неосъществими по ред причини и, въпреки че се обсъждат, остават на заден план.

На ***25 юни 1887 г.*** *III велико народно събрание* с акламации избира за български княз предложения от регентството *Фердинанд Сакс-Кобург Готски* — единствен кандидат, който е готов да дойде в *София* без санкцията на европейската дипломация. На ***2 август*** в *Търново* новият княз полага клетва пред *Парламента* и заема българския престол. Идването му в *България*, без да бъде одобрен от *Великите сили*, издава воля и решителност, която ще му позволи да се задържи на престола три десетилетия въпреки авторитетните прогнози за противното. *Русия* продължава да смята изборите за *Велико народно събрание* за незаконни и *Фердинанд* за узурпатор. Западните държави не бързат да влязат в официални отношения с него, което прави престоя му в *София* крайно проблематичен. И все пак, с избора на княз *Фердинанд* приключва най-бурният период от политическата криза.

ТВЪРДАТА РЪКА. С избора на княз *Фердинанд* приключва най-бурната част от българската криза, но положението на страната продължава да бъде все така нестабилно. Новият български княз връчва мандат за съставяне на правителство на регента *Ст. Стамболов*, избор съвсем естествен предвид събитията след ***9 август 1886 г.***

Главната задача на новото правителство е да стабилизира положението на княза и да постигне неговото международно признание. Това е сложна, почти непосилна задача, но амбициозният *Ст. Стамболов* твърдо вярва в своя успех. Талантлив държавник, надраснал ориенталските размери на своите предшественици и съвременници, той се заема с модернизирането на страната, като нито за момент не забравя съдбата и необходимостта от закрила и защита на българите, останали под турска власт.

Във вътрешнополитически план управлението на *Ст. Стамболов* условно може да бъде разделено на три етапа. През първия, който продължава до ***началото*** на ***1890 г.,*** правителството укрепва своите позиции и консолидира окончателно своите привърженици. Негови политически противници са т. нар. “легална” и “нелегална” опозиция. Нелегалната опозиция по същество се представлява от две групи — едната около *Др. Цанков*, а другата около *П. Каравелов*. *Цанковистите* синхронизират действията и намеренията си изцяло с позицията на руската дипломация. По-голямата част от нея се намира извън страната, главно в балканските столици и *Южна Русия*. Тя дава и кадрите за подготвяните и извършвани постоянно покушения над политически дейци, които подкрепят княз *Фердинанд I*. Групата на *П. Каравелов* също смята, че е необходимо да се постигне помирение с *Русия*, и не признава изборите за *Велико народно събрание* и избрания от него княз. Тези от нелегалната опозиция, които остават в страната, са преследвани и много от тях попадат в затвора по обвинения в престъпна дейност против държавата.

Легалната опозиция се представлява от напусналия министърпредседателския пост след избора на княз *Фердинанд I* д-р *Васил Радославов* и неговите сподвижници. Той признава за напълно легитимен избора на княза, но се обявява против някои вътрешнополитически ходове и мероприятия на *Стефан Стамболов*. В ***края*** на ***1888 г.*** тази част от политическите противници на кабинета се допълва от напусналите правителството бивши консерватори д-р *Константин Стоилов* и *Григор Начович*. Не без основание легалните опозиционери критикуват министър-председателя, че, без да са подложени на преследвания, е ограничено правото им за свобода на словото и печата, че има драконовска цензура върху печата и кореспонденцията. Тази част от опозицията все повече и повече се ориентира към *Фердинанд I*, виждайки в негово лице бъдещата главна фигура на управлението.

Вторият етап в управлението на *Ст. Стамболов* започва през ***1890 г.*** и завършва в ***средата*** на ***1893 г.*** Това е времето, когато кабинетът постига своите най-значими успехи. Икономическото развитие върви по възходяща линия, а политическите противници на *Ст. Стамболов* са изолирани. Всички, които опитват да свалят правителството с незаконни действия, са разкрити и изпратени в затвора. През ***1890 г.*** е разкрит военен заговор, ръководен от кап. *Константин Паница*; през ***1891 г.*** след убийството на финансовия министър *Христо Белчев* в затвора попада част от привържениците на бившия министър-председател *П. Каравелов*, който е обвинен за интелектуален подбудител на убийството. През ***1892 г.*** е проведен процес и срещу предполагаемите убийци на българския дипломатически агент в *Цариград Георги Вълкович*. По този начин *Ст. Стамболов* проваля всички опити управлението на страната да бъде променено чрез терористични средства.

Третият етап в управлението на *Ст. Стамболов* е характерен с постоянно засилващата се криза във властта. По това време всички легални политически сили, които не се смятат за обвързани с политическата линия на правителството, се сплотяват против него. Създава се т. нар. *Съединена легална опозиция*, която чрез своя орган в. “*Свободно слово*” развива широка пропагандна кампания против методите на управление. Силен удар върху авторитета на правителството нанася и направената през ***1893 г.*** промяна на *Търновската конституция*, според която се допуска българският престолонаследник да не бъде задължително православен. По този начин *Ст. Стамболов* настройва срещу себе си и представителите на *Българската православна църква* и всички обществени и политически среди, които гледат на *Конституцията* като на свещен документ. Освен това министър-председателят се показва като убеден привърженик на засиления централизъм в държавните структури, което не се посреща с особено одобрение от привържениците на общинското самоуправление.

Въпреки всички тези непопулярни мерки, които *Ст. Стамболов* предприема, той остава в българската история като една от най-видните политически фигури след *Освобождението*. Това се дължи на основните принципи, които той проповядва и спазва във външнополитическата си дейност и стопанското модернизиране на страната.

МОДЕРНИЗАЦИЯТА. Развитието на икономиката се опира на три главни стълба: протекционизъм, промишлено и гражданско строителство и стабилизиране на финансовото положение на страната чрез строга данъчна система и фискална дисциплина. Преди *Ст. Стамболов* няма ясно изградена политическа линия в тази посока. В първите години на своето управление той също не притежава ясна концепция за необходимостта от закрила и защита на индустрията. С натрупването на управленски опит и с верен политически нюх *Стамболов* насочва българското стопанство във водовъртежа на модернизацията, и то с темпове, които са непознати до този момент за *България*.

Фабричната промишленост се развива с помощта на държавата. *Министерският съвет* създава специална индустриална комисия, която да проучва състоянието и нуждите на българската промишленост. През ***1892 г.*** в *Пловдив* се провежда *"Първа българска земеделско-промишлена изложба"*, която е в основата на бъдещия *Пловдивски панаир*. Отпускат се безлихвени и нисколихвени заеми за прохождащи индустриални предприятия.

Народното събрание застъпва концесионерския принцип, който залята в няколко икономически закона — за рудниците, за мините и кариерите, за минералните богатства и т. н. Друг е въпросът, че българските индустриалци все още много трудно се заемат с инициативи в тази посока. От ***1892 г.*** започва разработването на *Закона за подпомагане на родната помощ*.

Ст. Стамболов дава път и на държавната заемна политика. Неговото правителство сключва пет държавни заема с английски и австрийски банки. Парите са предназначени главно за откупуване на построената до *Освобождението* железопътна мрежа и за построяването на нови линии. Целта е да се изгради модерна, отлично функционираща железопътна и шосейна инфраструктура. Започва и изграждането на двете черноморски пристанища — *Варненското* и *Бургаското*, с цел българската търговия да се насочи към тях, а не през турските беломорски пристанища.

Още през ***1887 г.*** *Ст. Стамболов* прокарва през *Народното събрание Закон за сключване на междудържавни търговски договори*, с което се нарушават ограничителните постановления на *Берлинския договор*. Законът предизвиква остри протести от страна на *Високата порта*. Въпреки това правителството започва сериозни инициативи за сключване на стопански спогодби с други държави. Залагайки на антируския външнополитически курс, *Ст. Стамболов* успява през ***1889 г.*** да сключи първата самостоятелна спогодба на страната с *Англия*, последвана от подобни спогодби с *Германия, Франция, Австро-Унгария, Швейцария* и *Белгия*. По този начин *великите сили* възприемат българските стремежи за икономическа самостоятелност на *княжеството*. Ползата е не толкова икономическа, колкото политическа, тъй като на първо време държавният бюджет губи немалки суми от въвеждането на новите митнически тарифи. Те обаче са сериозна база за бъдещото успешно развитие на българската индустрия и търговия и са особено полезни в стремежа на правителството да постави *княжеството* на равноправна основа с другите държави.

Правителството отделя и немалко внимание на просветното дело. През ***1888 г.*** е гласуван *Законът за създаване на висше училище*. Три години по-късно министърът на просвещението *Г. Живков* внася в *Парламента* един от най-важните закони — за народното просвещение, който повече от две десетилетия дава облика на българското образование.

ВЪНШНА ПОЛИТИКА. Кабинетът на *Ст. Стамболов* е представител на онези политически сили, чието намерение е младата държава да води самостоятелна външна политика, съобразена единствено с националните интереси. Събитията от "българската криза" довеждат дотам, че правителството поема открита антируска външнополитическа линия. Това не означава, че се възприема политически курс, съобразен с интересите на която и да е друга държава. Напротив — *Ст. Стамболов* се стреми да извлече максимална изгода от противоборството си с царската дипломация, принуждавайки по този начин западните държави много често да се съобразяват с националните интереси на българите.

Разчитайки на англо-руския антагонизъм, *Ст. Стамболов* се стреми максимално да синхронизира (но не и да подчини) българската политика с тази на *Лондон*. Синхронизацията върви в две посоки — търсене на начини за фактическо юридическо признаване на избора на княз *Фердинанд I* и създаване на благоприятни условия за живот и развитие на българите в *Македония*.

С течение на времето все повече и повече в дипломатическите среди се утвърждава мнението, че присъствието на княз *Фердинанд* на българския престол си е чисто вътрешна работа. През ***1891—1892 г.*** *Фердинанд* вече е приеман от английския и австрийския двор, макар и като частно лице. През ***август 1892 г.*** министър-председателят посещава *Цариград*, където е приет от султана — признание, което изкарва руската дипломация от коловоза на добрия тон.

Поради *Македонския въпрос Османската империя* заема особено място във възгледите на *Ст. Стамболов*. Той държи на добрите взаимоотношения с *Високата порта* и се стреми да бъде максимално лоялен към сюзерена. Когато обаче е необходимо, показва сила и непримиримост при защитата на правата на българското население в рамките на *империята*. Благодарение на твърдата му и гъвкава политика българите получават добри възможности да разширят културно-просветната си дейност и институции и да отблъснат настъплението на чуждата пропаганда в *Македония*. *Екзархията* получава берати за българските владици там, където те са принудени да напуснат епархиите си по време на *Руско-турската война*, а това още повече укрепва българските позиции в *Македония* и *Одринска Тракия*. Нещо повече — при преговорите с *Високата порта Ст. Стамболов* не се колебае да поставя ултиматуми, с което ясно декларира, че няма да спазва сюзеренните права на *Турция*, ако тя не приеме неговите възгледи.

Македонският въпрос определя и политическите възгледи на *Ст. Стамболов* към останалите балкански държави. Принципно, твърдо и неотстъпчиво той неколкократно декларира, че всеки опит за сближение между балканските християнски народи против *Турция* на базата "дележ на *Македония*" е невъзможен и няма да бъде подкрепен от българската дипломация. По този начин за дълги години амбициите на сръбската и гръцката дипломация да вмъкнат *България* в несвоевременна акция в западната част на полуострова остават напразни.

ОТСТРАНЯВАНЕТО. В ***началото*** на ***1894 г.*** политиката на правителството е подложена на остра критика от всички опозиционни групи в страната. Всички отрицателни страни на Стамболовото управление излизат на преден план в пропагандната война. Опозицията все повече и повече се обръща към княз *Фердинанд I* и го лансира като единствената фигура, която може "да спаси страната от тиранина".

От своя страна, князът съвсем не е далеч от мисълта, че е време да поеме самостоятелна линия на поведение. На първо място той се стреми на всяка цена да постигне международно признание, което въпреки енергичните опити на *Стамболов* се оказва непостижимо. За целта той влиза във връзка с руската дипломация зад гърба на правителството. Малко преди това княз *Фердинанд* е успял да измести от правителството кандидата на министър-председателя за министър на войната и да наложи своето доверено лице — *Рачо Петров*, с което получава сериозни позиции в изпълнителната власт. Научавайки за сондажите на княза сред руската дипломация, министър-председателят подава своята петнадесета поредна оставка, която за негова изненада този път е приета. *Ст. Стамболов* се опитва да мобилизира свои привърженици в страната и столицата, но вече е късно. Армията прави предупредителни маневри и така на ***18 май 1894 г.*** завършва седемгодишното управление на *Ст. Стамболов*.

От властта е отстранена най-оспорваната политическа фигура в българската нова история. Повече от век той е възвеличаван и порицаван, превъзнасян като национален спасител или хулен като предател на националните интереси. Някои стигат дотам, че го обвиняват дори за националните катастрофи, сполетели страната ни двадесет години след смъртта му. Обективността изисква да признаем, че *Ст. Стамболов* поставя основите на законодателна и изпълнителна дейност, която превръща *България* в модерна европейска държава. Правителството му създава условия за икономическа независимост и самостоятелна национална политика. Все повече и повече страната се превръща в равнопоставен партньор на международната сцена.

ДЕСТАМБОЛОВИЗАЦИЯТА. На ***19 май*** след кратки консултации и по лична препоръка на *Ст. Стамболов* княз *Фердинанд I* утвърждава правителство начело с д-р *Константин Стоилов*. Князът неслучайно се спира на тази кандидатура. *К. Стоилов* е политик с опит и авторитет в българските политически среди. Активен участник в изработването на *Търновската конституция*, частен секретар на първия български монарх, министър-председател през ***лятото*** на ***1887 г.***, министър в първия кабинет на *Ст. Стамболов* и виден представител в ръководството на бившата *Консервативна партия*, *К. Стоилов* е един от малкото български политици с европейски размах, образование и ценностна система. След разрива си със *Ст. Стамболов К. Стоилов* е една от фигурите, които олицетворяват опозицията в страната, и около него и няколко други политици, разделили се със *Ст. Стамболов*, се формира т. нар. *легална опозиция*. Именно нейните лидери влизат и в новообразувания кабинет. До ***есента*** на ***1894 г.*** в правителството има представители на бившите консерватори, либералите радослависти и умерени русофили от бившите южнорумелийски консерватори. Този хетерогенен състав на коалиционното правителство показва, че то има временен характер и е с ограничени задачи.

Главната му цел е да проведе парламентарни избори на мястото на разпуснатото *VIII обикновено народно събрание*, в което доминират привържениците на *Ст. Стамболов*. Въпреки декларацията на част от тях, че са съгласни да работят с новото правителство *К. Стоилов* и *Фердинанд I* предпочитат да разпуснат *Парламента* и да проведат избори за нов. Тъй като министър-председателят няма зад себе си партийна поддръжка, през ***лятото*** на ***1894 г.*** негови привърженици поставят началото на *Народната партия*, в която влиза голяма част от бившите консерватори, част от южнобългарските съединисти и някои от последователите на *Др. Цанков*. Изборите са спечелени от *Народната партия* и през ***декември 1894 г.*** *К. Стоилов* съставя самостоятелен кабинет на новата партия. Така, с парламентарна и партийна поддръжка, той започва "разчистването" на наследството, оставено от *Ст. Стамболов* в политическата сфера.

Постепенно се демократизират съществуващите обществено-политически структури. Правителството гласува амнистия за осъдените по политически причини. *П. Каравелов* напуска затвора, а *Др. Цанков* и голяма част от съмишлениците му се завръщат от изгнание. Постепенно се оформя партийната система. Вече функционират *Демократическата* и *Прогресивнолибералната партия*, които понасят наймного удари от Стамболовото управление. Ограничени са посегателствата върху свободата на словото и печата. Сдруженията на политическа основа почти не се преследват.

Колкото и съществена да е демократизацията на обществото, не трябва да се изпуска факта, че правителството започва процесуални действия за даването под съд на правителството на *Ст. Стамболов* с обвинения в нарушение на основния закон на страната. На бившия министър-председател е забранено да напуска страната. Впоследствие българското обществено мнение ще се запознае и с един нов момент в българския политически живот — политическите убийства. Жертва става *Ст. Стамбо-*

лов, който е посечен по най-варварски начин в центъра на столицата; убийство, което настройва европейското обществено мнение против съществуващите порядки в страната. Малко по-късно е застрелян и видният писател, учен и политик *Алеко Константинов*, което още повече компрометира стремежите за изграждане на нормална парламентарна практика в *България*.

В ПОЗНАТОТО ИКОНОМИЧЕСКО РУСЛО. В икономическата сфера правителството на д-р *К. Стоилов* продължава започнатите от *Ст. Стамболов* преобразувания, целящи стабилизация и модернизация на националното стопанство. В ***края*** на ***1894 г.*** новият *Парламент* прокарва *Закон за насърчаване на местната промишленост*, който е изработен по времето на предходното правителство. В него се предвиждат редица облекчения за индустриалците, които при определени от закона условия се освобождават от някои данъчни товари; допуска се безмитен внос на машини и суровини; поощряват се набирането и използването на по-голям брой работници, използването на повече машини и енергия и се улеснява транспортирането на стоките и материалите по железниците с най-изгодни тарифи.

Само три години след оставката на *Ст. Стамболов* правителството на *Народната партия* успява да задмине неговия протекционизъм, като митата на вносните стоки рязко нарастват, а това стимулира производството на български индустриални изделия.

Правителството на *Народната партия* продължава строежа на нови железопътни линии. Построени са над *600* километра нови трасета съобразно *Закона за проектиране и построяване на железопътни линии*. Главното финансиране е по познатия от времето на *Ст. Стамболов* начин — чрез външни заеми. В областта на селското стопанство също се извършват сериозни промени. Натуралният десятък е заменен с поземлено облагане, при което селските стопани получават сериозни облекчения. Засилва се вносът на машини и инвентар, което рязко подобрява техническия потенциал на селското стопанство.

ПОМИРЕНИЕТО. Поемайки държавното кормило, д-р *К. Стоилов* много добре разбира, че пред него стои задачата да намери път за излизане от тежкото международно положение, в което е изпаднала страната. Въпреки опитите на *Ст. Стамболов* да осигури официалното признаване на княз *Фердинанд I* той не успява, тъй като една от *великите сили — Русия —* продължава да смята княза за узурпатор на българския престол. Възстановяването на българо-руските отношения е необходимо в името на дългосрочните цели и стратегически интереси на страната.

По внушение на самия княз *Фердинанд I* и на широки слоеве от обществото правителството се заема с търсенето на пътища за помирение с *Петербург*. Правителството на *Народната партия* много точно оценява съществуващото положение и, без да изпада в крайностите на “фобството” и “филството”, се опитва, без да променя основните принципи на българската външна политика, да нормализира положението на страната в международен план.

Преговорите започват с посещението в *Петербург* на българска делегация, ръководена от митрополит *Климент* през ***лятото*** на ***1895 г.*** Поводът е смъртта на император *Александър III*. От този момент започват разговорите между двете страни, които се водят спокойно, без натиск, в търсене на взаимноприемливи формули, които да отстранят пречките. Цар *Николай II* и руското правителство поставят на княз *Фердинанд* условието престолонаследникът — княз *Борис Търновски*, да приеме православното вероизповедание в съответствие с постановленията на *Търновската конституция* преди промяната ѝ от *Ст. Стамболов*. Българското правителство трябва да приеме още две условия, които не представляват особена трудност за изпълнение: амнистия за осъдените по политически причини привърженици на руската политика и приемането на българска служба на онези офицери, които напускат страната след абдикацията на княз *Александър I* и са постъпили на руска служба.

Основен проблем останал въпросът за вероизповеданието на престолонаследника. Князът не успява да издейства съгласието на *папския престол* и своите роднини за проектираното дело, но, поставен натясно, под натиска на *Парламент* и правителство, на ***29 октомври 1895 г.*** прави официално изявление, че приема предложението на народните представители престолонаследникът да премине в православната вяра.

На ***2 февруари 1896 г.*** в присъствието на представителя на руския император княз *Голенищев-Кутузов* престолонаследникът приема православното вероизповедание, като кръстник му става самият руски император чрез своя пратеник. Князът веднага е признат официално от *Русия*, а след това и от останалите страни, подписали *Берлинския договор*. Другите висящи проблеми също се разрешават. Амнистията и без това е прокарана през *Парламента*, но сериозни трудности създава проблемът с връщането на офицерите от *Русия* поради нескритата съпротива на офицерите от армията, които се страхуват да не бъдат изместени в йерархията от завръщащите се. До края на управлението на *Народната партия* този проблем е разрешен. Част от офицерите са пенсионирани, други остават на служба в *Русия*, а по-голямата част се включва в структурата на българската армия. По този начин след десетгодишно прекъсване отношенията между двете страни се нормализират окончателно.

НОВАТА ИЗТОЧНА КРИЗА. В ***края*** на ***XIX в.*** избухва нова *Източна криза*. *Османската империя* се сблъсква за пореден път с арменското и гръцкото националноосвободително движение, което дава надежди в *София*, че има възможност за натиск върху *империята* с цел да се постигнат някои придобивки за българското население в *Македония*.

Неколкократно българското правителство поставя своите искания както пред *Високата порта*, така и пред представители на *великите сили* в *София* и *Цариград*. Правителството мотивирало своите искания с член *23* на *Берлинския договор* и възбуденото обществено мнение в *България*, което все повече и повече настоявало за решителни мерки срещу *Османската империя*.

През ***декември 1896 г.*** кабинетът предлага на *Гърция* и *Сърбия* да се споразумеят за общи действия пред *Високата порта* и *великите сили* с цел образуване на автономна *Македония*. Балканските държави, изхождайки от своите желания за подялба на *Македония*, отказват да подкрепят българската инициатива.

През ***1897 г.***, след *гръцко-турската война Австро-Унгария* и *Русия* слагат “похлупак” над *Балканския полуостров*, споразумявайки се да не допускат никакви промени на статуквото в близките няколко години. Това сериозно затруднява намеренията и желанията на българското правителство да търси пътища за осъществяване на реформи в *Османската империя*. Като награда за запазения неутралитет по време на *гръцко-турската война* с помощта на *Русия Българската екзархия* получава през ***декември 1897 г.*** нови три берата за български митрополити в *Битоля, Дебър* и *Струмица*.

В ***края*** на ***1898 г.*** правителството постепенно изчерпва своя политически кредит. В политическия и обществения живот все по-често вземат връх партизанството, корупцията и борбата за длъжности. На ***18 януари 1899 г.*** във връзка с опита за сключване на неизгоден за страната заем и проблеми с изкупуването на източните железници, под силен обществен натиск и след загуба на доверие от страна на княза правителството на д-р *К. Стоилов* подава оставка.

Почти петгодишното управление на *Народната партия* дава забележителни резултати. Страната продължава стремителния си икономически просперитет. Развива се инфраструктурата, а селското стопанство все повече се свързва с пазарните механизми. Спокойно може да се твърди, че започнатото от *Ст. Стамболов* и продължено от д-р *К. Стоилов* модернизиране на страната дава своите плодове в ***началото*** на ***XX в.***

В зората на ***XX в.*** *българската държава* се изправя като модернизираща се и динамично развиваща се страна. За две десетилетия *българите* успяват да изградят икономическа структура, парламентарни институции, извършено е *Съединението*, прави се пробив в режима на свободната търговия. *България* постепенно придобива чертите на самостоятелна и суверенна държава.

ПО БЪЛГАРСКИТЕ ИЗБОРИ. Конституционните текстове, приети от първостроителите в *Търново*, фокусират в *Народното събрание* целия суверенитет на народа. Поемайки законодателни учредителни и контролни функции, *Великото* и *Обикновеното народно събрание* се превръщат в една от най-важните държавни институции, която има възможност да определя до голяма степен насоките на държавното развитие.

Търновската конституция не прави разлика между пол, но политическата практика допуска жена до избирателните урни едва след *58* години свободен живот. Избирателно право имат навършилите *21* години лица от мъжки пол, които притежават граждански права и са регистрирани в избирателните списъци. Тази особеност на българската политическа практика довежда до там, че в изборите имат право да участват ок. *25%* от населението на страната.

Имащата право на изборен вот една четвърт от населението обаче не проявява особена активност по време на изборите. В първите години след *Освобождението* своя глас дават само минимален брой избиратели. Така например през ***1893 г.*** по време на изборите за *VII обикновено народно събрание* гласуват едва *19%* от имащите право на глас. С течение на времето избирателната активност се увеличава и в ***началото*** на ***XX в.*** вече се преминава *50%*-та граница на участие. Наблюдава се известно активизиране на избирателите по време на политически, социални и военни катаклизми, но след нормализиране на обстановката избирателите отново се стабилизират ок. *55–60%* от имащите право на глас.

Минималната активност се обяснява с няколко фактора. На първо място трябва да се открои липсата на демократична традиция, особено в първите години след *Освобождението*. Преходът от пълна липса към пълна гражданска свобода е трудно асимилируем за немалка част от българското население. С натрупването на опит и с развитието на демократичните институции населението все повече се включва в избирателните кампании. Не трябва да се забравя, че голяма част от населението не участва в изборите и по други причини — несъвършенства в избирателните закони, които дълго време предвиждат по една избирателна урна за една колегия, често пъти отдалечена на десетки километри от избирателите; липсата на мотивация за участие в изборите, тъй като политическите партии предлагат почти идентични програми и т. н. Изборното насилие също оказва влияние за политическата индиферентност на избирателите. Няма парламентарен избор, който да не е опорочен от поне един скандал, побой и дори убийства.

Изборите се провеждат при различни системи. Първоначално се налага *мажоритарната избирателна система*, която е заета от класическата английска система. Почти всяко народно събрание, всяка управляваща партия по време на своето управление внася допълнения и изменения на избирателния закон съобразно своите виждания и най-вече интереси. Дискусиите за усъвършенстване на избирателния механизъм съпътстват българското общество в целия период на парламентаризма. С развитието на партийната система и създаването на многобройни политически партии все повече се налага възгледът, че е необходимо да се промени коренно избирателната система. От ***началото*** на ***XX в.*** започва пропагандирането на т. нар. *пропорционална система*, която да позволи на партиите, които получават по-малко гласове, също да имат достъп до *Парламента* според процента на подадените за тях гласове.

Пропорционалната система е необходима на политическите партии, тъй като в ***края*** на ***XIX*** и ***началото*** на ***XX в.*** окончателно се налага една практика, която с основание се критикува от всички политически сили. По традиция партията, която има в своите ръце механизмите на изпълнителната власт, чрез *Министерския съвет*, успява да си осигури абсолютно мнозинство в *Народното събрание*. Опозицията много рядко може да вкара свои представители, като почти винаги опозиционните лидери остават неизбрани. Като закономерност се очертава фактът, че партия, която е сдала властта по един или друг повод, в следващото *Народно събрание* едва успява да изпрати по един-двама народни представители.

През ***януари 1912 г.*** *XV обикновено народно събрание* променя съществуващата избирателна система и въвежда *пропорционалния принцип*. Последвалите войни и национални катастрофи не дават възможност на новата система да докаже своите положителни качества, макар че в *Парламента* опозицията получава подобаващо място. След *Първата световна война* в стремежа си да получи абсолютно мнозинство *БЗНС* въпреки своите програмни декларации отново се връща към *мажоритарната система*. След ***9 юни*** трите парламента до ***19 май*** се избират по *пропорционалната система*. Превратът на *деветнадесетомайците* и налагането на безпартийния режим променят съществено избирателната система. Изборите за *XXIV* и *XXV народно събрание* са на *мажоритарен принцип*, при забрана на политическите партии и въвеждане на неконституционни принципи при изборите. Последното *Народно събрание*, избрано формално по постановките на *Търновската конституция* – *XXVI*, конституирано през ***1945 г.***, също възстановява *пропорционалния принцип*, но при липса на бойкотираща изборите опозиция.

Спорът за вида на избирателната система — *мажоритарен* или *пропорционален* — остава неразрешен. Първата система носи със себе си възможността управляващата партия или коалиция да създаде силно парламентарно представителство и по този начин да си осигури възможност за безпрепятствено създаване на законова база на предвидените от управляващите реформи. *Мажоритарната система* обаче не дава пълна картина на народната воля — достатъчни са няколко гласа повече във всяка избирателна колегия и управляващата партия получава пълно мнозинство.

От своя страна, *пропорционалната избирателна система* значително по-вярно отразява волята на избирателите, но създава обикновено слаби и недееспособни народни представителства. Това се предизвиква от факта, че в *Народното събрание* влизат почти всички партии, което предопределя създаването на коалиционни правителства с всички неудобства от тази формула на управление. Коалиционните кабинети в българските условия винаги са плод на пресилен компромис и много често изпадат в безсилие, с което наливат вода в мелницата на силите, отричащи парламентаризма като форма на управление.

ПАРЛАМЕНТЪТ. Докато съществува реално или номинално *Търновската конституция*, са избрани пет *Велики* и двадесет и шест *Обикновени народни събрания*. За срок от *67* години са конституирани общо *31* парламента. Като се изключат годините на войни, суспендирането на *Конституцията* и други кризисни моменти, се оказва, че всяко *Народно събрание* има изключително кратък мандат — средно по година и половина-две. Цяло събитие е даден парламент да изкара конституционно определения му мандат. Само шест *Обикновени народни събрания* изкарват целия си конституционен мандат, и то две от тях по време на войните. Традицията се налага още от *I ОНС*, просъществувало само месец и три дни, но рекордьор е *XVI ОНС* през ***1913 г.***, което успява да "работи" само *12* дни. Това категорично потвърждава факта, че от всички държавни институции *Народното събрание* е най-нестабилният орган на властта, който зависи извънредно много от монарха и изпълнителната власт.

Народните представители се избират на базата един на *10 000* човека, като през ***1893 г.*** цифрата се променя – един на *12 000*. По този начин броят на народните представители се увеличава за сметка на естествения прираст на населението.

Особено място в работата на *Народното събрание* играе *Правилникът за вътрешния ред*. От него зависи степента на свободното, неограничавано участие на депутатите в обсъждането на законодателните актове, в подготовката на бюджета, участието в различните комисии и т. н. За разлика от избирателните закони, *Правилникът за вътрешния ред* е сравнително по-рядко променян и допълван и осигурява известен стабилитет и приемственост в работата на различните народни събрания. С течение на времето той придобива все по-голяма конкретност. Осигурени са правото на изказване на опозицията, тайното гласуване при необходимост, поименното гласуване на окончателните законодателни текстове и пр.

Въвеждат се строги правила за дисциплината на народните представители и тяхната лична отговорност при обсъждането на законите, изграждат се административни служби към *Парламента* и собствени парламентарни структури.

Много важно място заема *Председателят* на *Народното събрание*, който ръководи дебатите по законопроектите, тълкува и съблюдава постановките на *Правилника*, провежда предварителни консултации по дневния ред и т. н. От него и подчиненото му *Бюро* на *Парламента* зависи до голяма степен качеството и ефективността на парламентарната работа. *Председателят* на *Народното събрание* е и човекът, с когото князът, впоследствие царят, провежда първите консултации при кабинетна криза.

Народното събрание избира и свои комисии — бюджетна, по прошенията, за всяко отделно министерство, по отговори на тронното слово и проверка на изборите. С течение на времето комисиите започват да играят важна роля при изработването на законите и оказването на парламентарен контрол върху изпълнителната власт. В работата на комисиите участва и опозицията, която получава гарантирани места във всички парламентарни органи.

Наред с комисиите *Народното събрание* все по-ефективно оказва пряк контрол върху дейността на *Министерския съвет* и чрез интерпелации и питания. Интерпелациите играят ролята на своеобразен вот на доверие, тъй като завършват с гласуване на определена резолюция по даден въпрос на управлението, а питанията са по конкретни въпроси към даден министър. Броят им постоянно расте въпреки опитите на министрите да омаловажават и игнорират част от отправените въпроси, те имат безспорна роля при контрола над изпълнителната власт.

Конституцията позволява на *Народното събрание* да съставя и специални анкетни комисии по повод извършени престъпления и нарушения на основния закон на държавата от страна на министрите. През ***1894 г.*** наследниците на *Ст. Стамболов* започват парламентарна анкета за неговото управление и само варварското му посичане предотвратява даването му под съд според *Закона за съдене на министрите*. През ***1901 г.*** *Народното събрание* одобрява решението на своя анкетна комисия за възбуждане на съдебно дирене срещу министрите от кабинета на *Т. Иванчов* и *В. Радославов*. Впоследствие тази практика се превръща в постоянна. През ***1908 г.*** започва съдебно дирене срещу министрите от второто стамболовистко управление, след *Първата световна война БЗНС* подвежда под отговорност всички министри след ***1912 г.***, *деветоюнци* организират също съд над земеделските министри, а след ***9 септември*** кръгът се затваря окончателно — на съд отиват не само министрите, но и депутатите от *XXV ОНС*. За съжаление опитите да се установи силен парламентарен контрол върху делата на изпълнителната власт не завършват само с нормални съдебни решения, а се превръщат и в политически производ за разчистване на сметки.

Със своите силни черти и сериозни недостатъци *Българският парламент* остава през целия период от развитието на нова *България* основен стожер на народния суверенитет. Действително неговите роля и място в държавната система много често са оспорвани — като се започне от “режима на пълномощията”, личния режим на княз *Фердинанд I* и се стигне до “осакатения” парламентаризъм на режима, установен след ***19 май 1934 г.*** и практическото му ликвидиране след ***9 септември 1944 г.*** Забележително е, че дори най-отявлените противници на демократичните принципи запазват, макар и в осакатени размери, *Народното събрание* като легитимация за своята власт.

ПРЕПОРЪЧИТЕЛНА ЛИТЕРАТУРА

Грънчаров, Ст. **Политическите сили и монархическият институт в България 1886–1894.** С., 1984.

Попов, Р. **България на кръстопът. Регентството.** С., 1991.

Пантев, А. **За Стефан Стамболов в часа на България.** С., 1995.

Николова, В. **Народната партия и буржоазната демокрация. Кабинетът на Константин Стоилов.** С., 1986.

Антонова–Габеров–Павлов. **Български енциклопедичен речник.** В. Търново, GABEROFF, 1999–2000.

ОБЩЕСТВЕНО-ИКОНОМИЧЕСКО И ПОЛИТИЧЕСКО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРИЯ В НАЧАЛОТО НА ХХ В.

Доц. д-р Димитър Саздов

СЪЩНОСТНИ ПРОМЕНИ НА КАПИТАЛИЗМА. Историята на човечеството от ***края*** на ***XIX в.*** се характеризира с дълбоки икономически и социално-политически изменения. Обменът на световното производство, концентрирано в основни линии в *Европа* и *САЩ*, се увеличава повече от три пъти. Още по-впечатляващи са качествените изменения, настъпили в икономиката, политиката и идеологията на капиталистическите страни.

Основният процес, определящ развитието на капитализма, представлява навлизането на капиталистическата система в нейния по-висш етап на развитие. Повратен момент в развитието на монополите е дълбоката икономическа криза от ***1900—1903 г.*** На кризата устояват само най-едрите обединения, които могат да въведат нова техника. По този начин технологията става важен стимул за разширяване на монополите, които остават основна организационна форма на капиталистическото стопанство. Ето защо от ***началото*** на ***XX в.*** се установява господството на монополистическия капитал и финансовата олигархия. Износът на капитали от развитите капиталистически държави се насочва предимно към малките, закъснели в икономическото си развитие страни, в полунезависимите територии и в колониите. Част от изнасяните капитали намират приложение в някои от самите колоси или в средноразвитите европейски държави.

През този период поради забавената социална дейност се изострят до крайност противоречията между труда и капитала. Съзрява антагонизмът между големите развити държави за преразпределяне на света. Нажежават се отношенията между зависимите страни, от една страна, и развитите сили, от друга. Тази непрекъснато изостряща се верига от противоречия води до политическо отслабване на капитализма. Разклащат се неговите основи и с това се подготвят предпоставките за победата на авторитарни, тоталитарни, фашистки, военни и други режими.

Оформилата се през този период на капитализма финансова олигархия придобива ръководна политическа роля. В стремежа си да увеличава непрекъснато своите капитали тя подлага на безогледна експлоатация трудещите се, създава ограничено и несъвършено трудово и социално законодателство. За осъществяване на своите цели финансовата олигархия в много случаи използва най-реакционни методи във вътрешната си политика за потискане и смазване борбите на експлоатирания народ.

Настъпилите в световния капитализъм промени от ***началото*** на ***XX в.*** се чувстват и в *България*. Българското общество от ***края*** на ***XIX*** и ***началото*** на ***XX в.*** навлиза в твърде динамичен период от своето развитие. Въпреки дългите векове бездържавност нацията за учудващо кратко време достига онзи потенциал, необходим за реалния старт на страната към модернизация и икономическо интегриране с европейските държави. През първото десетилетие на века в страната са внесени значителни чужди капитали, които имат важна роля в националното стопанство. От друга страна, и развитието на българския капитализъм придобива някои от чертите, присъщи на високоразвитите страни. Правят се първите опити за концентрация в промишлеността, образувани са първите картели, започва да се чувства икономическата мощ на няколко едри банки, създадени с чужд и местен капитал. Това обаче са началните, все още твърде слабо изразени черти у нас, характерни за най-напредналите държави.

РАЗВИТИЕ НА ИНДУСТРИЯТА В БЪЛГАРИЯ. Преходът на българското общество от традиционно аграрна, докапиталистическа организация към капиталистическа градска организация е непосредствено свързан с индустриализацията и формирането на специфични структури, които улесняват функционирането на новата капиталистическа система. Независимо от периферното си положение в европейското пространство *България* развива с ускорени темпове индустрията. През ***1887 г.*** поедрите индустриални предприятия са *36*, а през ***1894 г.*** техният брой е *72* с *10,9* млн. лв. вложен капитал и *3027* работници. В ***началото*** на ***XX в.*** вложените в индустрията капитали почти се удвояват в сравнение с ***1990 г.*** Развитието на промишлеността в *България* отбелязва значителен напредък. Увеличават се както броят на индустриалните предприятия, така и обемът на промишлената продукция. До ***1911 г.*** насърчаваните от държавата индустриални предприятия с над *10* работници са вече *345*. Съществуват и други, които са с по-малки мащаби и не се покровителстват пряко от държавата. Общият брой на работниците в насърчаваните и ненасърчаваните предприятия достига *19 500* човека. Местното фабрично производство дава над *43%* от общата консумация на индустриални произведения в *България*. В ***началото*** на ***XX в.*** темповете за създаване на промишленото производство в страната нарастват почти четири пъти в сравнение с периода от *Освобождението* до ***края*** на ***XIX в.***

В началото на века бързо се развива добивната промишленост. През ***1911 г.*** влизат в действие *24* концесии за добив на полезни изкопаеми. От тях *16* са за каменни въглища, *3* — за медна руда, *3* — за оловно-цинкови руди, *1* — оловни руди, и *1* — за талк.

Ускореното развитие на българската промишленост в ***началото*** на ***XX в.*** се дължи на следните фактори: разширен е вътрешният пазар, което е улеснено от разрастването на стокообмена между града и селото; нараства числеността на населението в държавата и интензивното строителство на жп линии, пристанища, мостове, административни сгради и др., които обслужват и облекчават промишлената дейност; повишени са вносните мита за конкурентните чужди индустриални произведения, особено през ***1904 г.*** след приемането на новата митническа тарифа за облагане само със специфични мита; организирано е професионално образование в страната, което повишава средната квалификация на работната сила. Към ***1912 г.*** в *България* функционират *24* занаятчийски и индустриално-технически професионални училища и девет търговски гимназии. Развитието на банково-кредитната система от ***1903—1906 г.*** почти задоволява нуждите на оформящата се модерна промишлена буржоазия и съдейства за намаляването на високия (до ***края*** на ***XIX в.***) лихвен процент. Важно условие за ускореното развитие на капиталистическата промишленост са и натрупаните лични капитали, за което бил необходим известен акумулационен период.

Значителна роля за утвърждаване на държавната индустриална политика и развитието на промишлеността изиграва *Съюзът на българските индустриалци* (*СБИ*). Той е основан на ***17.03.1903 г.*** в *София*, където се провежда събрание на *21* индустриалци от цялата страна. *СБИ* е създаден по примера на съществуващите по това време такива организации в почти всички западноевропейски държави и в *САЩ*. Целта на организацията е да защитава интересите на членуващите в нея индустриални собственици и да работи за “успеха на индустрията”.

Председател на *Управителния съвет на СБИ* става *Тодор Балабанов*, собственик на няколко големи за времето индустриални предприятия. В управителния съвет влизат: *Ц. Паяков, А. Франгя, Хр. Калпакчиев, Т. Х. Петров, А. Саръиванов, Юрд. Джумалиев* и др. В ***края*** на ***1903 г.*** ***Министерството на търговията и земеделието*** утвърждава съюзния устав и от тази дата *СБИ* функционира като официално призната от държавата организация. Основни задачи, които си поставя *СБИ* са:

1. Да съдейства за развитието на индустрията и да защитава интересите ѝ пред съответните държавни органи, полагайки усилия главно за запазване на вътрешния пазар за българската индустрия.
2. Да регулира конкуренцията между индустриалците и координира техните искания пред държавата.
3. Да регулира взаимоотношенията между работодатели и работници.

Ускореното индустриално развитие на *България* в ***началото*** на ***XX в.*** обаче не трябва да се преувеличава. В сравнение с напредналите капиталистически държави промишлеността е все още нищожна част от икономиката на страната. По степен на индустриализация буржоазна *България* е *35—40* пъти по-изостанала от водещите капиталистически държави. Твърде голям е относителният дял на леката промишленост — *89,5%* от индустриалната продукция на държавата, срещу *38%* в *Англия*, *41%* в *САЩ* и *43%* в *Германия*. Превесът в леката промишленост в *България* е обусловен от това, че тя изисква по-малки капитали и осъществява по-бърз оборот на средствата, което означава по-бърза печалба. На българската буржоазия ѝ липсва и необходимият технически и организационен опит за създаване на големи предприятия на тежката промишленост.

Най-развита по относителен дял е хранителната промишленост. През ***1911 г.*** тя е представена от *146* насърчавани предприятия с годишно производство за ок. *65* млн. лева. Това представлява около половината от общия брой на мощностите и от годишната сума на фабричното производство. Особено развити браншове на хранителната индустрия са мелничарството (***1904 г.*** — *22* мелници, ***1911 г.*** — *99*) и пивоварството (*17* бирени фабрики, *7* спиртни, *8* за растителни масла и т. н.).

На второ място по относителен дял е текстилната индустрия. През ***1911 г.*** тя е представена от *72* предприятия с годишно производство *21,4* млн. лева. Най-развита е вълненотекстилната промишленост (*36* насърчавани предприятия), концентрирана в двата големи центъра на текстилната индустрия — *Сливен* и *Габрово*. Тя задоволява по-голямата част от нуждите на страната и предоставя значителни количества шаяк за турските пазари.

Други по-важни отрасли са кожарството (***1911 г.*** — *26* предприятия, с центрове *Габрово, София, Шумен* и *Варна*), металообработващата индустрия (*29* предприятия — главно в *София, Русе, Варна* и *Търновско*), химическата индустрия (*27* предприятия), керамичната индустрия (***1911 г.*** — *16* предприятия), дървопреработвателната индустрия (*19* предприятия) и др. В началото на века са създадени и първите книжномукавени фабрики в страната и започват да действат изградените електродобивни предприятия (в *Лом* и *София* през ***1900 г.***).

Капиталистическата промишленост в *България* се развива главно за сметка на местни капитали. От ***1895 г.*** обаче рязко се засилва и проникването на чужд капитал. През ***1895—1897 г.*** са отпуснати *10* концесии за създаване на индустриални предприятия с чужд капитал. Между ***1899—1901 г.*** с френско-белгийски капитал е създадена кибритената фабрика в *Костенец*. През ***1899—1900 г.*** е организирано белгийско концесионно предприятие за електрическа енергия, което построява първата хидроцентрала край *Панчарево* и др. В началото на века са основани редица промишлени предприятия с български капитали. Това се дължи на използваната по-добра и по-нова техника и на по-ефикасната организация на производството.

Развитието на капиталистическата индустрия през ***първото десетилетие*** на ***XX в.*** е свързано с процес на концентрация и централизация на капитала и производството. Това създава предпоставки за появата на първите монополистически организации в промишлеността. През ***1906 г.*** е образуван картел на варненските капиталисти от мелничарската промишленост, а през ***1908 г.*** — картел на голяма част от бирените фабрики и на сливенските текстилни фабрики. През ***1909 г.*** е основан картел на повечето то тютюневите фабрики в страната, а през ***1910 г.*** — на барутните фабрики.

ЗАСИЛВАНЕ НА ИКОНОМИЧЕСКАТА МОЩ НА ЕДРИЯ БАНКОВ КАПИТАЛ. След *Освобождението* голяма роля за капиталистическото развитие на страната играе създадената през ***1879 г.*** ***Българска народна банка.*** Тя е най-мощният кредитен институт в страната, който осигурява развитието на търговията, промишлеността и строителната дейност на държавата и на общините.

До ***началото*** на ***XX в.*** в *България* съществуват и две големи банки в *Русе* (*Българска търговска банка* и *Българска кредитна банка “Гиртап”*), а също така и няколко по-малки банки в *Пловдив, Плевен* и др. Всички те обаче се оказват недостатъчни да задоволят нуждите от средства за развиващите се в началото на века промишленост и търговия. Модерното капиталистическо развитие на *България* създава условия за постепенно обединяване на силите и за образуването на мощни банкови центрове. Така процъфтява мощното банково дело. Важна роля за това изиграва и насочилият се към *България* чужд капитал.

Първата голяма акционерна банка с чужд капитал у нас е основана през ***1901 г.*** — *Търговска банка* (по-късно се влива в *Генерална банка*) със седалище в *София*. Тя създава три клона в провинцията. През ***1905 г.*** в *София* е основана и *Генерална банка* (с френски и австрийски капитал), *Кредитна банка* (с германски капитал) и *Лотарийна* (с германски капитал). През ***1906 г.*** с австрийски, френски и белгийски капитал се създава *Балканска банка*. Като нейно дъщерно предприятие през ***1910 г.*** е създадена *Българска ипотекарна банка*, а през ***1911 г.*** — *Ипотекарна банка*, като дъщерно предприятие на *Генерална банка*. Малко по-късно се основава и *Българо-американска банка*, а през ***1912 г.*** са открити *9* нови чужди банки. Общият брой на банките нараства на *61* през ***1911 г.***

Чуждите банки основават свои клонове в по-големите центрове на държавата и развиват оживена кредитна дейност. Те участват активно в субсидирането на търговията и промишлеността, които бързо изпадат под тяхно влияние и зависимост. Засилва се и политическото влияние на чуждите банки. За това много допринася обстоятелството, че те успяват да привлекат за свои акционери и като членове на управителните си съвети най-видните български буржоазни дейци — министри, депутати и водачи на политически партии.

Едрите частни банки в *България* започват да се срастват с промишления капитал и да създават финансови групи. Около ***1912 г.*** се открояват четири по-големи центъра на финансовия капитал в страната, оформили се около следните банки: *Българска търговска банка, Балканска банка, Генерална банка* и *Кредитна банка*. С тях се полага началото на формирането на финансовия капитал. Процесът на концентрация на капитала в страната до *Балканските войни* обаче все още не може да създаде предпоставки за налагане на пълно господство на финансовия капитал.

ЗАСИЛВАНЕ НА КАПИТАЛИЗМА В СЕЛСКОТО СТОПАНСТВО. В ***началото*** на ***XX в.*** значителен напредък отбелязва и развитието на капитализма в селското стопанство. Процесът на масово разоряване на дребните и средните земеделски стопани в *България* завършва. Бързо се увеличават дребните стокопроизводители в селото. Причините за това се крият в постепенното повишаване на цените на земеделските произведения, които, макар и слабо, изпреварват движението на цените на промишлените стоки. Нараства и обемът на селскостопанското производство в *България* в резултат от увеличаване на обработваните от частни стопани земи и от слабото увеличаване на средните добиви от декар. Селското стопанство е тласнато в своето развитие и от промените в данъчното облагане. След селските вълнения и бунтове в ***края*** на ***XIX в.*** десятъкът е заменен с поземлен данък, намалява се облагането с повинност и т. н.

Нов момент в развитието на българското селско стопанство е ускореното проникване на капиталистически форми. След повишаването на цените на земеделските произведения в ***началото*** на ***XX в.*** все по-голяма част от едрите собственици на земи се насочват към капиталистически методи на работа вместо към отдаване на земите под аренда.

Броят на земеделските машини само за периода ***1900—1910 г.*** се увеличава неколкократно. (Виж таблица *1*) Техническото равнище на селското стопанство на буржоазна *България* обаче далеч изостава от напредналите капиталистически страни.

Повечето от дребните и средните земеделски стопанства почти не използват модерна агротехника. През ***1910 г.*** например само *18%* от земеделските стопанства имат плугове. Останалите обработват земята си с дървени рала.

Като главни центрове на земеделието през ***първото десетилетие*** на ***XX в.*** се очертават *Балчишка, Добричка, Варненска, Тутраканска, Бургаска, Русенска, Сви-*

щовска, *Станимашка* (*Асеновградска*), *Еленска* и други околии. В тези райони е концентрирана и по-голямата част от наличните земеделски машини.

Въпреки значителното разпространение на капиталистическите форми на стопанство в земеделието много от по-едрите земевладения продължават да се обработват не по капиталистически начин, а чрез раздаването на земята под аренда на безземлени и малоземлени селяни. Основната маса от селскостопанските работници е заета в чужди стопанства.

Развитието на капитализма в селското стопанство активизира кооперативното движение в страната, чието начало е положено през ***1890 г.*** През ***1907 г.*** броят на кооперативните сдружения в селата достига *400*. Триста от тях са кредитирани от *Българска земеделска банка*. Повечето от земеделските кооперации се насочват към кредитна дейност.

Някои земеделски кооперации обаче си поставят и по-широки задачи — кооперативно обработване на земята, създаване на кооперативни мандри, магазини, складове, пласиране на излишъците от мляко, вълна, зърнени храни и др. В кооперативното движение се включват предимно дребни и отчасти средни земеделски стопани. За да оцелеят при конкуренцията, те очакват от кооперациите подкрепа срещу експлоатацията от търговския и лихварския капитал.

През ***1907 г.*** кооперативното движение в *България* създава свой централен ръководен орган — *Главен съюз на земеделските кооперации*. Поради възникнали противоречия той се разцепва през ***1909 г.*** Отцепилите се *363* кооперации (от общо *514*) образуват *Централен съюз на земеделските кооперации в България*. Тази организация е привърженик на по-широката дейност на кооперациите за подпомагане на дребните производители.

По решение на *X* конгрес на *БЗНС* се създава и *Кооперативна централа* "*Народен магазин*". Нейната дейност е насочена към подпомагане на селските кооперации при доставките на стоки и при продажбата на земеделските произведения.

През ***първото десетилетие*** на ***XX в.*** развитието на капитализма в селското стопанство изостава от постиженията на промишлеността. Недостатъчната селскостопанска техника (голяма част от която е примитивна) не дава възможност на едрите земевладелци в *България* да конкурират евтините зърнени храни на международния пазар. Поради това те прехвърлят бремето на конкуренцията върху дребния и средния земеделски стопанин, който продава храните си на ниски цени. Тази тенденция понижава жизненото равнище на повечето земеделски стопани под това на наемния работник в промишлеността.

РАЗВИТИЕ НА ТЪРГОВИЯТА. ТРАНСПОРТА И СЪОБЩЕНИЯТА. Бурното развитие на капиталистическата промишленост и засилената роля на стоково-паричните отношения в селското стопанство през ***първото десетилетие*** на ***XX в.*** оказват благоприятно въздействие за активизиране на търговията.

Важни фактори за разрастването на вътрешната търговия са увеличаването броя на населението (през ***1893 г.*** — *3 310 713* човека; през ***1912 г.*** — *4 401 560* човека), а оттук и на потребителското търсене. Наред с това бързото развитие на вътрешната търговия се стимулира от формиращата се работническа класа, която задоволява потребностите си изцяло от пазара. Нараства числеността на армията и полицията, на държавните административни служители и др., които също задоволяват своите и на семействата си потребности изключително чрез пазара. Голямо значение за разширяването на търговията оказва и бързото развитие на съобщенията и транспорта (железопътен, воден и шосеен). Развитието на вътрешната търговия е подпомогнато и от търговската политика на буржоазната държава. В началото на века са открити няколко търговски училища. На общините е възложено да поддържат и контролират тържищата и да въведат ред в стокооборота. За защита на интересите на търговците са издадени редица благоприятни закони и т. н.

Вътрешният стокообмен в *България* за периода ***1887—1911 г.*** нараства три пъти и достига *3* млрд. лв. Вътрешната търговия се развива в условията на пълен стопански либерализъм.

Външната търговия се развива също в условията на ненамеса от страна на държавата, която само определя митническите условия на износа и вноса. Външната търговия (особено износът) до голяма степен се владее от чуждия капитал, който упражнява своята власт чрез системата на организациите си зад граница, чрез създадените банки, чрез отпусканите заеми, кредити и др. Голямата роля за развитието на външнотърговските връзки в ***началото*** на ***XX в.*** изиграва създаването на търговско-индустриалните камари и участието на български изложители в международните панаири в *Париж* (***1900***), *Сен Луи* (***1904***), *Лиеж* (***1905***), *Милано* (***1905***) и на *Балканското изложение* в *Лондон* (***1907***). През този период *България* внася главно текстилни изделия и луксозни стоки, както и метали и метални изделия, машини, инструменти и апарати, кожи и кожарски продукти, колониални стоки, масла, восък и др. Износът включва зърнени храни и произведенията от тях, хранителни продукти от животински произход, живи животни, текстилни стоки, парфюмерийни и кожени изделия.

Стоковата структура на външнотърговския стокообмен на *България* има аграрен характер. Българският внос се характеризира предимно с готови промишлени произведения за широко потребление, а се изнасят главно зърнени храни и произведенията от тях (*64,5%*).

България установява търговски връзки с всички европейски страни и със *САЩ*. Първо място в българския внос заема *Австро-Унгария*, а най-големият износ се прави за *Турция*.

В ***началото*** на ***XX в.*** продължава изграждането на железопътната мрежа в страната. Построени са линиите *Габрово–Търново* (***1907***), *Пловдив–Чирпан–Нова Загора* (***1897—1909***), *Сливен–Зимница* (***1909***), *Търново–Борущица–Дъбово–Стара Загора* (***1910—1912***), *Девня–Добрич* (***1910***) и *Лом–Михайловград* (***1912—1913***).

През ***1912 г.*** железопътната мрежа на страната достига ок. *2 000* км. Строежът на железопътни линии става на предприемачески начала, но собствеността и експлоатацията им остават в ръцете на държавата по силата на *Закона за железниците* от ***1885 г.***

Продължава изграждането и на шосейната мрежа на страната. През ***1911 г.*** тя нараства на ок. *9 000* км. Доизградени са и първите по-модерни пристанища в *България – Варненското, Бургаското* и *Русенското*. Засилва се ролята на *Българското търговско параходно дружество*. Въпреки това морският транспорт продължава да е в ръцете на чужди компании.

В ***началото*** на ***XX в.*** се полага началото и на градския пътнически транспорт. През ***1901 г.*** в *София* са пуснати в движение първите трамваи.

Наред с развитието на транспорта се разширяват и подобряват и съобщенията в страната. Неколкократно се разраства дейността на пощенската и телеграфната служба. Започва изграждането на градски телефонни мрежи и се разширяват междуградските телефонни съобщения.

Макар че тръгва с голямо закъснение и почти от нулата по пътя на капитализма, *България* успява сравнително бързо да достигне значителни успехи в областта на промишлеността, селското стопанство, транспорта и търговията.

През ***първото десетилетие*** на ***XX в.***, *България* постига в общи линии това, което други страни извършват в ***началото*** или в ***средата*** на ***XIX в.*** Наследеното от периода на османското владичество изоставане в капиталистическото развитие е отчасти преодоляно, но разстоянието между горните показатели на българския капитализъм и върховете на вървящите напред други капиталистически държави остава все още твърде голямо.

ПОЛИТИЧЕСКИТЕ ПАРТИИ В НАЧАЛОТО НА XX В. Ликвидирането на османския феодален режим в *България* след *Освобождението* създава условия за развитието и задълбочаването на процеса на първоначалното натрупване на капитала. Това довежда, от една страна, до натрупване на значителни капитали в ръцете на буржоазията, а, от друга — до разоряването на значителна част от дребните производители и превръщането им в пролетарии, които притежават като стока само наемна работна сила. Развиващата се промишленост поглъща свободната работна сила. На тази основа се формира и работническата прослойка в *България*. Създаден е и нейният политически представител — *БСДП* (***1891***). Буржоазното общество формира своите основни политически партии.

В ***началото*** на ***XX в.*** капиталистическа *България* навлиза в нов етап. Неблагоприятните социално-икономически условия през ***последните години*** на ***XIX в.***, от една страна, и значителният скок, който прави икономиката на страната през ***първото десетилетие*** на ***XX в.***, от друга, променят политическата структура. Засилват се противоречията в редовете на буржоазните политически партии и между тях. Започват разцепления, образуват се нови партии, еволюират с политическите си възгледи и позиции някои от тях. Изменя се политическата структура на българското буржоазно общество. Политическите сили на буржоазията се раздробяват още повече. През ***първото десетилетие*** на ***XX в.*** съществуват следните политически партии:

Народна партия. Изразява интересите на голяма част от българската едра буржоазия. В нея влизат банкери, едри земевладелци и др. След смъртта на *К. Стоилов* (***1901***) водач на партията става *Ив. Евстр. Гешов*, но ролята на фактически ръководител играе *Т. Теодоров* — предприемчив и енергичен политик. Икономическата дейност на вървящата след *Народната партия* буржоазия е насочена преди всичко към банкови и търговско-лихварски операции, към експлоатация на земята и по-малко към промишленото производство. *Народната партия* става привърженик на умерена, предпазлива и не особено активна външна политика, постепенно насочваща се към силите на *Съглашението — Русия* и *Англия*.

Печатен орган на партията е модерно списание, в. “*Мир*” (***1894—1944***).

Прогресивнолиберална (цанковистка) партия. През първото десетилетие на века се очертава като политически представител на забогатяващата средна търговска и лихварска буржоазия. Намира привърженици и в средите на заможната земеделско-скотовъдска, лихварска и предприемаческа буржоазия, която поддържа идеята за тясно икономическо, политическо и културно сътрудничество с *Русия*. Партията се ръководи от д-р *Ст. Данев*. Постепенно в нея се формира върхушка от буржоазни интелигенти, произхождащи от забогатяващите търговски и селско-лихварски кръгове. Масата от последователите ѝ обаче е от средната буржоазия. Това обстоятелство до голяма степен запазва “дребнобуржоазната психология” на партията с известна двойственост и колебливост в партийната програма. *Прогресивнолибералната партия* свързва българската външна политика с руската. Всички нейни дейци се обявяват за тесен съюз с *Русия* и за споразумение с балканските съседи.

Печатен орган на партията в ***началото*** на ***XX в.*** е в. “*България*” (***1898—1921***).

Демократическа партия. Наследява *Либералната партия* на *П. Каравелов* и приема името *Демократическа* през ***септември 1896 г.*** В ***началото*** на ***XX в.*** голяма част от членската маса, състояща се дотогава от дребни и средни производители, успява да забогатее. Това създава условия за навлизане в партията и на други заможни елементи от средите на едрата буржоазия. Постепенно *Демократическата партия* се оформя като представителка на част от замогващата се модерна промишлена и търговска буржоазия и загубва дребнобуржоазния си характер. Ръководството на партията се поема от политици, завършили в *Западна Европа*, откъдето пренасят идеите на буржоазния либерализъм. Повечето от тях произхождат от най-богатите среди на българската буржоазия. През ***първото десетилетие*** на ***XX в.*** след смъртта на *П. Каравелов* начело на партията застава *Ал. Миланов*. С новите си идейни начала, програмни възгледи и социален състав в началото на века *Демократическата партия* се превръща в “модерна” обществена сила, способна да бъде фактор в обществено-политическия живот на страната. Външнополитическата ѝ ориентация е насочена към *Русия* (според демократите, единствено с нея по въпросите на външната политика може да съществува консенсус, само ако не изисква компромис с българските национални интереси) и останалите сили на *Съглашението*. Партията се обявява за активна външна политика, съобразена с поведението на всичките сили.

Печатни органи на партията са в. "*Знаме*" (***1894—1898***) и в. "*Пряпорец*" (***1898—1932***).

Народнолиберална (стамболовистка) партия. Възниква през ***1886—1890 г.*** и изразява интересите на част от едрата търговско-промишлена и земевладелска буржоазия, свързана с капиталистическото производство. В началото на века търговско-промишлената прослойка запазва ръководно място в *Народнолибералната партия*. Характерно за социалния състав на партията е, че през ***първото десетилетие*** на ***XX в.*** се увеличават представителите на интелектуалния елит. Нараства числено членската ѝ маса от търговци, адвокати, индустриалци, предприемачи и земеделци. Активната позиция на партията по националния въпрос привлича в редовете ѝ немалко селяни от "средна ръка", занаятчии, учители, дори някои работници и др. В ***началото*** на ***XX в.*** нейни ръководители са последователно *Д. Петков* и *Н. Генадиев*. *Народнолибералната партия* се обявява за осъществяването на модерна стопанска програма. Когато е на власт, тя се стреми да приложи на практика своите възгледи, с което ускорява развитието на българското стопанство. Тази политика и проявената активност по външнополитическите проблеми на страната ѝ отреждат важно място сред буржоазния политически елит през ***първото десетилетие*** на ***XX в.***

В ***началото*** на ***1908 г.*** след слизането от власт на втория стамболовистки кабинет оформилата се фракция в партията на *Ив. Андонов* и *Добри Петков* се отцепва. Групата на *Гатев–Андонов* започва да издава свои вестници "*Шести септември*" и "*Свобода*", опитва се да привлече на своя страна недоволните организации. Отцепниците обаче се обявяват за идейно течение в партията, което не е съгласно с налагането на *Н. Генадиев* за шеф, а не за нова партия. Напротив, те смятат себе си за най-верни, ортодоксални последователи на политиката на *Ст. Стамболов* и *Д. Петков*.

Всички опити за запазване на партийното единство завършват с неуспех. Връх вземат противоречията, което довежда през ***1915 г.*** до разцепление в партийните редове. Формират се две фракции — генадиевисти и петковисти. Разцеплението в централното ръководство е последвано от това на местните организации. В противовес на водената дотогава партийна линия на външнополитическа ориентация групата на *Генадиев* започва да се преориентира от *Тройния съюз* към силите от *Съглашението*. Това предизвиква острото недоволство на петковистите, чиято бърза реакция е да обявят *Генадиев* за изключен от партията.

Групата на *Добри Петков*, която влиза в правителството на *Либералната концентрация* (***1913—1918***) и става управляваща, понася върху себе си отговорността за втората национална катастрофа.

През ***1915 г.*** във връзка с *Диклозиеровата афера Н. Генадиев* е осъден и хвърлен в затвора. След излизането си от затвора през ***ноември 1918 г.*** той прави опит да възстанови партията. Паралелни действия предприемат и петковистите, които не само продължават да оспорват шефството на *Н. Генадиев*, но и да отхвърлят шефския институт. Едва през ***1920 г.*** двете крила правят взаимни отстъпки и се вливат в редовете на създадената *Националнолиберална партия*.

Печатни органи на партията са в. "*Свобода*" (***1886—1899***) и в. "*Нов век*" (***1899—1912***).

Либерална (радославистка) партия. Основана е през ***1887—1889 г.***, в ***края*** на ***XIX*** и ***началото*** на ***XX в.*** тя се очертава като изразителка на интересите на най-спекулативната част на българската търговска буржоазия. Заедно с търговската буржоазия в нея членува разнородна по своя социален състав маса, обединена в стремежа да се добере до властта и да я използва за лично облагодетелстване. Ръководител на партията е д-р *В. Радославов*. *Либералната партия* се стреми към *Централните сили* с *Германия* и *Австро-Унгария*. Смята, че решаването на националния проблем ще се постигне със средствата на войната.

Печатен орган на партията е в. "*Народни права*" (***1888—1932***).

Младолиберална партия. Отделя се от *Либералната партия* в ***началото*** на ***XX в.*** и се оформя окончателно през ***1904 г.*** Лидер на партията е *Димитър Тончев*. Социалният състав на *Младолибералната партия* е формиран от бивши либерали, недоволни от политиката на д-р *В. Радославов*, които се стремят да издигнат изгубения престиж на партията. В нейните редове навлизат и нови членове — земеделци, занаятчии, търговци и индустриалци. *Младолибералната партия* става изразител на част от търговско-индустриалната буржоазия, свързана с германския и австро-унгарския капитал. За основен принцип тази партия издига либерализма. Външнополитическите позиции са сходни с тези на *Либералната партия*. Не играе някаква самостоятелна и особена роля в политическия живот на страната и не се различава в идейно отношение от партията на *В. Радославов*.

Печатен орган на партията е в. "*Свободно слово*" (***1904—1913***).

Радикалдемократическа партия. Отцепва се от *Демократическата партия* през ***1902—1903 г.*** и се формира окончателно през ***1905—1906 г.*** Оглавява се от *Н. Цанов*. Партията е политическа организация на някои дребни буржоазни слоеве и интелигенцията. Идеолозите на партията смятат народовластието за естествена необходимост. Затова възприемат идеята за самоуправление като основа на политическите си възгледи, включват и някои социални елементи в своя мироглед — социална справедливост, критично отношение към политическата и икономическата действителност и др. Част от радикалите възприемат републиканската форма на управление. В крайна сметка републиканците и нерепубликанците вътре в партията се съгласяват да работят в рамките на конституционната монархия. Премахването на монархията те поставят в зависимост от поведението на монарха.

Още с излизането си на политическата сцена радикалдемократите публично се противопоставят на личния режим на *Фердинанд*. Те се обявяват против възприетите от него прийоми в политическия живот на страната — да сваля и издига правителства, без да се съобразява с мнението на народното представителство.

Радикалдемократическата партия се характеризира като миролюбива партия. Радикалите смятат, че страната няма нужда от голяма армия. Евентуалното отбиване на чужда агресия те поставят в ръцете на целия въоръжен народ.

Радикалдемократическата партия изработва своя политическа концепция по националния въпрос. За неговото решаване се издига идеята за *Балканска конфедерация*. За осъществяването ѝ се възлага важна роля на интелигенцията от балканските страни.

Радикалдемократическата партия не може да придобие първостепенно значение в страната. Съмишлениците ѝ работят за демократично разрешаване на назрелите обществени въпроси. *Радикалдемократическата партия* е демократична обществена сила. Нейната политическа позиция и дейност играят положителна роля в обществения живот на страната за утвърждаване принципите на демокрацията в политическия живот.

Печатни органи на партията са сп. "*Демократически преглед*" (*от **1902***) и вестниците "*Демократ*" (***1905—1910***) и "*Радикал*" (*от **1910***).

БЗНС. Привлича в редовете си политически по-съзнателните представители на дребната и средната селска буржоазия. През ***първото десетилетие*** на ***XX в.*** прераства в масова демократична партия. Постепенно се включва активно в държавнополитическия живот и става значима опозиционна сила, което кара управляващите да се съобразяват с политическите ѝ позиции. Появата на *БЗНС* на политическата сцена е закономерно и прогресивно явление. Съюзът откъсва голяма част от селячеството от останалите буржоазни партии и стеснява социалната база на буржоазната върхушка.

БРСДП (тесни социалисти). Създадена е през ***1891 г.*** Свързва своята вътрешна и външна партийна програма с конкретна политическа борба, с перспективата за социален прогрес, за създаване на социалистически обществен строй в *България* и на *Балканите*. Нейни ръководители в ***началото*** на ***XX в.*** са *Д. Благоев, Г. Георгиев, Г. Кирков, Хр. Кабакчиев, Г. Димитров, В. Коларов* и др.

БРСДП (широки социалисти). Отцепва се от *БРСДП* през **1903 *г.*** Застъпва реформистко-демократични концепции и не споделя основните марксически принципи за класовата борба. По много политически проблеми на страната "общоделците" стоят на демократични позиции. Начело на *БРСДП* застават *Я. Сакъзов* и *Евт. Дабев*. През ***1909 г.*** към нея се присъединяват анархолибералите и прогресистите и тя приема името *БРСДП* (*обединена*).

Между оформилите се политически сили през ***първото десетилетие*** на ***XX в.*** в *България* ярко се разграничават представителите на двете основни прослойки — на наемните работници, дребните стокопроизводители в града и малоземлени селски стопани, от една страна, и, от друга — на буржоазната. Те водят борба за отстояване на своите принципи и позиции и за защита на икономическите интереси на вървящите след тях обществени слоеве.

ОБРАЗУВАНЕ НА КОАЛИЦИОННО ПРАВИТЕЛСТВО НАЧЕЛО С ПЕТКО КАРАВЕЛОВ. Избухналата през ***есента*** на ***1900 г.*** правителствена криза в *България* довежда до съставянето на безпартийно правителство начело с *Тодор Иванчов*. Княз *Фердинанд* поставя на кабинета задача да проведе парламентарни избори, в резултат на които да се образува новото правителство.

В ***началото*** на ***януари 1901 г.*** в печата нашумява аферата с т. нар. "гнили вагони", в които са замесени и членове на правителството. *Т. Иванчов* е принуден да подаде преждевременно оставката на целия кабинет. *Фердинанд* натоварва безпартийния запасен генерал *Рачо Петров* да образува втори преходен кабинет. На новото правителство е поставена същата задача — да проведе парламентарни избори на ***28 януари 1901 г.***

Смяната на кабинетите се посреща със задоволство от буржоазната опозиция. Разгръща се широка предизборна борба. Въпреки положените усилия нито една от съществуващите в страната партии не успява да спечели необходимия брой депутатски мандати. Поради това образуването на хомогенен кабинет се оказва невъзможно. Между отделните буржоазни партии започват преговори за коалиране. Народнолибералите, спечелили най-много места в парламента (с помощта на правителството), търсят подкрепата на *Народната партия*. Обидена от неуспеха на *К. Стоилов* и *Т. Теодоров* в изборите, тя не приема поканата на стамболовистите. Другата възможна коалиция е между *Демократичната* и *Прогресивнолибералната партия*. И двете обаче се нуждаят от подкрепата на *Народната партия*, за да получат мнозинство в камарата. При създалото се положение изключително важна за всички политически сили се оказва позицията на "арбитъра" — княз *Фердинанд*. Тежкото финансово състояние на страната, усложняващото се все повече положение на *Балканите*, загубеното доверие на *Русия*, а също и някои други причини принуждават княза да търси изход от министерската криза чрез привличането на русофилските партии. След като става известно мнението на *Фердинанд*, между централните бюра на *Демократическата* и *Прогресивнолибералната партия* започват усилени преговори. Те се споразумяват да образуват коалиционно правителство, като *Народната партия*, без да влиза в "комбинацията", обещава да подкрепя бъдещото коалиционно правителство на каравелисти и цанковисти. От името на *Народната партия Ив. Евстр. Гешов* се съгласява да приеме поста "председател на *Народното събрание*". На ***19 февруари 1901 г.***, вечерта, княз *Фердинанд* връчва пълномощията на *П. Каравелов* да състави новия кабинет. На ***20 февруари София*** осъмва с ново коалиционно правителство. В него лидерът на демократите *П. Каравелов* е министър-председател и министър на финансите, а водачът на цанковистите д-р *Ст. Данев* — министър на външните работи. *Фердинанд* дава съгласието си *Ив. Евстр. Гешов* да застане начело на *Парламента*. Новият кабинет поема управлението при изключително неблагоприятни условия, в които се намира страната в зората на новия век.

УПРАВЛЕНИЕ НА КОАЛИЦИОННОТО ПРАВИТЕЛСТВО И НА ХОМОГЕННИЯ ПРОГРЕСИВНОЛИБЕРАЛЕН КАБИНЕТ.

а) *Вътрешна политика.*

Новото коалиционно правителство получава твърде тежко наследство. В резултат на честата смяна на кабинетите, на висшия и низшия административен апарат, на грабежите на предишните буржоазни правителства (като радослависткото) и т. н. държавното управление е напълно дезорганизирано, а финансите са силно разстроени. Външнополитическото състояние и наличието на значителни дългове не дават възможност в момента да се осигури нормално развитие на стопанството в страната. Липсват средства за посрещане на най-неотложните държавни разходи. *България* не е “в състояние, пише по-късно *Ст. Данев*, да поддържа дори службата по международните записи”. Усложняващото се положение на *Балканите* налага и по-интензивна външнополитическа дейност на новия кабинет. Главните задачи на коалиционното правителство се свеждат до възстановяване на буржоазната демокрация, грубо потъпкана от радослависткиге кабинети, излизане от тежката финансова криза и укрепване на усложнените отношения с *Русия* и с останалите балкански държави.

Новият кабинет насочва усилията си най-напред към укрепване на собствените си позиции. Управляващите партии се стремят да отстранят от власт своите политически противници. Те не остават чужди (въпреки отправяните от тях критики, когато са в опозиция) на създадената порочна практика в политическия живот на страната — да се подменя административния апарат. Навсякъде, където се провеждат избори за общински съвети, каравелистите и цанковистите успяват да прокарат своите кандидати.

Едновременно с укрепването на позициите си в административния апарат коалиционното правителство осъществява и програмата си за демократизация на страната, както и да решава големите проблеми, които стоят пред него. На ***16 май 1901 г.*** *Народното събрание* приема *Закон за административното деление територията на държавата*. С него се създават по-големи административни и стопански райони. Премахнат е реакционният *член 13* от *Закона за разбойничеството*. Приет е *Закон за печата*, с който се отменят реакционният *Закон за печата* от ***29 декември 1887 г.*** и консервативните изменения и допълнения към него, приети от *Седмото* и *Осмото ОНС*. Особено популярни са стъпката на правителството за премахване на омразния десятък и *Законът за амнистия*. С него са освободени от отговорност всички лица, извършили “престъпления” при прилагането на *Закона за десятъка*. Под съд са подведени чиновниците, виновни за безредиците. Със задоволство се посрещат и направените в *Народното събрание* предложения: за даване под съд на провинилите се министри от кабинета *Иванчов—Радославов*; предвидените икономии в бюджета; законопроекта за изменение *Закона за пътищата*, според който пътната повинност се разхвърля не само на глава, но и според имотното състояние на населението; законопроекта за въоръжените сили, предвиждащ намаление на числеността на армията от *43* на *32 000* човека; отмяната на издадения от народняшкото правителство *Закон за бирниците*, който фаворизира едрите земевладелци, и за въвеждане на пропорционалната система за общинските съвети и др. Тази разнообразна дейност на *XI ОНС* в основни линии е насочена към възстановяване на конституционните норми на управление, грубо нарушавани от предишните режими, и създаване на условия за подобряване на социалното положение на народа. Те са доказателство за искреното желание на правителството да управлява страната в демократичен дух. При разрешаването на всички въпроси, свързани с конституционното управление, коалиционното правителство е подкрепяно от *БЗНС* и *БРСДП*.

Въпреки добрите намерения новоприетите закони са ограничени. Липсва цялостно трудово законодателство. Някои от внесените в *Народното събрание* законопроекти дори накърняват интересите на народа и страната. Такъв характер имат и прокараният *Закон за увеличаване на училищните такси*, решението за закриването на някои дипломатически агентства, предложението за унищожаване на “всички свидетелства за поборничество".

Пробен камък за способността на новия кабинет да се справи с проблемите на страната е разрешаването на финансовата криза. Правителството води неколкомесечни преговори с парижки банки за сключване на държавен заем. Банковите среди обаче поставят тежки условия. Те искат *5%* лихва и за гарантиране на заема да се уреди монопол на тютюна с тяхно участие. Против заема се обявяват опозиционните партии и част от парламентарната група на управляващата *Демократическа партия*. При гласуването на договорения заем в *Парламента* правителството не получава подкрепата на депутатите и фактически е бламирано. *П. Каравелов* е принуден да подаде оставката на възглавяваното от него коалиционно правителство. За първи път в историята на *Буржоазния парламент* в *България* кабинетът пада по парламентарен път.

Фердинанд възлага на д-р *Ст. Данев* като водач на другата коалиционна партия — *Прогресивнолибералната*, да състави новото правителство. На ***21 декември 1901 г.*** е сформиран хомогенен кабинет на *Прогресивнолибералната партия*. За да си осигури необходимото парламентарно мнозинство, правителството на *Данев* разпуска *Народното събрание* и провежда през ***февруари 1902 г.*** нови законодателни избори. Чрез демагогия и отделни партизански увлечения (като цяло изборите са едни от най-свободните за времето до войните) прогресивлибералите успяват да получат мнозинство в камарата.

Във вътрешната си политика цанковистите продължават курса на предишното правителство. Най-важната задача е извеждането на страната от финансовата криза. Този въпрос е съдбоносен за "живота" и на новия кабинет. Правителството предприема енергични действия за сключване на заем с *Франция*. С помощта на *Русия* то успява да получи финансов заем от парижките банки, без да залага приходите от тютюневия монопол. Заемът е в размер на *106* млн. лева. Той дава възможност на прогресивнолибералното правителство да стабилизира за известно време вътрешнополитическите си позиции и да изведе на преден план външнополитическите проблеми на страната.

б) *Външна политика.*

Основните цели на българската външна политика и при управлението на буржоазните правителства през ***1901—1903 г.*** са свързани с окончателното реализиране на националното обединение и с отхвърлянето на икономическата и политическата зависимост на страната, в която тя се намира поради васалното ѝ положение и капитулационния режим. През ***1901 г.*** външнополитическите позиции на *България* са неблагоприятни. *Сърбия, Гърция* и *Румъния* се обявяват за запазване на статуквото на *Балканите*. Тази позиция на съседите на *Балканите* им спечелва подкрепата на *Турция* и *великите сили*, заети в този момент с по-актуални проблеми в тяхната глобална стратегия. Националните интереси на *България* изискват извършването на политически реформи в *Македония* и *Одринска Тракия*, както повелява *член 23* от *Берлинския договор*. Справедливите стремежи на българския народ срещат съпротивата на неговите съседи. Това довежда в ***самия край*** на ***XIX в.*** до силно влошаване на отношенията на *България* с *Румъния, Сърбия* и *Гърция*. Изострят се и отношенията с *Турция*. В зората на новия век *Българското княжество* се оказва във враждебно обкръжение. На новото правителство се пада да подобри отношенията на страната с останалите балкански държави, като едновременно с това се извоюват и известни права за българското население в *Македония* и *Одринска Тракия*.

Още с встъпването си в длъжност коалиционното правителство на *П. Каравелов* предприема мерки за помирение с *Румъния* поради силно влошените отношения след убийството на провокатора *Фитовски* и цинцарина *Михайляну* от участници в македоно-одринското движение. *Каравелов* прави постъпки за въвеждане и на реформите в *Европейска Турция*. Външният министър д-р *Ст. Данев* и неговата партия искат да се насочи вниманието на *великите сили* към положението на българите в *Османска-*

та империя и да им се внуши общата полза от прокарването на *член 23* от *Берлинския договор*. Демократите и прогресивлибералите предвиждат да постигнат целите си чрез съгласуваност с балканската политика на царска *Русия*. За да спечели съдействието на руската дипломация, коалиционното правителство предприема изпълнението на някои руски искания, целящи умиротворяването на *Македония* и *Одринско*. То изменя отношението си към революционното движение в поробените земи и към създадения в страната *Върховен македоно-одрински комитет* (*ВМОК*). Арестувани са някои дейци на *ВМОК*, между които е и неговият председател *Борис Сарафов*. Забранено е на офицерите от българската армия да членуват в македонските дружества, както и на чиновниците и учителите да вземат участие в предстоящия македонски конгрес. Предприети са строги мерки за охрана на българо-турската граница, за да се предотврати преминаването на чети и прекарването на оръжие в *Европейска Турция* и др. Едновременно с това коалиционното правителство оказва и дипломатически натиск върху *великите сили* за прилагане на *член 23* от *Берлинския договор*. Всички български действия обаче остават без последици. Те не допринасят с нищо за подобряване както на положението на населението в *Македония* и *Одринска Тракия*, така и за издигане на международния престиж на *България*.

Новият хомогенен кабинет продължава външнополитическата линия на коалиционното правителство. *Прогресивнолибералната партия* с още по-голяма амбиция се опитва да премахне причините, водещи до разногласие между *България* и *Русия*. *Фердинанд* и министър-председателят *Ст. Данев* посещават *Петербург*. Преговорите между руското правителство и българската делегация завършват с подписването на първата двустранна военна конвенция (***31 май 1902 г.***). Тя предвижда военна помощ между двете държави, ако някоя от тях бъде нападната от *Румъния*. Българо-руската военна конвенция има за цел да противодейства на военната конвенция, сключена преди това между *Австро-Унгария* и *Румъния*.

Изграждането на близки отношения с *Русия* е полезно за икономическата политика на *България*. Руската дипломация щедро помага на българите при получаването на заем от френските банки. Дейността на прогресивнолибералното правителство за въвеждането на реформи в *Европейска Турция* обаче завършва с неуспех. Възприетата политическа линия на съобразяване с мнението на *великите сили* няма практически резултати. Непроменени по същество остават и взаимоотношенията на *България* с другите балкански страни. Към края на управлението на прогресивнолибералното правителство *България* е изправена пред подчертано неприязненото отношение на *Гърция* и враждебната резервираност на *Румъния* и *Сърбия*. Тя е и в състояние на все по-изострящи се отношения с *Османската империя*, които продължават да се влошават и след падането на кабинета.

Неуспехите във външната политика на кабинета на *Ст. Данев* срещат съпротивата на буржоазната опозиция и влошават отношенията му с революционното движение и *Българската екзархия*. От друга страна, подчертано проруската политика на кабинета предизвиква недоволството на княз *Фердинанд*. Неговото брутално отношение към министъра на просветата *Ал. Радев* принуждава правителството да подаде оставка в ***началото*** на ***май 1903 г.***

УПРАВЛЕНИЕ НА НАРОДНОЛИБЕРАЛНАТА ПАРТИЯ. На ***5 май 1903 г.*** *Народнолибералната партия* отново поема управлението на страната. Монархът и едрата буржоазия разчитат на стамболовистите да провеждат по-активна външна политика за решаването на националния въпрос и за издигането на международния авторитет на *Българското княжество*. Освен това от народнолибералите (като част от едрата търговско-промишлена буржоазия) се очаква да стимулират развитието на промишлеността и търговията, да укрепят финансите и административно-управленския апарат и да издигнат ролята на монархическия институт.

Въпреки симпатиите на *Фердинанд* към стамболовистите той поверява министърпредседателския пост не на партийния лидер, а на своето доверено лице — ген.

Рачо Петров. Димитър Петков, водачът на стамболовистите, оглавява *Министерството на вътрешните работи*. Както всички буржоазни правителства — и народнолибералното, след като поема управлението на страната, подменя административния апарат.

Със съгласието на *Фердинанд* стамболовистите изменят най-важните членове от *Закона за чиновниците* още на ***2 юни 1903 г.*** Това им дава възможност да назначат в административно-полицейския апарат свои привърженици. Малко по-късно, за да лиши опозицията от възможностите ѝ за организирана борба, е разпуснато и *Дванадесетото ОНС*. Разгръща се широка предизборна борба. Обаче всички усилия на т. нар. съединена опозиция (образувана през ***1903 г.*** от народняците, прогресивнолиберали, демократи и радикали) да спечели изборите, завършват с неуспех. В проведените избори за *Тринадесетото ОНС* с терор и насилие стамболовистите си осигуряват необходимото мнозинство в камарата. Укрепили се начело на властта, народнолибералите осъществяват своята стопанска програма, която ускорява развитието на българската икономика.

Изхождайки от позициите на най-напредналата, едра търговско-индустриална буржоазия, правителството в най-голяма степен се съобразява и изучава тенденциите в развитието на европейското стопанство. То се стреми да концентрира и технически да усъвършенства индустриалното и занаятчийското производство. Специално внимание се отделя на повишаването на опита и подготовката на търговците, индустриалците и работниците, както и на развитието на селскостопанската промишленост. По отношение на земеделието стамболовистите не предвиждат особени мерки, защото му отреждат подчинена роля в капиталистическото производство.

Правителството се заема да осигури повече капитали. В страната са открити няколко чужди банки с чужди капитали. Сключени са два заема (за *100* и *145* млн. лева) в *Париж*. Малка част от тях се употребява за стопански нужди, а повечето се изразходва за въоръжаване на българската армия, на която се разчита да осъществи националното обединение на българския народ. Народнолибералното правителство налага държавен протекционизъм на индустрията и търговията. През ***1905 г.*** е приет нов закон за насърчаване на местната промишленост и търговия. Той покровителства едрата и по-дребната промишленост, но игнорира занаятчийското производство. За стимулиране на търговията през ***1906 г.*** е приет нов закон за търговско-индустриалните камари.

С разширяването на дейността на тези нови институти се разраства и българската търговия. Едно от големите дела на стамболовистите е приемането през ***1905 г.*** на нова митническа тарифа за вносните стоки. С нея се въвежда специфично облагане на стоките с оглед интересите на страната: най-високо — до *15%*, се обмитяват вносните земеделски произведения, най-ниско — индустриалните, от които *България* има нужда. Предвижда се безмитен внос на особено нужните за производството материали и стоки. С одобрението на *Русия* на ***3 юли 1905 г.*** между *България* и *Сърбия* се подписва договор за митнически съюз, съгласно който между двете държави се въвежда безмитна търговия (с изключение на някои стоки). През ***1905—1907 г.*** правителството подписва нови търговски договори с *Русия, Германия, Англия, Франция, Турция* и *Румъния*. Първият и най-изгоден договор е подписан с *Русия*. Той става основа за другите договори, с които правителството извоюва важни икономически и политически придобивки. С цялостната си дейност през ***1903—1908 г.*** за стимулиране на промишлеността и търговията стамболовистите създават условия за по-бързи темпове на икономическо развитие на страната.

Друго направление на вътрешната политика е строителната дейност. Главна насока в строителството е разширяването на транспорта. Построяват се нови железопътни линии, шосета, пристанища. Правителството полага усилия и за благоустрояването предимно на градските центрове. Народнолибералите развиват енергична дейност и за реформирането на финансовата система. Техните реформи облагодетелстват преди всичко буржоазията. По примера на модерните буржоазни държави се увеличават косвените данъци, които засягат повече масовия потребител. Въведен е държавен монопол върху някои широко употребявани вносни стоки, с което държавата си запазва правото да определя цените произволно. Това предизвиква недоволството на засегнатите данъкоплатци и широката маса от консуматори, както и критиката на левите и центристките партии – *РСДП* (*т. с.*), *БЗНС, БРСДП* (*ш. с.*), *Радикалдемократическата партия*. Усъвършенства се и събирането на преките данъци и започва разпродажба на държавните имоти, с което се увеличават още повече приходите в държавния бюджет. Средногодишният му прираст е *6,11%*.

Укрепването на финансовата система от стамболовистите е съпътствано от груба злоупотреба с държавни средства. Видни членове на партията и министри получават подкупи при подписването на държавни договори, присвояват големи суми при строителството на железопътни линии и от безотчетните фондове на *Министерството на вътрешните работи*, отклоняват средства за нецелесъобразни нужди и т. н. Общо злоупотребите достигат няколко милиона лева. Това предизвиква недоволството на демократично настроената общественост и на опозиционните партии.

Заедно с развитието на капитализма укрепва и работническата класа. Правителството е принудено да изработи и работническа законодателна програма. Приети са *Закон за защита на женския и детския труд, Закон за подпомагане на държавните работници в случай на злополука,* серия от закони, предвиждащи повишаване на работническите заплати, въвеждане на работнически инспекторат по труда и пр. Важна роля за изработването на тези закони изиграва борбата на *БРСДП* (*т. с.*) и *БРСДП* (*ш. с.*).

Правителството на стамболовистите отрежда значително място в своята политика на просветното и културното дело. Реформите в тази област се оценяват като важни фактори за капиталистическото развитие и за укрепването на буржоазнодемократичните и либерални принципи. През ***първото десетилетие*** на ***XX в.*** училищата в *България* нарастват на *5 209* (без специалните и професионалните). Усъвършенства се учебният процес. Създаденото в *София* през ***1889 г.*** *Висше училище* прераства в *Софийски университет* през ***1904 г.*** Силен тласък получава музикалното и художественото образование. Благодарение на усилията на видния учен и общественик проф. *Иван Шишманов*, който е и министър на народната просвета, е предприета реализацията на широка просветна и културна програма. При нейното осъществяване обаче прогресивният безпартиен министър се сблъсква с редица трудности, създавани от народнолибералите. Особено силно стамболовистите нарушават буржоазнодемократичните свободи в сферата на културата, след като проф. *Ив. Шишманов* напуска кабинета през ***януари 1907 г.*** във връзка със студентските вълнения при откриването на *Народния театър* в *София*. Като засилват бюрократизацията и централизацията на културния и обществения живот в страната народнолибералите се стремят да противодействат на засилващото се влияние на радикалните и социалистическите идеи в средите на българската интелигенция и сред учащата се младеж.

Наред с икономическото и културното развитие стамболовисткото правителство действа активно за разрешаването и на основния външнополитически проблем на страната — националното обединение на българския народ. За периода ***1903—1908 г.*** усилията на правителството в това отношение са насочени главно в три направления — извоюване независимостта на свободното *княжество*, осъществяване на ефективни реформи в *Македония* и *Одринска Тракия* и подготовка на българската армия за евентуален бъдещ военен конфликт.

Съобразявайки се с конкретната международна обстановка, стамболовистите водят последователна дипломатическа борба с *великите сили* за действително подобряване положението на поробените българи. Те недоволстват от предложените от *Австро-Унгария* и *Русия* ограничени реформи през ***февруари 1903 г.*** След избухването на *Илинденско-Преображенското въстание* правителството изпраща подробен мемоар до *великите сили*. В него то обвинява цариградското правителство, че не е направило нищо за прилагането дори на ограничените февруарски реформи. Борбите на българите в *Македония* и *Одринска Тракия* и дипломатическият натиск на българското правителство принуждават *Австро-Унгария* и *Русия* през ***октомври 1903 г.*** да приемат в *Мюрцщег* нова реформена програма. Обаче и тя не задоволява стамболовисткото правителство. До края на своето управление то предприема редица ходове за спечелване на благоразположението на големите държави за прилагане на *член 23* от *Берлинския договор*. В тази насока стамболовистите се стремят да използват противоречията на *великите сили* и да лавират между тях. Това особено добре проличава при подписването на търговските договори, когато *България* на практика действа като равноправна държава, без да иска съгласието на *Турция*. С това тя демонстрира всъщност не само икономическа, но и голяма степен на политическа независимост от *Османската империя*.

Важна дипломатическа дейност разгръща стамболовисткото правителство и за уреждане на отношенията със съседните балкански държави. Особен успех в това отношение е сключеният със *Сърбия* през ***1904—1905 г.*** митнически съюз. Между двете страни е подписан и съюзен договор, който някои държави определят като начало на балканската федерация. Водят се и преговори с *Турция*. Българската страна е представена от видния в близкото минало политик и дипломат *Гр. Начович*. Като резултат на ***26 март 1904 г.*** между *България* и *Турция* е подписано съглашение. Според него *Високата порта* се задължава да освободи участниците в националноосвободителното движение (без атентаторите) и да разреши на бежанците от *Македония* и *Одринско* да се завърнат по родните си огнища. Постига се споразумение и за някои облекчения от икономически характер. Срещу това българското правителство се задължава да не позволява териториите на *княжеството* да се използват за въоръжени и революционни действия в империята. Впоследствие обаче *Турция* само частично изпълнява някои от поетите задължения.

Специално внимание е отделено на българската армия. За нейното изграждане правителството полага усилия и отделя значителни средства. През ***1903 г.*** е приет специален закон за устройството на армията. Постоянният ѝ състав е увеличен от *25 000* на *60 000* човека. Непрекъснато нараства процентът, отделян от бюджета за въоръжените сили. През ***1907 г.*** военният бюджет достига огромната сума от *51* млн. лева. Всяка година се отпускат огромни свръхсметни кредити и военни материали. За първите две години от своето управление правителството хвърля за въоръжаване ок. *120* млн. лева. Военният бюджет надхвърля многократно бюджета на другите ведомства. Доставките на модерно оръжие се правят предимно от *Австро-Унгария* (пушки "*Манлихер*"), от *Франция* (оръдия "*Шнайдер*") и от *Германия* (оръдие "*Круп*").

Въоръжаването на армията е мотивирано от правителството с необходимостта от поддържане на "вътрешния мир" и от изключителното положение на *България* на *Балканския полуостров*. С политиката си спрямо армията народнолибералите удовлетворяват и стремежа на княза да притежава силна армия и да играе важна роля на *Балканския полуостров*. Не по-маловажно е и това, че въоръжаването на армията правело необходими постоянни държавни покупки, при реализирането на които се възползват много хора от управляващите среди. Пряко участие в извършваните грабежи, спекулации и злоупотреби вземат най-висши държавни и военни дейци, като министър-председателя *Р. Петров* и военния министър *М. Савов*.

Извършват се и структурни промени в армията. Сформират се нови дивизионни щабове и се създават *34* инспекционни области. Генералният щаб разработва плановете за бъдещата война с *Турция*.

Цялостната политическа дейност на народнолибералното правителство съдържа и някои крайно реакционни мерки. Развитието на капитализма става преди всичко за сметка на народа. Основната тежест на държавния бюджет е прехвърлена върху плещите на селяните, занаятчиите и работниците. Те работят при нехигиенни и убийствени условия, с неограничена продължителност на работния ден. Протестът им срещу безогледната експлоатация на буржоазията се засилва въпреки ограничителните закони (стамболовистите прокарват закон, според който сдружаванията на трудещите се могат да се закрият, ако техни служители участват в стачки; в същия дух са направени и промени в законите за печата, за народното просвещение и др.). Създадена е и тайна полиция за контрол върху политическия живот. Наред с тези мерки се правят и опити да се създадат неутрални работнически синдикати и държавни занаятчийски сдружавания, целящи да разпокъсат работническото движение и да го поставят под опеката на държавата. По примера на европейската буржоазия стамболовисткото правителство за първи път в *България* прави опит да регулира взаимоотношенията с работническата класа. Това се налага от стремежа му да разчисти пътя за интензивно икономическо развитие и да отклони трудещите се от класовата борба. Взетите мерки обаче не могат да ограничат размаха на стачното и протестното движение в *княжеството*.

Недоволството сред народа се използва умело от опозиционните буржоазни партии. За да отстранят стамболовистите от властта, те образуват опозиционна коалиция, която приема името "*Патриотичен блок*". За да продължи "живота" на стамболовисткия кабинет, *Фердинанд* маневрира. След нашумялата афера за злоупотреби при доставките за армията той принуждава генерал *Р. Петров* да напусне министърпредседателския пост. През ***1906 г.*** начело на правителството застава лидерът на стамболовистката партия *Д. Петков*. Гешефтарската и насилническата дейност на стамболовистите обаче продължава. Нараства и недоволството срещу тях. В ***края*** на ***1906 г.*** се разраства стачното движение в страната, а при откриването на *Народния театър* на ***3 януари 1907 г.*** студентската младеж освирква княз *Фердинанд*. Голяма част от студентите са арестувани и изпратени в армията. Други са въдворени по родните им места, а трети заминават да учат в чужбина. Срещу тези полицейски мерки протестират професорите от *Софийския университет*. В отговор правителството затваря *Университета* и уволнява професорското тяло.

Взетите мерки не успокояват страната. На ***26 февруари 1907 г.*** на улицата е застрелян министър-председателят *Д. Петков*. *Фердинанд* отново да маневрира. Вместо да замени стамболовистите той натоварва приближения на двореца *Д. Станчов* да състави правителство, с което се изолират политическите партии. Само след *3* дни обаче князът е принуден да го замени с председателя на *Народното събрание* д-р *П. Гудев*. Правителството на *Гудев* продължава политиката на предишните кабинети. Нежеланието на стамболовистите да променят вътрешнополитическия курс засилва опозиционната дейност на буржоазните партии. Страната е залята от митинги, а *Фердинанд* е обсипан с резолюции за отстраняване на народнолибералите от властта. Създалото се политическо напрежение в страната и необходимостта от някои промени във външнополитическия курс принуждават княза в ***началото*** на ***1908 г.*** да се раздели със стамболовисткия кабинет.

УПРАВЛЕНИЕ НА ДЕМОКРАТИЧЕСКАТА ПАРТИЯ. Борбата на буржоазните партии за спечелване "симпатиите" на "арбитъра" *Фердинанд* продължава почти през цялата ***1907 г.*** Едва в ***началото*** на ***1908 г.*** по редица вътрешно- и външнополитически причини изборът на монарха пада върху *Демократическата партия*. През ***първите години*** на ***XX в.*** тази партия еволюира в политическите си възгледи. Демократите стават представители на голяма част от "модерната" промишлена и търговска буржоазия. Нейната програма е удобна за тогавашния етап на капиталистическото развитие на страната. По много въпроси политическите позиции на демократите съвпадат с тези на народнолибералите. Политическите концепции на *Демократическата партия* за национално обединение са сходни с външнополитическите намерения на монарха. Предстои да бъде провъзгласена независимостта на страната, за което е необходимо да се спечели преди всичко подкрепата на *Русия*. Проруската ориентация на демократите и силните им националистически стремежи оказват значително влияние върху *Фердинанд* при избора на новото правителство.

На ***16 януари 1908 г.*** лидерът на *Демократическата партия Ал. Малинов* съставя новия кабинет. С идването си на власт демократите се стремят да спечелят симпатиите на народа. Първата стъпка на правителството е да отмени суровите мерки на стамболовистите по отношение на *Университета*, другите учебни заведения, професорите и студентите. Съобразявайки се с тежненията на едрата буржоазия, правителството на демократите по всички други линии продължава политиката на бившето народнолиберално правителство. Най-важната стъпка в дейността на кабинета на *Малинов* е провъзгласяването на независимостта на *България* през ***1908 г.*** Събитието е пряко свързано с усилията на предишните български правителства да ликвидират тежките клаузи на *Берлинския договор* и е връхна точка в усилията на българската държава да извоюва своята самостоятелност.

Според *Берлинския договор* създаденото *Княжество България* е васално на *Османската империя.* Поради това върху него остават да лежат редица икономически, политически и дипломатически ограничения. По важните от тях са: да заплаща ежегоден данък и част от държавните дългове на *Турция*; да няма *Министерство на външните работи* и собствено дипломатическо и търговско представителство в другите страни. Тези функции трябвало да се поемат от сюзерена *Турция*; *България* няма право да създава редовна войска и военен флот; всички търговски и мореплавателни договори, конвенции и спогодби, подписани от *Турция* с други държави, остават в сила и за *княжеството*; режимът на капитулациите, даващ редица привилегии на големите западни държави, наложен от *Турция*, е задължителен и за *България*; *княжеството* няма право да увеличава вносните и износните мита без съгласието на заинтересованите държави и др.

Пътят на българската държава към независимостта е бавен и продължителен. Той се изразява в постепенно отхвърляне на отделните задължения спрямо сюзерена. Борбата против зависимостта на страната след ***1878 г.*** се проявява в заобикаляне режима на капитулациите, който спъва икономическото развитие на страната; в отказ да се плаща васалният данък — като предлог се използва забавената дейност на международната комисия (саботирана от *Русия*), която трябвало да определя размера на плащанията. *Княжество България* участва самостоятелно в редица международни конференции и подписва заключителните им документи. Още третото българско правителство назначава министър на външните работи и се изграждат български дипломатически представителства в чужбина — главно в балканските държави. Създава се и редовна армия, подписват се редовни търговски договори чрез двустранно договаряне и др.

Успехите в икономическата, политическата и културната сфера през ***първото десетилетие*** на ***XX в.*** укрепват окончателно самочувствието на българската буржоазия и я подтикват към отхвърляне на унизителната зависимост. Българските правителства се възползват от активната политика на *великите сили* за реформиране на *Европейска Турция* и през ***1905*** и ***1907 г.*** правят по-настойчиви опити за провъзгласяване на независимостта. Но западните държави, за които зависимото положение на *България* е изгодно от гледна точка на техните балкански интереси, не дават съгласие за неговото ликвидиране. *България* трябвало да чака по-удобен момент.

През ***1908 г.*** се засилват противоречията между държавите от двата блока — *Антантата* и *Тройния съюз*. Те все по-определено си оспорват влиянието над важния *Балкански полуостров*. На ***11 юли 1908 г.*** избухва *Младотурската революция*, която още повече усложнява обстановката на *Балканите*. В *София* решават да се възползват от затрудненията на *Турция*. *Ив. Ст. Гешов*, дипломатически агент в *Цариград*, съветва външния министър *Стефан Паприков* да се провъзгласи независимостта на *България*. Правителството на демократите възприема идеята и започва дипломатическа подготовка на акцията. Първите постъпки се правят пред силите на *Антантата*. Единствена *Русия* се отнася благосклонно към стремежа на *България* да провъзгласи своята независимост. От *Петербург* само съветват да се изчака *Австро-Унгария* (която има намерение да анексира *Босна* и *Херцеговина*) първа да наруши *Берлинския договор*. Позициите на другите сили от *Антантата* обаче са в разрез с плановете на българското правителство. Затова то насочва погледа си към *Цен-*

тралните сили.

Междувременно в *Цариград* става т. нар. "инцидент *Гешов*". Българският дипломатически представител не е поканен на галавечеря (***30 август 1908 г.***) по случай рождения ден на султана. С това младотурското правителство подчертава подчиненото положение на *България*. От *София* реагират остро — *Ив. Ст. Гешов* е отзован от *Цариград*. На свой ред *Портата* също изтегля своя комисар от българската столица. Така в българо-турските отношения започва криза. *Балканите* стават център на нова дипломатическа активност.

Събитията се развиват бързо. На ***9 септември 1908 г.*** българското правителство се възползва от избухналата стачка на служителите по *Източните железници* и окупира линията на барон *Хирш* върху българска територия. *Източните железници*, които фактически принадлежат на германски и австрийски капитал, са обявени за българска собственост. Завземането на *Източните железници* е нова стъпка към ликвидиране на зависимостта на *България* от външни сили. На тази акция най-остро реагират *Германия* и *Австро-Унгария*. Нараства напрежението и в българо-турските отношения.

Подкрепено от обществеността в страната, правителството взема решение да обяви независимостта. То обаче не е осведомено за тайните преговори между *Фердинанд* и австрийския император *Франц Йосиф*. На среща между двамата българският княз поставя страната в услуга на австрийските планове. Монархът се съгласява българската независимост да се провъзгласи преди анексията на *Босна* и *Херцеговина* от *Австро-Унгария*, с което поема отговорността *България* първа да наруши *Берлинския договор*.

На ***22 септември 1908 г.*** в историческата черква "*Св. 40 мъченици*" в старопрестолния град *Търново България* е провъзгласена тържествено за независима държава. Страната де юре става суверенна и се издига в царство.

Българската независимост обаче трябва да получи международно признание. Положението на *Балканите* се усложнява от анексията на *Босна* и *Херцеговина*. Един ден след провъзгласяването на независимостта на *България Австро-Унгария* окупира двете провинции, а *Гърция* присъединява остров *Кипър*. Най-сложен се оказва обаче българският въпрос. Големите държави отказват да признаят извършения в *Търново* акт.

В създалата се заплетена обстановка правителството на *Ал. Малинов* тръгва по пътя на компромиса. То се съгласява да плати на *Турция 82* млн. лева обезщетение при условие — незабавно признаване на независимостта. Претенциите на *Портата* обаче са много големи. Това създава критична ситуация в двустранните отношения. В този момент се намесва *Русия*. Тя предлага *Турция* да бъде компенсирана чрез следната финансова комбинация: *Русия* да поеме изплащането на исканите от *Турция 125* млн. лева откуп за българската независимост, като приспадне тази сума от турския дълг по контрибуциите от *Освободителната война* (***1877—1878***). А *България* се задължава да заплати на *Русия 82* млн. лева, като плащането се извърши чрез заем с *Руската държавна банка*. Българското правителство приема с радост предложението на *Русия*, а другите *велики сили* и *Турция* не възразяват срещу него. Тази успешна финансова операция разчиства пътя за признаване на независимостта. Последните опити на *Австро-Унгария* и *Германия* да попречат на уреждането на проблема са парирани от енергичната намеса на *Русия* и нейните съюзници от *Антантата*. На ***9 януари 1909 г.*** *Турция* признава официално независимостта на *България*. Веднага следва признаването ѝ от *великите сили*.

Провъзгласяването и признаването на независимостта е акт с прогресивно историческо значение за развитието на *България*. Увенчава се с успех великото дело на *Русия* за създаване на независима българска държава. Укрепват се позициите и на монархическия институт. *Фердинанд* става цар и активизира ролята си в политическия живот на страната.

ДОВОЕННАТА ВЪТРЕШНА ПОЛИТИКА НА КОАЛИЦИОННОТО ПРАВИТЕЛСТВО НА НАРОДНАТА И ПРОГРЕСИВНОЛИБЕРАЛНАТА ПАРТИЯ. На ***16 март 1911 г.*** цар *Фердинанд* възлага на лидера на народната партия *Иван Евстр. Гешов* да образува коалиционен кабинет от представители на *Народната* и *Прогресивнолибералната партия*. Две от най-силните политически партии си подават ръка и поемат управлението на страната през едни от най-съдбовните за българската нация години.

В конкретния случай инициативата за образуване на двупартийно правителство тръгва от двореца, но идеята за коалиция на сродни партии и създаването на силни коалиционни правителства е залегнала трайно в теоретичните постановки и в политическата практика на двете партии. Още от времето на *К. Стоилов* и особено в ***началото*** на ***XX в.*** между тях се правят многобройни опити за коалиране. Предпоставка за това е съществуващата близост в социалната база на членската маса, в схващанията по въпроса за насоките на външната политика, съюзът с *Русия* и славянството, по отношение умереността при провеждане на вътрешната политика и спазване принципите на парламентарната демокрация.

Кабинетът се конструира в следния състав: от *Народната партия Ив. Евстр. Гешов* — министър-председател и министър на външните работи, *Т. Теодоров* — министър на финансите, *С. С. Бобчев* — на просветата; от *Прогресивнолибералната партия* – *А. Люцканов* — на вътрешните работи, *П. Абрашев* — на правосъдието, *Д. Христов* — на търговията и земеделието, *А. Франгя* — на общите сгради, пътищата и съобщенията. Лидерът на *Прогресивнолибералната партия* д-р *Ст. Данев* поема втория по отговорност пост — председател на *Народното събрание*.

С идването си на власт новият кабинет публикува декларация, в която поставя въпроса за политическото съглашение между двете партии и тяхното сливане. Първоначално усилията на правителството се концентрират около подготовката на изборите за *V ВНС*. В хода на предизборната борба между привържениците на двете партии се разгарят властнически амбиции, съперничества и конфликти. С намесата на централните партийни ръководства административните постове във властта са разпределени и недоволството е потиснато.

При проведените на ***5 юни 1911 г.*** избори за *V ВНС* участват *54%* от избирателите, а коалицията спечелва *82,6%* от депутатските мандати. *Петото ВНС* извършва промени в *Конституцията* и реорганизация в стопанските ведомства. Формират се следните министерства: на търговията, промишлеността и труда; на земеделието и държавните имоти; на обществените сгради, пътищата и благоустройството; на железниците, пощите и телеграфите. Промените са осъществени в началото на следващата година. През ***1912 г.*** към *Министерството на промишлеността, търговията и труда* се създава *Отделение на труда* като държавен орган по социалната политика.

Още неотшумели дебатите по дейността на *V ВНС* и започва подготовката на новите избори за *XV ОНС*. Съгласно избирателния закон те се провеждат по мажоритарната система, като само в *Пловдивски* и *Търновски окръг* се експериментира пропорционалната. В проведените на ***4 септември 1911 г.*** избори участват *47%* от избирателите. Управляващата коалиция спечелва *89,2%* от местата в *Парламента*. *Народната партия* взема *99*, *Прогресивнолибералната* – *91*, а опозицията — *23* депутатски места.

През краткото мирновременно управление на кабинета на *Гешов* вниманието е насочено към подготовката на закони, които имат за цел да усъвършенстват политическата система, да внесат подобрения в стопанския живот. В *Първата редовна сесия XV ОНС* приема *13* закона, *9* от които са от стопанската сфера. В тях намират широко приложение схващанията на двете партии за насоките в развитието на икономиката на страната, като приоритетно се обръщат към състоянието на селското население.

Приет е *Закон за земеделските камари*. Те се създават като съвещателен орган към *Министерство на земеделието.* Устройството и функциите им се доближават до търговско-индустриалните камари. Те трябва да изработят професионални становища при подготовката на законопроекти със селскостопански характер. С дейността си *Земеделските камари* трябвало да привлекат по-широки земеделски среди при модернизацията и развитието на селското стопанство.

През ***февруари 1912 г.*** се приема *Закон за подобряване на скотовъдството.* С него се въвежда агрономическа и ветеринарна помощ за селските стопани, кредитни улеснения, насърчаване на износната търговия на животни и животински продукти, подпомагане на кооперативните сдружения и общините при провеждането на конкурси, изложби, учредяване на *Фонд за подобряване на животновъдството.*

Пристъпва се и към модернизация на земеделския кредит. *БЗЗ* вместо досегашните *25%* трябва да предоставя *50%* от чистата си печалба на *Министерството на земеделието* за подпомагане на различни селскостопански отрасли. Аграрната политика на правителството е допълнена и от законите за земеделското образование, комасацията на земите, за иригацията и регулирането на водните басейни.

Подчертаният преоритет на аграрната политика се диктува от взелата превес група от стопански дейци начело със зетя на *Ив. Евстр. Гешов* — министъра на *Министерството на обществените сгради, пътища и благоустройството Д. Яблански.* Те са привърженици на аграрния протекционизъм. *Д. Яблански* е дълбоко убеден, че главното внимание на държавата в този момент трябва да се насочи към селското стопанство, тъй като в него е ангажирано мнозинството от населението, което осигурява основния дял от националния доход. Още повече, че през последните години е направено много за промишлеността и по-нататъшното ѝ покровителство можело да я направи неконкурентноспособна.

И наистина делът на промишлеността в националния доход е *14%* и осигурява препитание само на *0,45%* от населението на страната. А към ***1911 г.*** *70%* от целия износ на *България* се формира от зърнените храни. Всичко това дава основание на управляващите по-активно да се намесят при организирането, кредитирането и застраховането на селското стопанство.

Когато се търсят причините за активната аграрна политика на кабинета, трябва да се има предвид и фактът, че в българското село *Народната партия* и *Прогресивнолибералната партия* се опитват да търсят разширяване на своята членска маса и избиратели.

По настояване на *търговско-индустриалните камари* правителството изменя и допълва *Закона за борсите* от ***1907 г.***, с което им осигурява по-голяма автономия. Правителството отделя съществено място и на развитието на комуникациите. Чрез построяването на повече пътища и създаването на модерни съобщителни средства правителството се надява да тласне развитието на промишлеността, селското стопанство и търговията. През ***февруари 1912 г.*** е приет и *Закон за индустриалните железници.* Той дава право на частни лица да строят жп клонове за нуждите на техните промишлени предприятия. След изтичането на определен срок обаче тези линии трябвало да се предоставят на държавата за обществени или национални нужди. Така държавата умело използвала частната инициатива, като предоставяла улеснения и запазвала правото си за контрол и собственост.

Голямо внимание правителството отделяло на изработването и прилагането на закон, въвеждащ пропорционалната избирателна система. По това време тази система се смятала за по-демократична, защото осигурявала представителство в *Парламента* на всички политически сили. Проучен е опитът на *Белгия, Швейцария* и *Сърбия* и през ***март 1912 г.*** е приет *Закон за пропорционалната избирателна система при законодателните и общинските избори.*

Правителството положило и много усилия за продължаване акцията, подета от кабинета на *А. Малинов,* за окончателно ликвидиране остатъците от режима на капитулацията и утвърждаване на държавната независимост.

Множеството полезотворни дела на кабинета обаче не могли да внесат успокоение в редовете на коалиралите се партии. Междупартийните противоречия продължили да се засилват. Това дало възможност на опозиционните сили по време на общинските и окръжните избори през ***януари—февруари 1912 г.*** да извоюват сериозни успехи и да се настанят в общини като *Видин, Търново, Панагюрище, Ловеч, Силистра* и др. Успехите на опозицията и вътрешнопартийните противоречия в *Народната* и *Прогресивнолибералната партия* засилват центробежните сили в техните редове. И само умелите ходове на партийните ръководства успели да ги предпазят от разцепление.

Избухването на *Балканската война* променя цялостния ход на обществено-политическия живот и насоките на правителствената политика. На дневен ред излизат въпроси, тясно свързани с екстремните условия, в които попада страната. При това положение дейности, които влизат в обсега на вътрешната политика, се ограничават до минимум или придобиват други измерения и насоченост.

“ЛИЧЕН РЕЖИМ” НА ФЕРДИНАНД. След *Освобождението* (до военния преврат на ***9 юни 1923 г.***) политическият живот в *България* протича в рамките на установилата се в страната буржоазна демокрация. Нейна специфична особеност за определен период е наложилият се “личен режим” на княз *Фердинанд*. Този режим е следствие от обществено-икономическото и политическото развитие на страната през началния период от развитието на държавата. Конкретните причини за налагането на “личния режим” се крият в икономическата слабост на българската буржоазия и нейната зависимост от държавната хазна. Това положение раздробява политическия организъм на буржоазното общество и спомага за формирането на множество партии. При установената порочна избирателна практика и при липсата на широка социална база на буржоазните партии монархът става върховен арбитър във властораздаването.

Друга важна причина за налагането на “личния режим” е приетата *Търновска конституция*. Тя оставя провъзгласените в нея демократични принципи фактически негарантирани и на практика е неспособна да обуздава реакцията. *Търновската конституция* дава широки права на княза в областта на законодателната, изпълнителната и съдебната власт, с което юридически спомага за укрепването на монархическия институт.

Наред с обективните причини за създаването на силна монархическа власт в страната важна роля изиграват и личните качества на *Фердинанд*. Син на германски княз и френска принцеса, внук на френския крал *Луи Филип*, той наследява жаждата за неограничена монархическа власт. Потомъкът на *Кобургите* и *Орлеаните* – *Фердинанд* — носи в себе си характерния стремеж на големите владетелски родове към личен режим. Възпитан в същия дух и притежаващ себичен характер, българският държавен глава възприема “личния режим” като своя политическа тактика. Смисълът на така функциониращия политически механизъм обаче според *Д. Благоев* не се състои в това, че “короната си налага волята”, а “в съюза между короната и буржоазията, или нейните партии”.

Налагането на “личен режим” в страната става постепенно. Самочувствието си на владетел *Фердинанд* получава още по време на първия стамболистки режим, когато чрез промяната на някои членове от *Търновската конституция* се помага за създаването на династия. Намесата на монарха за свалянето на правителството на *Стамболов* издига неговия авторитет. Рязко се засилва влиянието на *Фердинанд* в политическия живот на страната след официалното му признаване за законен княз (***2 февруари 1896 г.***). Постепенно той се намесва по-активно във външната политика на *княжеството*. Засилва се и желанието му да контролира редица вътрешнополитически въпроси. Монархът предявява претенции да бъде държан в течение на редица важни проблеми във вътрешното управление, най-ревностно отстоява правото си на върховен началник на въоръжените сили. “Личният режим” на *Фердинанд* (разбира се, в съюз с управляващата буржоазия) тържествува през периода ***1903 г.*** до започването на войните. Тогава чрез приемането на редица закони и някои нови промени в *Конституцията* властта на *Фердинанд* достига своя апогей. Дори националният флаг не остава неопетнен. Върху него наред със златния коронован лъв *Фердинанд* самоволно прибавя хералдическите знаци на фамилията на *Кобургите*. Позициите на монархическия институт укрепват след провъзгласяването на независимостта на страната. Получаването на титлата “цар” засилва мегаломанията на *Фердинанд*. Най-брутална става ролята на “личния режим” във външната политика на *България*, която почти изцяло се обсебва от владетеля. Държавният глава получава пълна свобода за действие с фаталното изменение на *член 17* от *Конституцията* (***юни 1911 г.***), което му дава правото да подписва сам от името на правителството международни договори. Тази политика *Фердинанд* провежда с театрално величие, но с драматични последици.

Демократичната общественост в страната изразява ненавист към установилия се “личен режим”. Особено силна е реакцията на левите и центристките политически сили (*БРСДП* (*т. с.*), *БЗНС*, *Радикалдемократическата партия* и *БРСДП* (*ш. с.*)). Те разкриват и разобличават антидемократичните тенденции в политическия живот на страната. Заемат отрицателна позиция към “личния режим” на *Фердинанд* и посочват непрекъснато опасностите, които той крие за съдбата на българската държава.

ПРЕПОРЪЧИТЕЛНА ЛИТЕРАТУРА

Грънчаров, Ст. **България на прага на двадесетото столетие.** С., 1986.

Марков, Г. **Обявяване и признаване на независимостта. Военноисторически сборник.** 1983, кн. 5.

Попов, Ж. **Народнолибералната (стамболовистка) партия.** С., 1986.

Антонова—Габеров—Павлов. **Български енциклопедичен речник.** В. Търново, GABEROFF, 1999—2000.

НАЦИОНАЛНООСВОБОДИТЕЛНОТО ДВИЖЕНИЕ НА БЪЛГАРИТЕ В МАКЕДОНИЯ И ТРАКИЯ (1878–1912)

Доц. д-р Милко Палангурски

ПОЛОЖЕНИЕТО НА БЪЛГАРИТЕ В СЪСЕДНИТЕ ДЪРЖАВИ. Предвидените в *чл. 23* на *Берлинския договор* реформи не се провеждат въпреки масовите протести и известния натиск на *великите сили* над *Високата порта*. Османското правителство изработва нужните документи, те се преработват и одобряват от *Европейската комисия за Източна Румелия*, но турската власт не прави нищо за тяхното прилагане в практиката. По това време българите се стремят да наложат образуването на една административна област, в която да влязат всички земи, населени с българи. Османската власт прокарва закон за вилаетите, които са така конструирани, че българите са групирани с население от другите националности. В *Солунския вилает* южните части са с преобладаващо гръцко население, в *Битолския* има албанци и гърци, северната част на *Скопския вилает* е населена със сърби, а западната — от албанци. А в географските граници на *Македония*, очертани от *Санстефанска България*, българското население е преобладаващо.

Различните изследователи посочват различни цифри. Според най-добрия познавач на македонската етнография *Васил Кънчов* в ***началото*** на ***XX в.*** населението на *Македония* е *2 258 224* жители, от които *1 181 336*, или *52,31%*, са българи. В областта живеят още турци, гърци, албанци, власи, евреи и други народности. В чертите на *Македония*, която според договора от *Сан Стефано* се предава на *България*, процентът на българите е още по-голям — *61,73%*. Тази цифра се споделя от много европейски изследователи. В *Одринска Тракия* българите са *410 407*, или *42,37%*, от населението.

По време на *Руско-турската война* в *Северна Добруджа*, която е предадена на *Румъния*, българските семейства са *75%* от всички християнски семейства. След началото на колонизацията започва рязка емиграция, тъй като румънската власт извършва аграрна реформа, насочена срещу другите народности. *Румънската държава* обявява цялата земя за своя собственост и позволява да се откупи само 2/3 от собствеността, която до този момент притежават българите и турците. Създаден е голям поземлен фонд, който служи за оземляване на множеството безимотни селяни от старите предели на *Румънското кралство*. Така в ***началото*** на ***XX в.*** българите там вече наброяват не повече от *60 000*.

Румънското правителство прави всичко възможно да ограничи културно-просветната дейност на българското малцинство. Прогресивно намалява броят на училищата и учениците, обучавани в тях. Гражданските права са ограничавани и българите не могат да изпратят свои представители във висшите румънски учреждения.

Според *Берлинския договор Сърбия* получава територия от над *10 000* кв. км. С население близо *300 000* човека, повечето от които — особено живеещите в *Поморавието* и *Негитенско* — са българи. Сръбската власт обаче определя всички свои поданици за сърби и прави всичко възможно за бърза асимилация на населението. Пристъпва се към посърбяване на имената на населените места. До всички свещеници е изпратен списък, по който те трябва да кръщават новородените деца. Трябва да се отбележи, че за три десетилетия сръбската власт успява да посърби окончателно тези райони.

ЕКЗАРХИЯТА. След *Руско-турската война Екзархията* е може би най-засегнатата българска институция. Нейният диоцез е разпокъсан на пет части, българските владици са отзовани от местопребиваването си, нито една от правителствените разпоредби за правата на националната Църква не е в сила. В *Цариград* остава практически само българският екзарх *Йосиф I*.

Въпреки тежкото положение *Екзархията* остава единствената легитимна легална институция на българите в *империята*. Тя е създадена като османско учреждение със султански ферман и това се използва от първостроителите на българската държавност, които преодоляват съпротивата на *Високата порта* и *Гръцката патриаршия* и запазват седалището на *Екзархията* в турската столица.

Екзарх Йосиф I води дълга, упорита и неравна борба за първоначално възстановяване на положението отпреди войната, а в последствие и за развиване на екзархийските институции. В тази си дейност той получава извънредно голяма помощ от българското правителство. Тъй като *княжеството* остава под юрисдикцията на *Екзархията*, се осигурява редовно постъпление на огромни суми, които се използват за развитие на църковното и просветното дело. Българските правителства помагат и в друга насока — под натиска на правителствата на *Ст. Стамболов* и *К. Стоилов* до ***края*** на ***XIX в.*** от *16* епархии на *Екзархията* седем имали законно признати митрополити, а останалите се управлявали от екзархийски наместници.

Освен възстановяването и укрепването на църковните структури *Екзарх Йосиф I* виждал главната си задача в развитието на просветното дело. Създаването на училища под прякото ръководство на църковнонационалните общини дава възможност цялото българско население да се включи в издръжката и поддръжката на учебното дело. През ***1880 г.*** е изработен план за изграждане на класни училища и гимназии в *Европейска Турция*. За център на *Македония* е избран гр. *Солун*, а за *Тракия — Одрин*. *В Солун* се откриват мъжка и девическа гимназия, а в *Одрин* — педагогическа гимназия, която подготвяла учители за земите под турска власт. През ***1882 г.*** в *Македония* и *Одринска Тракия* имало *237* училища с *351* учители и *16 063* ученици. През учебната ***1899—1900 г.*** броят на училищата вече е *942* с *1 447* учители и *32 079* ученици. Както се вижда от посочените цифри, размахът на образователното дело действително е голям.

ПРОПАГАНДИТЕ. *Екзархията* се изправя практически сама срещу настъплението на чуждата религиозна, културна и национална пропаганда. Особено силна е гръцката просветно-културна инвазия. Гърците се основават на своите позиции още от годините на възрожденските процеси: *Патриаршията* никога не е напускала тези райони, нещо повече — след разгрома на християнските държави през ***XIV—XV в.*** дълго време тя е единственият защитник на немюсюлманското население в *империята*. Широко разгърната мрежа от гръцки училища, подплатена с икономическата мощ на гръцката буржоазия, е сериозна опасност за българското национално движение. Борбата с елинското настъпление е продължение на стълкновенията, започнали още в ***началото*** на ***XIX в.*** Най-големите конфликти са при опитите на българското население да отхвърли принадлежността си към *Патриаршията* според постановките на фермана за *Екзархията* — опити, които продължават чак до войните.

Гръцката пропаганда се базира на т. нар. "*мегали идея*", която си поставя за крайна цел възстановяването на *Византийската империя*. Позоваването на историческото минало крие сериозна опасност от стълкновение с другите народи на полуострова, и то няма да закъснее.

Не по-малко опасна е сръбската пропаганда. Сръбската държава е притисната от две империи — *Османската* и *Австро-Унгарската*, което я принуждава да започне културно-политическа офанзива в земите, населени с българи, като територии, които могат да бъдат много по-лесно асимилирани културно, а в последствие и териториално. Още от ***40-те год.*** на ***XIX в.*** сръбската външна политика е насочена към разширяване за сметка на българските земи. По време на *Руско-турската война* тя успява да откъсне територии с преобладаващ български етнически елемент.

Сръбската агитация се базира на не особено оригиналното, но ефикасно действащо твърдение, че населението на *Македония* ще се чувства много по-сигурно под сръбска закрила, тъй като ще получи пряка материална помощ. Белградското правителство не се скъпи за стипендии и парични помощи. В *Сърбия* са привлечени много български младежи, които учат в гимназии, в университета и във военните училища. Идеята на сръбското правителство е да се създаде просръбско настроена интелигенция, която впоследствие да отдели част от българското население. В тази си политическа линия сръбското правителство получава помощ и от османските власти, които се надяват да раздробят националното движение на българите и да го изправят против сръбските аспирации, улеснявайки по този начин турските власти в управлението на *Македония*.

Сръбските управляващи много бързо се убеждават, че налагането на прекия сърбизъм е с ограничен мащаб и е обречено на практически неуспех. Българската национална идея вече много трудно може да се изкорени. Затова сръбската дипломация действа в друга посока — с теорията за т. нар. *македонизъм*. Сръбската пропаганда внушава, че населението на *Македония* не е българско, а славянско, със собствена история и култура, коренно различна от тази на българите. Творците на *македонизма* изготвят учебници на македонски диалект, в който се прибавят сърбизми. Този национален сепаратизъм се прокарва много по-лесно, отколкото прекият сърбизъм. Въпреки това сръбската линия не намира много последователи. Нещо повече — именно настъплението на сръбската пропаганда кара много голяма част от интелигенцията да предприеме съответните защитни мерки.

Освен сръбската и гръцката българските земи са обект на пропаганда и на други съседни държави. В западните краища на *Македония* вилнеят албански банди, които чрез насилие и заплахи се опитват да албанизират населението. От ***началото*** на ***XX в.*** действа и румънската пропаганда. В *Букурещ* се изработва и лансира теорията, че румънската държава е наследник и закрилник на населението, заварено от римските легиони и впоследствие латинизирано. Става въпрос за т. нар. *куцовласи*, които са незначителен процент от населението на *Македония*, но това не пречи на правителството в *Букурещ* да настоява, че то е единствен изразител на техните интереси. Турското правителство, вярно на своята политика за разделяне и владеене на християнските народи, се отнася с определена симпатия към румънските искания с цел да се влошат отношенията между *България* и *Румъния*. По тази причина *Цариград* признава правото на *Букурещ* да закриля куцовлашкото население в културен и религиозен аспект. *Букурещ* намира и друг свой съюзник — *Атина*, тъй като в религиозен аспект куцовлашкото население се придържа към *Патриаршията*.

За да се разбере сложната картина на етническото и религиозното противостоене в *Македония*, трябва да се отбележи, че там продължават своята дейност протестантската и католическата пропаганда, които се опитват да приобщят българите към *Римската курия*. Не трябва да се забравя, че българите си остават обект и на пряката турска асимилационна политика.

Въпреки своята всеотдайна дейност *Екзархията* не може да се справи сама с този широк натиск върху българското единство. Като учреждение легално, санкционирано и признато от турската власт, не може да се очаква *Българската църква* да се заеме с ръководенето на открита въоръжена съпротива. Позицията на *Екзарх Йосиф I* е лаконична и пределно точна: “Ние само трябва да посеем семето на бунта”. Идва времето на революционерите.

ОРГАНИЗАЦИЯТА. В ***началото*** на ***90-те год.*** на ***XIX в.*** нуждата от създаването на революционна организация все повече се осъзнава от македонските и тракийските българи. На ***23 октомври 1893 г.*** в *Солун* е поставено началото на *Български македоно-одрински революционен комитет* (*БМОРК*). Основателите са шестима — д-р *Христо Татарчев, Дамян Груев, Иван Хаджиниколов, Петър Попарсов, Андон Димитров* и *Христо Батанджиев*, които сформират първото ръководно ядро на организацията. В началото на следващата година започва изграждането на структурите на комитета. Използването на комитетската форма показва съпричастието на македонските дейци към опита на българското националнореволюционно движение.

Политическите искания на *БМОРК* се съсредоточават върху *чл. 23* на *Берлин-*

ския договор, като се издига лозунг за постигането на пълноценна автономия за всички земи, населени с българи. Революционните дейци разчитат да повторят източнорумелийския вариант, тъй като се страхуват, че прякото присъединяване на *Македония* и *Одринско* към *княжеството* ще срещне отпора не само на *Турция*, но и от *великите сили* и балканските държави. Ако *Македония* като самостоятелна автономна област не успее впоследствие да се обедини с *България*, тя ще получи възможността да се развива като втора българска държава, запазвайки самобитността на населението в нея. Според приетия устав член на организацията може да бъде "всеки българин без разлика на пол, и който не е компрометиран с нещо нечестиво". Организацията се изгражда на чисто българска основа. Централният комитет е със седалище в гр. *Солун*. Висш орган на организацията е *конгресът*. Изгражда се четнически институт, тясно свързан с т. нар. *селски милиции*, които се мобилизират само в случаите, когато се предприемат по-големи акции.

През ***1902 г.*** са променени уставът и правилникът на организацията. Тя приема ново име — *Тайна македоно-одринска революционна организация* (*ТМОРО*). Целта е да се обединят всички недоволни сили в *Македония* и *Одринско*, като за членове на организацията вече се приемат всички "без разлика на вяра и пол". Това е крачка към интернационализиране и масовизиране на организацията, но за съжаление другите националности не се отзовават на поканата и движението си остава предимно българско. *ТМОРО* издига искания за съставяне на вилаети по национален принцип, за създаване на местно събрание, за назначаване на християнски чиновници по народностен и количествен признак, за пълна обща амнистия, за равноправие на езиците и т. н. *ТМОРО* започва да доказва на *великите сили*, че е възможно *Македония* да съществува като икономически и политически самостоятелна област. С това се парират опитите да се представи организацията като българска, като инспирирана от софийското правителство и незачитаща правата на другите националности в *Македония*.

СЪТРУДНИЧЕСТВО И СЪПЕРНИЧЕСТВО. Наред с *ТМОРО* многобройната македонска емиграция в *княжеството*, подкрепяна от почти цялото население на страната, също се заема със създаването на организация, която да защитава интересите на останалите в *Турция* българи. На основата на многобройните македонски комитети, комитетите "*Единство*" и другите подобни организации, съществували до *Съединението*, през ***1895 г.*** се създава *Върховен македонски комитет* (*ВМК*) в *София* с председател *Трайко Китанчев*. Първоначалната цел на комитета е да играе ролята на *БРЦК* в *Букурещ* през ***70-те год.*** на ***XIX в.*** В цялата страна се създават местни комитети, в които влизат представители на всички социални и политически групи.

Вътрешната организация посреща с разбиране и ентусиазъм създаването на *ВМК*. Според *Гоце Делчев*, ако той не е съществувал, то "ние трябваше да го създадем". Членовете на вътрешната организация разбират много добре, че ефективно движение в *Македония* трудно може да се разгърне без помощта на българската общественост. Същевременно представителите на вътрешната организация се страхуват, че *ВМК* ще компрометира движението сред европейската дипломация и обществено мнение, ако се подчини на постоянно сменящите се правителства в *София*, а с това ще се попречи на синхрона с движението в *Македония*. В ***края*** на ***XIX в.*** *ВМК* възприема разбиранията на вътрешните дейци и координира дейността си с тази на *БМОРК*. Единството е особено плодотворно, когато начело на организацията е *Борис Сарафов*, който прави извънредно много за снабдяването на организацията с пари, оръжие и др. Четите на вътрешната организация много често намират подслон в *България* и се ползват със закрилата на *ВМК*.

В ***началото*** на ***XX в.*** под натиска на *Русия, Австро-Унгария* и *Турция* правителството на д-р *Ст. Данев* предприема репресивни мерки срещу *ВМК*. Това довежда до забрана дейността на комитета. Освен това движението в *княжеството* се разединява. През ***1902 г.*** се образуват два комитета — единият, в който влизат лица от калибъра на *П. К. Яворов*, е за продължаване на сътрудничеството с вътрешната организация, а другият начело със записания ген. *Цончев*, несправедливо обвиняван за връзки с двореца, е за активни действия в *Македония*, които да предизвикат държавите, подписали *Берлинския договор*, да го преразгледат и наложат реформи в европейските части на *Турция*. Вътрешната организация се изказва против прибързани въоръжени действия, докато не се стигне максималното ниво на подготвеност на населението за повсеместна революционна акция. Тази тактическа разлика довежда до неприятни стълкновения между четите на двете организации. Много скоро обаче различията ще бъдат забравени предвид настъпващите събития.

В НАВЕЧЕРИЕТО. През ***лятото*** на ***1902 г.*** в страната се празнува *25-годишнината* от началото на *Руско-турската война* и боевете на *Шипка*. Това съвпада с оживеното кръстосване на български и руски дипломати между двете столици, предизвикано от преговорите по сключването на *българо-руската тайна военна конвенция*. Големите тържества на *Шипка*, които се съпровождат с първите военни маневри на българската армия, създават впечатление в голяма част от общественото мнение, че условията за една революционна акция са назрели и може да се разчита на евентуалната руска подкрепа.

Дейците на *ВМК*, ръководени от ген. *Иван Цончев*, преценяват, че обстановката в *Македония* и *Одринска Тракия* открива възможности за успешна акция. Ръководството на *ВМК* погрешно преценява подготовката на населението, която според него е достигнала предел и всяко забавяне може да бъде в услуга само на турските власти предвид опасността да разкрият революционната мрежа. Те разчитали и на евентуалната намеса на руската дипломация, която да принуди останалите *велики сили* да предприемат реформена акция в *Македония* според *чл. 23* на *Берлинския договор*.

Преценката на ръководството на *ВМК* е далеч от реалностите. Населението на *Македония* все още не е напълно и достатъчно въоръжено за успешно въстание, а *великите сили*, още по-малко *Русия*, нямат никакво намерение да променят наложеното статукво на полуострова в този момент. Руската външнополитическа ориентация в ***началото*** на ***XX в.*** е обвързана с проблемите в *Далечния изток* и борбата за влияние в *Тихоокеанския район* с *Япония*. За *Петербург* спокойствието на *Балканите* било крайно необходимо. За никакви активни действия не е готово и *княжеството*, което все още не може да излезе от неколкогодишната финансова криза.

Противник на незабавните въоръжени действия е и *ТМОРО*. Вътрешната организация най-добре познава обстановката в *Европейска Турция* и категорично се противопоставя на евентуална авантюра. И това не попречва на *ВМК* да организира и поведе т. нар. *Горноджумайско въстание* през ***есента*** на ***1902 г.*** Въстанието обхваща долината на р. *Струма*, но завършва с погром, което принуждава поток от хиляди бежанци да тръгне за *България*, търсейки спасение от редовната и нередовна турска войска.

След въстанието напрежението в *Македония* нараства чувствително. Турското правителство засилва репресивните мерки, съсредоточава военни и полицейски части, които вършат масови беззакония. Увеличават се стълкновенията между турските въоръжени сили и четите на вътрешната организация. Само през първата половина на годината безпристрастната статистика на чуждите наблюдатели отбелязва *86* сериозни сражения.

Това принуждава австроунгарската и руска дипломация на ***8 февруари 1903 г.*** да връчат на *Високата порта* проект за реформи на полицията и жандармерията. Те трябвало да преминат в ръцете на европейски офицери, да се осигури заплащането на силите на реда от отделни бюджети на трите македонски вилаета, десятъкът да се замени с поземлен данък и в християнските села пъдарите мюсюлмани да се заменят с представители на християнските общности. Населението неслучайно определя тези реформи като “пъдарски”, тъй като предприетите мерки с нищо не подобряват съществуващото положение. Въпреки реформените обещания призракът на революцията вече стряскал съня на много европейски дипломати.

ТАКТИЧЕСКИТЕ РАЗЛИЧИЯ. В тази обстановка от ***2*** до ***4 януари 1903 г.*** в сградата на българската гимназия в *Солун* се провежда конгрес на *ТМОРО*, който взема решение за въоръжена акция през ***лятото*** на ***1903 г.*** На конгреса не присъстват всички основни фигури на организацията. Липсва всепризнатият ръководител на *ТМОРО — Гоце Делчев*, а *Дамян Груев* все още е заточеник. Задграничното представителство в *София* също се изказва за революция.

Въпреки единодушните решения на конгресните заседания различията между отделните дейци на организацията не са преодолени напълно. *Гоце Делчев* е против прибързани въоръжени действия, защото познава много добре обстановката и настоява борбата да се води главно с четнически акции, които да нанасят удари върху жизнени за *империята* центрове, без да се вмъква цялото население в борбата.

Той се опасява, че в противен случай има вероятност от масови кланета и издевателства над българското население. Неслучайно лидерът заявява: "Друго е, ако бихме имали някоя гръцко-турска и сръбско-турска и най-после българо-турска война; обаче лошо бихме се отплатили на *България* за многобройните жертви подир нас, ако искаме да я вкараме боса в огъня". Но съдбата е решила друго — на ***4 май 1903 г.*** великият българин е убит в кръвопролитно сражение на път за конгреса на *Серския революционен окръг* близо до с. *Баница*. Революцията дава своята най-свидна жертва.

Групата около *Георги* (*Гьорче*) *Петров* дълго време настоява за провеждане на т. нар. "*перманентна революция*", за да не се допусне изтощаване и разбиване на организацията при едно масово, едновременно въстание. Той разчита на по-голяма самостоятелност на отделните революционни окръзи, което да не позволи на *империята* да намери подход за мобилизация и съкрушителен удар върху *ТМОРО*.

Членът на *ЦК* д-р *Христо Татарчев* и историографът на въстанието *Христо Силянов* настоявали за провеждането на класически тип въстание, като се използват всички сили на организацията и населението, за да може да се постигне евентуален успех, или, ако акцията се провали, европейската дипломация да бъде принудена под натиска на общественото мнение да проведе значително по-радикални реформи в *Турция*.

В ***края*** на ***април 1903 г.*** още едно събитие ускорява избухването на въстанието. Група младежи, известни в историята като "*гемиджиите*", извършват серия от атентати в гр. *Солун*. Атентаторите искат, като засегнат финансовите и икономическите интереси на западните държави, да ги принудят да действат в защита на българското население. Във въздуха е хвърлена сградата на *Отоман банк*, взривен е френският кораб "*Гвадалкивир*", прекъснато е осветлението на сграда и е взривена част от железопътната линия, идваща от *Дедеагач*. Почти всички солунски атентатори загиват, след като водят неколкодневни боеве по улиците на града. Саможертвата на тези младежи нажежава още повече обстановката и е пример за всички борци на организацията. Съдбата на българското население е поета от организацията.

НАДЕЖДА И ПОГРОМ. Ръководството на *ТМОРО* решава въстанието да започне на ***2 август*** (***Илинден***) в *Битолския революционен окръг*. Началото на бойните действия в *Одринска Тракия* се определя за ***19 август*** (***Петровден***), а *Серският окръг* трябва да вдигне оръжие на ***27 септември*** (***Кръстовден***).

В определения ден щабът на въстанието в състав *Дамян Груев, Борис Сарафов* и *Анастас Лозанчев* нарежда на въстаническите отряди да започнат бойни действия. Призивът "хиляди пъти по-добре смърт, отколкото срамен и скотски живот" отеква в сърцата на хората.

Въстанието обхваща едновременно всички райони на *Битолския революционен окръг*. Освободени са планинските райони на *Битолска, Леринска, Костурска, Охридска* и *Кичевска кааза*.

Началото на въстаническите действия в *Битолски окръг* дава тласък на революционното движение и в *Одринска Тракия*. Съгласно с решенията на *Солунския конгрес* за обявяване на масово въстание в *Странджанския район* е свикан конгрес в местността *Петрова нива*, който изработва план за действията и избира главен щаб в състав *Михаил Герджиков, Лазар Маджаров* и *Стамат Икономов*. На ***18 август*** бойните действия започват. Четите на организацията освобождават *Василико* (*Царево*) и *Ахтопол* и изтласкват турските части към *Малко Търново* и *Лозенград*.

Турското правителство хвърля огромни сили за потушаване на въстанието в *Македония* и *Одринска Тракия*. Според данните от мемоара на вътрешната организация от ***1904 г.*** в *Битолския* и *Охридския революционен окръг* са станали *239* сражения, в които вземат участие *20 000* въстаници срещу *350*-хилядна войска. В сраженията загиват *994* въстаници, опожарени са *201* села, убити са *4 600* мирни жители, а други *25 000* жители на *Македония* и *Одринска Тракия* избягват в *княжеството*. Тези цифри са категорично доказателство за непримиримостта на българското население в *Македония* и *Одринско* със съществуващия национален и социален гнет, за непреклонната му воля да живее свободно, за стремежа му да отхвърли окончателно позорното османско господство.

Изправени пред превъзхождащ ги противник, въстаниците постепенно изчерпват своите сили. Султанът отчита това и в ***началото*** на ***септември*** прави тънък дипломатически ход, като обявява, че кръвопролитията ще бъдат прекратени, ако *великите сили* принудят *България* да се откаже от подкрепа за въстанието. *Турция* прехвърля своята отговорност на софийското правителство. *Великите сили*, главно *Русия* и *Австро-Унгария*, се намесват и с ноти до българското правителство го предупреждават да не се намесва в конфликта. Външните министри на двете империи изработват нов реформен план. *Мюрцщегските реформи* (по името на града, където се срещат граф *Ламсдорф* и граф *Голуховски*) предвиждат умиротворяване на областта и даване някои права на народностите в *империята*.

На ***17 септември*** щабът на въстанието изпраща молба до българското правителство да обяви война на *Османската империя*. При съществуващата международна обстановка, когато против *България* застават *Турция*, *балканските държави* и *великите сили*, при липсата на достатъчно добре въоръжена и мощна армия този апел остава без последствие. Всички обществени слоеве в страната независимо от своите различни схващания съчувстват на въстаниците и оказват морална и материална помощ. Но за съжаление върховният момент в развитието на революционните процеси в *Македония* не съвпада с готовността на *княжеството* за решителни действия. Разминаването предопределя и резултатите на въстанието. Останали без надежда за външна помощ и намеса, въстаниците постепенното се оттеглят към границите на свободна *България*.

Илинденско-Преображенското въстание избухва преждевременно, преди да бъде завършена всестранната подготовка на населението. Затова масово въстание избухва само в два от революционните окръзи. През ***1903 г.*** не съществуват реални възможности за победен изход от въоръжената борба. *Османската империя* все още притежава огромни човешки, военни и икономически ресурси, които не могат да бъдат пречупени от нито една балканска държава самостоятелно, а още по-малко от населението на една-единствена провинция. Международното положение също не предвещава благоприятен изход. *Великите сили* все още не са готови да пристъпят към решаване на сложния *Източен въпрос*. *Русия* е заета в *Далечния изток*, където назрява въоръжен конфликт с *Япония*. *Австро-Унгария*, другата държава с решаващ глас в балканските дела, все още не е завършила юридическо присъединяване на окупираните през ***1878 г.*** *Босна* и *Херцеговина*, за да допусне нови усложнения и преразпределение на политическата карта на полуострова. *Балканските държави* също много внимателно следят борбите на българското население за свобода. Те са решителни противници на реформи без тяхно участие, тъй като това означава да се откроят необоснованите им претенции.

СЛЕД РАЗГРОМА. Потушаването на *Илинденско-Преображенското въстание* все пак принуждава руската и австроунгарската дипломация да разширят започнатите реформи от ***началото*** на ***1903 г.*** *Мюргщегската реформена програма* предвижда сериозни подобрения в турската административна система с надеждата да се премахне силното недоволство на местното население. Предвижда се разпускането на нередовните войскови части, реорганизация на жандармерията и съдебната система. Оказва се известна помощ на населението след разгрома на въстанието. И тази реформена акция не е гарантирана от някакъв ефективен механизъм и подобренията са минимални, тъй като по стара своя традиция правителството на *Турция* няма никакво сериозно намерение да прилага реформения план. От акцията е изключено *Одринско*, което още повече стеснява надеждите за успех на реформите. Вътрешната организация се противопоставя на палиативните реформи, защото според нея те са недостатъчни и противоречат на основната цел на революционното движение — освобождаване и откъсване на *Македония* и *Тракия* от рамките на прогнилата *империя*.

След разгрома на въстанието *вътрешната организация* изпада в дълбока криза. Много от видните ѝ ръководители загиват, други попадат в затворите, немалка част отива в свободното *княжество*. Противоречията в тактиката на организацията постепенно довеждат до дълбоко разцепление.

Най-активни в настояването за реформи в организацията са групираните около *Гьорче Петров, Яне Сандански* и *Пере Тошев* представители на *Серския революционен окръг*. Те настояват за демократизиране и децентрализиране на организацията чрез въвеждането на изборност при формирането на ръководните органи. Тази групировка остава в историята под името "*левица*" в организацията, тъй като заимства някои постановки от социалистическата теория. Те подценяват дейността на чуждата пропаганда и дори издигат абсурдната теза, че в качеството си на български национален представител организацията едва ли не провокира дейността на пропагандите. Във фетиш е издигнат лозунгът за пълната независимост на организацията от политиката на свободна *България*.

Т. нар. "*централисти*", много често обозначавани като "*десница*" в движението, са обединени около *Христо Матов* и *Дамян Груев.* Те не отричат необходимостта от реформи в структурите на организацията, но промените според тях трябва да се провеждат много внимателно, като се обмисли опитът от близкото минало и без да се залита към каквито и да е утопични теории. Централистите настояват организацията да действа прагматично, съобразно съществуващите условия в *империята* и разчитайки на своите сили и интереси.

През ***октомври 1905 г.*** организацията провежда първия си общ конгрес след *Илинденско-Преображенското въстание*. В *Рилския манастир* се събират представители на шест революционни окръга под председателството на *Д. Груев*. На конгреса организацията приема своето най-популярно име — *Вътрешна македоно-одринска революционна организация* (*ВМОРО*), и изработва нови основни документи — устав и правилник. В тях залягат постановките на "*левицата*", макар че *Д. Груев* и *Хр. Матов* успяват да отбият най-крайните искания. Въвежда се силно децентрализирана организационна структура, националност на организацията, изборно начало и пр. Конгресът осъжда чуждите пропаганди и се изказва за продължение на революционната борба до победен край. Постига се помирение с *Върховния македонски комитет* на ген. *Ив. Цончев*, който писмено декларира, че комитетът възприема всички основни принципи на вътрешната организация и обявява на *ВМК* за несъществуващ.

За членове на *Централния комитет* са избрани *Дамян Груев, Пере Тошев* и *Т. Попантов.* За задгранични представители на организацията в *София* са избрани *Гьорче Петров, Димитър Стефанов* и *Петър Попарсов*. *Левицата* получава превъзходство в основните организационни органи. Печатният орган — в. "*Революционен лист*" — се поема от теоретика на левичарството *Димо Хаджидимов*.

Конгресът не потулва разцеплението в организацията. Дискусията избухва с пълна сила веднага след неговото завършване. Организацията, заета със спор, безсмислен по своето естество, се разпада. Всеки окръг действа самостоятелно, от миналата мощ на *ВМОРО* остава много малко. В ***края*** на ***декември 1906 г.*** е убит и *Д. Груев*, което още повече засилва дестабилизационните процеси.

Здравите сили в организацията се заемат с възстановяване на нейната сила. В ***края*** на ***1906 г.*** е свикан поредният общ конгрес на *ВМОРО*, но *левичарите*, загубили мнозинството си от *Рилския конгрес*, провалят заседанието му. Привържениците на *Яне Сандански* напускат конгреса и фактическото разцепление на организацията е пълно.

Изолирани от мнозинството в организацията, *левичарите* стигат до дъното на своето падение и въвеждат терора като средство за постигане на политическите си цели. Първи е ликвидиран драмският воевода *Михаил Даев*, а на ***28 ноември 1907 г.*** по заповед на *Сандански* неговият съратник *Т. Паница* ликвидира двама от най-видните дейци на организацията — *Борис Сарафов* и *Иван Гарванов*. Зловещото убийство нанася сериозен удар върху авторитета на организацията в международен и вътрешнополитически план.

В УСЛОВИЯТА НА МЛАДОТУРСКИЯ ЕКСПЕРИМЕНТ. На ***11 юли 1908 г.*** *младотурците* извършват военен преврат и обявяват граждански свободи в *империята*. Двете течения във *ВМОРО* реагират по различен начин. *Левичарите* прегръщат идеите за хуманизиране и европеизиране на *Османската империя* и защитават започнатото от *младотурците*. Те се надяват, че *империята* ще се изгради като остров на мирно и тихо съжителстване на различните народи, раси и религии. Идиличната картина обаче съществува само в умовете на ръководството на левичарите.

Нещо повече — *левичарите* на практика влизат в услуга на целите и задачите на *младотурското движение*, което се стреми по всякакъв начин да покаже пред европейското обществено мнение, че иска да обхване и обвърже християнските националноосвободителни движения към каузата на новата власт. *Яне Сандански* и *Христо Чернопеев* легализират своята организация и стават център на шумни тържества по повод настъпилата свобода.

В началото на следващата година те изграждат и своя политическа организация, като създават *Народната федеративна партия*. Тя трябва да се изгради като конституционна партия в рамките на *империята* и да обхваща всички народности, населяващи *Македония*. Партията се изгражда само в териториите, които се контролират от организацията на *левичарите* — *Серски, Солунски* и *Струмишки окръг*, което показва не особено голямата популярност на идеята. Надеждата, че към партията ще се присъединят и други народности много скоро пропада. Изградена е само една секция — българската.

Народнофедеративната партия има почти незабележима дейност, която се изразява в няколкото акции в защита на селяните чифлигари и в работата на нейния единствен представител в *Турския парламент Д. Влахов*. В ***края*** на ***1909 г.*** идеята за масова многонационална партия разочарова дори най-видните представители на ръководството. Първи напуска *Хр. Чернопеев*, който възстановява *Струмишкия революционен окръг*. Организацията се разпада. Стига се дори до сензационното изключване на *Яне Сандански* и в ***началото*** на ***1910 г.*** партията е само исторически факт.

Със своята дейност *левицата* практически изоставя санстефанския идеал. Тази всенародна идея се подменя с химерата за "независима *Македония*" по образец на швейцарското кантонално административно отделение, стояща в основата на политическата заблуда, наречена "*балканска федерация* на равноправни народи, живеещи при социално равенство". Неслучайно най-активни в *левицата* са бивши и настоящи социалдемократи.

Централистите посрещат *младотурската революция* значително по-резервирано и не влизат в пряка услуга на новата власт. Те не отричат нуждата от промяна на съществуващия режим в *империята*, не разглеждат "*хуриета*" като първа стъпка към крайната цел на организацията — автономията. Опитите на *ЦК* на *ВМОРО* да влезе в разбирателство с *младотурците* се провалят поради крайните различия, които съществуват. *ЦК* възприема гледището, че може да има легализиране на комитетските дейци, но след като се укрие оръжието, и да се разглежда като временно примирие, а не като сваляне от дневен ред на идеята за въоръжена борба.

На ***27 юли 1908 г.*** е създаден първият *Български конституционен клуб.* За кратко време в почти всички главни центрове на *Македония* възникват подобни клубове, които на ***7 септември*** провеждат конгрес, поставил основите на *Съюза на българските конституционни клубове.* Главната цел, която си поставя в новите условия тази по същество българска партия, е постигането на "областно самоуправление, нови вилаетски граници по етнически принцип и създаването на местна администрация".

За разлика от *Народнофедеративната партия*, *Съюзът на българските конституционни клубове* е масова национална политическа партия на българите в *Македония* и *Одринско.* Зад нея застават структурите на *ВМОРО*, което позволява за много кратко време тя да покрие със свои клубове цяла *Македония*. До края на своето съществуване — ***есента*** на ***1909 г.*** — клубовете развиват интензивна дейност.

В ***края*** на ***1909 г.*** клубовете влизат в противоречие с младотурската власт, някои са закрити, други се саморазпускат и основната маса от дейците им се ориентира отново към въоръжена борба. Всъщност най-трезвите и далновидни членове на *ВМОРО* започват подготовката за възстановяването на организацията още през ***пролетта*** на ***1909 г.*** В основата на тази дейност стоят *Тодор Александров, Христо Матов,* д-р *Христо Татарчев.* Към тях се присъединява разочарованият от левичарството *Христо Чернопеев.*

В ***началото*** на ***1911 г.*** според устава на *ВМОРО,* който предвижда при възможност да се състави *Централен комитет* чрез свикване на конгрес, чрез писмено разбирателство между отделните окръзи са утвърдени *Т. Александров, П. Чулев* и *Хр. Чернопеев* за новия състав на *ЦК на ВМОРО.* Малко по-късно, на ***15 март 1911 г.***, е подписан и специален протокол, с който към организацията се присъединяват и членове на бившия *ВМК* начело с подп. *Александър Протогеров.* Силите се обединяват, а на хоризонта вече се задават буреносните облаци на войната.

ПРЕПОРЪЧИТЕЛНА ЛИТЕРАТУРА

Кънчов, В. **Етнография на Македония.** — В: Избрани произведения, т. II. С., 1970.

Екзарх Йосиф I. Дневник. С., 1992.

Пандев, К. **Националноосвободителното движение в Македония и Одринско 1878—1903.** С., 1979.

Илинденско-Преображенското въстание от 1903 година. С., 1983.

Добринков, Д. **Последният цар на планините.** С., 1992.

Антонова—Габеров—Павлов. **Български енциклопедичен речник.** В. Търново, GABEROFF, 1999—2000.

ЦАРСТВО БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ВОЙНИТЕ (1912–1918)

Доц. д-р Милко Палангурски

ПЪТИЩАТА. Веднага след решенията на *Берлинския конгрес* се очертават две тенденции за разрешаване на националният въпрос. Първата от тях се изразява в опитите на населението, останало под чужд национален гнет, да помете чрез революционни действия старите структури на *империята*. Втората тенденция цели постигане на разрешение на националния въпрос чрез дипломатически комбинации и маневри с участието на *великите сили*, които, от своя страна, да наложат реформиране на *Османската империя*.

Революционната борба присъства постоянно в политическия живот на полуострова. Още през ***1878 г.*** по време на *Кресненско-Разложкото въстание* населението категорично показва своите предпочитания. По-късно организационен носител на революционната идея става *ВМОРО*. Дейността на революционната организация достига своята кулминация по време на *Илинденската епопея*. Но оставени сами срещу огромния военноикономически потенциал на *Османската империя*, участниците в националноосвободителното движение в *Македония* и *Одринско* не постигат набелязаните цели.

Дипломатическите акции, проведени от *великите сили*, не разрешават националния въпрос на *Балканите*. Заплетени в своите имперски борби и интереси в почти всички точки на земното кълбо, големите държави си противодействат една на друга, с което обричат на безплодие всяка акция. Не се въвеждат реформите, набелязани от *Берлинския договор*, подобна е съдбата на реформените акции, предшестващи въстанието от ***1903 г.*** Провалена е и *Мюрцщегската реформена програма*, както и опитът на *Англия* и *Русия* през ***1908 г.*** да принудят *Турция* да извърши нужните промени.

Българските предшественици ясно разбират, че в ***края*** на ***първото десетилетие*** на ***XX в.*** и двата пътя за радикално или частично разрешаване на националния въпрос изчерпват своите възможности. *България* се насочва към последния възможен за политиката ѝ изход — войната.

СЪЮЗЪТ. Българските правителства подготвят тази война повече от ***25 години***, но колкото и големи да са средствата, отделяни за армията, българската дипломация е наясно,че сама срещу *империята* страната няма особени шансове. Горчивият опит на *Сърбия* от ***1876 г.*** и на *Гърция* от ***1897 г.***, когато те се опитват да проведат самостоятелни военни кампании против *империята*, но претърпяват поражение, ясно показва, че самостоятелните акции крият две опасности — или разгром, или намесата на другите балкански държави, което още повече усложнява положението. *България* търси възможност за привличането на останалите балкански държави в една военна комбинация срещу *империята*. В *София* се надяват, че законните претенции на *Гърция* в *Епир*, *Тесалия* и *Западна Мала Азия* и на *Сърбия* в северната част на македонските вилаети, населени съответно със сърби и гърци, ще принудят нашите съседи да сключат лоялен съюз. Приемането на идеята за балкански съюз означава, че българската дипломация е съгласна на определени компромиси, тъй като политиката ѝ до момента е подчинена на идеята за създаването на автономна *Македония*. Нашите съседи през цялото време се стремят да насочат българската политика към дележ на *Македония*, като предварително се определят сферите на влияние.

Великите сили също не са безучастни при формирането на балкански съюз. В европейската политика доминират вече оформените основни политически блокове — *Антантата* (*Франция, Англия* и *Русия*) и *Централния съюз* (*Германия, Австро-Унгария* и *Италия*), които се готвят всеки момент да започнат борба за преразпределение на сферите на влияние. Обединяването на християнските народи на полуострова създава седма *велика сила* с над *1 000 000* щика под бойните знамена. Затова особено държавите от *Антантата* нямат нищо против образуването на този съюз, който може да играе ролята на бариера за комбинираното австро-германско проникване в *Европейския югоизток*. По тази причина при формирането на съюза активно участват руската и английската дипломация — особено първата, която се нагърбва с ролята на помирител и арбитър на сложните балкански взаимоотношения.

На ***16 март 1911 г. Фердинанд*** поверява властта на коалиционно правителство от *Народната* и *Прогресивнолибералната партия* начело с *Иван Евстр. Гешов*. Двете русофилски партии трябва да разчистят пътя към балканския съюз дипломатически и вътрешнополитически. През ***лятото*** на ***1911 г.*** е свикано *V велико народно събрание*, което променя *Конституцията* в частта ѝ относно възможностите да се сключват международни договори и без знанието и пълномощието на *Парламента*.

Половин година по-късно, на ***29 февруари 1912 г.***, правителството поставя и първата ос на *Балканския съюз*. След продължителни мъчителни преговори министър-председателите на *България* и *Сърбия* подписват съюзен договор. Според него двете страни взаимно гарантират териториалната си цялост и помощта срещу всяка държава, която ги нападне. Към договора има и тайно приложение, което разграничава сферите на влияние между двете страни в *Македония*. Според договореностите *България* получава всички земи, разположени на изток от течението на р. *Струма*, а *Сърбия* — на север и северозапад от *Шар планина*. За останалата територия, разположена между двете опорни линии, се предвижда създаването на автономна *Македония*, но веднага се прави уговорката, че “ако това не е възможно”, тя ще бъде разделена по следния начин: на картата се прокарва една криволичеща линия от гр. *Крива паланка* до брега на *Охридското езеро*. Земите на юг и югоизток от тази линия се предават безусловно на *България*, а за земите на север и североизток се предлага на руския цар да извърши арбитраж относно бъдещата им принадлежност. По този начин в договора се оформят две зони — безспорна, принадлежаща на *България*, и спорна, чиято съдба трябва да реши руският цар. Договорът е несъмнен успех за сръбската дипломация. Тя принуждава *България* да отстъпи от своя дългогодишен принцип да не допуска дележ на земи, населени предимно с българи. Два месеца по-късно се подписва и предвидената в договора военна конвенция. Българското военно командване правилно преценява, че главният театър на бойните действия ще бъде в източно направление, но от политическа гледна точка прави груба грешка, като оставя *Македония* в обсега на сръбските войски.

На ***16 май 1912 г.*** е сключен договор между *България* и *Гърция*. Този път помощта е на английската дипломация. Договорът е отбранителен, без да се засягат бъдещите граници. *София* подценява гръцката армия, а гърците се опитват да играят ва банк, разбирайки, че българската армия ще бъде съсредоточена на *Източния боен театър*. Тези два договора са основата на *Балканския съюз*. Отделен договор между участниците в съюза не се сключва, а естественият център на коалицията се оказва *София*. Тя е в основата и на устната спогодба с *Черна гора*, която също е привлечена в съюза. “Дванадесетият час” много скоро настъпва.

НА НОЖ. На ***17 септември 1912 г.*** балканските държави пристъпват към мобилизация на своите войски. На *Високата порта* е връчена колективна нота с настояване да се изпълни *чл. 23* от *Берлинския договор*, но *Турция* отхвърля исканията. *Австро-Унгария* и *Русия* правят последен опит да спрат войната, ала вече е късно. На ***3 октомври*** *Турция* скъсва дипломатическите си отношения с балканските държави, а на ***5 октомври*** оръдията заговорват, замествайки дипломатите.

България мобилизира над *600 000* човека, от които *370 000* пряко участват в бойните действия. За помощник-главнокомандващ е назначен ген. *Михаил Савов*, който е фактически ръководител на армията. За началник на *Генералния щаб* е определен ген. *Иван Фичев*. Върховното командване разделя българската войска на три армии, два отряда, една самостоятелна дивизия и *Македоно-одринско опълчение*. *Първа армия* под ръководството на ген. *Ив. Кутинчев* получава задачата да разкъса отбранителната линия на турските войски, разположени по границата. Тя е съсредоточена по долината на р. *Тунджа*, а в отстъп от нея е разположена *Трета армия* под ръководството на ген. *Радко Димитриев*. За нейното съществуване турското разузнаване не подозира. Тя трябва да разшири пробива на *Първа армия* и да настъпи към *Лозенград*. *Втора армия* под командването на ген. *Никола Иванов* е съсредоточена по долината на р. *Дунав* и има задача да обсади *Одринската крепост*.

Първата настъпателна операция на българската армия е проведена от ***8*** до ***11 октомври 1912 г.*** При *Селиолу, Петра* и *Гичкенли* българският войник показва на вековния поробител, че е решен да отхвърли завинаги чуждия гнет. *Трета армия* влиза в *Лозенград*, а *Първа* и *Втора* затварят обсадния чувал на *Одрин*. Турската армия се съсредоточава на втората отбранителна линия *Люлебургаз–Бунархисар*, но и тя, в тежки сражения от ***15*** до ***20 октомври***, е разбита. Турските войски панически отстъпват към последната отбранителна линия пред *Цариград–Чаталджанската*.

В същото време *Хасковският* и *Родопският отряд* освобождават голяма част от *Родопите* и излизат на *Беломорското крайбрежие*. *Седма Рилска дивизия*, действаща по долината на р. *Струма*, заедно с четите на *ВМОРО* с ускорен марш наближава *Солун*. Съюзниците също бележат големи успехи в *Македония, Епир* и *Тесалия*, като на практика за по-малко от месец *империята* е изправена пред разгром.

Притиснато от факта, че българските войски са на *40 км* от столицата на *империята*, турското правителство настоява за примирие. Надделява обаче мнението на военните, че е необходимо да се атакува *Чаталджанската укрепена линия*, с което войната да приключи в бързи срокове. Тридневната настъпателна операция в ***началото*** на ***ноември*** завършва с неуспех. След тежки боеве устремът на българската армия е спрян и военните препоръчват на правителството да търси примирие. На ***20 ноември*** то е подписано и започват мирните преговори в *Лондон*.

На ***10 януари 1913 г.*** в *Цариград* е извършен военен преврат. *Османската империя* преминава в настъпление. Започва вторият етап на *Балканската война*. В ***края*** на ***януари*** и ***началото*** на ***февруари*** българските войски отблъскват опита за настъпление на турците край *Чаталджанската позиция* на *Галиполския полуостров* и не допускат военноморски десант при *Шаркьой*. След като притъпява устрема на османската армия, българското военно командване решава да приключи окончателно войната. От ***11*** до ***13 март*** след вихрена атака смятаната за непревземаема *Одринска крепост* пада под ударите на българската войска. *Турция* е принудена отново да иска примирие. Българското правителство решава да не прави опити за влизане в *Цариград*, вярвайки в обещанието на руската дипломация, че ще получи необходимото съдействие за получаването на определените в договора територии, които в резултат на военните действия попадат в сръбски ръце.

В ***края*** на ***април*** след конференция на дипломатическите представители на *великите сили* в руската столица *Румъния* получава исканата срещу своя неутралитет *Силистра*. Още един удар е нанесен върху българските национални интереси.

На ***17 май 1913 г.*** в *Лондон* мирните преговори завършват с подписването на окончателния договор между *Турция* и съюзниците. *Цариград* предава на балканските народи всички земи на запад от линията *Мидия–Енос* и беломорските острови. Териториалните противоречия между съюзниците не се обсъждат. Те остават като предмет на евентуални бъдещи преговори.

Балканската война е пряко продължение на възрожденските националноосвободителни процеси. Разрушени са османските полуфеодални средновековни структури, разкриват се пътищата за навлизането на модерните производствени отношения, отчасти се разрешава и сложният национален проблем на *Балканите*. Що се отнася до общобългарския аспект на конфликта трябва да се отбележи, че войната не разрешава окончателно обединителните задачи. Много голяма част от българското население в *Македония* преминава под друго национално господство, а *великите сили* предават на *Румъния* територии, които дори в *Берлин* са признати за неотменно български. Договорът след тази война залага детонатора на бъдеща война.

ОБКРЪЖЕНИЕТО. Докато войната се води между "кръста и полумесеца", дълбоките противоречия между участниците в *Балканския съюз* само от време на време излизат на преден план. След подписването на *Лондонския мирен договор* всички стари и нови проблеми получават идеалната възможност да се проявят в цялата си сила. От всички участвали във войната само *България* не постига първоначалните си задачи. Територията, за която тя води войната — *Македония*, е под сръбска и гръцка окупация. Дипломациите на бившите ни съюзници все по-често изтикват деята всеки да получи онова, което неговата войска е завладяла.

Липсата на категоричност в клаузите на *Лондонския мирен договор* също не предвещава нищо добро. *Великите сили*, които наблюдават мирните преговори, дипломатично прехвърлят тези проблеми за бъдещето, изтиквайки на преден план *Русия*, която се е ангажирала с ролята на арбитър още преди подписването на сръбско-българския съюзен договор. От своя страна, силите на *Централния съюз* се стремят да компрометират руската дипломация, в която и да е от балканските столици, като по този начин разрушават насочения против техните интереси съюз.

В *България* също се наблюдават процеси, които не предвещават добър изход от очерталата се криза. Веднага след подписването на мирния договор министър-председателят *Ив. Евстр. Гешов* подава оставка, като заявява, че си е свършил работата, и побързва да замине "на лечение" в чужбина. Последва го и началникът на *Генералния щаб* на армията ген. *Ив. Фичев*, който е представител на умереното крило сред военните. Това е чисто "политическо дезертьорство" на представителите на онези сили, които са подготвили и водили войната. За министър-председател е назначен д-р *Стоян Данев*. Целта на царя е на преден план да се лансира фигура, изцяло приемлива за руската дипломация, на която се разчита при разрешаването на българо-сръбския териториален спор.

На ***19 май 1913 г.*** двата български съюзника — *Сърбия* и *Гърция* — сключват нов, таен съюзен договор, насочен против *България*. Договорът предвижда двете страни да си оказват взаимна помощ с всичките въоръжени сили, с които разполагат, ако бъдат нападнати от трета страна. Те се задължават да не влизат в никакво споразумение с *България* и взаимно да поддържат своите териториални искания, като изрично се подчертава, че двете страни трябва да имат обща граница в *Македония*. Това означава, че спорната и безспорната зона ще останат в сръбски и гръцки ръце. Към този съюз се присъединява и *Черна гора*.

Руският император *Николай II* изрично предупреждава българския цар и сръбския крал да направят всичко възможно да не се стига до въоръжен конфликт, който може да взриви съюза. *България* отвръща, че очаква арбитража, но не разбира, че императорът търси някаква причина, за да се отърве от ролята си на арбитър. В *Петербург* все повече разчитат на уравниловката: *Одрин* за *България, Солун* за *Гърция* и *Битоля* за *Сърбия*. Национални, етнографски, икономически и исторически права и договорености за руския цар и правителство вече нямат никакво значение.

От своя страна, българското правителство и военното командване разбират, че може да се наложи военно разрешение на спорните въпроси. Затова българските войски са дислоцирани на западната граница срещу *Сърбия* и на юг — срещу *Гърция*. В *Източна Тракия* и *Северна България* военни част липсват поради техния недостиг.

ПРЕСТЪПНОТО БЕЗУМИЕ. На ***9 юни 1913 г.*** в двореца *Враня* се провежда коронен съвет, който задължава правителството да се обърне към *Русия* с молба в седемдневен срок да се произнесе по арбитража. Външният министър на империята *Сазонов* иска в срок от *4* дни *България* и *Сърбия* да подготвят своите искания. На пръв поглед като че ли всичко върви добре, но илюзията трае само три дни. Сръбският министър-председател *Н. Пашич* подава оставка, като заявява, че само *Сръбската скупщина* може да промени териториите на кралството. Руският цар заминава на риболов в *Балтийско* море, а *Сазонов* заявява, че *България* си била позволила да определя срокове на самия император. Потърпевшият е обявен за виновен и присъдата на практика е издадена.

През цялото време сръбските и гръцките части провокират и изтласкват българските войски от предните линии. В цяла *Македония* е въведен терористичен режим, който има за цел да обезличи национално населението на областта. Българският език е забранен, училищата са затворени, българските свещеници прогонени, а населението е принудено да се обявява съответно за сръбско и гръцко. В някои отношения режимът на новите окупатори надминава дори познатите от турско време похвати. Ситуацията изисква трезв анализ и разчет на българското поведение, въпреки че общественото мнение все повече и повече настоява да се накажат вероломните съюзници.

Цар *Фердинанд* и първият му помощник ген. *М. Савов* решават да окажат военен натиск върху бившите съюзници, за да ги принудят да бъдат отстъпчиви в предстоящите преговори. Но това е груба грешка, тъй като *Белград* и *Атина* чакат само повод, за да започнат военни действия. На ***15*** срещу ***16 юни*** ген. *М. Савов* нарежда на *Втора армия* да настъпи към гр. *Солун*, а *Четвърта* — към сръбските позиции в долината на р. *Вардар*. Другите три армии остават без заповед за действие. Военните и царят забравят, че войната не е игра, а освен това правителството не е официално уведомено за предприетата офанзива. *Русия*, *Сърбия* и *Гърция* поискват незабавно прекратяване на бойните действия. Министър-председателят д-р *Ст. Данев* се съгласява и с писмена заповед нарежда на ген. *М. Савов* да спре настъплението. В този случай пък не е уведомен царят. Разминаването в действията на отговорните фактори в страната е пълно и граничи с безотговорност.

Сърбите и гърците използват спирането на офанзивата от българска страна и коварно разгромяват части на *Рилската* и *Тунджанската дивизия*. Едва пет дни след започването на войната всички български армии се включват в бойните действия, но бившите ни съюзници вече са набрали добър темп на настъпление. Сменен е главнокомандващият ген *М. Савов* с ген. *Р. Димитриев*, а на ***4 юли*** д-р *Ст. Данев* публично признава, че неговата политика е фалирала, и призовава да се състави правителство, което може да спаси страната от пълен разгром. Идеята на цар *Фердинанд* за общо коалиционно правителство на партиите, невзели участие в подготовката и воденето на войните, пропада и правителството е съставено от д-р *Васил Радославов*. В него влизат трите либерални формации — народнолибералната, либералната и младолибералната.

Новото правителство поема страната изправена пред пълен разгром. На ***28 юни*** *Румъния* също влиза във войната с половинмилионна армия, като целта е повече от цинична — откъсването на *Южна Добруджа* от *България*. Цар *Фердинанд I* и правителството нареждат на войската да не влиза в конфликт с румънските войски и официално отстъпват исканата територия, за да могат да концентрират своите действия срещу другите две противникови армии. Но румънската армия продължава своя безпрепятствен поход към столицата. *Турция* използва умело кървавата схватка между бившите съюзници и, без да обявява официално война, нейните войски преминават линията *Мидия–Енос* и овладяват целия *Одрински вилает*. *България* воюва на четири фронта — непосилна задача дори за някоя *велика сила*.

В момента, когато съдбата на страната е поставена на карта и има реална опасност за ликвидирането на нейния суверенитет, с нейното спасяване се нагърбва българският войник. Главното командване отчита, че има сили само за още една решителна операция, и съсредоточава всичките сили срещу сърби и гърци. От ***4*** до ***8 юли*** на *Калиманското плато* българските войски спират сръбското настъпление и по сполучливото определение на един историк отново се "появява споменът за *Сливница*". На ***12 юли*** главното командване издава директива за решително настъпление. Започва обграждането на проникналата в *Кресненското дефиле* гръцка армия и, попаднала в "чувал", тя е заплашена от планомерно унищожение. Крал *Константин* се отказва от идеята да подпише мира в църквата "*Св. София*" и побързва да потърси пътища за мир. Цялата му надежда е в *Румъния*, чиято армия безпрепятствено напредва към *София* и на ***18 юли*** вече е край с. *Враждебна*, което принуждава българското правителство да сключи примирие, последвано от мирни преговори в *Букурещ*.

МИРЪТ. На ***28 юли 1913 г.*** в румънската столица след тежки преговори се подписва унизителният за страната *Букурещки мирен договор*. *България* е разпъната на кръст. *Южна Добруджа* се предава на *Румъния; Солунско* и *Серско* — на *Гърция;* цяла *Македония* (без *Пиринския край*) преминава в ръцете на бившите съюзници. Страната успява да запази само малка ивица от *Беломорското крайбрежие* между устията на реките *Места* и *Марица* и *Рило-Родопския планински масив*. *Първата национална катастрофа* е исторически факт.

Веднага след подписването на мирния договор в *Букурещ България* се опитва да възстанови владенията си в *Одринска Тракия* до линията *Мидия—Енос*, предоставени от *Лондонския мирен договор*. Изправено пред мълчанието на *великите сили* и липсата на възможност за нова операция срещу *Турция*, българското правителство трябва да преглътне загубата и на тази територия. На ***16 септември*** в турската столица се подписва договор и с *Османската империя*, с който се определят границите в *Тракия*. От съществуващото положение преди *Балканската война* в българска територия се оказват само *Малкотърновско* и *Свиленградско*. Победите са проиграни.

По време на войната *България* загубва *63 000* свои синове, в резултат на което са освободени *23 187 кв. км* територия, населена с *400 000* българи — едва *20%* от българското население, за чието освобождение българската армия воюва. С много по-малко жертви и усилия съюзниците ни от *Първата балканска война* уголемяват значително своята територия за сметка на *България*.

В земите, попаднали под сръбска окупация, българското население не желае да се примири с новия национален угнетител. Още през ***юни 1913 г.*** в *Тиквешко* започва масово народно въоръжено въстание под ръководството на *ВМРО*. Освободени са *Неготино* и *Кавадарци*, но скоро въстанието е потушено. На ***20 септември*** започва въстание и в *Дебърско, Стружко* и *Охридско*, но изправени сами пред цялата сръбска войска, въстаниците претърпяват поражение. Сръбските окупационни войски налагат крайно терористичен режим: *270* села са изгорени, хиляди българи са изклани и обесени от сръбските власти. Българското население още веднъж показва, че независимо от репресиите, то ще отстоява националната си самобитност докрай. От своя страна, *България* няма възможност да окаже никаква помощ на въстаналите, тъй като току-що е разгромена в *Междусъюзническата война*. Въстанията ясно показват, че много скоро оръжията отново ще заговорят.

Букурещкият и *Цариградският мирен договор* залагат барутното буре на *Балканите*. Те претендират, че са възстановили мира, но реалностите много скоро ще опровергаят този оптимизъм. *България* свива знамената за по-добри времена.

Таблица 1

Териториални промени на балканските държави след Балканските войни

Държава	Територия			
	преди войните	увеличение или намаление в кв. км	остава след Букурещкия и Цариградския мир	увеличение или намаление в %
България	96 945	+24 000 –8 345	112 000	+17
Сърбия	48 303	+38 047	86 350	+80
Гърция	63 211	+58 057	121 268	+91
Румъния	131 353	+8 345	139 698	+6
Черна гора	9 080	+5 876	14 956	+65
Албания	—	—	30 000	—
"Европейска Турция"	169 317	–142 948	26 396	–85

Таблица 2

Промени в населението на балканските държави след Балканските войни

Държава			Население	
			увеличение или намаление	
	преди войните	след войните	в цифри	в %
България	4 430 000	4 800 150	+723 750 –353 600	+8
Сърбия	2 950 000	4 167 210	+1 217 210	+41
Гърция	2 630 000	4 400 950	+1 770 950	+67
Румъния	7 250 000	7 603 600	+353 600	+5
Черна гора	285 000	450 000	+165 000	+57
Албания	—	900 000	—	—
“Европейска Турция”	6 130 000	1 800 000	–4 330 000	–70

СТАБИЛИЗАЦИЯТА. След разгрома, нанесен от *Втората балканска война*, страната има нужда от време за бързо възстановяване и политическо стабилизиране. Въпреки тежката финансова криза, в която изпада *царството*, добрите основи на българската икономика позволяват за сравнително кратък период довоенните параметри на икономическото състояние да бъдат достигнати. По-сложен е проблемът с намирането на финансов заем, тъй като натрупаните през войната задължения достигат астрономически за *царството* размери. Опитите на правителството да стъпи на френския капиталов пазар са провалени от парижкото правителство, тъй като във френската столица нямат доверие на българския кабинет. Това принуждава либералното правителство да потърси финансова подкрепа на борсите във *Виена* и *Берлин*, където са много по-заинтересовани от окончателното откъсване на *България* от орбитата на *Антантата*.

Не по-малко сложно е положението и във вътрешнополитическата сфера. Правителството на д-р *В. Радославов* поема страната по време на войната и се нуждае от парламентарна подкрепа. Изборите за *XVI обикновено народно събрание* не донасят очакваната победа за правителството, което получава *94* места в *204*-членния парламент. Изправен пред бламиране в *Народното събрание*, кабинетът със съгласието на царя часове преди изтичането на ***1913 г.*** разпуска *Парламента*. Изборите са сериозен сигнал за протичащите в страната процеси. Традиционните партии отстъпват своите непоклатими позиции и на преден план излизат партии, които до момента само мимолетно са получавали парламентарно присъствие. Земеделците, широките и тесните социалисти — т. е. *българската левица*, получават общо *85* депутатски мандата.

През ***февруари 1914 г.*** правителството провежда нови избори, в които са включени и териториите, присъединени след балканските войни. Д-р *В. Радославов* си осигурява необходимото парламентарно мнозинство и продължава да управлява страната.

БЪЛГАРСКОТО ЛЯТО. Много скоро изолирана *България* отново ще влезе в първите колони на вестниците. На ***18 юни 1914 г.*** в гр. *Сараево* сръбски националисти убиват престолонаследника на *Австро-Унгарската империя* — ерцхерцог ***Франц Фердинанд***. Следва един месец на невиждана ескалация на напрежението между основните политически коалиции на европейския континент. *Австро-Унгария* връчва ултиматум на сръбското правителство, с което настоява то да поеме разследването на убийството в свои ръце и на сръбска територия. С това се нарушава суверенитетът на *Сърбия* и войната става неизбежна. В ***началото*** на ***август 1914 г.*** сложните механизми, с които са обвързани държавите около двата блока — *Антантата* и *Централните сили*, се задействат и конфликтът прераства в световен. Противоречията между *Великите сили* след дълголетен мир се прехвърлят за разрешаване на бойното поле.

Веднага след обявяването на войната българското правителство обявява неутралитета на *царството.* Тази позиция се обосновава както от невъзстановеността на страната и въоръжените сили, така и от нежеланието на *София* да избързва при своето обвързване, за да може да се вдигне максимално цената на българското участие. Разчетът на д-р *В. Радославов* първоначално дава много добри резултати.

Със затягането на бойните действия географското разположение на страната постепенно очертава нейните стратегически предимства. За *Централните сили* включването на *България* във войната означава, на първо място, да се ликвидира *Сърбия*, която оказва упорита съпротива на *Австро-Унгария*, след това да се постигне създаването на единно пространство между съюзниците от *Балтика* до *Багдад*, тъй като *Германия* и *Австро-Унгария* нямат териториална връзка с третия си съюзник — *Турция*.

За *Антантата*, чийто съюзник е *Сърбия*, *България* придобива значение на стабилизиращ фактор и сигурен тил за сръбската отбрана. Освен това, тъй като *Атина* и *Букурещ* също приемат неутралитета, присъединяването на тези страни към войната зависи много от поведението на *София*. Военните стратези на *Антантата* гледат на българската армия като на ударна сила срещу *Османската империя*, която не може да бъде победена и извадена от войната единствено по море. Правителството на д-р *В. Радославов* отчита постоянно нарастващото значение на *царството* в хода на войната и поставя на масата българските искания — *Македония, Добруджа* и гр. *Кавала*. Като опитен политик той разбира, че едва след като се поставят на масата за преговори всички искания, може да се лавира и отстъпва. За да се покаже благосклонен и към двете воюващи коалиции, министър-председателят пропуска през българска територия немски военни товари за *Турция*, но същевременно допуска и снабдяването на *Сърбия* от силите на *Антантата*. При различни условия д-р *В. Радославов* се опитва да оказва натиск върху двете групировки, като от време на време спира транзитния трафик на оръжие и боеприпаси през *България*.

За втори път през новата европейска история след ***1885—1887 г.*** *България* става първостепенен фактор в общоевропейската политика. На всички става ясно, че *България* ще воюва в съюз с този, който осигури освобождаването на *Македония*. За *Централните сили* това е значително по-лесно, тъй като те воюват със *Сърбия* и спокойно обещават това, което не им принадлежи и, което *България* сама трябва да си извоюва.

Антантата е в по-затруднено положение. Без да се опасява от усложнения между съюзниците, тя може да гарантира твърдо единствено линията *Мидия—Енос*. Другите териториални придобивки са обвързани с поведението на *Букурещ* и *Атина* в зависимост от тяхното участие във войната. Що се отнася до ябълката на раздора — *Македония, Антантата* среща силна съпротива от страна на сръбското правителство, което е готово да загуби стари територии на *кралството*, но не и да отстъпи земите, населени с българи. Все пак *Антантата* обещава голяма част от "безспорната зона", но без *България* да владее ефективно тези земи. Условието е управлението им да се поеме от войски на *Антантата* и едва след войната те да бъдат предадени на *България*. В *София* едва ли би се намерил политик, който да повярва на тези условни обещания, тъй като уроците от *Балканските войни* са още твърде пресни.

Русия и *Франция* се опитват да наложат на власт партиите, които желаят да водят политика на присъединяване към *Антантата*. С тази цел те организират широка мрежа за изкупуване на зърнените храни, като по този начин се стремят да поставят страната в тежко положение. Аферата е разкрита от правителството, което не пропуска случая да уязви своите противници и да изпрати немалка част от тях в затвора, с което шансовете на *Антантата* намаляват още повече.

Българската общественост не е единна по отношение участието на страната във войната. Либералното правителство е за война, като определено симпатизира на *Централните сили*. Останалите традиционни партии са за съюз с *Русия* и нейните съюзници. Категорични противници на участието във войната са социалистите, но те все още нямат влияние, което може да промени политиката на *царството*. Някои обществени кръгове подкрепят идеята за пълен неутралитет, който според уверенията на *Антантата* също може да доведе до някои териториални придобивки.

ОТНОВО НА НОЖ. През ***лятото*** на ***1915 г.*** положението на *Русия*, *Англия* и *Франция* е много тежко. *Германия* напредва на френска територия и създава впечатление, че всеки момент ще превземе *Париж*. На *Източния фронт* руското контранастъпление от ***пролетта*** на ***1915 г.*** е отблъснато и австрийските и немските войски навлизат дълбоко в руска територия. В *София* се създава впечатление, че войната скоро ще свърши без българско участие. Оценката се оказва фатална.

На ***6 септември 1915 г.*** между *България* и *Германия* е сключен съюзен договор, според който двете страни признават и гарантират териториалната си цялост. По-важна е тайната спогодба, която предвижда след войната *България* да получи цялата "спорна" и "безспорна" зона, земите около р. *Българска Морава*, които са предадени на *Сърбия* с решенията на *Берлинския договор*. Ако *Гърция* и *Румъния* влязат във войната против *Централните сили,* ще последват и други териториални придобивки в съответствие с "етнографските права" на *България*. *Германия* отпуска двестамилионен заем на *България*, определени са и принципите на военно сътрудничество. Заедно с договора *България* сключва с *Турция* спогодба, според която *Цариград* отстъпва територията на запад от р. *Марица*, завладяна от нея по време на *Втората балканска война*. По този начин *България* се обвързва с *Централните сили*.

Включването ни във войната на страната на *Германия* е един недалновиден акт. *България* е четвъртата страна в тази коалиция, съставена от две разпадащи се империи — *Австро-Унгария* и *Турция*, и една страна без колониални ресурси, каквато е *Германия*. Срещу тази коалиция се включват неизчерпаемите човешки ресурси на *Русия*, финансовата мощ на *Франция* и владеещата половината свят *Англия* — страни, които могат да водят практически неограничена по време и размах война. Не трябва да се забравя, че зад *Англия* ще застане и неизчерпаемата икономическа мощ на *САЩ*.

Лидерите на опозиционните партии (без тесните социалисти) се опитват на ***17 септември*** да повлияят на цар ***Фердинанд I*** и на кабинета да не включват страната във войната. Бившите министри *Гешов, Данов, Малинов,* придружени от *Найчо Цанов* и *Ал. Стамболийски*, заявяват твърдо на царя, че това ще означава катастрофа. Найтвърд е земеделският лидер, който не се поколебава да заплаши цар ***Фердинанд I***, че това ще му "коства не само короната, но и главата" — думи, които на самия него, му костват три години престой в *Централния затвор*.

До края на месеца се извършва мобилизация на армията. Представителите на *Антантата* се опитват да задържат участието на *България* във войната на противниковата страна. Връчена е нота, в която се настоява българското правителство в срок от *24* часа да се присъедини към тях. Д-р *В. Радославов* отхвърля предложението и дипломатическите връзки между *България* и участниците в *Антантата* се прекъсват.

На ***1 октомври 1915 г.*** *България* обявява война на *Сърбия*. За трети път в разстояние на три години българският воин е призван да води борба за национално обединение. Българската войска е разделена на три оперативни армии под ръководството на генералите *Г. Тодоров, Ст. Тошев* и *К. Бояджиев*. *България* мобилизира над *800 000* човека. За по-малко от месец войската ни освобождава *Македония,* като сръбската армия е разбита и остатъците от нея са принудени през албанските планини да търсят спасение на остров *Корфу*.

Появява се още един противник — съглашенските войски, които са настанени в *Солун* след неуспешна операция за завладяване на *Проливите*. Българската войска им нанася тежко поражение край *Криволак*, но вместо настъплението да бъде развито по германско настояване войските спират на гръцката граница. Целта на *Берлин* е да подкрепи прогермански настроения крал *Константин* в борбата му срещу антантофилската групировка на министър-председателя *Ел. Венизелос*. Политическите съображения нанасят силен удар върху военната стратегия, защото започва тежка позиционна война, продължила *3* години — война, за която *България* не притежава нужните сили.

През ***лятото*** на ***1916 г.*** българските войски правят опит за офанзива, тъй като *Гърция* се присъединява към *Антантата*, но без успех. Войната отново преминава в позиционното русло. През ***есента*** на ***същата година*** *България* трябва да воюва на още един фронт — румънския. След двугодишно лавиране *Букурещ* най-после се определя към *Антантата*. *Трета армия* под командването на ген. *Ст. Тошев* в комбинация с германски, австрийски и турски войски освобождава *Добруджа* и прониква на север от р. *Дунав*. *Румъния* излиза от войната, а българските войски достигат р. *Серет*. Правителството допуска силите на страната да бъдат разпокъсани, разположени от *Адриатика* до *Северното Причерноморие*. Колкото повече време минава, толкова по-ясно става, че *България* няма повече сили и възможности да продължи активното си участие във войната.

В ***началото*** на ***1918 г.*** *Източният фронт* е ликвидиран, след което се подписва *Брест-Литовският мирен договор* и последвалият го *Букурещки* (***3 март*** и ***7 май 1918 г.***). *България* не получава *Северна Добруджа*, в която е установено съвместно управление на *Централните сили*. По-важното обаче е, че страната изпада в критична ситуация. Снабдяването с хранителни продукти, боеприпаси, дрехи и помощни материали се влошава с всеки изминал ден. Положението в тила и на фронта става неудържимо. Недохранен, необлечен и уморен, българският войник и неговите близки в тила все по-решително настояват за бързо постигане на мир и излизане от войната.

Управляващите в *София* се опитват да лавират и търсят начин за излизане от войната, но без успех. Извършва се правителствена смяна, на ***21 юни 1918 г.*** д-р *В. Радославов* е заменен от правителството на *Демократическата* и *Радикалната партия* начело с *Ал. Малинов*, които са сред привържениците на *Антантата*. Но вече е късно, тъй като смяната на лицата не може да промени положението.

В ***средата*** на ***септември*** съглашенските сили предприемат бурна офанзива и на ***15 септември*** край *Добро поле* е направен пробив в българските отбранителни линии. Правителството и цар *Фердинанд I* освобождават *Александър Стамболийски* от затвора и го изпращат на фронта, за да спре бягащите към *София* войници, които все по-твърдо изразяват намерение да влязат в столицата и да се разправят с управляващите. Неговият сподвижник *Райко Даскалов* оглавява бунта. Той обявява страната за *република* и повежда войнишките колони към столицата. На ***30 септември*** разбунтувалите се войници са спрени пред столицата и след кратка битка са разгромени.

Това принуждава правителството да започне преговори за примирие в *Солун*, където пристига делегация начело с *Андрей Ляпчев*. Примирието е подписано на ***29 септември*** и съдържа изключително тежки клаузи за страната. *Втората национална катастрофа* надвисва над *България*. На ***3 октомври 1918 г.*** цар *Фердинанд* абдикира, а съдбините на *България* се поемат от победителите.

Устремът на една нация е прекършен от действията на “отговорни” и “безотговорни” фактори. Големият икономически и политически просперитет, който постига страната, е проигран напълно. *България* е в разруха, стопанството — замряло, царят глад и спекула. Такава е картината след продължилите шест години войни. Четиридесет години след своето възкръсване българската държава за втори път е поставена на колене. Предстои болезнено възстановяване, което ще погълне много сили и енергия.

КАТАСТРОФАТА. *България* излиза от *Първата световна война* поради изчерпване на всички възможни сили за съпротива. По-нататъшното участие заплашва страната с пълен разгром. През ***1919 г.*** победителите свикват във френската столица конференция, която трябва да изработи мирните договори с победените страни — *Германия, Австро-Унгария, България* и *Турция*. Надеждите, че договорите ще бъдат изработени според прокламираните в края на войната принципи на американския президент *У. Уилсън*, много бързо се изпаряват. Победителите дори не допускат победените на преговорите и диктуват система от договори, съобразени само с интересите на победоносната коалиция. Надеждите за демократичен мир са погребани още на самата конференция.

На ***27 ноември 1919 г.*** в парижкото предградие *Ньой* министър-председателят *Ал. Стамболийски* подписва мирен договор, според който *България* се задължава да признае устава на изграденото от победителите *Общество на народите*. Определят се новите граници на страната. *Южна Добруджа* отново се предава на *Румъния; Струмишко, Царибродско* и *Босилеградско* се прехвърлят в границите на новообразуваното *Кралство на сърби, хървати и словенци* (по-късно *Югославия*); част от *Смолянски окръг* се предава директно на *Гърция*. *Беломорска Тракия*, оставена на *България* с решенията на *Букурещкия мирен договор*, се предава под управлението на обединените сили на победителите, които имат право да определят бъдещето на тази област. Общо от страната се откъсват *11 000* кв. км, населени изключително с българи.

Освен териториалните загуби на страната са наложени и редица други задължения. Българското правителство трябва да изплати репарации на стойност *2 250 000 000* златни франка за срок от *37* години при *5%* лихва. Вноските по репарациите трябва да се предават на специално изградена за целта репарационна комисия, която, от своя страна, има правото да разпределя постъпленията съобразно решенията на победителите. Тази комисия има правото да намалява или увеличава вноските, с което на практика се установява чужд финансов контрол. Паричните репарации се допълват със задължението да се предадат на съседните на *България* страни определено количество въглища и добитък.

Освен финансово българската държава е обременена и с ограничителни военни, военноморски и военновъздушни клаузи. Българската армия се ограничава до *20 000* човека заедно с офицерския корпус. Променя се и начинът на рекрутирането ѝ — от наборна се преминава към доброволческа система. Страната получава правото още на *10 000* въоръжени полицейски сили и *3 000* човека погранична стража. *България* предава всички кораби, като ѝ остават само минимални стражеви сили. Забранява се притежаването на подводници и военновъздушен флот. Освен всичко това страната е поставена под контрола на международни военни комисии, които отговарят за спазването на клаузите на договора и остават в страната чак до ***1927 г.***

Ньойският мирен договор ограничава всестранно суверенитета на *България*. Борбата против неговите клаузи става главна цел на всички български правителства между двете световни войни. Много от задълженията, с които е обременена страната, не могат да бъдат практически изпълнени. Репарационните задължения надхвърлят една четвърт от цялото национално богатство, което обрича *България* на пълна икономическа и политическа стагнация.

ПРЕПОРЪЧИТЕЛНА ЛИТЕРАТУРА

Марков, Г. **България в Балканския съюз срещу Османската империя.** С., 1989.
Марков, Г. **Българското крушение (1913).** С., 1991.
Междусъюзническата война. С., 1963.
Балканската война 1912—1913. С., 1961.
Илчев, И. **България и Антантата през Първата световна война.** С., 1990.
Лалков, М. **Балканската политика на Австро-Унгария 1914—1917.** С., 1983.
Марков, Г. **Голямата война и българският ключ за европейския погреб 1914—1916.** С., 1995.
Антонова—Габеров—Павлов. **Български енциклопедичен речник.** В. Търново, GABEROFF, 1999—2000.

ДЪРЖАВНО-ПОЛИТИЧЕСКО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 1919–1923 г.

Доц. д-р Милко Палангурски

НОВИТЕ ВЕЯНИЯ. Четвъртата война за обединение и освобождение на българите под чужда власт завършва катастрофално. *65 000* синове на майка *България* загубват живота си по бойните полета, други *150 000* са осакатени за цял живот. Териториите, за които се водят войните, отново остават под чужд национален гнет. От страната се късат територии, признати за изконно български дори и от *Берлинския договор*.

Стопанството на *България* е в пълна разруха. Дълговете от войната надхвърлят *7 000 000 000* лева и много скоро ще бъдат увеличени от наложените тежки репарации. Промишлеността е напълно замряла поради липса на суровини и енергия, селскостопанското производство е сведено до минимум поради липса на работна ръка, семена, торове и инвентар. Спекулата и инфлацията разкъсват окончателно икономическата структура на страната.

В тези условия не е чудно, че в българското общество започват остри идейнополитически борби. Населението живее на границата на социалния и жизнен минимум, което съвсем естествено предопределя развитието на нови общественополитически сили.

Традиционните политически партии, управляващи страната след *Освобождението*, по време на войните поотделно или в коалиция вземат дейно "участие" в националните катастрофи. Трите либерални партии се отъждествяват с катастрофата след *Първата световна война* и никога повече не са реални политически сили. Същото е положението и на *Народната* и *Прогресивнолибералната партия*, които довеждат първата катастрофа през ***1913 г.*** Демократите и радикалдемократите губят извънредно много от своя авторитет, след като не успяват да изведат страната от войната през ***лятото*** на ***1918 г.***

Съвсем естествено на преден план излизат партиите, които не са обвързани с националните катастрофи – *БЗНС*, *БРСДП* (*т. с.*), която приема името *БКП* (*т. с.*), и *БРСДП* (*об.*). Благодарение на антивоенната си политика те рязко повишават своя авторитет, още повече че основните идеи, които проповядват, имат силна социална насоченост, а това намира благоприятна почва сред разореното българско общество.

Новата общественополитическа ситуация извежда на преден план и нови идеи за развитие на страната. След извършения коренен преврат в *Русия* през ***1917 г.*** *тесните социалисти* все повече и повече приемат принципите на болшевишката "*диктатура на пролетариата*". За много кратък период новопокръстената *Комунистическа партия* овладява по-голяма част от идейния и практически арсенал на управляващата в *Съветска Русия* партия. *Тесните социалисти* стават съучредители на *III комунистически интернационал*, с което приемат положението на секция в международна организация, проповядваща и работеща за доктрината на "*световната пролетарска революция*". Така те окончателно напускат националната почва и се обвързват с чужди политически и държавни сили. За бързото навлизане на *болшевизма* в страната помага и свойственото на немалка част от обществото *русофилство*, което постепенно прераства в одобрение на съветската форма на управление.

Напълно закономерно в тези условия като първа политическа сила се очертава *БЗНС*. Съюзът увеличава своята популярност и политическо влияние постепенно. Още до началото на *Първата световна война* земеделците са вече втората по големина парламентарна група, а след като заемат категорична антивоенна позиция, залагат и здрав фундамент за бъдещето си. Освен това *БЗНС* притежава практически неизчерпаема социална база – все още над *80%* от населението е заето и осигурява своята прехрана със селскостопански труд. След завършването на войната и онези части на българското селячество, които поддържат други политически сили, постепенно виждат в идеите на съюза въплъщението на много от своите въжделения.

И трите очертаващи се потока в българското общество са далеч от класическите образци на демократично и либерално поведение. Старите партии говорят за необходимостта от “силна власт”, комунистите проповядват “*диктатура на пролетариата*” и образуването на “*световна съветска република*”, а земеделците виждат бъдещето на страната като господство на своето съсловие над другите, непроизводителни според техните възгледи обществени групи. Кандидатите за установяване на диктатура са толкова много, че тя е просто неизбежна.

ОБЪРКАНА ГОДИНА. Годината преди подписване на *Ньойския мирен договор* е една от най-динамичните в новата българска история. От подписването на примирието до сключването на договора за мир в страната се наблюдават силни обществени вълнения. Провеждат се многобройни митинги и стачки. Страната е окупирана от съглашенските войски, което още повече усложнява обстановката.

На ***17 октомври 1918 г.***, само дни след подписването на примирието, министър-председателят *Александър Малинов* съставя ново правителство. Това е първият от поредицата коалиционни кабинети, които ще управляват страната до ***началото*** на ***1920 г.*** В правителството влизат представители на пет партии — *Демократическата, Радикалната, Народната, БЗНС* и *БРСДП* (*об.*). Но на ***28 ноември*** министър-председателят напуска правителството в знак на протест против въвеждането на румънски окупационни войски в *Южна Добруджа* със съгласието на силите победителки, което противоречи на договореностите при сключването на примирието в *Солун*.

Министър-председател става *Теодор Теодоров*, представител на *Народната партия*, който успява да привлече в правителството и представител на *Прогресивнолибералната партия* с цел да увеличи, доколкото е възможно в изострената обстановка, обществената подкрепа за кабинета, но през ***май 1919 г.*** кабинетът е напуснат от представителите на *Демократическата партия*.

През ***август 1919 г.*** са проведени избори за *XVIII народно събрание*. На ***2 октомври 1919 г.*** то е свикано на извънредна сесия. В *Парламента* най-голямата група е на земеделците — *85* мандата, но до необходимите му *113* места за пълно мнозинство *БЗНС* трябва да търси подкрепа от други партии. *Александър Стамболийски* е подкрепен от представителите на *Народната партия* и прогресивнолибералите, с които се оформя много крехко мнозинство в *Народното събрание*. На ***7 октомври 1919 г.*** лидерът на земеделците поема министърпредседателския пост.

Всъщност не са много кандидатите за неговия стол, тъй като в *София* току-що са станали известни клаузите на мирния договор и повечето от министрите подават оставка, за да не подпишат унизителния документ. Това “право” се пада на най-активния противник на войната.

След подписването на мирния договор обстановката в страната продължава да се изостря. На правителството му предстои да се сблъска с най-голямата стачка в новата българска история — транспортната, която се организира от двете социалистически партии. Стачката продължава от ***29 декември 1919*** до ***19 февруари 1920 г.*** и в първите дни се организира като национална политическа стачка, а след ***3 януари*** железничарите продължават сами.

Правителството взема сериозни мерки за прекратяването на стачните действия. Мобилизират се всички транспортни работници, правят се опити да се задейства сложната железопътна система и без участието на специалистите. В крайна сметка *Ал. Стамболийски* успява да потуши стачката. Използвайки тази си победа, той побързва да проведе нови парламентарни избори, за да се опита да състави хомогенно правителство, което да осъществи програмните намерения на *БЗНС*.

На ***28 март 1920 г.*** се провеждат изборите за *XIX народно събрание*, в което земеделците получават *39%* от гласовете и *110* мандата от общо *229*. Втора е парламентарната комунистическа група с *50* мандата. *БЗНС* не успява да постигне необходимото му мнозинство и пред *Ал. Стамболийски* има възможност или да състави ново коалиционно правителство, или да касира като незаконно избрани представителите на опозицията. Земеделците тръгват по втория, добре изпитан в миналото път – касират избора на депутати от *Комунистическата* и *Демократическата партия* и си осигуряват необходимото парламентарно мнозинство. Започва "*оранжевата ера*".

ОРАНЖЕВИТЕ ИДЕИ. На ***21 май 1920 г.***, след като си осигурява необходимото парламентарно мнозинство, *Ал. Стамболийски* най-после съставя самостоятелен земеделски кабинет, призван да въведе в практиката дългогодишната програма и идеология на *БЗНС*.

Земеделският съюз формира програмните си и идейни възгледи благодарение на цяла плеяда видни теоретици и практици – *Цанко Церковски, Димитър Драгиев, Янко Забунов, Райко Даскалов* и, разбира се, всепризнатият лидер на партията – *Ал. Стамболийски*. В основата на земеделската идеология стои ***стихийният материализъм***, съчетан със ***социален дарвинизъм***. *Ал. Стамболийски* разбира обществените противоречия като основна движеща сила на историята и развитието на обществените структури, но същевременно той е и еволюционист, склонен обаче да приеме идеите на "социалното инженерство", с което да се построи нов, значително по-добър свят. Тази невероятно еклектична смесица от идеи и възгледи е съчетана с голяма доза християнски морал и дава живот на двете основни политически теории на земеделските идеолози – народовластническата и съсловната.

Народовластието се определя като управление на мнозинството от населението, но почти не се обръща внимание на златното правило на демокрацията, че това е възможно, като се зачитат правата и на малцинството. Това намира отражение в съсловната теория, която постановява, че човешкото общество се дели на толкова съсловия, "колкото начина на препитание има". По-опасното в случая е, че съсловията се делят на производителни, в които влизат селяните и работниците, и непроизводителни, където са отпратени всички други, на които е отредена съдбата да отмрат. "Отмирането" не е избистрено като окончателен възглед, но то се очаква да стане или естествено, или с помощта на "светата цепеница".

Като най-добра форма на управление земеделците приемат конституционно-парламентарната, запазвайки особено отношение към монархическия институт. Те са убедени републиканци, но в случая приемат, че премахването на монархията трябва да се отложи за бъдеще по тактически причини. Изхождат от факта, че на цар *Борис III*, който заменя абдикиралия си баща след войната, победителите гледат като на единствения стабилизиращ фактор във вътрешнополитическото развитие на страната. Издига се лозунгът "цар царува, но не управлява", добре познат от времето на *Стефан Стамболов*. Но, както и тогава, земеделските политици подценяват силата и възможностите на монарха.

Според земеделците *Българската конституция* се нуждае от сериозна преработка, като в нея намерят място принципно нови положения: пълно самоуправление и въвеждане на референдумите в общините и окръзите, избираемост на по-голямата част от висшите административни лица, парламентарен контрол върху армията и разходите за въоръженията, право на избираемост и за двата пола. Това са модерни идеи, но за съжаление дори самите земеделци не винаги правят достатъчно за въвеждането им в реалната практика.

В основата на земеделските икономически теории се сблъскват две коренно изключващи се концепции – тази за неприкосновеността на частната собственост и другата – за въвеждането на *етатизма*. *БЗНС* разглежда дребната частна собственост, особено върху земята, като основен двигател на прогреса и прави всичко възможно да я запази и постави в привилегировано положение. Намесата на държавата в икономиката, т. нар. *етатизъм*, е особено популярна след края на *Първата световна война* в цяла *Европа* и земеделците не остават настрана от тази тенденция. Държавното регулиране има за цел да стабилизира икономиката с дирижирани централизирани мерки, но при българските условия земеделците прилагат *етатизма* само с цел да запазят и укрепят дребната собственост от натиска на едрия търговски и индустриален капитал. *Стамболийски* е убеден привърженик на кооперацията, която според него трябва да застане в основата на спасяването на дребната собственост.

РЕФОРМИ В ИМЕТО НА СЕЛСКОТО ДОБРУВАНЕ. Особено интересни са реформите на земеделското правителство в икономическата сфера. През ***януари 1920 г.*** в *Народното събрание* е гласуван *Закон за конфискуване на незаконно придобитите имоти по време на войната*, с който се нанася удар върху една част на противниците на съюза, концентрирани главно в либералните партии, които най-много се облагодетелстват по време на военната криза. Последвало въвеждането на пропорционален данък върху дохода, който се определя от *2* до *35%* според големината на приходите на юридическите и физическите лица. Въвежда се данък върху капитала на акционерните дружества и индустриалните предприятия.

За да запази дребната селска собственост от ударите на търговския капитал, *Ал. Стамболийски* създава *Консорциум за търговия със зърнени храни*. Това на практика представлява първия държавен монопол и се създава с помощта на *Българска народна банка* и други финансови институции, обвързани със земеделското производство. Подобни намерения министър-председателят има и в областта на търговията с другото голямо външнотърговско перо на страната — тютюнът, но под натиска на *Междусъюзническата контролна комисия* се отказва от тази своя идея за по-добри времена, за да не изостря и без това сложните отношения с победителите. Неслучайно главните финансови средства, отделяни за борба с правителството на *БЗНС*, произлизат тъкмо от средите на търговците и производителите на тютюневи изделия.

За да изтласка едрия капитал от търговията със земеделски продукти, правителството на *БЗНС* се опира на кооперативното движение — особено в сферата на потреблението и реализацията на продукцията. До ***1919 г.*** земеделците нямат своя кооперативна централа и затова създават "*Народен магазин*", като със закон *Българската земеделска банка* се задължава да стане кредитор на изникващите кооперации. В ***средата*** на ***1923 г.*** под влияние на съюза се намират вече *1 015* кооперации с над *135 000* члена.

С най-голямо значение от мероприятията на правителството на *БЗНС* е проведената аграрна реформа. Нуждата от нея е действително голяма, тъй като е налице гладът за земя в българското село, а има и още един проблем — големият брой бежанци от *Гърция*, *Сърбия* и *Турция* трябва да се оземлят, като по този начин им се създаде някаква основа за нормално съществуване.

На ***25 април 1921 г.*** *Народното събрание* гласува подготвения от правителството *Закон за трудовата поземлена собственост.* Според закона земепритежаването се ограничава. Едно домакинство има право да притежава до *300* декара, и то ако ги обработва, а тези, които не обработват пряко своята земя, имат правото на *40* декара. Земята над предвидените граници заедно със земите, които притежават държавните банки, манастирските земи, държавните земи и мерѝ, образуват специален *поземлен фонд*. От този поземлен фонд се оземляват безимотните селяни. На практика законът представлява опит да се изтласка едрото и механизирано земеделие и да се замени с дребно, неефективно и немеханизирано. Законът се стреми да ограничи използването на наемна ръка в селскостопанското производство, но без особен успех. Опитът да се задоволи аграрният глад също не успява, тъй като собствениците намират пролуки в закона и раздробяват земята сред своите наследници. От предвидените за оземляване *80 000* селяни до края на земеделското управление земя за обработване получават само *18 000.*

Друга законодателна мярка, с която се раздвижват обществените духове, е *Законът за трудовата повинност*. Той е приет през ***1920 г.*** и предвижда всички лица от женски и мъжки пол да полагат за определено време общественополезен труд — работа по изграждането на държавната инфраструктура, по пресушаването на блата и т. н. Срокът за младежите е една година, а за девойките осем месеца, намалени впоследствие на шест и четири месеца. Този закон се подлага на остра критика вън и вътре в страната, от ляво и дясно. Победителите смятат, че с това се нарушават конституционни права на гражданите като се задължават да полагат неплатен труд и е една възможност за възстановяване на военните структури на разоръжената българска армия. Последното не е далеч от истината, тъй като при събирането на младежите за отбиване на трудовата повинност правителството използва старите механизми на бившите военномобилизационни области, съществували преди войната. Политическите сили критикуват закона от своите позиции: левицата — че приетият закон не различава богати от бедни; десницата — че няма възможност да се откупува предвидената повинност. Ако изключим единственото нещо, което е в традициите на българската държавност — а именно осигуряване на минимална подготовка на младежите на наборен принцип в армията, останалото в закона граничи с държавната ангария, в размери, значително по-големи от султанските годишни задължения.

На ***6 юли 1921 г.*** правителството на *БЗНС* прокарва през парламента *Закона за народната просвета*. Новият закон увеличава задължителния срок за обучение на децата, осигурява отваряне на значителен брой училища и въвежда задължително прогимназиално образование. В същото време земеделците променят основната тежест в образователната система на страната. От преобладаващо общообразователно българското образование се измества към професионалното обучение. В сферата на висшето образование също се провеждат известни реформи, но те са в посока към ограничаване автономията на университетското образование, което предизвиква шумен и дълготраен конфликт между *Министерството на просветата* и *Университета*.

НА ТРЕТОСТЕПЕННИ ПОЗИЦИИ. След разгрома на страната в края на *Първата световна война* традиционните управляващи партии понасят силен удар върху политическото си влияние. Те губят много от своите привърженици и с основание общественото мнение ги разглежда като сили, допринесли най-много за двете национални катастрофи. Правителството на *БЗНС* също прави всичко възможно да дискредитира окончателно своите противници, като ги поставя на подсъдимата скамейка. Под съдебно преследване попадат лидерите на всички партии с изключение на земеделците и двете социалдемократически организации. Традиционните партии трябва да пристъпят към изграждането на нов облик.

Новото лице на старите партии се изгражда в две посоки — организационно и идейно-политическо. Далеч преди началото на войните в българското обществено мнение се дискутират възможностите за създаване на силни политически организации, които да осигурят здраво и стабилно управление. В края на *Първата световна война* това вече е убеждение не само на партийните лидери, а и на лица, стоящи вън от партиите, но имащи сериозен обществен авторитет — част от интелигенцията, от офицерския корпус, публицисти и журналисти. Затова не е никаква изненада, когато след провала си в парламентарните избори за *XIX народно събрание* и загубата на властта по-голямата част от политическите партии започват да се сливат в нови организации.

Първи пристъпват към обединение либералните формации, които първи получават удар от новата власт, след като през ***ноември 1919 г.*** министрите от правителството на д-р *В. Радославов* са арестувани. През ***май 1920 г.*** *Младолибералната партия* се влива в крилото на *Народнолибералната партия*, водена от *Димитър Петков*. Малко по-късно образуваната по този начин *Обединена народнолиберална партия* поглъща *Либералната* (*радославистка*) и *Народнолибералната партия*, водена от *Никола Генадиев*. По този начин в ***края*** на ***1920 г.*** на политическата сцена се появява *Националнолибералната партия*, един механичен сбор от бивши съюзници и противници, воден от *Н. Генадиев, Б. Смилов, Д. Кьорчев* и др.

През ***лятото*** на ***1920 г.*** две бивши управляващи партии — *Народната* и *Прогресивнолибералната* — провеждат конгреси, на които е решено сливането на двете организации. В резултат на сериозни преговори и взаимни компромиси се възприема образуването на *Обединената народнопрогресивна партия.* Новата организация приема устава на *Народната* и програмата на *Прогресивнолибералната партия.* Начело на обединистите застават фигури като *Ив. Гешов, Т. Теодоров, Ат. Буров* и др. Полагат се усилия за обединяването и на *Демократическата* и *Радикалната партия*, но поради отказ от страна на радикалното ръководство до единомислие не се стига, въпреки че двете партии по традиция продължават да бъдат много близки и действат синхронно в политическия живот.

На ***8 март 1921 г.*** *Демократическата* и *Обединената народнопрогресивна партия* сключват таен блок за борба със земеделското управление, но в края на годината съюзът се разпада поради различия по отношение на методите и силите, които трябва да се използват и привличат против кабинета на *Ал. Стамболийски.*

През ***лятото*** на ***1922 г.*** се създава *Конституционният блок,* който представлява коалиция на три партии: *Обединената прогресивнолиберална, Демократическата* и *Радикалната.* Те настояват за спазването на нарушената от правителството на земеделците *Търновска конституция* и предвиждат с легални средства да се борят за сваляне на правителството. Разбирайки своята политическа слабост, те по стара традиция разчитат на монархическия институт, който има правата и възможностите да отстрани управляващите. След погрома, нанесен от "цеклопроизводителите", и референдума за съдене на виновниците за националната катастрофа водачите на *Конституционния блок* разбират, че с легални средства кабинетът на *Ал. Стамболийски* не може да бъде отстранен от властта.

Освен обединяването на съществуващите политически организации сред опозицията се наблюдава и друго явление — създаването и развитието на нови обществено-политически сили. Голяма е ролята на *Масонската ложа,* която групира видни интелектуалци, политици и индустриалци под лозунга за обединяването на всички социални групи в името на общото благоденствие и просперитет. Възникват и други мимолетни организации: *Институт за защита на националните интереси, Общограждански комитет "Обединение"* и други, които отричат стопанския либерализъм и в известна степен съществуващата парламентарна система.

На ***14 октомври 1921 г.*** се поставят основите на най-интересната от новите политически организации — *Народния сговор.* Тя е сравнително малобройна, но с разклонения в цялата страна организация. В нея се концентрира значителен интелектуален потенциал, който открито изразява своето недоволство от съществуващата в момента и преди войните система на управление. Ръководител на *Народния сговор* става отличният дипломат, политолог и общественик *Александър Греков* — личност некомпрометирана с нищо по време и след войните и с обществен авторитет във и вън от страната. След неговото убийство на ***21 май 1922 г.*** ръководството на организацията е поето от проф. *Александър Цанков.* В ръководството на *Народния сговор* присъстват видни учени и политици от калибъра на доц. *П. Стайнов, Д. Мишалков* и проф. *Н. Милев.* Те са за създаване на система от обществени отношения, която да гарантира социален мир и справедливост и изтикват на преден план държавата като гарант за осъществяването на своите идеи.

Всъщност новите идеи, които се разпространяват от *Народния сговор,* не са чужди и на другите политически партии. След войната почти всички от старите политически дейци обръщат поглед към *етатизма* като спасение за острите социални противоречия, разпокъсващи страната. Това е и част от новия облик на старите политически партии. Но новите идеи нерядко се съпровождат с мечтания за "силна и компетентна власт", което не предвещава нищо добро за парламентарната демокрация в страната.

НОВИТЕ ХИМЕРИ. Сложните политически трансформации правят *Българската работническа социалдемократическа партия* (*т. с.*) втора по големина и влияние партия в страната след земеделската. Големият ѝ авторитет идва главно от антивоенната политика и предупрежденията на тесните социалисти, че разрешаването на националния въпрос с оръжие ще доведе до национален крах. Не бива да се забравя, че и социалната политика, която проповядват тесните социалисти, е особено актуална след разрушенията, които оставя след себе си войната. До ***1917 г.*** водените от *Д. Благоев* социалдемократи въпреки разрушителната критика, която сипят върху всички и всичко, ставащо в страната, остават партия, стояща на конституционна почва. Пропагандата за революционно отхвърляне на съществуващата система е повече в теоретичен, отколкото в практически план.

След победата на болшевишкото въстание през ***октомври 1917 г.*** и налагането на тоталитарния комунистически модел на управление в *Русия* нещата и в средите на българската социалдемокрация приемат други измерения. Последните месеци на войната тесни социалисти започват да създават войнишки комитети, които призовават за незабавен край на войната и със своята пропаганда спомагат за окончателното дестабилизиране на фронта.

Със засилването на спекулата, глада и немотията след войната тесните социалисти правят всичко възможно да увеличат своето влияние. С умела пропаганда, намираща благоприятна почва в изпитващите всички тежести на кризата маси, те успяват да завоюват стабилно влияние. Членската маса на *Социалдемократическата партия* рязко нараства.

В ***началото*** на ***1919 г. БРСДП*** (*т. с.*) преживява много важни трансформации. През ***март*** тя влиза в *III комунистически интернационал* и, което е много характерно — за разлика от други европейски партии, членството ѝ в претендиращата за световно господство организация не разцепва българските тесняци. В ***края*** на ***май*** те провеждат своя *XXII конгрес*, който се превръща в *I конгрес на БКП* (*т. с.*). Приета е нова програма, която окончателно изважда *тесняците* от средите на парламентарните партии.

Програмата на *Комунистическата партия* вече предвижда употребата на всички средства за постигането на главната цел — социалистическа съветска република. В арсенала на партията се възприемат всички Ленинови постановки за борба с класовия враг — от стачката до въоръженото въстание. Остава само да бъдат приложени на практика.

ВОЕННИТЕ. Разгромът на страната особено болезнено отеква в средите на българското офицерство. До поражението то е една от най-стабилните социални прослойки в българското общество. Българските офицери притежават висок обществен престиж, сериозни материални възможности и като защитници на страната от външни врагове общо взето не се намесват във вътрешнополитическите разпри. Но кризата и мирният договор разрушават и най-стабилната българска държавна институция. Договорът за мир рязко съкращава възможностите за професионална кариера, оставя без работа стотици офицери, особено онези, които произхождат от запасното войнство.

В ***началото*** на ***1912 г.*** окончателно е изкристализирала идеята за създаване на офицерска организация и в края на годината след редица консултации, срещи и размяна на мнения *Военният съюз* вече е факт. Съюзът се изгражда като тайна, дълбоко конспиративна организация, което е съвсем обяснимо поради невъзможността на офицерството да участва в политическия живот. Като главни действащи лица в новата организация се очертават личности, които в известна степен ще определят хода на българската история в следващите две десетилетия — *Дамян Велчев, Никола Рачев, Вл. Заимов, Сл. Василев, Ат. Ватев, В. Лазаров*. Повечето от тях са в редиците на средния офицерски кадър.

Главната задача на съюза е "да обедини армията, да развие и засили моралните и интелектуалните качества на всички членове в армията, да внесе единство в тяхната дейност и стремежи, да способства за повдигане на националното съзнание у народа с цел засилване на армията — до степен "да бъде сигурен страж на народните интереси" и "да се противопоставя на всекиго, който излага отечеството на гибел". Става ясно, че освен вътрешноармейски задачи, които си поставя съюзът макар в разрез с дисциплината и едноначалието, военните си поставят задачата и правото да определят кой, кога и как излага "Отечеството на опасност". А това вече също е опасност за демократичните принципи. Но една организация повече или по-малко, която не се съобразява с демократичните процеси, едва ли би направила впечатление в изпълнената с подобни сили *България*, ако тази организация не държеше най-голямата сила в страната — армията. А щом и тя се политизира, шансовете да се избегне гражданската война стават минимални.

Всички политически сили вече са заредили оръжието. Остава само да се натисне спусъкът. Въпросът е кой кого ще изпревари?

Повечето от мероприятията на земеделското правителство създават конфликтни точки с останалите политически партии в страната. Опозицията съвсем основателно подозира *БЗНС*, че се стреми да установи силна оранжева диктатура. Управляващата партия дори си позволява да създаде своя полицейска сила — *Оранжева гвардия*, с което нарушава основни конституционни принципи. Всяка критика на опозицията към действията на кабинета се разглеждала от управляващите като посегателство върху народния избор.

През ***лятото*** на ***1922 г.*** традиционните партии, след като изживяват сериозни трансформации — разцепления и сливания, поемат курса на легална съпротива срещу властта. На ***17 септември 1922 г.*** партиите, които основават *Конституционния блок*, свикват общонационален протестен митинг в *Търново*. Той е замислен като първият от поредицата протестни акции, които трябва да завършат в столицата с искането за оставка на правителството и провеждане на предсрочни парламентарни избори.

Земеделският съюз преценява, че тази акция е начало на активна борба против властта му, и взема всички предпазни мерки. За същия ден е свикан контрасъбор на земеделските дружби, обявен за събор на цвеклопроизводителите. Земеделските активисти издевателстват над пътуващите за старата столица политически лидери, повечето от тях са малтретирани и впоследствие дори арестувани. Оранжевата власт не допуска никакви легални протести.

В края на годината след провала на опозиционния план правителството провежда и референдум за съдене на кабинетите, които управляват страната след ***1911 г.*** и са преки отговорници за двете национални катастрофи. Земеделците извоюват огромен успех — "за" съденето са над *600 000* човека срещу *200 000* "против". Референдумът се провежда по специален закон, но той противоречи на конституционните порядки, тъй като виновността и на очевидно виновните за националните катастрофи може да се докаже само чрез независимата съдебна власт. Още повече, че в законодателството на страната е предвиден специален механизъм за предаването на съд на бивши министри, определен от *Закона за съдене на министрите,* който е приет още през ***1880 г.*** Допускането мнозинството от населението да влиза в ролята на съдебна власт е своеобразен политически линч, който дава известно морално право на опозицията да търси незаконен реванш.

НОВИТЕ ПРИНЦИПИ. След подписване на *Ньойския мирен договор* страната е напълно изолирана, разпокъсана за пореден път и натоварена с непосилни задължения. Практически разоръжена и поставена под международен контрол, българската държавност е заплашена и от задушаващия обръч на съседните държави, които по една или друга причина се нареждат в лагера на победителите и получават немалко български територии. А това автоматично създава писани и неписани съюзи помежду им за българска сметка. Страната няма сили и възможности дори да защити своя суверенитет при една евентуална агресия. Всичко това предопределя необходимостта от възприемането на нови дипломатически методи и принципи, които в крайна сметка да отхвърлят едно по едно ограничителните задължения на мирния договор. Тъй като честта да управлява страната след погрома се пада на земеделците, то на тяхното правителство начело с *Ал. Стамболийски* се пада и отговорната задача за формирането на новия облик и задачи на българската дипломация.

На първо място като постулат е изведен българският неутралитет, който изисква недопускане на каквато и да е обвързаност и участие в междудържавни комбинации. Целта е да се запазят развързани ръцете на българската дипломация за времето, когато ще започне очакваната и предвиждана от всички далновидни политици мирна или насилствена ревизия на мирните договори. Но горчивият опит от българските национални катастрофи изключва участието на страната в каквато и да е насилствена ревизия на статуквото, установено с парижките договори. За това и българският ревизионизъм има подчертано мирен характер и се основава на системата от съществуващите договори и устава на *Обществото на народите*, които, от своя страна, при определени условия допускат промяна на следвоенната система чрез взаимни договаряния. Софийските политици разглеждат използването на въоръжена сила като недопустимо не само по принцип, но и поради факта, че страната де факто е разоръжена и няма възможност да използва сила в близките години.

Земеделците, а още повече техните наследници, залагат и на друг основен принцип във външната политика. Всички правителства в една или друга степен залагат на още една карта — *антисъветизма*. Той е предизвикан както от страха, че идейните импулси от *СССР* могат да залеят *България* и *Балканите*, така и от геостратегически съображения. Не може да не се отчете фактът, че в този момент силите победителки, които диктуват основните параметри на междудържавните отношения, също виждат в *Съветска Русия* основния смутител на международния ред и опасност за световната стабилност. Отношението на *Лондон, Париж* и *Рим* към страните в *Източна Европа* много често се диктува именно от позицията, която заемат страните от “санитарния кордон” към политиката на *Москва*. А в *София* разчитат на мирна ревизия с благословията на победителите. През целия междувоенен конфликт с модификации от незначително естество българските правителства в общи линии спазват начертаните от земеделския лидер принципи на поведение на международната арена.

МЪЧИТЕЛНО ИЗЛИЗАНЕ ОТ ИЗОЛАЦИЯТА. След образуването на самостоятелното земеделско правителство *Ал. Стамболийски* очертава и първите задачи на кабинета си в областта на външната политика. На първо време трябва да се подобрят отношенията със съседните държави, да се възстановят дипломатическите отношения с тях и да се намерят най-добрите начини за поддържане на добри отношения с държавите победителки.

Особено мъчителни и болезнени са отношенията с *Югославия* и *Гърция*, които получават ново териториално разширение за сметка на *България*. Двете страни, подкрепяни от *Румъния*, са в основата и на постоянно подклажданото недоверие към българската външна политика, обвинявайки *София* във всички смъртни грехове.

Отчитайки слабостта на българското правителство, *Белград* отново въвежда крайно терористичен режим в *Македония*. На същите преследвания са подложени и населяващите *Западните покрайнини* българи. *Кралството на сърби, хървати и словенци* заема особено място в политиката на *Ал. Стамболийски*. Земеделският лидер се опитва да пробие блокадата около страната, като подобри отношенията със западната ни съседка, и неслучайно още преди подписването на мирния договор изпраща определени количества въглища и други стоки за *Югославия*. Целта е да се постигне някаква степен на доверие между двете страни, тъй като в рамките на *Югославия* се намира огромен брой български военнопленници, които попадат в ръцете на белградското правителство по тежките клаузи на *Солунското примирие*. Освобождаването на военнопленниците е един сполучлив ход на българското правителство.

Югославия заема специално място в политиката на земеделците и по други причини. Мирният договор не разрешава окончателно проблема със *Западна Тракия*, която се поема за управление от страна на силите победителки. Установената френска администрация в областта и гарантираният от *Ньойския мирен договор* икономически излаз дават някаква надежда на правителството, че ще може да запази тази територия като жизненоважна за българската икономика и суверенитет. За тази цел е необходима подкрепата на *Белград* и по този начин цялата външнополитическа ориентация се насочва на юг. Но през ***май 1920 г.*** на конференцията в *Сан Ремо великите сили* предават цялото *Беломорско крайбрежие* на *Гърция* и надеждите за частичен териториален успех остават нереализирани.

През ***есента*** на ***1920 г.*** българското правителство вече поддържа нормални дипломатически отношения с повечето от *великите сили* и от балканските държави — с *Югославия* и *Румъния*, докато с *Гърция* и *Турция* висящите въпроси попречват на минималната нормализация до края на земеделското управление.

Жизненоважни за запазването на националната независимост са връзките със силите победителки, тъй като те са в основата на установения международен ред. Като гаранти на подписаните мирни договори *Франция, Англия, Италия* и *САЩ* са сред държавите, от които зависи в голяма степен запазването на мира на *Балканите*, и въпреки тежкото минало правителството няма друг избор освен да се стреми на всяка цена да поддържа добри отношения с тях. През ***есента*** на ***1920 г.*** министър-председателят *Ал. Стамболийски* прави прочутата си стодневна обиколка из столиците на западноевропейските държави, като се стреми да покаже на европейските дипломатически канцеларии справедливостта на българските интереси и демонстрира новия облик на родната дипломация. Въпреки че е приеман в рамките на нормалната дипломатическа вежливост и въпреки някои надежди, които са му дадени, общият поглед на западноевропейската дипломация към *България* си остава непроменен.

Повечето от европейските дипломатически канцеларии продължават да се отнасят с недоверие към страната, тъй като имат свои естествени съюзници на полуострова. Политиката на самото земеделско правителство, особено в икономическата сфера, и натискът му върху българския и чуждия капитал не се посреща с одобрение. За повечето от меродавните фактори на *Запад* земеделското правителство е представител на "*оранжевия болшевизъм*" и се разглежда като пряка заплаха за съществуващия социално-икономически ред не само в *България*, но и в съседните балкански държави. *Великите сили* се грижат главно за изпълнението на клаузите на договора от *Ньой* и от тази гледна точка често притискат правителството на земеделците да прави съществени отстъпки.

Участието на *България* на конференциите в *Германия* и *Лозана* през ***1922 г.***, свикани с цел разглеждане на въпросите за "възстановяването на *Европа*", не довеждат също до никакви сериозни резултати въпреки възлаганите надежди. Там се осъществяват и контакти със съветската дипломация, току-що допусната за първи път след войната на международната сцена.

Стамболийски провежда много внимателна политика към *Съветска Русия*. До установяване на преки дипломатически връзки не се достига, но правителството не попречва, даже помага на акцията за събиране на храна за бедстващите в *Поволжието*. Отношенията се утежняват от присъствието на огромен брой руски емигранти в *България*, прехвърлени от руските пристанища след разгрома на белите армии в *Гражданската война* в *Русия*. Белогвардейците дори се замесват в опит за преврат срещу законната власт. *Ал. Стамболийски* разбира, че съглашенските държави нямат намерение да толерират болшевишката диктатура в *Русия*, и заема двойствена позиция, тъй като е зависим от западните държави. Той позволява на *Съветския червен кръст* да започне акция за завръщане на емигрантите в *Русия*. Самото съветско правителство разглежда мисията на *Червения кръст* като фактическо установяване на дипломатически отношения с *България*. Но министър-председателят няма намерение да обтяга отношенията с *Париж* и *Лондон* заради съветските интереси; в същото време няма и нищо против да противопостави *Англия* и *Франция* на *Съветска Русия*.

УСПЕХИТЕ И НЕУСПЕХИТЕ. В продължение на три години българското правителство прави всичко възможно да отложи изплащането на репарационните задължения по мирния договор. Мотивите са облечени в постоянното доказване на икономическата невъзможност на страната да поеме огромния дълг. След сложни и тежки преговори на ***21 март 1923 г.*** правителството подписва спогодба с *Англия, Франция* и *Италия* за начина на изплащане на репарационните задължения. Това е най-големият успех на земеделците в борбата им против мирния договор. Използвайки старите англо-френски и англо-италиански противоречия по повод разпределението на сферите на влияние и най-вече за разпределението на репарациите, правителството постига разделение на българските задължения на две части: част “А” от *550 000 000* франка се изплаща от ***1 април 1923 г.*** и трябва да се изплати за срок от *60* години. Другата част, наречена “Б”, обхваща останалата огромна сума и се отлага за изплащане след ***1 април 1953 г.*** Постигнатата разсрочка и разделянето на репарационния дълг дават надеждата, че той няма да просъществува дълго време.

На ***2 март 1923 г.*** в *Ниш* се подписва и българо-югославската спогодба. Тя е сериозен пробив в дипломатическата изолация на страната, но същевременно настройва срещу земеделския лидер цялата неземеделска общност в *България*. Спогодбата предвижда общи мерки за укрепване на границите, като главната цел е да се спре предвижването на четите на *ВМРО*. Някои изказвания на *Ал. Стамболийски* относно бъдещето на *Македония* като небългарска земя и ненужна на страната поради огромните жертви, направени за нея, още повече настройват македонската революционна организация против правителството. А *ВМРО* е сила, с която правителствените среди не може да не се съобразяват, ако не желаят да имат още един сериозен политически враг. Още повече че конфликтите между правителството и революционната организация отдавна са в центъра на общественото мнение на страната.

Външната политика на земеделското правителство е политика на възможното действие. В сложната следвоенна действителност, при постоянно стягания дипломатически обръч около страната, е много трудно да се постигне каквото и да е в повече. Неслучайно най-големите критици на правителството, след като идват на власт, продължават да следват по-голямата част от начертаните от земеделците линии на политическо и дипломатическо поведение в международните отношения.

ИЗМАМНАТА СИЛА. След успеха на проведения през ***ноември*** референдум за съдене на виновните за националната катастрофа земеделското правителство тръгва по пътя на утвърждаването на безразделната си власт. В идейно отношение земеделската партия все повече възприема авторитарни и тоталитарни възгледи. Съсловната теория застава в основата на възгледите за изграждане на общество, в което доминиращата сила ще бъде не самото земеделско съсловие, а само “трудовото селячество”. *Ал. Стамболийски* все по-често заявява, че има намерение да управлява поне *20* години, след което евентуално би могъл да сдаде властта. От ***началото*** на ***1923 г.*** земеделските лидери осъществяват своите намерения.

На ***21 март 1923 г.*** правителството разпуска *Народното събрание* и насрочва нови парламентарни избори. *Ал. Стамболийски* разчита да си осигури нов, напълно доминиран от земеделците *Парламент*, който да започне “щампованeто” на необходимите закони за установяване на съсловната демокрация. За тази цел се извършва промяна в избирателния закон, като чрез неговата модификация той се превръща от подчертано пропорционален в близък до мажоритарния принцип. Преценката на земеделското правителство се оказва правилна.

На ***22 април 1923 г.*** се провеждат изборите за *XX обикновено народно събрание*. Земеделците получават *52,7%* от всички подадени гласове, но благодарение на новата избирателна система получават *212* парламентарни мандата, което означава над *85%* от всички депутатски места. На практика опозицията остава без парламентарно представителство.

Малко по-рано *Ал. Стамболийски* се е освободил в правителството от министри, които не споделят новите веяния и стремежи в съюза. От кабинета са извадени *М. Турлаков, К. Томов* и *Хр. Манолов* — все ключови министри в земеделското правителство. Създава се т. нар. "*Комитет за селска диктатура*", който пристъпва към създаването на бойни ядра на земеделския съюз. Диктатурата излиза от теоретичните постановки и става реалност.

УДАРЪТ. За цялата опозиция все по-ясно става, че единственият възможен път за борба със земеделското правителство преминава през използване на сила. На преден план излиза *Военният съюз*. В ***края*** на ***април*** *Постоянното присъствие* на съюза взема окончателното решение за извършване на държавен преврат с помощта на армията и съставянето на национално правителство на силите на реда. С военна точност се съставя плана за действие в столицата и всички по-важни гарнизони. Остава само да се уточни датата.

Цар *Борис III* се опитва да спре акцията, но ръководителите на военните конспиратори са решени да действат докрай. Много по-големи грижи им създава въпросът за бъдещите министри, отколкото колебанията и страховете на монарха. *Военният съюз* търси некомпрометирани личности, които да изведе на преден план след преврата. В крайна сметка се спира на лидера на *Народния сговор* проф. *Ал. Цанков*, който до този момент не се е обвързвал с мероприятия, носещи негативен знак. Веднъж определен министър-председателят, листата се попълва сравнително бързо.

На ***8*** срещу ***9 юни*** без нито един изстрел юнкерите и другите части на *Софийския гарнизон* заемат всички възлови места в столицата. Арестувани са министри, депутати и по-видни личности на *Земеделския съюз*. Оранжевогвардейците не успяват да произведат нито един изстрел и са разпръснати по своите домове. На разсъмване всички държавни учреждения, пощенски и железопътни линии са в ръцете на превратаджиите.

Ал. Цанков и най-близките му сътрудници под контрола на ръководството на *Военния съюз* съставят правителствената листа и се отправят към двореца *Враня*, разчитайки и монархът да сложи своя подпис под най-странната оставка в българската история — тази на липсващия *Ал. Стамболийски*, и под указ за съставяне на новото правителство. Цар *Борис III* изчаква доста време, за да се увери, че военните държат сигурно нишките на властта, и едва тогава се съгласява да санкционира извършения преврат. Юридически всичко е перфектно, но на много места из страната вече хвърчат човешки глави.

Новото правителство е съставено на коалиционен принцип — в него намират място представители на всички опозиционни партии на земеделския режим. Но доминиращите сили са *Военният съюз*, който получава трите важни министерства — вътрешното, на войната и външното, и *Народният сговор*, който получава министър-председателския пост и още две министерства. Целта е да се покаже, че всички, които стоят на конституционна почва, са се нагърбили с управлението на страната, за да се спаси тя от гибелния според тях *оранжев болшевизъм*.

Новото правителство бързо овладява държавните структури, тъй като разполага с достатъчно подготвени кадри както от средите на военните, така и сред военните специалисти, които не се ползват с доверието на предишното правителство.

Въпреки изненадата и цялата сила на войската на много места в страната се оказва сериозна съпротива на новата власт. Намиращият се в родното си село *Славовица, Пазарджишко, Ал. Стамболийски* се опитва да организира масова съпротива, но не успява. Той вдига на крак селяните от няколко села, ала след като разбира, че няма сили да извърши решителен прелом, разпуска селските отряди. На ***14 юни 1923 г.***, заловен от военните и четите на *ВМРО*, министър-председателят на *България* е заклан по най-зверски начин. Традициите в това отношение започват да се превръщат в политическа практика.

В *Плевен* под ръководството на комуниста *Асен Халачев* се прави опит за известно единодействие между комунисти и земеделци, и то с определен успех, но поради решението на *БКП* (*т. с.*) да запази неутралитет въстаническите действия завършват с неуспех. Селяните в много от околиите на *Плевенско, Шуменско, Габровско, Търновско* и др. започват въоръжена борба и защита на земеделската власт, но останали без организационен център, без предварителна подготовка и при решимостта на войската да смаже всеки опит за съпротива много скоро слагат оръжието и се прибират по домовете си.

Големият въпрос на ***9 юни*** е поведението на *БКП* (*т. с.*). Ръководството ѝ взема решение да запази пълен неутралитет, тъй като според него в страната се разгоряла борба между “две крила на буржоазията” и пролетарската организация няма никакъв интерес да се намесва. Техният неутралитет обективно спомага за установяването на новата власт, но има и едно предимство — той създава условия за запазване на гражданския мир в страната.

ПРЕПОРЪЧИТЕЛНА ЛИТЕРАТУРА

Петрова, Д. **Самостоятелното управление на БЗНС (1920—1923).** С., 1988.
Велев, Ал. **Главни реформи на земеделското правителство.** С., 1977.
Външната политика на правителството на БЗНС (ноември 1919—юни 1923). С., 1989.
Георгиев, В. **Народният сговор (1921—1923).** С., 1989.
Антонова—Габеров—Павлов. **Български енциклопедичен речник.** В. Търново, GABEROFF, 1999—2000.

БЪЛГАРИЯ МЕЖДУ ДВА ПРЕВРАТА
9 ЮНИ 1923 – 19 МАЙ 1934 г.

Доц. д-р Людмил Спасов

През нощта срещу ***9 юни 1923 г.*** в дома на ген. *Иван Русев* заговорниците съставят листата на новия кабинет: министър-председател и управляващ министерствата на войната и външните работи *Ал. Цанков*, министър на правосъдието *Боян Смилов*, министър на железниците *Димо Казасов*, министър на обществените сгради и благоустройството *Янко Стоенчев*, министър на земеделието и управляващ министерството на просветата *Янаки Моллов*, министър на финансите *П. Тодоров*, министър на търговията и промишлеността *Цвятко Бобошевски*. На ***11 юни*** кабинетът е окончателно конструиран. Председателят на *Военния съюз*, който е с най-голям принос за извършването на преврата – полк. *Вълков* става военен министър, а полк. *Хр. Калфов* – министър на външните работи. *Ал. Цанков* освен премиерския пост поема и *Министерството на просветата*. Целта на *Цанков* е да се придаде на кабинета репрезентативен характер. На бившия *Конституционен блок* са предоставени *3* министерства, на социалдемократите *1*, на социаллибералите също *1*. Най-важните министерства обаче са в ръцете на *Народния сговор* и *Военния съюз*.

ПОЛИТИЧЕСКИ БОРБИ. Според *Ал. Цанков* довоенната система на либерализма в икономиката и традиционната буржоазна демокрация в политическия живот нямат бъдеще. Те трябва да се заменят от нов ред, при който държавата да играе ролята на “контрольор и ръководител” на стопанския живот, а многото партии да се заменят от една монолитна, авторитетна и силна партия, която да осъществява държавното ръководство.

На ***10 август 1923 г.*** под натиска на *Военния съюз Демократическата*, *Радикалната*, *Обединената народнопрогресивна либерална партия* полагат основите на *Демократически сговор*, последната голяма буржоазна партия в междувоенния период. Извън новата формация остават националлибералите и социалдемократите. През ***ноември 1923 г.*** *Демократическият сговор* участва съвместно със *Социалдемократическата партия* в проведените парламентарни избори. *Сговорът* спечелва *171* мандата, социалдемократите – *29*, а опозиционните сили – *БЗНС – 30*, *БКП – 8* и националлибералите, които след излизането на *Смилов* от кабинета минават в опозиционния лагер – *8*. През ***февруари 1924 г.*** в оставка минава и *Димо Казасов* и режимът на *Цанков* добива чисто сговористки характер. Същата година *Демократическият сговор* е напуснат от радикалите начело със *Ст. Костурков*. В него от *Демократическата партия* остава само групата на *А. Ляпчев*, а от *Радикалната* – на *П. Тодоров*.

След поемането на властта Цанковото правителство насочва ударите си срещу *БЗНС* и дейците на *Съветската червенокръстка мисия* в *България*, смятани за болшевишки агенти. Министърът на вътрешните работи издава специална инструкция българските комунисти да не бъдат преследвани. Срещу тях да се действа само в случай, че се намесят на страната на съветските агенти. През ***юни 1923 г.*** правителството на *Цанков* потушава с жестокост вдигналите се на въстание в защита на *БЗНС* селски маси в *Пазарджишко*, *Плевенско*, *Шуменско*, *Търновско* и др. *Стамболийски* е зверски убит. През ***юли*** вследствие на репресиите, на които е подложена, *Съветската мисия* се изтегля от *България*.

Със заминаването ѝ *Коминтернът* усилва натиска си върху *БКП (т. с.)* да изостави заетата на ***9 юни*** позиция на неутралитет. По това време *Москва* е подробно информирана от германските комунисти за подготвяната революция в *Германия*. За улесняване на успеха ѝ се отрежда важна роля на революционните движения на *Бал-*

каните. В ***началото*** на ***август 1923 г.*** *БКП* възприема курс за вдигане на въстание. Правителството смазва с небивала жестокост избухналото през ***септември*** главно в *Северозападна България* с център *Фердинанд* (*Монтана*) въстание. През ***януари 1924 г.*** *Парламентът* приема *Закон за защита на държавата*. С него *БКП* и нейните поделения *БКМС*, *ОРСС*, *кооперация* "*Освобождение*" са разтурени.

Напрежението в страната не намалява. През ***май 1924 г.*** на *Витошката конференция* нелегалното ръководство на *БКП* взима решение за подготовка на ново въоръжено въстание. *Гаврил Генов* разработва оперативен план за въстание, който през ***март 1925*** г. е заловен от българските власти. През ***1924 г.*** обстановката в страната допълнително се усложнява от появата на антиправителствени чети на *М. Ганев*, *Я. Доросиев* и др. През ***април 1925 г.*** са извършени от дейци на военното ръководство на *БКП* атентати срещу цар *Борис* в *Арабаконак* — ***14 април***, и в църквата "*Св. Неделя*" — ***16 април***. По време на управлението на *Цанков* жертва на установения терор стават *Х. Стоянов*, *Димо хаджи Димов*, *Петко Д. Петков*, *Йосиф Хербс*, *Гео Милев*, *Т. Страшимиров*. Не са пощадени и неудобните политически дейци от буржоазния лагер. В ***края*** на ***1923 г.*** е убит и националлибералът *Н. Генадиев*.

Възвестявайки новата вълна от революции, *Коминтернът* насочва дейността си на *Балканите* към обединяване на работническите и националните движения в един поток. От ***1923 г.*** връзка с *Коминтерна* поддържат *ВМРО*, както и дейци на *Добруджанската революционна организация*. Лидерите на *ВМРО* постигат съгласие с македонската федералистка организация на д-р *Атанасов* и *Т. Паница* за обединяване на силите. В резултат на проведените преговори се появяват три документа, очертаващи новите насоки в македонското освободително движение. Това са *Декларация на ЦК на ВМРО* от ***29 април***, *Обединителен протокол*, подписан от водачите на *ВМРО* и *Македонската федералистка организация* от ***30 април*** и *Манифест към населението в Македония* от ***6 май***. "В борбата за освобождението на *Македония* — се казва в *Декларацията* — и за създаването на *Балканска федерация ВМРО* разчита... изключително на моралната подкрепа на европейските революционни и прогресивни движения и най-много на безмерната морална, материална и политическа подкрепа на СССР". След подписването на майския *Манифест* (от *Чаулев* и *Протогеров* автентично и по "делегация от двамата вместо *Т. Александров*, отсъстващ") по внушение на *Коминтерна* борбите в македонското освободително движение се изострят. На ***31 август*** *Т. Александров* е убит от двама четници на войводата *Алеко паша*. След около *2* седмици във *ВМРО* започва взаимно изтребление между привържениците на *Т. Александров* и левите сили в организацията.

СТОПАНСКА И СОЦИАЛНА ПОЛИТИКА НА ПЪРВИЯ СГОВОРИСТКИ РЕЖИМ. В областта на селското стопанство политиката на правителството се свежда до ликвидиране последиците от аграрната реформа на *Стамболийски* и трансформиране на селското стопанство от екстензивно в интензивно. През ***1924 г.*** е приет *Закон за трудовите земеделски стопанства*. С него се отменя *Законът за трудовата поземлена собственост на БЗНС*. Новият закон предвижда на едрите земеделски собственици да им се разрешава да стопанисват до *1 500* дка земя, при условие, че техните стопанства са "модерни" или "образцови". Правителството насърчава отглеждането на технически култури. То стимулира производството на тютюн, захарно цвекло. Предоставя и възможности да се закупуват селскостопански сечива на ниски цени. През ***1925 г.*** е приет *Закон за земеделското образование*. Правителството премахва и въведеното от времето на *БЗНС* ограничение за владеене на гори от частни лица.

През ***1925 г.*** Цанковият кабинет разработва законопроект за насърчаване на местната индустрия, в който поставя като условие за ползване на облекчение изискването вложеният капитал в машини и уреди да е *30 000* лв. Законопроектът не е внесен за обсъждане в *Народното събрание*, за да не се засегнат интересите на останалите слоеве и да се изпадне в противоречие с политическата идея за осъществяването на обществен сговор. *Цанков* се опитва да гарантира интересите на едрите индустриалци чрез приемане на нов закон за търговско индустриалните камари. Заложената в него идея петте търговско индустриални камари да изпълняват функциите на съвещателни органи към стопанскте министерства не се реализира. Приет е *Закон за професионалното обучение*. С него незавършилите професионално училище или гимназия работници и служещи от *14* до *21*-годишна възраст са длъжни да се обучават в практически училища безплатно в работно време. Размерът на глобите за нарушаване на закона от работници и работодатели е от *200* до *500* лв. Трудовата повинност на *Стамболийски* с нейната стопанска и възпитателна значимост е единствената реформа, която не е ликвидирана. През ***1925 г.*** трудовите младежки отряди изработват *1 093 265* надници на стойност *74 034 476* лв. "Една от големите реформи, с която той остави името си — пише *Ал. Цанков* за *Стамболийски*, — е българската трудова повинност. Тя е нашенска, оригинална и самобитна".

Ал. Цанков драстично прилага идеята за държавата като контрольор и ръководител на стопанския живот в областта на търговията. В ***края*** на ***1923 г.*** под предлог премахване на съществуващата спекула чрез разликите във валутните курсове, *деветоюнци* ограничават свободната дивизна търговия. През ***май 1924 г.*** свободната валутна търговия е окончателно ликвидирана. Единствено *БНБ* — държавната банка може да оперира с дивизи.

През ***1924 г.*** влизат в сила два нови закона: за забрана на вноса на стоки, които не са от първа необходимост и за борба срещу скъпотията. С първия закон правителството поставя външната търговия под държавен контрол, тъй като държавните институции са тези, които ще определят кои стоки са от първа необходимост и могат да бъдат внасяни. С втория закон държавата се намесва във вътрешната търговия, т. е. ликвидира свободната търговия, конкуренцията и пр., което е сърцевина на довоенната либерална икономика. Изграждат се *комисарства*, които определят правилата на пазара — цени, количество и пр.

Първият сговористки режим активно се намесва и в кооперативното движение. Целта е напълно да се ликвидират остатъците от времето на земеделското управление в кооперативното движение от една страна и от друга, да се постави под правителствен контрол *кооперациите*. По този начин правителството се домогва да приобщи дребните и средни селски и градски слоеве и превърне в социална опора на режима. То провежда политика на избирателно отпускане на кредити, свеждаща се до предоставяне на средства само на *кооперации*, чиито членове са лоялни към властта. Достойнство на Цанковата политика в областта на кооперативното дело е стремежа му да постави неговото развитие на научна основа. През ***1924 г.*** в *София* е разкрита *Висша кооперативна школа*, в която до края на *Цанковия режим* придобиват квалификация по управление на кооперациите *80* човека.

При режима на *Цанков* данъчната политика като елемент на стопанската е поставена в непозната до този момент директна зависимост от преследваните социални, респективно политически цели. Правителството подлага на данъчно насилие почти всички обществени слоеве. Данъчните тежести на селското население са увеличени с *25%*, за останалите социални групи — занаятчии, търговци, свободни професии се запазва подоходното облагане при много ниска долна граница на годишните приходи. Рязко се разширява кръгът на данъчно обремененото градско население. Не е пощадена и едрата буржоазия. Към нея се прилага принципа на двойното, даже тройното облагане на капитала, което води до отчисление под формата на налог на *45—47%* от годишната печалба. Целта на данъчната реформа е да се осигурят преди всичко средства за поддръжка на държавния апарат. При управлението на *Цанков* числеността на чиновниците нараства от *45 000* на *91 000*, а разходите за депутатите от *4 500 000* на *8 400 000* лв.

Тезата на *Цанков* е, че държавата ще може ефективно да ръководи и контролира икономиката с апарат, чужд на корупцията. Правителството извежда чиновниците на преден план, превръщайки ги в главен обект на своята социална политика. Увеличава заплатите им средно с *80%*, замисля да бъдат освободени от данъци и пр.

Офицерството е следващия обект на социалната политика на Цанковото правителство. То премахва законодателните актове на земеделския кабинет от ***1920—1921 г.*** за съкращаване на армията. На уволнените генерали и полковници, в зависимост от броя на членовете на семействата им, се предоставят еднократни суми — от *30 000* до *50 000* лв. Военното училище е повишено в ранг на *Висше военно училище*, за да могат завършилите го да придобиват права на висшисти.

В ***края*** на ***1923 г.*** правителството изработва проект, имащ за цел подпомагане на занаятите. Предвижда се да се отпусне кредит в размер на *50 000 000* лв., но поради липса на средства *кабинетът* се отказва от желанието си да превърне законопроекта в закон. През ***1924 г.*** е приет *Закон за социалните осигуровки*. Той е възлов акт в цялостната социална политика на *Цанков*. С него *деветоюнци* отстояват идеята за социален мир чрез изравняване интересите на селяни и граждани, на буржоазия и пролетариат. Осигурителният фонд се формира от средства на работниците, работодателите и държавата, като последната обезпечава не по-малко от *50%*. Условията за получаване на пенсия по старост е да са навършени *60* години и внасяни във фонда "*Застраховки*" *21* години. В закона са предвидени условията за получаване на осигуровки по инвалидност, при заболяване и пр. Със закона се разрешава да се застраховат занаятчии, търговци, селяни и умствени работници, в случай че годишният им доход не надвишава *50 000* лв.

С друг закон — за настаняване на работа и осигуряване на безработните, правителството се опитва да регламентира пазара на труда. С него се предвижда закриване на частните и създаване на държавни борси на труда.

Ал. Цанков налага с присъщите си според съвременниците му духовен аристократизъм, елитаризъм, водачество и авторитаризъм стопански и социален модел, който е отрицание не само на селския социален експеримент на *Стамболийски*, но и на господстващата до войните у нас политическа и икономическа система. Неговото правителство е правителство на "големите категории", които обаче по никакъв начин не могат да се съвместят с провалите, съпътстващи дейността му. Първият от тях е свързан с ръководителя на създадения от правителството *Висш стопански съвет П. Петрович*. Вместо със стопански инициативи той блясва с участието си в две крупни афери — житната и тютюневата. Стига се дотам, че *Цанков* се принуждава да твърди в *Парламента*, че и в "спекулата има нещо хубаво". Следващият провал на правителството е провокиран от действията му, имащи за цел да засилят държавната намеса в стопанския живот. То влиза в конфликт със *Захарния картел*, намиращ се под контрола на чуждия капитал. *Министерството на финансите*, за да накара захарните фабрики да снижат цените на захарта, рязко намалява митата на вносната захар. Картелът обявява, че ще преустанови производството на захар и при опасността през следващата година да не бъде засявано цвекло, правителството отстъпва. Правителството не успява да реализира и идеята си за обществения сговор. Данъчната му политика се натъква на съпротива и отляво и отдясно. Не съумява да обедини дори различните прослойки на буржоазията. През ***1924 г.*** по думите на *Н. Сакаров 50%* от експортьорите на тютюн са за *Ал. Цанков*, а останалите *50%* против него.

ВЪНШНА ПОЛИТИКА НА ЦАНКОВОТО ПРАВИТЕЛСТВО. След идването на *Цанков* на власт рязко се влошават отношенията между *България* и *Югославия*. Те се характеризират с *3* поредни кризи. Първата, от ***юни 1923 г.***, е преодоляна без да се стига обаче до промяна на позицията на *Белград* спрямо *България*. Следващата криза е от ***август — септември 1923 г.*** и е предизвикана от връзките на правителството с *ВМРО*. *Югославия* съсредоточва войскови части на границата си с *България*. Кризата приключва със свикване на смесена българо-югославска *комисия* за уреждане на нерешените от *Нишката спогодба* въпроси. След двумесечна работа на *комисията* Цанковото правителство заявява, че е готово да изпълни всички задължения по *Нишката спогодба*, с изключение на политическите, т. е. не е съгласно да се откаже от *Македония*.

През ***януари 1924 г.*** *Югославия* подписва пакт с *Италия*, с който урежда споровете си с нея. Това развързва ръцете ѝ спрямо *България* и през ***февруари*** предупреждава правителството на *Цанков*, че ще преследва четите на *ВМРО* на българска територия. В разгара на третата криза от ***февруари — март 1924 г.*** българското правителство решава да приложи *Нишката спогодба* и предприеме действия срещу *ВМРО*, което тласка *ВМРО* към търсене на материални средства и морална подкрепа в *Москва*.

Гърция под въздействието на *Англия* заема примирителна позиция спрямо деветоюнските събития в *България*. През ***септември 1924 г.*** в *Женева Калфов* и *Политис* си разменят два еднотипни протокола — между *Гърция* и *Обществото на народите* и *България* и *Обществото на народите*, с които двете страни се задължават да гарантират правата на малцинствата — съответно гръцкото правителство на българското малцинство и българското правителство на гръцкото малцинство. На ***17 ноември 1924 г.*** в отговор на спогодбата "*Политис–Калфов*" *Югославия* денонсира съюзния си договор с *Гърция* от ***1913 г.*** При тази ситуация *Гръцкият парламент* отказва да ратифицира спогодбата. През ***пролетта*** на ***1925 г.*** гръцкото правителство изтегля пълномощния си министър от *София*, след което и българското правителство отвръща с реципрочна мярка. През ***лятото*** на власт в *Гърция* идва с преврат генерал *Пангалос*. Охладняването на българо-гръцките отношения достига върхната си точка през ***октомври 1925 г.***, когато гръцки войски окупират *Петричко*. Намесва се *Обществото на народите* и *Гърция* е принудена да изтегли войските си и заплати обезщетение.

От ***юни 1924 г.*** българското правителство започва преговори с турското правителство за възстановяване на дипломатическите отношения. На ***18 октомври 1925 г.*** *България* и *Турция* подписват *Договор за приятелство* и *Конвенция за възстановяване на дипломатическите отношения*.

От балканските държави единствено *Румъния* посреща с нескрито задоволство извършения през ***юни*** преврат в *България*. *Цанков* посещава *Румъния*, но до съществени резултати в отношенията на двете страни не се стига.

С големи резерви към кабинета на *Цанков* се отнасят, *Англия* и *Франция*, главно поради наличието на военни в него. След подписването на пакта с *Югославия Италия* изоставя *България*. Изцяло в негативен план се развиват и отношенията със *Съветска Русия*. *Цанков* не пропуска да изтъква ролята си в борбата срещу болшевизма. През ***септември 1924 г.***, след като *ВМРО* престава да представлява интерес като военна сила за съветското правителство, във *Виена* съветските дипломати правят сондаж за установяване на дипломатически отношения между *България* и *СССР*. Те мотивират предложението си със съществуващ взаимен интерес на двете страни: *България* иска от *Румъния Добруджа*, а *СССР — Бесарабия*. Правителството на *Цанков* оставя без последствие усилията на съветската дипломация.

ВТОРИ СГОВОРИСТКИ РЕЖИМ. С извършената на ***6 януари 1926 г.*** правителствена промяна властта преминава в ръцете на противниците на *Цанков* в *Демократическия сговор — Ляпчев*, *Буров*, носители на партийния елемент в *Сговора* и радетели на традиционните порядки и буржоазния парламентаризъм. В новото правителство с премиер *А. Ляпчев*. *Военният съюз* разполага с *3* кресла — ген. *Вълков*, *К. Георгиев* и *Сл. Василев*. Но ген. *Вълков* е свързан с *Ляпчев*, а *К. Георгиев* с *Цанков*, т. е. *Военният съюз* не е монолитен в кабинета. *К. Георгиев* заедно с *Т. Кулев* оформят лагера на *Ал. Цанков* в кабинета, на който е поверен поста председател на *Народното събрание*. През септември ***1928 г.*** *К. Георгиев* подава оставка. На ***9 януари 1929 г.*** правителството е напуснато и от ген. *Вълков*, изпратен същата година за пълномощен министър в *Италия*. Кризата в *Сговора* не е преодоляна и след реконструкцията на Ляпчевото правителство през ***1930 г.***

През ***1927 г.*** възниква идейният кръг *Звено*. Година по-късно групата на *Цанков* в

Демократическия сговор започва да издава в. "*Лъч*". През ***1930 г.*** лъчистите се включват в кабинета на *Ляпчев* и преустановяват издаването на вестника. След изборното поражение през ***юни 1931 г.*** Цанковата група излиза от *Сговора* и тръгва по самостоятелен път на развитие, ориентирайки се към идеите на националсоциализма.

През ***февруари 1927 г.*** *Парламентът* гласува *Закон за амнистия*, с който са освободени ок. *1 000* осъдени по *Закона за защита на държавата*. От него се възползват повече криминалните престъпници, отколкото политическите, но либерализацията на управлението в ***края*** на ***20-те години*** е факт. Разрешава се легално съществуване на *Работническата партия*, създава се *НРПС*, *РМС*, възстановява се работническият печат.

През ***лятото*** на ***1929 г.*** *вторият сговористки режим* приема законопроект за амнистиране на министрите от правителството на *В. Радославов*. Същата година в *София* са подведени под съдебна отговорност *52* комунисти, от които *41* са осъдени на затвор от *2* до *15* години.

ИКОНОМИЧЕСКА СТАБИЛИЗАЦИЯ И СТОПАНСКА ПОЛИТИКА НА ЛЯПЧЕВОТО ПРАВИТЕЛСТВО. През ***1923—1924 г.*** икономическият хаос и социалните конфликти в главните капиталистически страни са преодоляни. В условията на настъпилото в *Европа* икономическо оживление прокламираната от *Коминтерна* идея за "световна социалистическа революция" загубва значение. В *България* обаче началото на икономическата стабилизация не е съпроводено от снижаване на политическото напрежение. Напротив, конфликтите в страната, двете въстания през ***1923 г.***, извънредното законодателство (***1924***) и атентатът (***1925***) придобиват измеренията на гражданска война. Политическата обстановка в страната се нормализира едва след идването на Ляпчевото правителство на власт — ***януари 1926 г.*** Така, за разлика от държавите победителки в *Първата световна война*, икономическата стабилизация в *България* се осъществява в условията на насилие и на граждански мир.

Друга особеност на българската стабилизация е, че тя се обуславя от подема на селското стопанство, а не на индустрията, т. е. не следва характерната за големите европейски държави схема. Намалените граници, загубата на население и наложените репарационни и финансови ограничения изправят страната пред сложни социални и стопански проблеми, решаването на които изисква незабавно преструктуриране на селскостопанското производство от екстензивни към интензивни технически култури. Увеличава се делът на засетите площи с тютюн, захарно цвекло, памук, маслодайни семена. Специално внимание се отделя на фуражните култури и развитието на животновъдството. Засилва се използването на химически препарати, селскостопанска техника, нови и подобрени сортове семена. Показател на стабилизацията в селското стопанство и индустрията е увеличеният ръст на селскостопанското производство. През ***1925—1929 г.*** то не само достига, но и надминава довоенните си нива. При база на произведената продукция за ***1908—1912 г.*** *100*, през ***1925 г.*** тя съответно е *106*, през ***1926 г.*** — *101*, през ***1927 г.*** — *100*, през ***1928 г.*** — *112*, през ***1929 г.*** — *108*. При това увеличението на производството е съпроводено не от снижаване, а от повишаване на индекса на цените на продуктите от растителен и животински произход. При бази *100* за ***1914 г.***, за ***1926 г.*** общият индекс на цените за всички селскостопански стоки е *114*, за ***1927 г.*** — *116*, за ***1928 г.*** — *126*, ***1929 г.*** — *134*.

Добри реколти, добри цени и рязко повишена стойност на селскостопанската продукция — това са най-характерните белези за растежа в българското село. По време на стабилизацията обаче то не е в състояние да преодолее раздробяването на поземлената поземлената собственост и да се справи със съществуващата скрита безработица.

В годините на стабилизацията българската индустрия е повлияна от развитието на селското стопанство. Появяват се нови браншове, други рязко разширяват производството си въз основа на получавани от българското село суровини. Три са тенденциите, в които се фокусира оживлението в индустрията — значителни за българските мащаби капиталовложения; увеличено производство и реализиране на висока норма на печалба. През ***1925—1929 г.*** увеличението на промишлената продукция е “около два пъти” спрямо равнището от ***1924 г.*** Вследствие на този бърз растеж отделни производства (на захар, растителни масла и др.) напълно задоволяват вътрешния пазар. Други традиционно силни браншове, като вълненотекстилния, мелничарски и пр., не успяват да достигнат довоенното си равнище. Под въздействието на международната икономическа конюнктура известни колебания се забелязват в тютюнопроизводството, едно от водещите след *Първата световна война* производство.

По време на икономическата стабилизация като най-сериозен недостатък на българската индустрия си остава неспособността ѝ да се обнови технически. В сравнение с големите капиталистически страни степента на концентрация и централизация на производството е на ниско картелно равнище. В *САЩ*, *Англия*, *Германия* и *Франция* картелите, като най-ранна форма на монополни обединения, отдавна са отстъпили място на тръстовете и концерните. Ограничила се предимно в леката промишленост, за българската индустрия се оказват недостижими високите темпове на електрификация и внедряване на конвейерност, серийност и стандартизация на производството. Лишена от възможността да усвои евтино промишлено производство, тя не е в състояние да се ориентира в изработването на специализирани висококачествени и скъпи стоки. “*България* се индустриализираше, но тя нямаше условията да бъде една индустриална страна по примера на една *Белгия* или *Швейцария*”, казва един от лидерите на управляващия *Демократически сговор*.

По време на стабилизацията двигател на оживлението във външната ни търговия не е индустрията, а селското ни стопанство. По време на стабилизацията селскостопанските произведения са главно перо на българския износ. През ***1926 г.*** от *България* са изнесени селскостопански продукти на стойност *5 167* млн. лв., а през ***1927 г.*** — *6 627* млн. лв.

През тези години селското стопанство не само диктува темпа на увеличение на българския износ, но предизвиква съществени промени в структурата му. Зърнените храни заемали първо място в износа до войните стават второстепенно, дори третостепенно перо в търговския баланс. За сметка на тях рязко нараства относителният дял на интензивните култури и животинските продукти.

През ***1923/1924—1929 г.*** задължителен напредък има в развитието кредита и банковото дело. Галопиращата инфлация от ***началото*** на ***20-те год.*** е овладяна. Нормализира се паричното обращение, т. е. изживяна е паричната криза от ***1919—1923 г.*** Достига се и до уравновесяване на държавния бюджет.

Характерно за тези години е засилването на концентрацията на банковия капитал. По това време *Българската търговска банка*, *Кредитна банка*, *Балканска банка*, *Франко-белгийска банка*, *Банка за народен кредит*, *Итало-българска търговска банка* и *Българска генерална банка* притежават средства, съставляващи *32%* от собствените средства на всичките ок. *140* частни банки. В тях са съсредоточени *69%* от влоговете на всички частни акционерни банки, а пласментите им възлизат на *4 827,3* млн. лв., или *65%*, от общата сума *7 407* млн. лв. на пласментите (портфейл, текущи и обикновени кредиторни сметки) на частни банки у нас.

В областта на селското стопанство Ляпчевото правителство продължава дейността на Цанковия кабинет. След проучвания то определя райони за интензивно производство на зърнени храни и изпраща в помощ на местното население агрономи. Учредява фонд за изграждане на елеватори, необходими за почистването и стандартизацията на пшеница, царевица и пр. *Земеделската банка* е упълномощена да внася селскостопански машини, предназначени за продажба с *15%* по-ниски цени от пазарните за частните стопани и с *20%* за земеделските кооперации. Все с цел интензифициране на селското стопанство е гласуван *Закон за изграждане на иригационни съоръжения* за *20 000* хектара земя по долините на *Марица* и *Тополница*. През ***1926 г.*** *Парламентът* одобрява *Закон за селскостопански и други сгради*, с който се осигуряват *50 000 000* лв. за изграждането на *19* селскостопански постройки. Същата година са отдадени на концесия държавни гори в басейна на *Кричимска* и *Доспатска река*, срещу задължение на концесионера да построи жп линия, фабрика за обработване на дървесина и пр. Сключен е и договор с английско дружество за производство на бекон и други продукти от свинско месо. Дружеството се задължава на първо време за *100 000* английски лири да построи сгради и закупи *4* парахода. Изгодите от този договор са няколко: разкриват се възможности за изграждане на хладилни бази, за развитие на свиневъдството и пр. През ***1930 г.*** в условията на настъпваща икономическа криза правителството създава дирекция "*Храноизнос*" с намерение да подпомогне производителите на зърнени храни.

Според *Ляпчев* хвърлените до момента средства в подкрепа на индустрията не трябва да се зачеркват, тъй като и "паразитна", тя задоволява значителна част от вътрешния пазар и спестява на държавата от внос *2–3* млн. лв. в конвертируема валута. През ***1928 г.*** при една значително подобрена в резултат на икономическата стабилизация стопанска среда Ляпчевото правителство внася в *Народното събрание Закон за насърчаване на индустрията*. При изработването му обаче правителството е принудено да съвместява закона с въведеното в политическия живот понятие "сговор". В него изискваният размер на капитала е *20 000* лв., мощност на машините най-малко *10* конски сили и използване на *10* или повече работници в продължение най-малко на *6* месеца. По този начин новото в закона е премахването на съществуващите в закона от ***1909 г.*** ограничения, с което се дава възможност и на възникналите след войната браншове да се ползват от него. В този си вид обаче законът не стимулира създаването на модерна индустрия и предизвиква противоречие между едрите и дребни фабриканти и отделните промишлени отрасли. В ***началото*** на ***30-те год.*** действието на закона преждевременно е преустановено. През ***1926 г.*** е въведен контрол върху индустриалните производства. Правителството не успява да приложи приетия *Закон за контрол върху картелите и монополните цени*. Особено благоприятна за развитието на българската индустрия е митническата политика на правителството. То увеличава вносните мита и по този начин разширява вътрешния пазар за българската индустрия и намалява отрицателния платежен баланс.

В своята стопанска политика правителството извежда на преден план въпроса за стабилизирането на държавните финанси. През ***декември 1926 г.*** *България* получава под покровителството на *Обществото на народите* заем за устройване на бежанците, известен като *Бежански заем*, на стойност *2,4* млн. лири стерлинги и *4,5* млн. долара, със срок на изплащане *40* години. През ***1927 г.*** по повод появили се обезпокоителни признаци относно възможността за запазване на монетната стабилност финансовият министър *Я. Моллов* и външният министър *А. Буров* се обръщат с молба към *Обществото на народите България* да бъде включена наред с *Австрия*, *Унгария* и *Гърция* в стабилизационния план на световната организация. На ***10 март 1928 г.*** на българския финансов министър в *Женева* е връчен *Протокол*, в който се посочват условията, при които ще бъде отпуснат заема. С *Женевския протокол* се изисква от българското правителство да реформира бюджетната система, да съкрати *10 000* чиновници и да трансформира *Българска народна банка* от държавна в частно акционерно дружество. През ***ноември*** е подписан окончателния договор по заема. Той се състои от *3* части: в английски лири — *1 800 000*, в американски долара — *13 000 000* и във френски франкове — *130 000 000*. Чистото произведение възлиза на *5 005 718* английски лири. Заемът е разпределен по следния начин: за увеличаване на валутния резерв и подобряване състоянието на *БНБ* – *1 500 000* лири; за покриване на някои несъбираеми кредити *БЗБ* получава *500 000* лири; за увеличаване капитала на *БЦКБ* – *150 000* лири; за нуждите на бюджета — *1 100 000* лири; за възстановяване и строеж на железници, пътища, пристанища — *1 250 000* лири, и останалата част отива за компенсиране на загубите от катастрофалното *Чирпанско земетресение*. Изпълнявайки условията на заема, през ***1928—1929 г.*** правителството успява да уравновеси държавния бюджет, да стабилизира държавните финанси. С *Бежанския заем* правителството устройва над *28 000* семейства. Във връзка с това са разработени *50 570* дка земя, отблатени са други *20 000* дка, изгражда се линията *Раковски* (*Димитровград*)—*Мастанлъ* (*Момчилград*). През ***май 1929 г. България*** урежда финансовия си спор с банковия консорциум "*Дисконтогезелшафт*" относно получения през ***1914 г.*** *500 000 000* заем. Българската страна се задължава да изплати на банковия консорциум *17 000 000* швейцарски франка, от които *2 000 000* до ***5 юли 1929 г.***, а останалите *15 000 000* до ***1944 г.*** В замяна на това се предвижда *банката* да върне на *България* намиращите се в нейните трезори български съкровища и бонове в размер на *250 000 000* златни лева и *75 000 000* френски франка.

През ***декември 1927 г.*** е подписана спогодбата "*Моллов–Кафандарис*", за обезщетяване имотите на българските бежанци. До ***31 декември 1930 г.*** по спогодбата "*Моллов–Кафандарис*" са преведени *246 383 303* лева. През ***1930 г.*** правителството постига облекчение и по изплащането на репарациите. На конференцията в *Хага Ат. Буров* и *Вл. Моллов* подписват договор за финансовите задължения на *България*, според който победителите се отказват от част "Б" на репарациите, а изплащането на част "А" се разпределя по години до ***март 1966 г.***

ВЪНШНА ПОЛИТИКА. През ***1926 г.*** българското правителство не откликва на нито един от разиграните варианти за изграждане на *Балканско Локарно*, по подобие на *Западното Локарно* от ***1925 г.*** Идеята не се съгласува със следваната от *България* политика на мирна ревизия. *Балканското Локарно* пропада главно заради неразрешимостта на противоречията между Гърция и Югославия.

През ***1927—1928 г.*** по отношение на *България Италия* се опитва да реализира две идеи, да я включи в блок с *Турция* и *Гърция* или да я приобщи към групировка между *Италия*, *Унгария* и *Румъния*. В същото време *Франция* и *Чехословакия* действат за приближаването на *България* към *Малката Антанта* (*Югославия*, *Румъния* и *Чехословакия*) чрез подписването на двустранни договори с всяка една от тези страни.

От ***1927*** до ***1929 г.*** *Югославия* затваря границата си с *България* заради убийството на ген. *Ковачевич* от *ВМРО* в *Щип*. В ***началото*** на ***1929 г.*** в *Пирот* заседава смесена българо-югославска комисия за уреждане на въпроса за т. нар. двувластни имоти. Подписва се *Протокол за защита на границата*. През същата година *Югославия* и *Гърция* подписват съюзен договор, с който се засилва опасността от изолацията на *България*. През ***1930 г.*** пиротските преговори са подновени и се подписва *Протокол*, с който сръбските претенции са удовлетворени. През ***лятото*** на ***1929 г.*** *Гърция* денонсира търговския си договор с *България*. По отношение на трите страни действа правилото на взаимното отрицание, всяко подобряване на отношенията между *България* и *Югославия* предизвиква тревога в *Атина*, между *Югославия* и *Гърция* в *София*, между *Гърция* и *България* в *Белград*.

УПРАВЛЕНИЕ НА НАРОДНИЯ БЛОК. Икономическата криза от ***1929—1933 г.*** задълбочава разногласията и борбите в *Демократическия сговор*. Във връзка с насрочените парламентарни избори за ***юни 1931 г.*** се формира коалицията *Народен блок* в състав: *Демократическа партия* на *Ал. Малинов* и *Н. Мушанов*, *БЗНС* "*Врабча 1*" на *Д. Гичев, Радикалната* на *Ст. Костурков, Националлибералната* на *Д. Върбенов* и *БЗНС* "*Стара Загора*". Коалицията печели изборите и на ***28 юни*** формира правителство в състав: министър-председател и министър на външните работи *Ал. Малинов*, демократ; министър на вътрешните работи и народното здраве *Н. Мошанов*, демократ; министър на финансите *Ал. Гиргинов*, демократ; министър на земеделието *Д. Гичев*, "*Врабча 1*"; министър на просветата *К. Муравиев*, "*Врабча 1*"; министър на обществените сгради *Г. Йорданов*, "*Врабча 1*"; министър на правосъдието *Д. Върбенов*, националлиберал; министър на търговията, промишлеността и труда *Г. Петров*, националлиберал; министър на железниците, пощите и телеграфите *Ст. Костурков*, радикал; министър на войната ген. *А. Кисьов*, бивш министър от кабинета на *Ляпчев*. По-късно, през ***октомври 1931 г.***, премиерският пост се заема от *Н. Мушанов*, а *Ал. Малинов* става председател на *Народното събрание*.

Народният блок идва на власт с конституционнопарламентарна платформа, но в нея не се предвижда отмяната на *Закона за защита на държавата*, предоставянето на пълна амнистия за пострадалите по този закон. В *Платформата* акцентът е поставен върху дейността на правителството за преодоляването на последиците от икономическата криза.

ИКОНОМИЧЕСКАТА КРИЗА И АНТИКРИЗИСНА ПОЛИТИКА НА ПРАВИТЕЛСТВОТО. През ***1923—1933 г.*** светът е обхванат от непозната дотогава по мащабите си стопанска криза. Тя има всеобхватен характер. Проявява се във всички отрасли на икономиката — индустрия, селско стопанство, транспорт, търговия, финанси и пр. Засяга големи и малки държави. В *България* първите симптоми на световната икономическа криза се забелязват в ***края*** на ***1929 г.*** За разлика от развитите индустриални държави, където отражението на кризата е най-силно в индустрията, у нас най-сериозни удари понася селското стопанство. Това се обуславя от обстоятелството, че в предходните години не индустрията, а селското стопанство е в основата на българския стопански подем.

Характерно за кризата в българското селско стопанство е, че тя се проявява по твърде своеобразен начин поради раздробеността на селскостопанската собственост и пренасищането на българското село със свободна работна ръка. През ***20-те год.*** раздробяването на земеделските земи се подсилва под въздействието на три фактора — аграрната реформа на *Александър Стамболийски*, дейността на Ляпчевото правителство по оземляване на бежанците и нарастване на естествения прираст на населението. От ***1910*** до ***1934 г.*** активното население в селата се увеличава с *1,81* млн. човека, докато за същото време индустрията успява да осигури нови работни места едва за *50—60 000* човека.

В големите държави, където обликът на селското стопанство се определя от капиталистически земеделски стопанства с механизирано обработване на земята, широко използване на наемен труд и пазарност на продукцията, селскостопанското производство рязко се съкращава, защото е невъзможно в условията на кризата да се извличат печалби. В *България* основният дял на селскостопанската продукция се произвежда от дребните и средни селски стопани. Тяхна главна цел е задоволяване на собствените потребности, а не на пазара и потребителя. У нас само ок. *25—30%* от селскостопанското производство е с пазарна насоченост. Поради това, за разлика от *САЩ*, *Германия* и пр., в *България* по време на кризата селскостопанското производство не се съкращава, а увеличава. За да се доближат до доходите си от докризисните години при понижените цени на селскостопанските произведения, българските селяни разширяват размера на обработваемите площи. За времето от ***1927*** до ***1933 г.*** обработваемата земя у нас нараства от *32,82* на *37,69* милиона дка. Вследствие на това се увеличава обемът на растителната продукция. При общ индекс за зърнени храни, индустриални култури, фуражни култури, плодове, зеленчуци, варива и картофи — *100* за ***1927 г.***, през ***1931 г.*** той е *150*, а през ***1933 г.*** — *149.* За същия период цените на растителната продукция спадат с *50%*.

Движението на цените на отделните култури по низходяща линия обаче не е равномерно. При индустриалните и техническите култури то е по-слабо поради проявяване на интерес от страна на местната индустрия. Най-голямо е снижението на цените при зърнените и фуражните култури. Оттук произтичат и чувствителните различия в ръста на производство на отделните култури. На първо място по производство са индустриалните и техническите култури. При индекс на обема на продукцията им *100* за ***1908—1912 г.***, през ***1931 г.*** той е *389*, за варивата и картофите — *180*, за зърнените храни — *145*, за фуражните култури — *130*, за плодовете и зеленчуците — *124*.

Тези данни показват, че започналият от предходния период процес на преструктуриране на селското стопанство продължава. Но по време на кризата трансформацията и рационализацията на селскостопанското производство не се налагат като водещи тенденции. На преден план излиза проблемът за спасяване на изпадналите в бедствено положение селскостопански производители, тъй като увеличаването на селскостопанското производство при сниженото търсене на селскостопанска продукция не смекчава, а ескалира кризата в българското село.

Стопанската криза засяга и българската индустрия, макар и не така силно както селското стопанство. Съществуването на картели в отделните браншове и провежданата от държавата политика на индустриален протекционизъм години наред са причина темпът на намаляване на цените на индустриалните произведения да е значително по-слаб от тези на селскостопанските. Поради това основната тежест на кризата се понася предимно от дребните и средните селскостопански собственици.

И в индустрията кризата се проявява по специфичен начин. Първо, у нас, за разлика от индустриалните държави, не се стига до драстично намаляване на обема на индустриалното производство. При индекс на индустриалното производство за ***1929 г.*** *100*, през ***1933*** той е *69*. Второ, кризата не засяга в еднаква степен всички браншове. Обособяват се три групи индустрии. Каучуковата, текстилната, стъкларската и хартиената формират групата на т. нар. просперираши индустрии. В тези браншове се разкриват нови работни места, а обемът на производството им надминава докризисните нива. Тези индустрии не са засегнати, тъй като са задоволявали незначителна част от вътрешния пазар и при рязкото намаляване на вноса те се оказват облагодетелствани, независимо от намалените покупателни възможности на населението. Следващата група е на най-силно засегнатите от кризата индустрии. Това са металната, хранителновкусовата, тютюневата. До кризата те покриват почти изцяло вътрешния пазар. Поради натрупване на огромни запаси захарните фабрики са принудени частично или напълно да преустановят производство, а тютюневите да намалят за три години обема на своята продукция с ок. *1 600* кг. Кожухарската, дървообработващата и добивната индустрия обособяват групата на запазващите производството си около нивата от времето на стабилизацията.

По време на икономическата криза, макар и бавно, продължава процесът на концентрация на индустрията. От ***1926*** до ***1934 г.*** предприятията до *50* работника намаляват от *1 532* на *1 267*, а над *50* работника нарастват от *262* на *313*. В сравнение с докризисния период мощността на използваните в промишлеността двигатели се увеличава с *36%*. Разширява се и употребата на двигатели на ток от *22%* през ***1929 г.*** на *30%* през ***1936 г.*** През ***1929—1934 г.*** местната индустрия осигурява *65%* от общата употреба на индустриални произведения. Тези факти не са свидетелство за наличието на модерна индустрия. Те по-скоро показват пътя, по който следва да се модернизира.

Икономическата криза има неблагоприятно отражение върху търговията, банковото дело и държавните финанси. Българският износ силно се съкращава. През ***1929 г.*** той е на стойност *6,39* млрд. лв., а през ***1933 г.*** — *2,64* млрд. лв. За същия период вносът се свива от *8,32* на *2,20* млрд. лв. Чувствително намалява износът на зърнени храни и фуражни култури, остава нереализирана и значителна част от тютюневата реколта за ***1929, 1930, 1931 г.*** Увеличение в относителния дял на българския износ отбелязват животинските продукти, плодовете и гроздето. Посочените тенденции не предизвикват съществени промени в структурата на българския износ. От *14*-те основни артикула, съставляващи *90%* от износа с най-голям дял е групата на колониалните стоки — ориенталски тютюн, захар, папируси и пр. — *41,6%*; следвана от скотовъдните произведения — *23,6%*; зърнени храни и варива — *18,2%*; плодове, зеленчуци, фуражи — *7,2%*. Структурни промени настъпват във вноса. Увеличава се относителният дял на суровините за сметка на индустриалните стоки и строителните материали.

В областта на вътрешната търговия стокооборотът намалява. Броят на фалиралите търговци се увеличава. Чуждият капитал остава безучастен и се задоволява само с реализирането на отделни вносни стоки. Вследствие на това се засилва ролята на държавния и кооперативния сектор във вътрешната търговия.

Кризата поставя на изпитание и банковото дело. Малките банки изпадат в затруднение. Част от тях фалират, а други са принудени да се вливат в по-големи банки.

През ***1929 г.*** общият брой на частните банки е *137*, през ***1934 г.*** — *118*, а през ***1935 г.*** — *99*. Характерно за банковата система е кредитната й претовареност. Началото на кризата заварва почти всички банки с "лоши кредитни портфейли" и опразнени трезори. Големите банки с чужди капитали, с изключение на *Кредитна банка*, която борави с немски капитали и обслужва германското икономическо проникване в *България*, силно ограничават дейността си.

Още по-тежко е състоянието на държавните финанси. Поради намаляване на приходите от данъци и мита през ***1931—1932 г.*** бюджетният дефицит достига 1,5 милиарда лв. Положението допълнително се усложнява от обстоятелството, че от държавния бюджет до въвеждането на Хувъровия мораториум ежегодно се отделят *270* млн. лв. за репарации, *280* млн. лв. за довоенни и *630* млн. лв. за следвоенни дългове. Към ***31 декември 1931 г.*** външният консолидиран държавен дълг възлиза на *784 275 570* златни франка, като само лихвите по репарациите са над *1* млрд. лв. Поради съкращаването на износа и невъзможността да се вземат краткотрайни чуждестранни кредити се засилва недостигът от валута.

В своята предизборна платформа *Народният блок* обещава да регламентира намесата на държавата в производството и в дейността на монополите, да осигури лесно достъпен и дългосрочен кредит на гражданите при намален лихвен процент, да възстанови прогресивно подоходното облагане, да спре процеса на обезземляване, да освободи селските стопани от лихварския капитал, да подобри положението на работничеството и премахне безработицата. С идването на власт на новото правителство се налага незабавно да се вземе решение относно бъдещето на създадената от Ляпчевото правителство дирекция "*Храноизнос*". На ***15 юли 1931 г.*** правителството утвърждава наредба, с която продължава дейността на дирекцията и разширява облекченията за зърнопроизводителите. Заплащането в брой на всички видове храни се увеличава от 50 на *70%*. С наредбата се въвеждат и облекчения при използване на получаваните в размер на *30%* данъчни бонове. С тях могат да се плащат данъците — *100* бона за *120* лв., да се погасяват дългове в *БЗБ*, а в случай че останат неоползотворени да се осребряват.

Поради засилване в спада на цените на зърнените храни на международните пазари правителството на *Народния блок* се принуждава с друга наредба от ***лятото*** на ***1931 г.*** да намали изкупните цени за килограм на пшеницата от *4* на *3,40* лв., на ръжта, ечемика, овеса и царевицата от *3* на *2,60* лв., на просото на *2,80* лв. През ***октомври 1931 г.*** по инициатива на *Н. Мушанов Народното събрание* гласува закон за изменение и допълнение на *Закона за закупуване и търговия със зърнени храни*. С него *Народният блок* запазва дирекция "*Храноизнос*" и законодателно утвърждава въведените с наредбите промени в работата им.

С дейността си дирекция "*Храноизнос*", от една страна, спомага за спасяване на зърнопроизводителите от разоряване, но, от друга, силно обременява държавния бюджет. Загубите от износа на храни на по-ниски цени, отколкото са закупени за реколтата от ***1930—1931 г.*** възлизат на *357 000 000* лв., а от ***1931—1932 г.*** — на *856 400 000* лв.

Правителството на *Народния блок* се опитва да реши и изключително трудния проблем за дълговете на земеделските стопани. По това време числеността на селяните длъжници е над *800 000* човека, а размерът на дълговете им — ок. *12* млрд. лв. На ***12 април 1932 г.*** *Парламентът* приема внесения от *Д. Гичев Закон за закрила на земеделеца стопанин*. С него се правят отстъпки на селяните, притежаващи до *250* дка земя и имащи дълг *200 000* лв., направен до ***1 януари 1931 г.*** До *6* месеца от датата на влизане в сила на закона всеки длъжник или кредитор може да поиска от мировия съдия сключване на "земеделски конкордат". В правата на съдията е да редуцира дълга до *50%*, ако кредиторът е съгласен може и под тази граница. Срокът за изплащане на дълг до *15 000* лв. е *3* години, до *50 000* — *5* години, над *50 000* до *10* години. Законът спира "всякакви изпълнителни действия" срещу длъжника при положение, че се спазват определените срокове за погасяване на дълга. Нарушаването им автоматично анулира конкордатното споразумение. Законът предвижда и неотчуждаем дял от храни, семена за посев, инвентар до *25 000* лв. и земя до *50* дка. До ***февруари 1933 г.*** ок. *34 000* длъжници подават молби за облекчаване на задълженията им. От тях са разгледани исканията на *20 000*, с обща сума на дълговете *1,2* млрд. лв. С конкордатни споразумения дългът им е намален с ок. *260* млн. лв., т. е. по-малко от *1* млрд. лв. *Законът за закрила на земеделеца стопанин* не урежда въпроса за дълговете на българските селяни. Според финансовия министър *Ст. Стефанов* ефектът от този закон е по-скоро "психологически", отколкото социалноикономически.

През ***1933 г.*** въпросът за задълженията отново се актуализира. С решаването му се заема лично министър-председателят *Н. Мушанов*. Със съдействието на банкери той подготвя *Закон за облекчаване на длъжниците и заздравяване на кредита*, който след съгласуване с *Финансовия комитет* на *Обществото на народите* внася в *Народното събрание*. На ***31 декември 1933 г.*** законът е приет. Преследваната с него цел е да не се допусне уреждането на въпроса за дълговете да става за сметка на кредиторите. Със закона се намаляват до *50%* наложените прекомерни лихви върху задълженията на селските стопани от частните банки и кредиторите, изплащането на дълговете от *3 000* до *500 000* лв. се разсрочва за *10—15* години с *6%* лихва, над *500 000* лв. — за 6 години с *8%* лихва и над *1* млн. лв. — за *4* години с *8%* лихва. В този си вид законът напълно отговаря не само на интересите на кредиторите, но и на изискването на *Финансовия комитет* на *Обществото на народите* по никакъв начин да не се вреди на изплащането на външните задължения.

Това условие се поставя, защото още с идването си на власт, ръководено от желанието за подпомагане на "производящите слоеве", правителството на *Народния блок* въвежда данъчна амнистия. Първата крачка в тази насока е направена още през ***ноември 1931 г.*** с приемането на *Закона за опрощаване на глобите върху преките данъци*, данъка върху материалите, от които се вари ракия и акциза на виното. С него се опрощават всички глоби за закъснели данъчни плащания до *5 000* лв., а над тази сума се заплащат *50%*. По-късно се амнистират данъците до *1 000* лв., дължими за ***1925—1930 г.***, а за пострадалите от *Чирпанското земетресение* до *10 000* лв. за ***1928—1931 г.*** През ***1932—1933 г.*** със *Закона за бюджета* правителството освобождава от поземлен налог във всяко земеделско стопанство първите *100* дка, засети със зърнени култури, варива и ливади, до *10* дка с овощни насаждения, тютюн и гори, до *5* дка с лозя и *2* дка бостани. С прилагането на тази мярка правителството регламентира съществуващото фактическо положение за неплащане на поземления данък от българските селяни поради изключително тежкото им финансово положение. През ***1927—1928 г.*** приходите в държавния бюджет от този данък са *700* млн. лв., а през ***1929—1930 г.*** *56* млн. лв.

През ***юни 1933 г.*** при открито противодействие от страна на *Демократическата партия БЗНС "Врабча 1"* успява да прокара в *Парламента Закон за изменение и допълнение на Закона за трудовите земеделски стопанства*. Основният мотив на вносителя — министъра на земеделието в четвъртия блоков кабинет *К. Муравиев*, е да се спре разоряването на дребните и средни селяни. Според тогавашните икономисти по време на кризата земите си загубват ок. *200 000* селяни. Законът предвижда оземляването да се извършва от специален поземлен фонд срещу заплащане на *20%* от стойността на земята в продължение на *20* години. Законът е без особен ефект и заложената в него идея за създаване чрез оземляване на малоимотни и безимотни селяни на "жизненоспособни, трудови земеделски стопанства" не се реализира.

Ускоряването на процеса на трансформация в селскостопанското производство от зърнени към технически култури е един от важните лостове за преодоляване на кризата в българското село. Поради това правителството със серия от закони, като за насърчаване сеенето на захарно цвекло, за вината, за подпомагане на оризопроизводителите, за регулиране цените на розовия цвят и пр., се опитва да стимулира развитието на процеса.

Индустриалната политика на *Народния блок* се базира на две изходни начала — засилване на държавното регламентиране и намаляване на преференциите. Началото на политиката на съкращаване облагите за промишлеността се поставя от *Д. Мишайков* през ***1930 г.*** При управлението на *Народния блок* тя придобива контурите на курс, насочен към ограничаване индустриалния протекционизъм. Въвежда се адвалорна такса (съответстваща на стойността) върху безмитния внос на суровини и машини в размер на *8–25%*. През ***пролетта*** на ***1933 г.*** след две увеличения тя нараства на *10–60%*. Намалява се границата на печалбата за насърчаваните предприятия от *20* на *10%*, а след това на *5%*. Премахват се облекченията при превоз на стоки и машини по *БДЖ*. Съкращава се списъка на безмитно внасяните суровини и други материали за индустрията. Отнемат се на около *120* предприятия облекченията по Закона за насърчаване на местната индустрия от ***1928 г.*** Увеличават се митата за внос на машини за промишлените предприятия.

През ***1933 г.*** правителството на *Н. Мушанов* разработва *Законопроект за индустрията*, в който се поставя като условие за ползване на облаги предприятията да приемат определено количество квалифицирана работна ръка и да задоволяват нуждите си с горива и суровини от местен произход. Според законопроекта отговарящите на тези изисквания предприятия могат да внасят суровини и скъпа техника на стойност не по-малко от *1,35* млн. лв., да ползват облекчен превоз по *БДЖ* с изключения на горива и готова продукция. Наред с това с проектозакона се дава право на промишленото министерство да проучва фабриките в техническо и стопанско отношение, да изисква задължителни индустриални методи и да определя качеството на стоките, да налага специализация на предприятията и да координира производството им. Изискванията на законопроекта се оказват непосилни за повече от половината насърчавани предприятия. Срещу него открито изразяват негодувание широк кръг стопански дейци. Това принуждава правителството да се откаже от намерението си да внесе законопроекта в *Народното събрание*. Независимо от направеното отстъпление заложената в законопроекта идея за регламентиране и техническо превъоръжаване на индустрията е правилна.

През ***декември 1931 г.*** е приет *Закон за контрол върху картелите и монополните цени*. Основна цел на този закон е решаване на злободневния въпрос за снижаване цените на индустриалните изделия. В началото на кризата индустриалните картели у нас са *15*. По-известни от тях са *Захарния картел*, *Картела на фабриките за желязна тел и гвоздеи, на сапунените фабрики, на бирените фабрики, на рафинериите за растителни масла* и др. Те обхващат *1/5* от стойността на производството и инвестирания капитал в наблюдаваната индустрия. През ***1934 г.*** при база *100* за ***1929 г.*** картелите поддържат индекс на цените на своите изделия *112,4,* докато при некартелираните индустрии той е *86,6*.

Предвидените в закона санкции са незначителни, но формалностите достатъчни повечето от картелите да предпочетат да се разтурят, а останалите да законспирират дейността си. С премахването на картелите правителството не решава въпроса за цените на индустриалните стоки. При установения митнически свръхпротекционизъм големите предприятия и без да са картелирани продължават да се държат като монополисти на вътрешния пазар.

През ***септември 1931 г.*** правителството на *Народния блок* възстановява създаденото със Закона за облекчаване на продоволствието и намаляването на скъпотията от ***1924 г.*** Главно комисарство по продоволствието. Чрез него то въвежда нормирани цени за захарта, газта, цимента, гвоздеите, сапуна и пр. При това *Комисарството* не се ограничава само в определяне цените на стоките от първа необходимост. Под контрол са поставени и цените на индустриалните изделия. Между цените на едро и дребно се установява максимално допустима разлика от *10%*. Етикетите с цени върху стоките стават задължителни. Със Закон е въведен монопол и върху търговията с розово масло.

Правителството на *Народния блок* развива активна дейност и в областта на външната търговия. Главна негова задача е постигане на положително салдо. Средствата, с които то се стреми да реализира тази своя цел са: намаляване на вноса чрез ограничаване на валутната търговия и разширяване на износа посредством сключването на компенсационни сделки, клирингови спогодби, търговски договори и пр.

През ***октомври 1931 г.*** *БНБ* възстановява отменения през ***1928 г.*** контрол върху търговията с чужда валута. Чрез връщането към валутния режим на *Ал. Цанков*, но в много по-строга форма, правителството успява да ограничи вноса и до голяма степен да уравновеси търговския и платежния баланс на страната, и ликвидира острия недостиг от чужда валута. През ***1932 г.*** правителството на *Н. Мушанов* прилага и т. нар. "*контингентиране*" на вноса, като ограничава търговците да внасят само половината от реализирания от тях внос през ***1931 г.***

България сключва клирингова спогодба и търговски договор с *Германия* (***1932***), с *Югославия* — клирингова спогодба и железопътна конвенция (***1933***) и търговски договор (***1934***). Наред с това са подписани търговски договори още с *Чехословакия*, *Турция*, *Италия*, *Австрия*. През ***1931—1934 г.*** се водят разговори с представители на *СССР* за установяване на търговски връзки. Отговорът на *Москва* е възстановяване на отношенията в пълен обем — икономически и политически, т. е. дипломатически. Разсъждавайки в *Народното събрание* по този въпрос *Н. Мушанов* казва, че ползата от възстановяване на отношенията със *СССР* е съмнителна, докато вредата сигурна.

През ***1933 г.*** правителството води успешно преговори, отначало само с германски фирми, а след това и с чехословашки, австрийски и унгарски за сключване на компенсационна сделка срещу залежалите от ***1928—1931 г.*** български тютюни. През ***август 1934 г.*** сделката е подписана. Общата стойност на доставките е *909 950 000* лв. и тя се разпределя както следва: *Германия – 631 409 131* лв., *Австрия – 156 535 198* лв., *Чехословакия – 81 804 762* лв., *Унгария – 40 203 647* лв. Срещу стойността на всяка една от тези суми *България* получава *392* товарни хладилни вагона, *89* пътнически вагона, *34* мотриси и вагони за софийските трамваи, *41* парни и моторни валяци за пътно строителство.

През ***1929—1934 г.*** централноевропейските държави — *Германия*, *Австрия*, *Италия*, *Полша*, *Чехословакия*, *Унгария*, *Швейцария*, продължават да заемат първо място в българския търговски обмен. На второ място са западноевропейските страни — *Великобритания*, *Франция*, *Белгия*, *Испания*, *Холандия*, *Люксембург*. На трето са балканските държави със силно занижен дял. В областта на външната търговия ролята на *Германия* в структурата на българския стокообмен се засилва. В същото време се увеличава и значението на клиринговите спогодби и компенсационните сделки. Причината за това е невъзможността на *България* поради липсата на валута свободно да търгува на международните пазари.

В антикризисната си политика *Народният блок* отделя изключително внимание на стабилизирането на държавните финанси. При решаването на този проблем правителството на *Н. Мушанов* се затруднява от две обстоятелства: решимостта му да бъде "честен платец" по външните дългове и от невъзможността чрез данъци да попълва държавния бюджет. Затова правителството насочва действията си в три направления — сключване на външен заем, въвеждане на строги икономии в бюджетната сфера и постигане на международни споразумения за облекчаване на плащанията по външните заеми и репарациите.

Н. Мушанов се опитва да получи заем чрез *Финансовия комитет* на *Обществото на народите*, какъвто е отпуснат на *Австрия* след започването на световната икономическа криза. От *Женева* поставят като условие за отпускането на заем мини "*Перник*" да се превърнат в акционерно дружество и на *БДЖ* да се предостави пълна независимост. Тези искания са неизпълними за *България*, управлявана от четворна коалиция в условията на тежка икономическа криза. Безрезултатни се оказват и усилията за получаването на международен кредит в размер на *3,901* млн. лв. по проекта на директора на *Международното бюро на труда Алберт Тома* за борба срещу безработицата.

Като отказват да помогнат на *България* международните финансови институции не престават да настояват българското правителство да установи режим на драстични икономии, за да може да си плаща вноските по външните дългове. През ***1931—1932 г.*** със *Закона за държавния бюджет* се въвеждат удръжки от заплатите на чиновниците в полза на държавата до *5%* за възнаграждения до *2 000* лв. и до *10%* над *2 000* лв. По-късно тези проценти са променени от *2* до *14%* за заплатите и от *2* до *7 %* за пенсиите. През ***1933—1934 г.*** удръжките в полза на държавното съкровище се увеличават от *3* до *20%*. По този начин от чиновнически заплати са спестени *506,3* милиона лв.

През ***юли 1932 г.*** със *закон* се създава към ***БЗБ Фонд за покриване на бюджетните загуби***, нанасяни от дирекция "*Храноизнос*". Фондът просъществува до ***20 януари 1934 г.*** В него се набират средства от въведени таксови марки от *1* лв. за *1* кг типов хляб и *1,60* лв. за луксозен, такси за търговията с брашна и тестени изделия, глоби, конфискации и пр. Така правителството заставя всички слоеве на обществото да се включат в попълването на бюджетния дефицит. Не е отминат и политическият елит. Цивилната листа на цар *Борис III* е намалена. С по *20%* са снижени заплатите на министри и владици, с по *15%* — дневните на депутатите.

Наред с това правителството води и усилени преговори за уреждането на репарационния въпрос, отсрочване на плащанията по довоенните и следвоенните дългове. На ***20 юни 1931 г.*** американският президент *Хувър* излиза с предложение да се спрат плащанията на всички дългове и репарации за срок от *1* година, считано от ***1 юли 1931*** до ***30 юни 1932 г.*** През ***ноември 1931 г.*** *България* и *Гърция* подписват споразумение, с което гръцкото правителство приема изплащането на българския репарационен дълг да бъде отложено за *1* година съгласно Хувъровия план. С него *Гърция* се ангажира да изпълни задълженията си по спогодбата "*Моллов–Кафандарис*" и изплати полагащите ѝ се вноски. Впоследствие обаче гръцкото правителство свързва изпълнението на задълженията си по спогодбата с плащането от българска страна на дължимите ѝ репарации. Завързва се спор, *Гърция* отстоява тезата, че задълженията ѝ по спогодбата са държавен дълг и следователно се включват в обсега на Хувъровия план, а българското правителство, че това е задължение на гръцкото правителство към частни лица — български бежанци, поради което не може гръцкият дълг да бъде компенсиран за сметка на българските репарации. Въпросът остава нерешен и *България* е принудена да се задоволи с получените от *Гърция* до ***31 декември 1930 г.*** *246 383 309* лв. по спогодбата "*Моллов–Кафандарис*". През ***юни 1932 г.*** на конференцията в *Лозана* германските репарации се анулират, след което се урежда и въпросът за т. нар. "източни репарации" на *Австрия*, *България* и *Унгария*.

През ***юли 1932 г.*** на правителството сключва и споразумение за намаляване на трансферираните в чужбина суми по плащанията на предвоенните и двата следвоенни заема с *50%*. С ново споразумение от ***юли 1933 г.*** погасяването на следвоенните заеми е спряно, а трансферът по останалите е сведен до *25%*. През ***1932—1933 г.*** вследствие на тези две споразумения на държавния бюджет са спестени *674* млн. лв.

Антикризисната политика на *Народния блок* не е последователна. Тя е продукт на трудно постиган в четворната коалиция компромис по стопанските въпроси. Въпреки изповядваните от блоковите партии принципи на традиционната демокрация и икономическата свобода провежданата от правителството по време на кризата стопанска политика представлява "смесица от либерализация на стопанството и запазване на интервенизма в икономиката".

ВЪНШНА ПОЛИТИКА. През ***1931 г.*** *Н. Мушанов* посещава *Турция*. Основна тема на разговорите му в *Анкара* са подобряване на отношенията с *Гърция*, но мисията му завършва без резултат. От ***февруари 1932 г.*** до ***юни 1934 г.*** *България* участва на състоялата се в *Женева* конференция по разоръжаването. *Великите сили* се съгласяват *Германия* да увеличи сухопътните си войски от *100 000* на *200 000* души в срок от *5* до *8* години. *България* подкрепя внесените промени за германската армия. През ***1933—1934 г.*** правителството на *Народния блок* отпуска свръхсметни кредити за доставка на военни материали. През ***лятото*** на ***1933 г.*** дипломатическата активност на балканските държави се засилва. Идването на *Хитлер* на власт в *Германия* ***януари*** същата година е последвано от подписване на *Лондонски конвенции* за определяне на агресора по съветска инициатива, парафиране на пакт на четирите *Германия*, *Италия*, *Англия* и *Франция* за разпределяне сферите на влияние и пр. *България* се оказва заобиколена от негативна политика. През ***лятото 1933 г.***, по време на участие на международна икономическа конференция в *Лондон*, *Малинов* констатира, че министрите на външните работи на съседните държави са обхванати от пактомания. По негова инициатива в *София* се провежда заседание на кабинета с участието на всички бивши министър председатели и министри на външните работи за обсъждане на международното положение и външната политика на страната. На това заседание се решава, с цел избягване на задълбочаващата се международна изолация, да се използва авторитета на монарха и по този начин се предава ръководството на външната политика на цар *Борис*.

Цар *Борис* осъществява три поредни срещи с югославския крал *Александър*. Първата е на *Белградската гара*, състояла се на ***18 септември 1933 г.*** На нея се дискутира династическия въпрос — две държави, две корони. Втората среща е проведена на ***3 октомври*** в *Евсиноград*. По категоричен начин югославският крал поставя въпроса за разтурянето на *ВМРО*. Последната, трета среща се е състояла в *Белград* през ***декември 1933 г.*** Преследваната от *Борис* цел е чрез българо-югославско сближение да бъде избегната изолацията и предотвратено изграждането на антиревизионистичен блок на *Балканите*, за което по недвусмислен начин настояват *Гърция*, *Турция* и *Румъния*. През ***есента*** на ***1933 г.*** цар *Борис* и *Н. Мушанов* се срещат и с румънския крал *Карол* и външния министър *Н. Титулеску*.

По отношение на *България* и нейното включване в подготвяния *Балкански пакт* се обособяват две линии на поведение сред нашите съседи. Югославско-турската, обявила се да се направи пакта по-приемлив за *България*, за да се включи в него, и румъно-гръцка, настояваща за незабавно подписване на пакта и без българско участие. *България* се опитва да противодейства с водене на преговори за сключване на двустранни договори. *Франция* подкрепя *Н. Титулеску* и в ***началото*** на ***1934 г.*** в *Белград* е парафиран *Балкански пакт* между *Югославия*, *Гърция*, *Турция* и *Румъния*. На ***9 февруари*** *Пактът* официално е сключен. Той е придружен от декларация на турското правителство, изключваща противопоставянето на *Турция* на *Съветския съюз*. Пактът е антиревизионистичен, имащ за цел гарантиране на вътрешнобалканските граници. С него международната изолация на *България* се засилва. Изход от създаденото положение цар *Борис* и *Н. Мушанов* виждат в продължаването на започнатата политика на искрено приятелство с *Югославия*.

ПРЕПОРЪЧИТЕЛНА ЛИТЕРАТУРА

Добринов, Д. **Последният цар на планините.** С., 1992.

Добринов, Д. **ВМРО (обединена).** С., 1983.

Трифонов, Ст. **Българското националноосвободително движение в Тракия 1919—1934.** С., 1988.

Трифонов, Ст. **Антантата в Тракия 1919—1920.** С., 1989.

Тодоров, П. **Освободителните борби на Добруджа. Добруджанската революционна организация 1925—1940.** С., 1992.

Георгиев, В. **Буржоазните и дребнобуржоазни партии в България (1934—1939).** С., 1971.

Груев, Ст. **Корона от тръни.** С., 1991.

Стоянов, В., В. Тепавичаров. **Политическата алтернатива.** С., 1992.

Марков, Г. **Камбаните бият сами. Насилие и политика в България (1919—1947).** С.,

Антонова—Габеров—Павлов. **Български енциклопедичен речник.** В. Търново, GABEROFF, 1999—2000.

ЦАРСТВО БЪЛГАРИЯ ПО ВРЕМЕ НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Доц. д-р Милко Палангурски

НЕУТРАЛНИ ПРЕД ЗАПОЧВАЩОТО НАСИЛИЕ. След идването на власт на националсоциалистите на *Адолф Хитлер* в *Германия* през ***1933 г.*** международната обстановка в световен мащаб се променя коренно. *Германия* постепенно тръгва по пътя на ревизирането на мирните договори, наложени от победителите в *Първата световна война* на *Парижката мирна конференция.* Ако до този момент борбата против договорите е повече в сферата на пожеланията, то след идването на националсоциализма на власт, възстановена от войната, *Германия* постепенно отхвърля една след друга ограничителните клаузи, без да се колебае да използва и сила при необходимост. През ***1935 г.*** *Германия* въвежда отново задължителната военна повинност, а на следващата година окупира със свои войски демилитаризираната от договора във *Версай Рейнска област*. *Италия* също започва своята експанзионистична политика с нахлуването си в *Етиопия*. За далновидните политици избухването на войната вече е въпрос на време.

Инициативата на фашистките държави не се посреща с нужното внимание и решителност от страна на *Англия* и *Франция*. Изпаднала в дълбока вътрешнополитическа криза, *Франция* дори губи авторитета си на велика сила и подчинява външнополитическата си линия на английските инициативи. От своя страна, правителството в *Лондон* дълго време се надява, че с разумни компромиси и отстъпки по най-несправедливите клаузи на версайската система ще може да се запази световният мир.

Своя външнополитическа програма има и *СССР*, който никога не се е примирявал със загубените след *Първата световна война* територии. Присъединяването на *Бесарабия, Буковина,* западните части на *Полша* и *Финландия* се разглежда в *Москва* като първа стъпка към изграждането на световната социалистическа система под съветско ръководство. От трите световни центъра на глобалната политика два са ревизионистично настроени и твърдо решени да изпълнят своите програми максимум.

В тази сложна обстановка за българското правителство няма друга алтернатива освен години на неутралитет и необвързаност. В ***началото*** на ***30-те год.*** неутралитетът дава своите първи плодове с премахването на репарационните задължения. От тях са изплатени *66* млн. франка, което съпоставено с огромната сума на първоначалните задължения, е неоспорим успех, предизвикващ надежди за по-нататъшно отхвърляне на ограничителните клаузи на *Ньойския мирен договор.*

На преден план излизат надеждите за освобождаване на *царството* от ограничителните военни, военноморски и военновъздушни клаузи. Пред настъпващата война българското правителство разбира много добре, че без модернизирана армия няма да има възможност да отстоява своите национални интереси и суверенитет. Без да се обвързва с никого, страната много внимателно следи опитите на другите ревизионистични сили, главно на *Германия*, тъй като именно тя извършва основни пробиви в следвоенното устройство, а малките страни се опитват самостоятелно да използват промените на германската дипломация. Успехите на германската дипломация създават нова обстановка на *Балканите*. *Париж* и *Лондон* също започват да разглеждат *Югоизточна Европа* от друг ъгъл. Те разбират, че след като е допуснато въоръжаването на *Германия*, то тя няма да закъснее да окаже натиск върху региона. По тази причина британската дипломация решава, че е настъпило времето “бившите страни противнички да се освободят от клаузите на разоръжаването”.

Съседните страни също реагират. *Балканската антанта*, която следи за нарушаване на баланса на полуострова, разбира, че е необходимо *България* да бъде освободена от военните ограничения. Тези страни разчитат, че по този начин ще привлекат *България* към своята коалиция и така ще успеят да изградят общ блок на балканските страни против германската и италианската инвазия в района. *Балканският пакт* вече не е толкова монолитен, тъй като *Югославия* и *Румъния* са по-близо до епицентъра на събитията в *Централна Европа* и търсят и други пътища за своята сигурност. Неслучайно на ***24 януари 1937 г.*** *България* и *Югославия* подписват пакт за "вечно" приятелство между двете страни, което е първият, макар и минимален, пробив в обръча около страната.

През ***юни 1938 г.*** започват преговори между *България* и представителите на *Балканския пакт*. На ***31 юли*** в *Солун* гръцкият министър-председател *Й. Метаксас* от името на пакта и българският министър-председател *Г. Кьосеиванов* подписват спогодба относно ограничителните клаузи на мирния договор. Спогодбата предвижда премахване на ограниченията за въоръжаване на страната. *Г. Кьосеиванов* смята тази спогодба за "първа мирна ревизия в духа на *чл. 19* от пакта на *Обществото на народите*". *Солунската спогодба* е несъмнен успех, тъй като страната отхвърля найтежките ограничителни клаузи, без да нарушава своя неутралитет и необвързаност и без да поема допълнителни ангажименти в замяна на възвърнатото право. От този момент външнополитическата дейност на правителството се подчинява на опитите за постигане на мирна ревизия.

НОВИТЕ ЦЕЛИ. *Солунската спогодба* идва навреме, тъй като ***есента*** на ***1939 г.*** има съдбоносно значение за европейския мир. Под германски натиск *Англия, Франция* и *Италия* се съгласяват от *Чехословакия* да бъдат откъснати западните чешки земи, които са населени с преобладаващо немско малцинство. Подписаното съглашение в *Мюнхен* е първият ревизионистичен акт след войната, който променя териториалното статукво след ***1919 г.*** Цар *Борис III* взема пряко участие в преговорите около *Мюнхен*, като изиграва ролята на куриер между *Лондон* и *Берлин* с цел *Адолф Хитлер* да бъде убеден да седне на масата на преговорите. Участието на монарха в подготовката на конференцията показва, че българската дипломация ще продължи търсенето на мирна ревизия на *Ньойския договор*. *Мюнхенската спогодба* дава надежди, че мирната ревизионистична вълна ще достигне и *Балканския полуостров*.

След *Мюнхенското споразумение* българското правителство се подготвя и за практическа реализация на своите искания. Целта е връщането на държавните територии, принадлежали на *царството* до подписването на *Букурещкия мирен договор* през ***1913 г.*** Но правителството разбира, че целта не може да бъде постигната изведнъж, а чрез постепенно реализиране на отделните пунктове от българската териториална програма. Трезвият анализ, извършен от софийските дипломати, показва, че най-реалистично и най-постижимо е искането за коригиране на границата в *Южна Добруджа*, тъй като ревизионистичната вълна вече достига границата на *Румъния*, а се очаква и другата голяма ревизионистична сила — *СССР* — да влезе в дипломатическия натиск.

През ***пролетта*** на ***1939 г.*** министър-председателят *Г. Кьосеиванов* издава и разпространява до българските дипломатически представители секретна директива под *№19*, в която излага и степенува българските искания: *Южна Добруджа* до границите, определени на *Берлинския конгрес*, *Беломорска Тракия* в границите, утвърдени на *Букурещката мирна конференция* през ***1913 г.***, и евентуално предадените на *Югославия* с *Ньойския мирен договор Западни покрайнини.*

Редът на желанията показва къде правителството ще оказва най-голям натиск. Целта на *Г. Кьосеиванов* е да се неутрализират *Турция* и *Югославия* и по този начин се окаже действен натиск върху *Балканската антанта* по оста *Букурещ–Атина*. В своите предвиждания кабинетът правилно преценява, че балканското съглашие вече е неефективна организация и ще се разпадне и неутрализира още при първия външен натиск, затова отказва да влезе в каквато и да е комбинация с него.

Директива №19 категорично потвърждава намерението на *България* да продължи политиката си на необвързаност и самостоятелност. Същевременно се отчита, че

България е обвързана с *Германия* чрез голяма част от икономическите си отношения и от необходимостта за превъоръжаване на армията, което прави невъзможно държавата да се определи на страната на западните демокрации срещу тоталитарния блок.

На ***1 септември 1939 г.*** *Германия* напада *Полша* и по познатия от *Първата световна война* сценарий само за няколко дни конфликтът прераства в световен. За българската дипломация става ясно, че ще може да продължи своята политика на неутралитет само ако войната не достигне нейните граници. Началото на конфликта променя коренно политическата ситуация на полуострова. На ***23 август*** преди да започнат военните действия *Съветският съюз* и *Германия* сключват пакт за ненападение, който решава съдбата на *Полша, Бесарабия, Буковина, Балтийските държави*. Двете тоталитарни сили разпределят източното пространство на *Европа* според своите възгледи и интереси. Войната премахва окончателно една от изгодните за *България* комбинации — между силите на *Оста* и *Англия* и *Франция*. *Г. Кьосеиванов* разбира, че ще се наложи да се изчака разбирателството между *Берлин* и *Москва* по балканските и в частност по българските въпроси.

През ***пролетта*** на ***1940 г.*** германските войски разгромяват за няколко дни своите противници на *Западния фронт* и става ясно, че на преден план излизат промените в *Югоизточна Европа*. Използвайки ангажираността на *Германия* на запад, в съгласие с договореностите между двете страни на ***26 юни 1940 г.*** съветските войски започват връщането в границите на *СССР* на *Бесарабия* и *Буковина*. Ревизията засяга и *Югоизточна Европа*. Българското правителство разбира, че е настъпил моментът, в който трябва да се окаже натиск върху *Букурещ* за постигане на набелязаната предварително цел.

Българското правителство използва умело противоречията между *Москва* и *Берлин* и техния стремеж да играят първостепенна роля на *Балканите*. Разчита се повече на германския натиск върху румънските политически среди, но неведнъж в *Берлин* българските представители изтъкват, че може да се стигне до руска помощ за ревизиране на договора. *Хитлер* оказва сериозен натиск върху румънската дипломация, която все пак се съгласява да започне преки преговори с *България*.

От ***19 август*** до ***7 септември*** в румънския град *Крайова* се водят преговорите между двете страни. Румънската страна се опитва да бави всячески преговорите, но в крайна сметка неотстъпчивата българска позиция довежда до подписване на спогодба, с която българското правителство възстановява юридическите си права върху териториите, които *Букурещкият* и *Ньойският мирен договор* предават на *Румъния*. Договорена е реципрочна размяна на населението и заплащане на имотите. Това е най-големият успех на българската дипломация след *Първата световна война*. *България* си връща територии, населени изключително с българи и откъснати в противовес на всякакви исторически и етнографски права. Не трябва да се забравя, че това е единствената териториална промяна, извършена в полза на победена страна, която остава в сила след завършването на световния конфликт. На ***21 септември 1940 г.*** българската войска стъпва на южнодобруджанската земя, посрещната възторжено от населението на областта.

Мирната ревизия дава своя първи резултат. Той е одобрен не само от ревизионистично настроените страни, а и от британската дипломация, която все още се опитва да изгради на *Балканите* някакъв блок за съпротива срещу германо-съветската инвазия — опити, които завършват безуспешно.

ПО ПЪТЯ КЪМ ВОЙНАТА. След подписването на спогодбата в *Крайова* и извършената предварително териториална ревизия в *Бесарабия* и *Буковина Балканите* стават обект на нови динамични процеси. *Германия* използва своя авторитет в *България* и започва организирана акция за присъединяване на страната към политиката на *Хитлер*. Целта на германската дипломация е да присъедини *България* към подписания от *Германия, Италия* и *Япония* на ***27 септември 1940 г.*** *Тристранен* *пакт*. Натискът на *Берлин* е доста груб, дори на моменти приема ултимативна форма. На ***16 октомври 1940 г.*** немският външен министър *Рибентроп* поисква в двудневен срок *царството* да определи своята позиция към пакта. На същия ден в *Рим* българският посланик е поканен от *Мусолини*, който заявява, че *Италия* очаква от *България* да се включи в предстоящата война срещу *Гърция*, която италианското правителство трескаво подготвя. В *София* разбират, че между *Германия* и *Италия* не съществува съгласуваност и по идентичен начин правителството благоразумно отказва и на двете покани за присъединяване към тристранната коалиция — нещо, което правителствата на *Унгария, Румъния* и *Словашко* не успяват да направят.

Два дни преди италиано-германския натиск софийските управници са предупредени и от английския крал *Джордж VI*, че ако *България* се нареди сред противниците на *Британската империя*, то тя ще се превърне в арена на бойни действия. *САЩ* също използват влиянието си в *България*, за да предотвратят включването ѝ в *Тристранния пакт*.

Давлението върху *България* прилича на натиска и наддаването, оказван през ***лятото*** на ***1915 г.*** Но *България* не е същата динамична сила от началото на века, армията ѝ е в процес на превъоръжаване и горчивите уроци от предишната война предопределят единствено възможния начин на действие — протакане и отлагане на обвързването до последния възможен момент.

Съветският съюз също участва активно в натиска върху *България*, като се стреми да придобие изключителни права в източната част на *Балканите*. На ***12*** и ***13 ноември 1940 г.*** съветският външен министър *В. Молотов* посещава *Берлин*, като една от задачите му е да изкопчи съгласието на *А. Хитлер СССР* да получи правото да предостави гаранции на *България*, подобни на онези, които *Германия* дава на *Румъния*. Става въпрос за придобиване на съветски бази на българските летища и пристанища. *А. Хитлер* отклонява това предложение, но съветската дипломация се опитва да постигне своите цели с пряк демарш в *София*.

В столицата пристига главният секретар на съветското външно министерство *А. А. Соболев*. Той посещава цар *Борис III*, министър-председателя *Б. Филов* и външния министър *И. Попов*. *Соболев* предлага проект за сключване на пакт за взаимопомощ, който предвижда взаимна помощ между двете страни в случай на опасност и признаване на интересите на двете страни в *Черноморския басейн*. *Съветският съюз* обещава да помогне на *България* да "осъществи своите национални стремежи не само в *Западна*, но и в *Източна Тракия*", а *България* трябва да признае съветските териториални интереси в *Проливите*. Но в предложението на *А. А. Соболев* липсва декларираното по-рано от съветската страна в *Берлин* право на *България* да възстанови суверенитета си върху териториите, предадени на *Югославия*.

Предложението на *Соболев* и неговата мисия в страната се придружават от шумна кампания на *Комунистическата партия*, която събира подписки в подкрепа на съветското предложение. Но правителството, вярно на дългогодишната политика за неутралитет, опасявайки се от преждевременно включване на страната във войната и притеснявайки се от възможния разрив на отношенията между *СССР* и *Германия*, предпочита да отклони поканата. А и онова, което се случва с балтийските държави след подписването на подобни споразумения с *Москва*, е достатъчно красноречив пример за истинските цели на съветската дипломация.

По този начин есенната офанзива за присъединяването на *България* към воюващите страни завършва с неуспех. Управляващите дават да се разбере, че ще бранят неутралитета до онзи момент, когато суверенитетът на страната бъде заплашен с военна сила, но без да се воюва, защото армията няма реална сила за каквато и да е съпротива.

В ***началото*** на ***1941 г.*** обстановката на полуострова се променя. *А. Хитлер* пристъпва към осъществяване на своите намерения за война със *СССР*, а това го принуждава да укрепи положението си в югоизточната част на континента. Германската дипломация действа във всички столици по оста *Белград—София—Анкара* с цел да обвърже трите страни в комбинация. Подтиквана от *Берлин*, *Турция* се съгласява да започне преговори с *България* за сключване на споразумение за ненападение. Цар *Борис III* и проф. *Б. Филов* нямат нищо против осигуряването на южния си фланг и неутрализирането на *Турция*. На ***17 февруари 1941 г.*** двете държави подписват *Декларация за ненападение*.

Хитлер се опитва да включи в своята комбинация и *Югославия*, тъй като в *София* категорично твърдят, че за да влезе в *Тристранния пакт, България* желае да види в него и *Югославия*. Едва след като в *Белград* потвърждават готовността си да се включат в пакта и изхождайки от факта, че на р. *Дунав* е съсредоточена огромна германска армия, правителството решава да влезе в пакта. На ***1 март 1941 г.*** във *Виена* министър-председателят *Б. Филов* подписва присъединяването на *България* към *Тристранния пакт*, а в същия ден войските на вермахта навлизат в страната и се концентрират към южната и западната граница. Целта им е да разгромят съпротивляващата се упорито на *Мусолини Гърция* и да атакуват *Югославия*, която в последния момент, след военен преврат, се отказва от участие в пакта.

Веднага след този акт английските и американските дипломати напускат страната. Де факто *България* влиза във войната, макар нейни войски да не присъстват на нито един фронт.

След разгрома на *Югославия* и *Гърция* на ***19 април 1941 г.*** българското правителство изпраща войскови подразделения в териториите, населени с българи. Армията е посрещната като освободителка, цар *Борис III* е обявен за "цар обединител", а правителството увеличава неимоверно своя престиж.

НОВ ЕТАП В ГРАЖДАНСКАТА ВОЙНА. След като укрепва позициите си на *Балканите*, *Хитлер* започва поредната си военна кампания — този път срещу *СССР*. На ***22 юни 1941 г.*** войските на вермахта преминават границата на *Съветския съюз* и двата доскорошни съюзника влизат във война на живот и смърт. Веднага след започването на военните действия на *Източния фронт* българските комунисти поемат курс на въоръжена борба против правителството. Фактът, че те не започват тази съпротива, когато *България* се присъединява към *Тристранния пакт*, тъй като тогава *Германия* е съюзник на *СССР*, ясно показва, че решението не е съобразено с вътрешни, а с външни фактори. Затихналото за известен период гражданско противопоставяне отново се развихря.

Комунистите вземат решение за започване на въоръжена борба на ***24 юни 1941 г.*** За разлика от другите окупирани страни, у нас съпротивата не е насочена към чуждоземен окупатор, а срещу собственото правителство, което влияе върху размаха и целите на движението. Правителството има стабилна обществена подкрепа в първите месеци на войната, тъй като успява да запази страната от военен разгром, не допуска български войски по фронтовете и същевременно присъединява към страната всички територии, населени с българи. Това повишава авторитета на цар *Борис III* и на изпълнителната власт, особено като се има предвид, че *България* остава малък остров на спокойствието сред страшните разрушения, сполетели пространството от *Атлантика* до *Урал*.

Комунистите използват различни форми на борба: нелегална пропаганда чрез вестници и списания, позиви и радиопредавания на нелегалната радиостанция "*Хр. Ботев*", излъчваща емисиите си от *Москва* заедно с другата нелегална радиостанция "*Народен глас*", която предава на честотите на *Българското държавно радио* под ръководството на *Станке Димитров (Марек)*, чрез въоръжени бойни групи, акции и саботажи срещу обекти на българската и германската армия и чрез разгръщането на партизанско движение. Към партизаните се присъединяват изпращаните от *СССР* парашутисти и подводничари, и без *Съветският съюз* и *България* да прекъсват дипломатическите си отношения, което показва, че *Москва* няма никакво намерение да зачита суверенитета и неутралитета на страната ни в тази война.

Правителството няма големи трудности с ограничаване и локализиране на съпротивата, особено в първоначалния период на разгръщането ѝ. На нелегалното движение се нанасят силни удари, след като се разкриват конспиративните центрове, а ръководителите на съпротивата са арестувани и осъждани на смърт и дългогодишни срокове затвор. Комунистите разбират, че сами няма да могат да се справят с властта, и започват да търсят единодействие с други опозиционни групи.

В страната съществуват още три политически потока. Ръководните позиции се заемат от привържениците на авторитарния монархически режим, който изхожда от принципите на безпартийността и необходимостта от силна изпълнителна власт. По стечение на обстоятелствата тази група гравитира около *Германия* и съюзниците ѝ и по този начин изправя страната срещу антихитлеристката коалиция.

Вторият поток обхваща т. нар. легална опозиция, която включва остатъците от традиционните политически партии, стоящи на принципите, осветени от *Търновската конституция*. Изпъкват земеделците от *БЗНС "Врабча 1"* начело с *Вергил Димов, Димитър Гичев, Константин Муравиев* и други. Освен земеделците в парламентарната опозиция са и представителите на *Демократическата партия* начело с *Н. Мушанов,* бившите сговористи, събрани около *Ат. Буров*, и част от социалдемократите. Легалната опозиция не признава въоръжената форма на съпротива и няма желание да се включва в никаква комбинация, която предвижда такава срещу правителството. Политическият манталитет и традиции на тези политически сили ги обвързват с традиционните конституционни ценности на западната демокрация затова те смятат, че спасението на страната е в установяването на тесни връзки със *САЩ, Англия* и *Франция*. Но техните надежди са попарени от правителството. На ***13 декември 1941 г.***, притиснати от *Хитлер* и *Мусолини*, българските управници обявяват война на *САЩ* и *Англия*. Това е първият официален акт на българската дипломация, с който се влиза в състояние на война с друга държава. Войната е обявена за "символична", но когато започват англо-американските бомбардировки над *София* и други градове, тя става горчива реалност. Обявяването на война на две велики държави едновременно е поредната стъпка на обвързване с *Тристранния пакт*. Смъкването по склоновете на пропастта вече започва.

Съществува още една некомунистическа опозиция, която включва *политическия кръг "Звено"*, части от *Социалдемократическата* и *Радикалната партия* и другото основно крило на *БЗНС – "Пладне"*. *Звенарите* са добре познати на българската общественост и от тях се пазят и правителството, и парламентарната опозиция. Авторитарните им идеи могат да намерят почва за сътрудничество само сред други авторитаристи. *Звенарите* продължават да имат голямо влияние сред по-радикално настроени офицери, което ги прави примамлив съюзник за всеки, тръгнал по пътя на властта с незаконни средства.

Най-масова група в този поток е *БЗНС "Пладне"*, което играе ролята на левица в земеделското движение. Голямата политическа фигура в него е *Георги Михайлов Димитров (Гемето)*. Той е първият, който призовава за въоръжена борба, още след присъединяването на страната към *Тристранния пакт*. След шумен процес против него и ръководената от английското разузнаване група *Г. М. Димитров* напуска страната и се превръща в личността, на която британските и американските политически кръгове залагат за бъдещето. В страната на негово място изпъква с лидерските си качества *Никола Петков*. *Звенарите, левите земеделци* и *социалдемократите* са склонни при определени условия да сътрудничат с комунистите и *БРП (к)* впоследствие няма да пропусне случая да ги обедини.

ВЪТРЕШНОПОЛИТИЧЕСКА ОБСТАНОВКА. Включването на страната във войната променя рязко обществените отношения. Повишава се ролята и отговорността на изпълнителната власт. Този процес започва още преди войната, когато през ***април 1940 г.*** *Парламентът* гласува *Закон за гражданската мобилизация*, с който правителството поема прякото ръководство на огромна част от стопанския сектор. Засилват се мерките против свободата на словото и печата, ограничава се правото на кореспонденция, сдружавания и събрания. Държавната сянка ляга с пълна сила върху всички сфери на обществените отношения. Кабинетът на проф. *Б. Филов* се опитва да въведе и регулиран режим на цените на основните произведения, но във военните условия техният растеж е неминуем.

На ***21 януари 1941 г.*** влиза в сила един от най-позорните закони, гласувани в *Българския парламент — Законът за защита на нацията (ЗЗН)*. Той копира голяма част от германското законодателство по отношение на евреите, които загубват своите граждански и политически права. Забраняват се смесените бракове, отнема се голяма част от еврейските имоти, забранява се част от свободните професии и се предвижда концентриране на еврейското население в отделни населени места. За чест на българската демократична общественост този закон се посреща с възмущение и критика от всички неправителствени кръгове — от комунистите до привържениците на проф. *Ал. Цанков*, всички се изказват за отмяната на позорния закон.

С подобно законодателство и разпоредби режимът се опитва да стабилизира своето положение и да изведе държавния кораб в тихи води. Но историята е доказала, че натискът върху гражданите и ограничаването на политическите свободи рано или късно рефлектират върху онези, които ги прокарват в реалната политика. Колкото повече войната продължава, толкова по-голямо е общественото недоволство от икономическата криза, непълните граждански свободи и разгарящата се гражданска война.

Засилва се борбата на комунистите против правителството. На ***17 юли 1942 г.*** радиостанция "*Хр. Ботев*" излъчва програмата на *Отечествения фронт* (*ОФ*). Това е предложение на комунистите за създаване на широк обществен фронт против правителството. В програмата на *ОФ* няма и намек за промяна на обществено-политическата система след завземане на властта. В нея се настоява *България* да не участва пряко във военните действия, да се отзоват българските войски от съседните държави, да се скъса съюзът с *Оста* и страната да се присъедини към антихитлеристката коалиция. В областта на вътрешната политика се обещава да се възстановят всички основни свободи на *Търновската конституция* и да се осигури поминък на населението. Програмата де факто е един демократичен документ и е съставена по начин, който да привлече по-голяма част от противниците на цар *Борис III* и режима.

Записаното в програмата се приема от широки кръгове на обществеността, но фактът, че инициативата излиза от комунистите, които в целия следвоенен период от началото на века проповядват и действат за промяна на обществено-политическата система, прави предпазливи много от демократично настроените сили. Мечтаният от комунистите единен фронт против властта не се постига. В проведените преговори за единодействие се изказват единствено звенарите, левите социалдемократи и *БЗНС* "*Пладне*", но организационното изграждане на структурите на *ОФ* продължава да върви много трудно. Чак след като през ***август 1943 г.*** се създава *Национален комитет на ОФ*, коалицията започва да действа практически. Но до ***9 септември 1944 г.*** доминиращата сила на фронта си остават комунистите.

ЕВРЕЙСКОТО СПАСЕНИЕ. На базата на *Закона за защита на нацията* през ***август 1942 г.*** се създава *Комисарство по еврейските въпроси* с ръководител *Ал. Белев*, убеден привърженик на хитлеристките възгледи по еврейския въпрос. Голяма част от българските евреи е разселена в страната, мобилизирана и използвана за строеж на пътища и други държавни мероприятия. Гражданските права на еврейското малцинство са отнети изцяло съобразно със закона. Но до този момент нито един български евреин не е ликвидиран заради факта, че принадлежи към друга народност.

Опасността за българските евреи надвисва в ***края*** на ***1942 г.***, когато *Германия* започва да оказва натиск върху българското правителство за "окончателно решение" на еврейския въпрос в рамките на *Европа*. Алтернативата за евреите е една — концентрационен лагер и смърт. На ***12 февруари 1943 г.*** *Министерският съвет* одобрява спогодба между *Българското комисарство по еврейските въпроси* и немския представител *Т. Данекер* за изселването на *20 000* български евреи в *Германия*. Правителството дава съгласието си само за онези евреи, които живеят в "новите" земи, като се оправдава, че те не са български граждани. През ***март*** са депортирани *11 400* евреи от *Тракия, Македония* и *Пиротско*.

Българското обществено мнение посреща с негодуване взетото решение още повече, че *Комисарството* предвижда да попълни цифрата до *20 000* с евреи от старите предели на *царството*. На ***17 март 1943 г.*** депутати от *Народното събрание*, подкрепени от десетки видни български общественици, изпращат протест до министър-председателя с желание да спре антиеврейската политика.

Зад протестиращите застават целият висш клир на *Българската православна църква*, интелигенцията, много обикновени хора. С поведението си цар *Борис III* също дава надежда на протестиращите, че правителството ще спре своите действия. Всъщност не са малко и правителствените симпатизанти, които действат в тази посока. С изключение на една малка група политици и общественици, обвързали се и теоретично, и практически с фашизма, цялата българска нация застава зад българските евреи. Правителството не допуска друга депортация на нито един евреин, с което отговаря на обществените желания.

ПОЛИТИЧЕСКАТА КРИЗА. На ***28 август 1943 г.*** след кратко боледуване умира цар *Борис III*. Изчезва политическият стълб на режима, човекът, който консолидира управляващите кръгове и е главен идеен и политически център на изградената след ***1935 г.*** система. Смъртта му обърква правителството, тъй като то не разполага с фигура, имаща значението и политическия авторитет на починалия цар. *Конституцията*, която се спазва номинално, предвижда да се изберат регенти на малолетния цар *Симеон II*, след като се свика *Велико народно събрание*. Позовавайки се на извънредните обстоятелства, правителството предлага на *Обикновеното народно събрание* да избере регенти. За регенти са определени проф. *Б. Филов*, ген. *Н. Михов* и принц *Кирил*, брат на починалия цар, с което още веднъж се нарушава конституционна разпоредба, тъй като роднини на монарха нямат право да бъдат регенти. За министър-председател регентите посочват дотогавашния финансов министър *Добри Божилов*. Кризата във властта се преодолява, но не за дълго.

Новото правителство е притиснато от активизираната дейност на въоръжената опозиция. Още от ***началото*** на ***1943 г.*** комунистите създават своя военна структура, която централизира в териториален и структурен аспект силите на партизанското движение. Без да достига желаната от *БРП (к)* масовост, въоръжената съпротива добива контурите на истинско движение.

В отговор правителството предприема решителни мерки за укрепване на позициите си и ликвидиране на въоръжената съпротива. Създадена е жандармерия за борба с партизанското движение, изпълняват се някои "забавени" от починалия цар присъди, пред обществеността се обявява, че ще бъдат помилвани всички, които доброволно сложат оръжие. Но недоверието между управляващи и управлявани не се възстановява и войната започва да се води с излишна жестокост и от двете страни. *Добри Божилов* не успява да се справи с гражданския конфликт.

Освен вътрешните проблеми правителството е изправено пред силен натиск от страна на *СССР*. *Москва* настоява да получи отново правото на консулства във *Варна, Бургас* и *Русе*. На ***18 май 1944 г.*** съветското правителство връчва остра нота, с която категорично настоява "българското правителство да определи позицията си, в противен случай то смята за невъзможно запазването на отношенията с *България* като с държава, която помага и възнамерява да помага и занапред на хитлеристка *Германия* във войната със *Съветския съюз*". Още на същия ден българското правителство подава оставка, за да не даде категоричен отговор. Но и за слепите става ясно, че с напредването на *Червената армия* на запад съветската политика се превръща в първостепенен фактор на полуострова.

След дълги преговори правителството е заменено с нов кабинет начело с *Иван*

Багрянов. Образуваният на ***1 юни 1944 г. Министерски съвет*** трябва да потърси начин за излизане от набиращата сила криза. Програмата на *Ив. Багрянов* предвижда подобряване на отношенията със *СССР*, регулиране на конфликта с *Англия* и *САЩ* и недопускане на правителство, изцяло зависимо от германската политика. Това са сложни, непосилни задачи. Илюзията, че може да се лавира между двата воюващи гиганта е фатална грешка. Правителството се страхува от конфликт с *Германия*, тъй като това може да доведе до намеса на *СССР* и трайното му настаняване в страната. *Москва* отдавна е решила за себе си въпроса, тъй като има твърдото намерение да навлезе в *България*, възползвайки се от развързаните си от нейните съюзници ръце. *Англия* и *САЩ* вече са оставили страната в съветската орбита.

София се опитва да излезе от войната и започва контакти с британската и американската дипломация. През ***август 1944 г.*** специален български пратеник пристига в *Анкара* за водене на преговорите. По-късно те са прехвърлени в *Кайро*, но събитията изпреварват сключването на примирието.

На ***25*** срещу ***26 август*** *Ив. Багрянов* обявява, че *България* ще “спазва пълен неутралитет” по отношение войната между *СССР* и *Германия*. Взети са и мерки, които трябва да успокоят съветската дипломация: издава се нареждане за оттегляне на окупационния корпус от *Югославия*, анулират се противоеврейските закони и започва разоръжаването на немските части в *България*. Но на ***30 август*** *ТАСС* заявява, че “съветските ръководни кръгове смятат обявения от българското правителство неутралитет за съвършено недостатъчен”. Твърдостта на декларацията е подкрепена от хода на съветските войски, достигнали *Дунав*.

На ***12 август*** парламентарната демократична опозиция и представители на *ОФ* излизат с декларация, с която се настоява да се създаде “едно народно конституционно правителство, ползващо се с доверието на целия български народ”. Но комунистите и съюзниците им от *ОФ* много бързо се отказват от своите подписи. На ***23 август*** *Г. Димитров* изпраща ясна и категорична директива, с която нарежда на комунистите да се отнасят “отрицателно към всички предложения за суздаване на правителствени комбинации извън *Отечествения фронт*”. Става съвършено ясно защо съветските представители не желаят да се задоволяват повече с неутралитета на *България* и защо не продължават участието си в преговорите за примирие в *Кайро*. *Сталин* е решен да влезе и да съветизира *България*.

Оставена без подкрепата на *Отечествения фронт*, парламентарната опозиция съставя на ***2 септември 1944 г.*** правителство, в което влизат представители на *Народната* и *Демократическата партия* и на *Земеделския съюз* под председателството на *Константин Муравиев*. Регентите дават съгласието си за амнистия и за включване на представители на *ОФ* в правителството, но последните се ориентират към завземане на цялата власт. Новото правителство няма възможност да проведе всички набелязани мерки, макар че прави решителна крачка за възстановяване на конституционния режим. Разтурено е несвободно избраното *Народно събрание*, премахната е жандармерията, отменена е забраната върху политическите партии, политическите затворници са амнистирани и пуснати от затвора. Но за пълно демократизиране на страната не достига време.

Правителството е силно притиснато от съветските искания, тъй като за *Москва* българският неутралитет е неприемлив. На ***5 септември*** в *20 часа* българското правителство научава от информационната емисия на *Радио Лондон*, че *Съветският съюз* е обявил война на *България*. Кабинетът веднага поисква примирие и през същата нощ взема решение за обявяване на война на *Германия*, смятано от ***8 септември***. Страната осъмва във война с всички сили — положение парадоксално, но показващо незавидната съдба на малките държави, притиснати от интересите на големите. Противно на очакванията, съветското командване не приема молбата за водене на преговори за примирие и на ***8 септември*** войските на *Трети украински фронт* влизат на *110–180 км* в българска територия, без да срещнат съпротива от българската армия, която има заповед да не предприема никакви враждебни действия против тях.

Същевременно силите на *Отечествения фронт* използват връзките на звенарите във войската и на ***8*** срещу ***9 септември*** части от *Софийския гарнизон* овладяват основните държавни институции. Правителството е арестувано, а на сутринта добре познатият *Кимон Георгиев*, в ролята на министър-председател, обявява по радиото, че цялата власт преминава в ръцете на *Отечествения фронт.*

ПРАВИТЕЛСТВОТО НА ОТЕЧЕСТВЕНИЯ ФРОНТ. Новото правителство има чисто коалиционен характер. В него влизат по четирима представители на комунистите, *БЗНС "Пладне", политическият кръг "Звено"* и по двама социалдемократи и независими интелектуалци. Но веднага трябва да се подчертае, че силата принадлежи на комунистите, които вече имат подкрепата на съветските войски. *БРП (к)* се разраства с невиждани темпове за българските условия. Ако през войната тя притежава не повече от десетина хиляди члена, то за няколко месеца в нейните редици се вливат бързо *300 000* организирани привърженици. По същите конюнктурни съображения, които важат за партията, се развива и *РМС*. Подобни процеси, макар и в по-малък мащаб, притежават и други партии на *Отечествения фронт*. Това е съвсем нормално, тъй като първоначално новата власт заявява направо, че извън *Отечествения фронт* "няма демокрация".

Програмната декларация на новата власт формално е пропита с грижа за възстановяване на основните конституционни свободи. Обещават се свобода на словото и вероизповеданията, самоуправление на общините, образователна реформа, премахване на монополите в икономиката, социална политика и дълбока аграрна реформа. Обявената програма обаче има повече пропагандно-перспективен характер, тъй като практическата дейност на новото правителство има съвсем друга насока.

Отечественофронтовската власт започва бързо овладяване и прочистване на държавния апарат във всички посоки. Веднага след подписването на указите за съставяне на новото правителство регентите по още по-неконституционен начин, отколкото са избрани, са отстранени от правителството, което назначава нов регентски съвет в състав *Тодор Павлов, Цвятко Бобошевски* и проф. *Венелин Ганев.* В съответствие с наложилата се традиция след ***19 май 1934 г.*** правителството продължава да управлява страната с наредби закони. Прочистен е целият държавен апарат, като чиновниците се подбират изцяло по партиен признак. От държавна служба са отстранени всички, за които правителството изпитва съмнение в тяхната лоялност. Премахват се всички изисквания към държавните чиновници, за да може да се настанят верни на комунистите и техните съюзници кадри на всички нива от администрацията.

Чистката не означава само отстраняване от работа. Създадената на ***10 септември*** *Народна милиция* е овладяна от комунистите посредством вътрешния министър *Антон Югов.* Извършват се арести, интернирания и убийства без съд и присъда. За да се узакони политическият линч, на ***17 ноември 1944 г.*** правителството издава специална наредба закон за създаването на *Народен съд*. Законът предвижда априори виновност на цяла редица длъжности — министри, регенти, депутати, военни и духовници, които са обвързани с провежданата политика в страната след ***1 януари 1944 г.*** За виновни се намират онези, които са взели участие в преследването на нелегалните и евреите и са спомогнали за обвързването на страната с *Тристранния пакт.* Под ударите попадат и всички съдебни магистрати, които са издавали присъди в съответствие със съществуващото законодателство. *Народният съд* е предвиден в програмата на *Отечествения фронт* и под неговите удари попадат действително виновни, които със своите действия са си позволявали беззакония и политически убийства. Но предварително определените по списък длъжности на хората, които трябва да бъдат привлечени под съдебна отговорност, показват, че главната цел на *Народния съд* е отстраняването на всички политически неудобни за новата власт. Това личи и от броя на присъдите, издадени от *Народния съд.*

За четири месеца, до ***април 1945 г.***, *68* състава на *Народния съд,* в които влизат и хора без необходимото юридическо образование, провеждат над *130* процеса с *11 000* обвиняеми. На смърт са осъдени *2 730* политици, а *1 300* получават доживотен затвор. Под ударите на извънредния съд попадат и десетки безследно изчезнали през септемврийските нощи, като по този начин се узаконява тяхната смърт.

За ограничаване на политическата опозиция, която вкупом е обявена за фашистка по своя характер, се създават и т. нар. *трудово-възпитателни общежития*. По същество това са концентрационни лагери за въдворяването на политически лица, несвързани с режима, и са заимствани от хитлеристката и сталинската наказателна система. Отговорност за лагерите и съдебната разправа над опозицията носят всички партии, участващи в правителството на *Отечествения фронт*, които споделят намеренията на комунистите за незабавна разправа с политическите си противници.

Голяма част от мероприятията на правителството на практика се издават като директива от *Москва* и от представителите на *Съветския съюз* в *Съюзната контролна комисия* в *България*. Главна трансмисия на спусканите решения се оказва *БРП (к)*, но от сътрудничество в това отношение не се отказват и другите съюзници на комунистите. Всички основни решения на държавната власт се консултират със съветската дипломация и решенията се изпълняват стриктно, за да не се допусне никакво колебание относно отговора на въпроса кой ще управлява страната в бъдеще.

Комунистите не се поколебават да дирижират развитието и на своите коалиционни партньори. На ***24 септември 1944 г.*** в страната се завръща д-р *Г. М. Димитров*, който много бързо се оказва начело на *БЗНС* поради своя несъмнен авторитет и дейност преди и по време на войната. В края на годината земеделците издигат лозунга "*Мир, хляб, свобода*", който комунистите оценяват като предателство на националните интереси. След силен натиск върху земеделския съюз *Г. М. Димитров* е отстранен от поста "главен секретар" и впоследствие е изключен от редиците на *БЗНС*. На видния земеделски лидер за втори път му се налага да спасява живота си чрез напускане на страната.

Комунистите отделят особено внимание на силовите министерства. Овладявайки полицията още на ***9 септември***, те срещат особени трудности с подчиняването на войската. Военен министър е *Дамян Велчев* и във войската доминират представителите на *звенарите* и остатъците от *Военния съюз*. Тъй като страната е в състояние на война, *Д. Велчев* се опитва да запази офицерския корпус от разгром, за да запази боеспособността на армията в бъдещите тежки изпитания. На ***23 септември*** той внася в *Министерския съвет* специално постановление, с което се предвижда смекчаване вината на онези офицери, които са извършили престъпления по смисъла на *Закона за Народния съд*, ако отидат доброволци на фронта. *Постановление № 4* е гласувано от всички министри, включително и от комунистите, но съветските представители в *България* първи разбират, че по този начин *Д. Велчев* ще запази офицерския корпус практически непокътнат и ще отдалечи овладяването на армията от комунистите.

След протест на председателя на *Съюзната контролна комисия* ген. *Бирюзов Комунистическата партия* дава организиран отпор на постановлението и на ***6 декември*** то е отменено. *Д. Велчев* не успява да провали назначаването на помощник-командири в армията, които имат статута на съветските политкомисари. Без военни знания, подчинени само на една политическа сила, със своите действия те рязко влошават боеспособността на армията и контролират нелоялното към комунистите офицерство.

ОТНОВО НА ФРОНТА. Обявената на *Германия* война много скоро се превръща от символична в действителна. Стълкновенията между двете армии започват по граничната полоса още на ***10 септември***. Българските войски в *Македония* и *Поморавието*, които по настояването на съветската дипломация започват изтегляне, на практика остават небоеспособни, пленени са части от техните щабове и оттеглянето се превръща в открита деморализация. Необходими са крути мерки за възстановяване на дисциплината в армията.

Още на ***17 септември*** българската войска е включена в състава на *Трети укра-*

ински фронт под командването на маршал *Толбухин.* За кратко време се окомплектова *450 000*-а армия, оперативно разделена на пет армии под командването на генерал-майор *Ив. Маринов.* На западната граница са разгърнати три армии — *Първа* с командващ генерал-майор *Владимир Стойчев* със задача да напредне по посока *Кюстендил–Куманово–Скопие; Втора армия* под командването на генерал-майор *Кирил Станчев* — по посока към гр. *Ниш*, и *Четвърта армия* с командващ генерал-майор *Боян Урумов* — по направлението *Горна Джумая–Щип.* Главната оперативна цел на войската е да прекъсне комуникациите на оттеглящите се от *Гърция* германски войски. Българските войски преминават в настъпление на ***8 октомври.*** Парадоксалното в случая е, че *България* все още не е сключила примирие със силите на антифашистката коалиция, което означава, че страната води война, без да има ясно определени политически цели и задачи.

Дни преди да започнат бойните действия българската дипломация успява да изтръгне съгласието на *Йосип Броз Тито* българските войски да преминат през югославска територия. Преговорите се водят в *Крайова* (*Румъния*) с решаващото посредничество на *Москва.* На ***5 октомври*** е подписана спогодба, която позволява на българската армия да навлезе отново в териториите, които е напуснала в ***началото*** на ***септември***, обявена като окупатор от съюзническите сили. Трудностите произтичат от македонския въпрос, тъй като югославските комунисти вече издигат като своя главна цел присъединяването и на *Пиринския край* към територията на *Югославия.*

Едва на ***28 октомври,*** когато българските войски вече приключват първите си бойни операции, в *Москва* приключват преговорите на българската делегация със *СССР, САЩ* и *Англия* за сключване на примирие и нормализиране на отношенията. Подписаното примирие определя българските задължения към съюзниците. В страната се установява междусъюзническа контролна комисия под ръководството на съветското правителство. Но в примирието липсва възможността *България* да бъде третирана като участничка в антифашистката коалиция въпреки прякото участие на българската армия. Победените получават само онези права, които победителите решават да им отстъпят. *СССР* няма никаква изгода да се стреми *България* да получи тази възможност, тъй като по този начин е закрилник и защитник на националния суверенитет и оказва неоценима помощ на българските комунисти. Западните съюзници, предварително предали *България* в орбитата на *съветския блок*, също нямат изгода и интерес от равноправно третиране на страната, тъй като по този начин се задоволяват интересите на основния им съюзник и имат възможност да помагат на другите балкански държави.

До ***края*** на ***ноември 1944 г.*** трите участващи български армии провеждат четири големи операции: *Нишката, Страцин-Кумановската, Брегалнишко-Струмишката* и *Косовската*. И четирите са подчинени на голямата *Белградска операция* на *Трети украински фронт*. Съветското командване високо оценява действията на българската армия. Българските войници и офицери независимо от политическите си убеждения и от неравноправното третиране на страната от съюзниците се бият с твърдото убеждение, че помагат за запазването на националния суверенитет.

В ***края*** на ***ноември*** българското правителство създава *100 000-а* елитна *Първа българска армия* под командването на генерал *Владимир Стойчев.* Тя продължава участието си във военните действия в западната част на *Югославия* и в *Унгарската пуста* и в ***началото*** на ***май 1944 г.*** достига територията на *Австрия.* С настъплението си в междуречието на *Дунав* и *Сава*, при *Дравската отбранителна операция* и с *Мурската настъпателна операция Първа армия* спомага за разгрома на хитлеристките войски.

В заключителния етап на *Втората световна война България* дава *38 822* свидни жертви. Материалните разходи също са огромни и задълбочават тежката финансова и икономическа криза в страната. Макар и невземан от дипломатите на *Великите сили* насериозно, българските дипломати получават сериозен аргумент при бъдещите мирни преговори за установяване на следвоенното устройство в *Европа.*

ВЪТРЕШНОПОЛИТИЧЕСКА ОБСТАНОВКА В СТРАНАТА. С приключването на *Втората световна война* и българското участие в нея на преден план излиза политическата конфронтация вътре в страната. Засилва се недоволството сред политическите сили вън от *Отечествения фронт*, но омаломощени и политически изолирани, подложени на терор и физическо ликвидиране, лидерите на традиционните партии не успяват да възстановят своите организации и влияние. На преден план излизат противоречията вътре в управляващата коалиция, тъй като с течение на времето комунистите изземват всички основни постове във властта и се опитват да диктуват поведението на своите съюзници. Подкрепени от съветските представители в *Съюзната контролна комисия*, представителите на *Комунистическата партия* не скриват амбициите си самостоятелно да поемат управлението на страната в унисон с техните разбирания и програмни цели. Приемането на постановката, че извън редиците на *Отечествения фронт* няма демократични организации, много скоро ще се върне като бумеранг върху коалиционните партньори на *Комунистическата партия*.

В ***края*** на ***1944*** и ***началото*** на ***1945 г.*** поради военната обстановка новата власт не се опитва да легитимира своето управление по конституционен път. Едва през ***лятото*** на ***1945 г.*** започва подготовката за парламентарни избори *XXVI ОНС*. Именно изборите са оня катализатор, който довежда до силни диференциращи процеси в *Отечествения фронт*. Поели курс към тотално налагане в управляващата коалиция, комунистите успяват да отстранят крилото на *Г. М. Димитров* в *БЗНС* и насочват силите си към основното крило на съюза, ръководено от *Никола Петков*. За тази цел те използват малобройната левица в *Земеделския съюз*, която е готова да се подчини на комунистите в името на властта. На ***12 юни 1945 г.*** *Н. Петков* е заменен с *Ал. Обов* като политически секретар на *БЗНС*. В *БРСДП* по подобен начин са отстранени *Кр. Пастухов, К. Лулчев* и *Гр. Чешмеджиев*. Всички, които са недоволни от действията на комунистите, постепенно се изолират политически и физически.

На ***15 юни 1945 г.*** правителството оповестява наредба закон за избиране на *XVI ОНС*. Избирателният закон влиза в рязко противоречие с *Търновската конституция*. Намален е възрастовият ценз на избирателите и избираемите, допуска се отзоваването на депутатите, ако те не се подчиняват на партийната дисциплина и програма, и не се допускат да участват в изборите "лица с фашистки прояви". Последното означава, че от изборите може да бъде отстранен всеки опозиционен деец. Изборите са предвидени за ***26 август 1945 г.***

Опозицията се подготвя за самостоятелно участие, като регистрира свои листи, но се опитва да отложи датата на народния вот, тъй като в страната няма условия за провеждане на свободни и демократични избори. Тя настоява за международен контрол от страна на *Съюзната контролна комисия*, тъй като страната не е сключила мирен договор. Опозицията се надява на договореностите от *Ялта* (***11 февруари 1945***), където лидерите на *САЩ, СССР* и *Англия* се договарят да осигурят вътрешен мир в победените страни и да им дадат възможност да разрешат своите проблеми с демократични средства. Вътрешнобългарските проблеми получават международен отзвук, тъй като са част от голямата борба за надмощие между *СССР* и западните демокрации в световен мащаб.

СССР побързва да окаже неоценима помощ на българските комунисти, като на ***14 август*** оповестява, че възстановява дипломатическите отношения с *България*. *Москва* се опира на договореността между *Й. Сталин* и *У. Чърчил* относно пълното съветско влияние в *България*. Водената от *Н. Петков* и *К. Лулчев* опозиция дори и не подозира за позорната сделка и продължава упорито да се бори за провеждането на свободни избори. След продължителни преговори *СССР* и *БКП* се съгласяват изборите да бъдат отложени, но за един много кратък период.

На ***18 ноември*** парламентарните избори са проведени. Предвид създаваните пречки пред опозицията тя възприема тактиката на активен бойкот. Все пак комунистите правят определени отстъпки преди изборите, като позволяват легализирането на опозицията, печатни органи на партиите, вън от правителството, и промяна на избирателния закон. *Отечественият фронт* печели в изборите *88%* от гласувалите, като в *Парламента* попадат само представители на управляващата коалиция: *БРП (к)* и *БЗНС* по *94, НС "Звено" – 44; БРСДП – 31; Радикалната партия – 11* и *2* независими интелектуалци. *СССР* обявява изборите за законни и напълно демократични. *САЩ* и *Англия* продължават да смятат изборите и конституираното *Народно събрание* за незаконни.

Под натиска на английската и американската дипломация в ***края*** на ***декември 1945 г.*** съветското правителство се съгласява да бъде препоръчано в кабинета да бъдат включени и двама представители на опозицията, "които са действително подходящи и са готови да работят лоялно с правителството". Тримесечните преговори и дипломатическа борба завършват с неуспех и на ***31 март 1946 г.*** *Кимон Георгиев* формира Второто отечественофронтовско правителство с петима комунисти, четирима земеделци, четирима звенари, двама социалдемократи и един радикал.

Новото правителство и *XXVI ОНС* затвърждават и легализират промените, извършени в страната след ***9 септември 1944 г.*** *Парламентът* изработва и гласува извънредно важни закони, които показват, че и извън политическата сфера страната поема по пътя на тоталитарния социализъм.

Приет е *Закон за трудовата поземлена собственост,* който отново повтаря земеделските реформи от двадесетте години и ограничава собствеността до *200* декара (*300* за *Добруджа*). Но в случая се отива много по-напред от опитите на *Ал. Стамболийски* да реформира земеделските производствени отношения. С икономически и политически средства на преден план излиза идеята за образуването на *трудово-кооперативни земеделски стопанства (ТКЗС)* като етап от предвидената фактическа национализация на селската собственост. Подобно на годините след *Първата световна война* се конфискуват имоти, които са обявени за незаконно придобити чрез спекула по време на войната.

В политическата сфера се засилва репресивното законодателство. Опора на властта в борбата с опозицията е приетата още през ***януари 1945 г.*** наредба закон за защита на народната власт. Пред нейните текстове *Законът за защита на държавата* от ***1924 г.*** изглежда като образец на съвършена демократичност. Предвиждат се строги наказания за всякакви организации, "които си поставят за цел събарянето, подравянето или отслабването на властта на *Отечествения фронт*". Тежки наказания се предвиждат дори за разпространяване на слухове и различна от отечественофронтовската идеология. През ***април 1946 г.*** *Народното събрание* "актуализира" *Закона за защита на народната власт* и *Закона за печата*, с което се дава старт на съдебната разправа с опозицията и нейните средства за информация.

През цялата ***1946 г.*** процесите срещу "народните врагове" вървят един след друг, като основен инициатор и подбудител е *ЦК* на *БРП (к)*, който си присвоява правата на прокуратурата и съдебната власт. Първи, макар и задочно, е осъден *Г. М. Димитров*. Целта е да се сплаши опозицията, но по-голямата част от опозиционните лидери остават докрай на своя политически пост. Следват процеси срещу *Кр. Пастухов, Цвети Иванов, Трифон Кунев.* Провеждат се процеси срещу офицери, членове на *ВМРО*, терористични групи и т. н. През ***лятото*** на ***1946 г.*** армията е окончателно прочистена, а *Дамян Велчев* е отстранен от поста на военен министър. След вътрешното министерство комунистите овладяват и другото силово министерство — на отбраната.

В такава обстановка се провежда референдум за формата на държавното управление. На ***8 септември 1946 г.*** избирателите предпочитат републиката пред монархията, но условията по време на изборите са такива, че резултатът остава под дълбоко съмнение. Разрешили и този въпрос, комунистите тръгват към окончателно изграждане на своята политическа система чрез конституционна реформа.

НОВАТА КОНСТИТУЦИЯ И КРАЯТ НА ОПОЗИЦИЯТА. На ***27 октомври 1946 г.*** се провеждат избори за *Велико народно събрание*, което трябва да промени *Търнов-*

ската конституция. Предизборната кампания преминава отново при изострена обстановка. Опозицията се оплаква, че времето за подготовка е кратко, и настоява за отлагане на изборите. Много членове на опозицията се намират в концентрационни лагери, опозиционните лидери са задържани без основание, непрекъснатите пречки от страна на административната власт са само част от похватите, които се използват от отечественофронтовската власт, за да се ограничи опозицията преди изборите.

Платформа за новата конституция предлага *Отечественият фронт*, както и *Демократическата партия*, докато обединената опозиция (социалдемократи и земеделци) се обръща с манифест към българския народ, в който се предупреждава, че ако комунистите и техните коалиционни партньори спечелят изборите, в страната ще се установи еднопартийна диктатура. Опитите да се отложат изборите са парирани от правителството с помощта на съветската дипломация.

В изборите участват *4 250 000* човека. От тях *2 980 000* гласуват за *Отечествения фронт*, който получава *366* мандата. Опозицията получава доверието на *1 205 000* избиратели и формира *99*-членна опозиционна група във *Великото народно събрание*. Това е най-големият изборен резултат против комунистическите партии в страните, попаднали под съветско влияние вследствие на войната. Въпреки изборния терор и фалшификации една четвърт от имащите право на глас застават против идващата диктатура. Изборите са едни от най-кървавите в новата българска история, като опозицията изнася данни за *17* убити по време на избирателната кампания.

На ***10 февруари 1947 г.*** в *Париж* е подписан мирният договор между *България* и силите от антихитлеристката коалиция. Границите на *България* се запазват по съществуващите към ***1 януари 1941 г.*** територии. Отхвърлени са гръцките претенции за териториално разширение в *Южна България*. *България* се задължава да заплати *45* млн. долара репарации на *Гърция* и *25* млн. на *Югославия*. На страната не се признава статут на воюваща държава. Договорът е сравнително благоприятен, особено в сравнение с *Парижкия договор* от ***1919 г.*** Той влиза в сила от ***15 септември 1947 г.***, но подписването му развързва окончателно ръцете на българските комунисти, тъй като решенията на *Съюзната контролна комисия* вече не притежават същата сила и валидност. *Великобритания* признава правителството на *Отечествения фронт*, *Американският сенат* ратифицира мирния договор с *България* и страната е изоставена на плановете на съветската дипломация. Сталинизмът вече няма никаква пречка за пълното си утвърждаване и в българските условия.

Веднага след подписването на договора започва серия от процеси срещу опозиционните депутати. Стига се до срамни сцени, като се допуска арестуването на български депутати в сградата на *Народното събрание*. Главната цел на поредицата от монтирани съдебни разправи е да се удари по най-силната опозиционна партия в страната — *БЗНС "Никола Петков"* — и по съюзника ѝ *БРСДП (об.)*. Печатът на опозиционните партии постоянно е спиран от административните власти. През ***лятото*** на ***1947 г.*** е отнет депутатският имунитет на лидера на *БЗНС*, а през ***август*** той е осъден на смърт чрез обесване. И последният от фамилията *Петкови* е убит заради принципната си обвързаност с демократичните принципи и разбирания.

На ***28 август*** са забранени и *БЗНС "Никола Петков"*, и *Младежкият земеделски съюз*. Депутатите на опозицията са изхвърлени от *Парламента*, след като е анулиран техният мандат. Имотите на земеделската организация са конфискувани. Съдбата на земеделците споделя и *Демократическата партия*.

През ***септември 1947 г.*** чрез т. нар. *Информационно бюро* на девет комунистически партии под ръководството на съветските комунисти се взема решение за ускорен преход към новата социалистическа система. Практически това означава пълно и всеобхватно налагане на комунистическа диктатура в страните от *Източна Европа* по съществуващия съветски модел.

На ***4 декември 1947 г.*** *Великото народно събрание* окончателно утвърждава текста на новата *Конституция*, която открива пътя за установяване на еднопартиен монопол. Дни след това влиза в ход национализацията на индустриалните предприятия и страната преминава към централизирано стопанство под ръководството на държавата.

Комунистите ликвидират и последните остатъци от опозицията. На подсъдимата скамейка сядат лидерът на *БРСДП* (*об.*) *Коста Лулчев* и старият земеделски лидер *Димитър Гичев*. След това идва ред и на комунистическите съюзници. *БРСДП* в *Отечествения фронт* се "влива" в *БКП*. *Отечественият фронт* се превръща в единна политическа организация, в която се вливат "саморазпусналите" се *НС "Звено"* и *Радикалната партия*. *БЗНС* остава като политическа организация, но без собствена програма, приемайки програмата на *БКП*. Извършили всичко това, на своя *Пети конгрес* през ***1949 г.*** българските комунисти оповестяват, че диктатурата на пролетариата е факт и че "народната демокрация" не е нищо друго освен път към установяване на съветска власт в специфичните български условия. Тоталитарната държава и партия вече нямат никакви организирани противници. Започва безразделното господство на *Комунистическата партия*.

НАЦИОНАЛНИЯТ НИХИЛИЗЪМ. След ***9 септември*** българската външна политика попада изцяло под влиянието и директивите на *Москва*. Съобразно Сталиновите идеи и дълбоко залегналите в програмните документи на българските комунисти идеи за създаването на южнославянска, или балканска, федерация правителството на *Отечествения фронт* започва една от най-унизителните в историята ни кампания — за създаването на нова държава, в която *България* да влезе и да загуби своя суверенитет.

Преговорите за създаването на новата държава се водят с посредничеството на съветската дипломация. Българската страна все пак се опитва да запази известно достойнство, като иска да наложи новата държава да бъде създадена на базата *1:1*, т. е. *Югославия* и *България* да бъдат равноправни членове в този съюз. От своя страна, *Белград*, усетил, че най-после има възможност да подчини и асимилира българската държавност, настоява *България* да влезе като седма република в съществуващата федерация.

Югославското правителство и *Москва* настояват *България* да признае и съществуването на независима *Македонска република* в рамките на *Югославия*, като западните ни съседи настояват към нея да се присъедини *Пиринска Македония*. Признали през ***30-те год.*** съществуването на македонската нация, българските комунисти продължават прокарването на своите коминтерновски разбирания по македонския въпрос. На населението в *Пиринска Македония* се внушава, че не е българско, със сила то е записано като македонско, на българска територия се допускат "македонски" учители, театри и книжарници. Това е единственият случай в новата българска история, когато правителството в *София* си позволява асимилация на собствения си народ в угода на своите покровители в *Москва* и крепители в *Белград*.

Само конфликтът между югославското и съветското ръководство променя политиката за създаване на южнославянска федерация и откъсването на изконни български територии от юрисдикцията на българското правителство. Изхвърлянето на *Югославия* от съветския лагер замразява тази идея, но превръща *България* в най-верния съветски сателит на *Балканите* и в *Източна Европа*.

ПРЕПОРЪЧИТЕЛНА ЛИТЕРАТУРА

Минчев, М. **Първото правителство на Отечествения фронт.** С., 1988.
Огнянов, Л. **Държавнополитическата система на България 1944—1948.** С., 1993.
Антонова—Габеров—Павлов. **Български енциклопедичен речник.** В. Търново, GABEROFF, 1999—2000.

БЪЛГАРСКИ ВЛАДЕТЕЛИ ПРЕДИ 680 г.

"*Авитохол*" — легендарен, ***II в. сл. Хр.*** (или идентичен с хунския владетел *Атила* († ***454***))
Ирник (*Ернак*) — ***след 454 г.***

Органа (*регент*) — ***началото на VII в.***
хан Кубрат – ***631/632—60-те год. на VII в.***
Батбаян — ***60—70-те год. на VII в.***

ВЛАДЕТЕЛИ НА ПЪРВОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО (ВКЛ. ПРИ ОПИТИТЕ ЗА НЕГОВОТО ВЪЗСТАНОВЯВАНЕ ПРЕЗ XI В.)

хан Аспарух — ***680—700/701***
хан ("*кесар*") *Тервел* — ***700/701—718 (721)***
неизв. владетел – ***718 (721)—738***
хан Севар – ***738—754***
хан Кормисош – ***754—756***
хан Винех — ***756—760***
хан Телец – ***760—763***
хан Сабин — ***763—766***
хан Умар — ***766***
хан Токту — ***766—767***
хан Паган — ***767***
хан Телериг – ***767—777***
хан Кардам — ***777—803***
хан Крум — ***803—814***
хан Докум (?) — ***814***
хан ("*кана ювиги*") *Омуртаг* – ***814—831***
хан Маламир – ***831—836***
хан Пресиан (*I*) – ***836—852***
хан/княз Борис I— Михаил – ***852—889*** († ***2 май 907***)
княз Владимир—Расате – ***889—893***
княз/цар Симеон Велики – ***893—927***
цар Петър I – ***927—969***
цар Борис II — ***969—971***
колективно наместничество на комитопулите – ***971—978***
цар Роман (*Роман—Симеон*) – ***978—991*** († ***997***)
цар Самуил — ***997—1014***
цар Гаврил—Радомир – ***1014—1015***
цар Иван—Владислав – ***1015—1018***
княз Пресиан II — ***1018***
цар Петър Делян – ***1040—1041***
цар Алусиан — ***1041***
цар Константин—Петър Бодин — ***1072—1073***

ВЛАДЕТЕЛИ НА ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

цар Петър (*Теодор–Петър*) – ***1186–1197*** (във *Велики Преслав* и *Търново*)
цар Асен (*Иван Асен I–Белгун*) – ***1186–1196*** (в *Търново*)
цар Иванко (узурпатор) – ***1196***
цар Калоян – ***1196/1197–1207***
цар Борил – ***1207–1218***
цар Иван Асен II – ***1218–1241***
цар Коломан (*Калиман*) *I Асен* – ***1241–1246***
цар Михаил II Асен – ***1246–1256***
цар Коломан (*Калиман*) *II Асен* – ***1256***
цар Мицо Асен – ***1256–1257***
цар Константин (*I*) *Тих–Асен* – ***1257–1277***
цар Ивайло – ***1277–1279***
цар Иван Асен III – ***1279–1280***
цар Георги I Тертер – ***1280–1292***
цар Смилец – ***1292–1298***
цар Иван "*Смилец*" – ***1298–1300***
"*цар*" (*?*) *Шишман* (във *Видин*, "контрацар" спрямо *Смилец* (?)) – ***1292–след 1308***
Чака (*?*) – ***1300*** (заедно с *Теодор–Светослав* овладява *Търново*, но вероятно официално не е бил български цар)
цар Теодор–Светослав (*Тертер*) – ***1300–1321***
цар Георги II Тертер – ***1321–1322***
цар Михаил III Шишман–Асен – ***1323–1330***
цар Иван–Стефан – ***1330–1331***
цар Иван–Александър – ***1331–1371***
цар/"*господин*" *Иван Шишман* – ***1371–1395*** (в *Търново*, ***след 17 юли 1393 г.*** в *Никопол*)
цар Иван–Срацимир – ***1356–1396/1397*** (във *Видин*)
цар Константин (II Асен) – ***1396/1397–1422*** (?) (във *Видин*)

ПО-ЗНАЧИТЕЛНИ САМОСТОЯТЕЛНИ ВЛАДЕТЕЛИ НА ОТДЕЛНИ ОБЛАСТИ В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ (XIII–XIV В.)

Видинска България

"*цар*" (*?*) *Шишман* (във *Видин*, "контрацар" спрямо *Смилец* (?)) – ***1292–след 1308***
деспот Михаил Шишман–Асен – ***преди 1313–1323***
деспот Михаил – ***след 1323–преди 1330***
"*господин*" *Белаур* – ***преди 1330–след 1332***
цар Иван–Срацимир – ***1356–1396/1397***
цар Константин (*II Асен*) – ***1396/1397–1422*** (?)

Средногорието и Северна Тракия

Смилец — ***80—90-те год. на XIII в.*** (в *Крън*, *Старозагорско*)
деспот Алдимир/Елтимир — ***1298—1306*** (в *Крън* и *Ямбол*)
деспот Войсил — ***1322—1323*** (в *Копсис*, край дн. *Сопот*)

Северна Македония

деспот Иван (Йоан) Деянов–Драгаш — ***1371—1378***
"господин" Константин Деянов–Драгаш — ***1371—1395***

Централна Македония

крал Вълкашин Мърнявчевич (в *Прилеп*) — ***1355—1371***
крал Марко (в *Прилеп*) — ***1371—1395***

Добруджа

"архонт"/"княз" Балик (в *Карвуна*) — ***средата на XIV в.***
деспот Добротица (в *Карвуна* и *Калиакра*) — ***средата на XIV в.—1386***
деспот Иванко Тертер (в *Дръстър*, по-късно във *Варна* и *Калиакра*) — ***1386—1399*** (?)

АРХИЕПИСКОПИ И ПАТРИАРСИ НА БЪЛГАРСКАТА ПРАВОСЛАВНА ЦЪРКВА

Архиепископи в Плиска и Велики Преслав

Св. Йосиф (Стефан) — ***870—преди 878***
Георги — ***70—80-те год. на IX в.***
Йоан — ***началото на X в.***

Великопреславски (дръстърски) патриарси

Леонтий — ***927—неизв.***
Димитрий — ***ок. средата на X в.***
Сергий — ***ок. средата на X в.***
Григорий — ***средата на X в.***
Дамян — ***60—70-те г. на X в.*** (през ***971 г.*** бяга от *Дръстър* в *Средец*)
Герман — ***края на X в.*** (последователно в *Мъглен*, *Воден* и *Преспа*)
Николай — ***края на X в.*** (в *Преспа*)

Охридски патриарси

Филип — ***ок. 1000—1015***
Давид — ***ок. 1015—1019***

(През ***1019 г.*** с назначаването на *Йоан Дебърски Охридската патриаршия* е преобразувана в *Охридска българска архиепископия*, просъществувала ***до 1767 г.***)

Търновски архиепископи и патриарси

Василий — ***1186—ок. 1232*** (от ***1186 г.*** — архиепископ; от ***7 ноември 1204 г.*** — “примас”, приеман от българите за униатски патриарх)
Йоаким I — ***1232*** (до ***1235*** архиепископ)—***18 януари 1246***
Висарион — ***вероятно към 1246***
Василий I — ***1246—50-те год. на XIII в.***
Василий II — ***50-те год. на XIII в.***
Йоаким II — ***60-те год. на XIII в.***
Игнатий — ***70-те год. на XIII в.***
Макарий — ***ок. 1277—1284***
Йоаким III — ***ок. 1284—1300***
Доротей — ***началото на XIV в.***
Роман — ***началото на XIV в.***
Теодосий I — ***ок. 20—30-те год. на XIV в.***
Йоаникий I — ***30-те год. на XIV в.***
Симеон — ***40-те год. на XIV в.***
Теодосий II — ***40—60-те год. на XIV в.***
Йоаникий II — ***60-те год. на XIV в.—ок. 1375***
Евтимий — ***ок. 1375—1394***

Екзарси на България — в Цариград (Истанбул) и София

Антим I — ***1871—1877***
Йосиф — ***1877—1915***
Стефан — ***1945—1948***

Софийски патриарси

Кирил — ***10.05.1953—7.03.1971***
Максим — ***4.07.1971***

БЪЛГАРИ — ДУХОВНИ ВОДАЧИ НА ДРУГИ ХРИСТИЯНСКИ НАРОДИ

Вселенски (константинополски) патриарси от български (българо-славянски или натурализиран български) произход

Никита I — ***766—780*** (славянин)
Йосиф II (извънбрачен син на *цар Иван Шишман*) — ***1416—1439***

Архиепископи на Великоморавия (дн. *Чехия, Словакия, Унгария*)

Св. Методий — ***869—885***
Св. Горазд — ***885—886***

Руски (киевски и московски) митрополити

Михаил “Болгарин” — ***ок. 988/989—края на X в.***
Св. Киприан (киевски и московски) — ***1375—1406***
Григорий Цамблак (киевски и литовски) — ***1415—1420***
Исидор (киевски и московски) (от ***1439 г.*** папски кардинал) — ***1437—1439***
Йосиф “Болгаринович” (киевски и литовски) — ***1496—1501***

Сръбски (печки) патриарси

Сава IV (от *Тетово*) — ***1354—1375***
Ефрем (от *Търново*) — ***1375—1380, 1389—1390***
Спиридон (от *Мелник* или *Ниш*) — ***1380—1389***
Калиник (от *Скопие*) — ***края на XVII в.***

Молдовски митрополити

Дамян — ***1437—1447***
Теоктист — ***1453—1478***

БЪЛГАРСКИ СВЕТЦИ, ПОЧИТАНИ ОТ ДРУГИ ХРИСТИЯНСКИ НАРОДИ

св. св. равноапостоли Константин-Кирил († ***869***) *и Методий* († ***885***) — в *България*, славянските страни и останалия православен свят. Почитани от православните църкви като равноапостоли и учители на славяните, обявени от *Ватикана* за "покровители на *Европа*". Заедно със *св. Климент*, *св. Наум*, *св. Горазд*, *св. Сава* и *св. Ангеларий* представляват *Светите Седмочисленици*. ***От средата на XIX в.*** в *България*, а след това и в други славянски страни (*Русия*, *Украйна*, *Югославия*, *Македония* и др.), като празник на светите братя се чества ***11 (24) май***. В *България* той е официален празник — *Ден на българската просвета и култура и на славянската писменост*, има най-високия обществен престиж спрямо всички други исторически дати. Гробът на *св. Константин–Кирил Философ* в базиликата "*Сан Клементе*" в *Рим* е свещено място за българите. Всяка година той е обект на поклонение от страна на български официални делегации (***след 1991 г.*** и на делегации от *Република Македония*). Гробът на *св. Методий* е бил в моравската столица *Велехрад*, но мястото му днес не е известно.

св. Горазд († ***886***) — в *България*, *Македония*, *Албания*. Местната традиция в албанския град *Берат* (бълг. *Белград*) сочи, че мощите му (както и тези на *св. Сава*) са в една от тамошните църкви.

св. Климент Охридски († ***27 юли 916***) — в *България* (вкл. дн. *Македония*), *Византия*. Мощите му се пазят в охридската църква "*Св. Богородица Перивлептос*", наричана също и "*Св. Климент*".

св. Наум Плисковски и Охридски († ***23 декември 910***) — в *България* (вкл. дн. *Македония*). Мощите му се пазят в манастира, носещ неговото име, построен с подкрепата на *св. княз Борис–Михаил* на брега на *Охридското езеро*.

св. княз Борис–Михаил Покръстител († ***2 май 905***) — освен в обширната територия на средновековна *България* (т. е. и в дн. *Македония*) има данни, че е паметта на великия български владетел е почитана във *Византия* и в *Киевска Русия*.

св. Иван Рилски († ***18 август 946***) — култът към националния светец е популярен по цялата обширна теротрия на средновековна *България* (вкл. дн. *Македония*, части от дн. *Гърция* и *Сърбия*), *Русия*, дори в католическа *Унгария*. Мощите на *св. Иван* са пазени последователно в *Рилския манастир*, през ***XII в.*** в *София*, в унгарската столица *Естергом* (***1183—1186***). ***От 1195 до 1469 г.*** са в столицата

Търново (в едноименната църква на хълма *Трапезица*), след което са върнати в *Рилския манастир*.

св. княз Иван–Владимир (*† **1016***) — сръбски дуклянски княз, зет на *цар Самуил*, приеман от *Българската църква* и народ и за български национален светец. Почитан в *България*, *Сърбия*, *Черна гора*, *Албания*.

св. св. Борис и Глеб (*† **1015***) — руските национални светци, синове на *св. княз Владимир Покръстител* и неизвестна по име българка ("Болгариня"). Освен в *Киевска Русия* са почитани и в средновековна *България*, а отчасти и във *Византия*. Паметта им се чества на 2 май, когато е починал *св. княз Борис–Михаил*.

св. Прохор Пшински (***XI в.***) — почитан в *България* (особено в *Македония*), *Сърбия*, на *Атон*.

св. Гаврил Лесновски (***XI—XII в.***) — в *България* (най-вече в *Македония* и *Кюстендилско*), отчасти в *Сърбия*. През ***XIII—XIV в.*** мощите му са в българската столица *Търново*.

св. Йоаким Осоговски (***XII в.***) — в *България* (особено в *Македония*) и *Сърбия*.

св. Иларион Мъгленски (***XII в.***) — в *България*, отчасти и във *Византия* и *Сърбия*. Мощите му през ***XIII—XIV в.*** са в *Търново*.

св. Михаил Воин от Потука (***XI в.***) — в *България*, вероятно и в съседните страни. Мощите му са били в *Търново*.

св. Петка (Параскева) Търновска (***X в.***) — в *България*, *Византия*, *Сърбия*, *Влашко*, *Молдова*, *Украйна* и *Русия*. Мощите ѝ са пренесени от *Епиват* в столицата *Търново* от *цар Иван Асен II* (***1238***). След ***1395 г.*** през *Видин*, *Сърбия* и *Константинопол* се озовават в средновековната молдовска столица *Яш* (***1641***), където се пазят и днес.

св. Филотея Темнишка (***неизв.***) — почитана в *България* (мощите ѝ са били в *Търново*, ***след 1394 г.*** — във *Видин*) и съседните страни.

св. св. 26 зографски мъченици (*† **1275***) — почитани в *България* и на *Атон*.

св. Йоан Кукузел (***XIV в.***) — велик реформатор на православната музика, по потекло българин от дн. *Албания* (тогава в състава на *Византия*). Почитан е в целия православен свят.

св. Козма Зографски (*† **1422***) — на *Атон* и в *България*.

св. Теодосий Търновски (*† **1363***) — в *България*, през ***XIV—XV в.*** е почитан също и във *Византия*, *Влашко*, *Молдова*, *Сърбия*. Мощите му са били в *Константинопол*, днес в неизвестност.

св. Ромил Видински (*† **ок. 1385***) — в *България*, *Византия* и *Сърбия*. Мощите му навярно са били в *Раваница*, *Сърбия*.

св. св. 110 търновски мъченици (*† **1394/1395***) — мъченическата смърт на цвета на българската аристокрация и столичното гражданство (при отказа им да приемат исляма) има отзвук както в *България*, така и в *Московска Русия* и *Литва*.

св. Патриарх Евтимий Търновски (*† **ок. 1402***) — последен търновски патриарх, бележит писател, проповедник и духовен водач. Почитан е в *България*, а през ***XV в.*** и в *Сърбия*, *Влашко*, *Молдова* и *Русия*. Мощите му най-вероятно са били в *Бачковския манастир*, днес са в неизвестност.

св. Киприан Московски (*† **1406***) — в *Русия* и *България*. Мощите му са в *Успенския събор* в *Московския Кремъл*.

св. патриарх Ефрем Печки (*† **15 юни 1406***) – в *Косово* и *Сърбия*. Мощите му са в църквата “*Св. Димитър*” в *Печ* (*Косово*).

св. Исай Серски (*† **в края на XIV в.***) – сръбски монах, сръбски и български книжовник. Почитан в *Сърбия*, *България* и дн. *Македония*.

св. Никодим Тисмански (*† **1406***) – български монах от *Македония*, водач на монашеството във *Влашко*, близък на *св. Патриарх Евтимий*. Нацоналeн светец на румънците, почитан също в *България* и *Сърбия*.

св. Димитър Басарбовски (*† **1685***) – в *България*, на *Атон* и във *Влашко* (*Румъния*). Мощите му се пазят и са обект на всенародна почит в катедралата на *Румънската патриаршия* в *Букурещ*.

ДЪРЖАВНИ ГЛАВИ
1879–1947

княз Александър I Батенберг – ***1879–1886***

Стефан Стамболов, Петко Каравелов и Сава Муткуров (*регентски съвет*) – ***1886–1886***

Стефан Стамболов, Сава Муткуров и Георги Живков (*регентски съвет*) – ***1886–1887***

княз Фердинанд I Сакс–Кобург Готски – ***1887–1908***

цар Фердинанд I Сакс–Кобург Готски – ***1908–1918***

цар Борис Търновски – ***1918–1943***

цар Симеон II – ***1943–1946***

Богдан Филов, Никола Михов и княз Кирил Преславски (*регентски съвет*) – ***1943–1944***

Тодор Павлов, Венелин Ганев и Цвятко Бобошевски (*регентски съвет*) – ***1944–1946***

Васил Коларов (*Временен председател на Народна Република България*) – ***1946–1947***

МИНИСТЪР-ПРЕДСЕДАТЕЛИ НА БЪЛГАРИЯ
1879–1949

Тодор Бурмов – ***1879***

митрополит Климент – ***1879–1880***

Драган Цанков – ***1880–1880***

Петко Каравелов – ***1880–1881***

Казимир Ернрот – ***1881–1881***

правителство без министър-председател – ***1881–1882***

Леонид Соболев – ***1882–1883***

Драган Цанков – ***1883–1884***

Петко Каравелов — ***1884—1886***
митрополит Климент — ***1886***
Петко Каравелов — ***1886***
Васил Радославов — ***1886—1887***
Константин Стоилов — ***1887***
Стефан Стамболов — ***1887—1894***
Константин Стоилов — ***1894—1899***
Димитър Греков — ***1899***
Тодор Иванчов — ***1899—1901***
Рачо Петров — ***1901***
Петко Каравелов — ***1901***
Стоян Данев — ***1901—1903***
Рачо Петров — ***1903—1906***
Димитър Петков — ***1906—1907***
Димитър Станчов — ***1907***
Петър Гудев — ***1907—1908***
Александър Малинов — ***1908—1911***
Иван Гешов — ***1911—1913***
Стоян Данев — ***1913***
Васил Радославов — ***1913—1918***
Александър Малинов — ***1918***
Теодор Теодоров — ***1918—1919***
Александър Стамболийски — ***1919—1923***
Александър Цанков — ***1923—1926***
Андрей Ляпчев — ***1926—1931***
Александър Малинов — ***1931***
Никола Мушанов — ***1931—1934***
Кимон Георгиев — ***1934—1935***
Пенчо Златев — ***1935***
Андрей Тошев — ***1935***
Георги Кьосеиванов — ***1935—1940***
Богдан Филов — ***1940—1943***
Добри Божилов — ***1943—1944***
Иван Багрянов — ***1944***
Константин Муравиев — ***1944***
Кимон Георгиев — ***1944—1946***
Георги Димитров — ***1946—1949***

СЪКРАТЕНИ НАИМЕНОВАНИЯ НА ПОЛИТИЧЕСКИТЕ ПАРТИИ

КП — Консервативна партия
ЛП — Либерална партия
НП — Народна партия
ПЛП — Прогресивнолиберална партия
ДП — Демократическа партия
РДП — Радикалдемократическа партия
НЛП — Народнолиберална партия
МЛП — Младолиберална партия
БСДП — Българска социалдемократическа партия
БСДС — Български социалдемократически съюз
БРСДП — Българска работническа социалдемократическа партия
БЗНС — Български земеделски народен съюз
НцЛП — Националнолиберална партия
ОНПП — Обединена народнопрогресивна партия
КБ — Конституционен блок
ДС — Демократически сговор
БКП (т. с.) — Българска комунистическа партия (тесни социалисти)
ПТ — Партия на труда
РП — Работническа партия
БРП (к) — Българска роботническа партия (комунисти)
ПК “Звено” — Политически кръг “Звено”
НСг. — Народен сговор

РАЗВИТИЕ НА ПАРТИЙНАТА СИСТЕМА В БЪЛГАРИЯ (1879–1918)

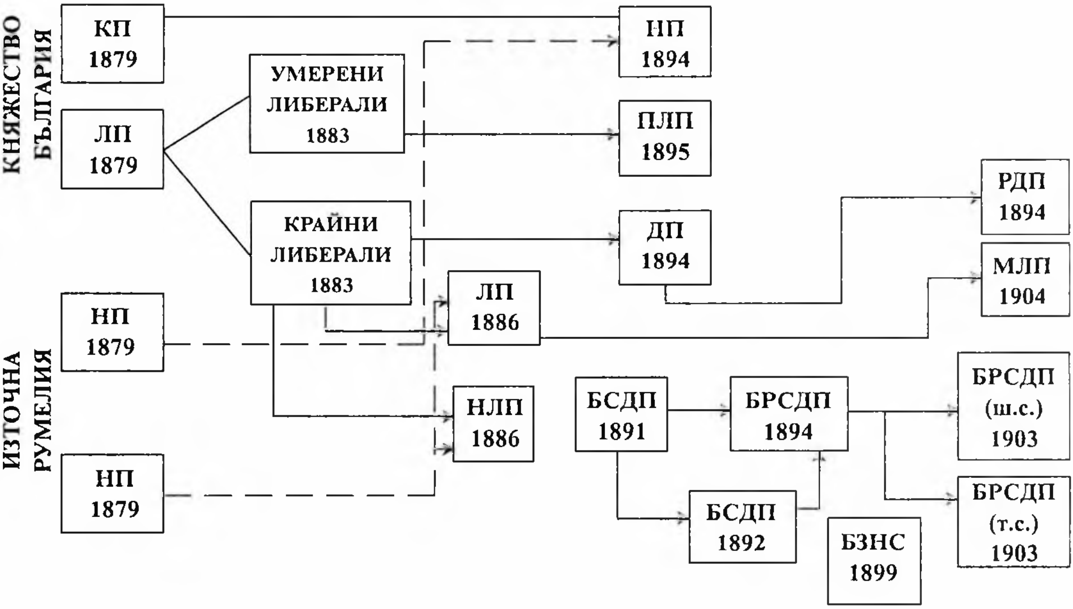
КНЯЖЕСТВО БЪЛГАРИЯ
КП 1879
ЛП 1879
УМЕРЕНИ ЛИБЕРАЛИ 1883
КРАЙНИ ЛИБЕРАЛИ 1883
НП 1894
ПЛП 1895
ДП 1894
РДП 1894
МЛП 1904
ЛП 1886
ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ
НП 1879
НП 1879
НЛП 1886
БСДП 1891
БРСДП 1894
БРСДП (ш.с.) 1903
БСДП 1892
БЗНС 1899
БРСДП (т.с.) 1903

РАЗВИТИЕ НА ПАРТИЙНАТА СИСТЕМА В БЪЛГАРИЯ (1918–1944)

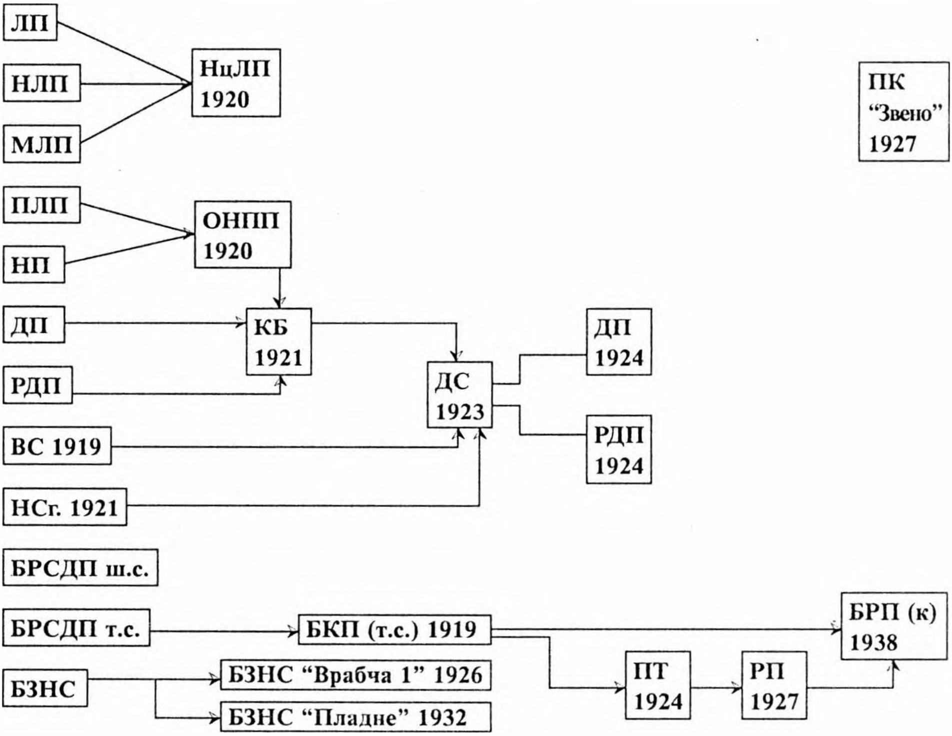
ЛП
НЛП
МЛП
НцЛП 1920
ПК “Звено” 1927
ПЛП
НП
ОНПП 1920
ДП
КБ 1921
РДП
ДП 1924
ДС 1923
РДП 1924
ВС 1919
НСг. 1921
БРСДП ш.с.
БРСДП т.с.
БКП (т.с.) 1919
БРП (к) 1938
БЗНС
БЗНС “Врабча 1” 1926
БЗНС “Пладне” 1932
ПТ 1924
РП 1927

Чл. кор. проф. Васил Гюзелев

Световно известен учен, специалист по средновековна българска, византийска и европейска история. Автор на множество научни публикации у нас и в чужбина. Дългогодишен преподавател в СУ "Св. Климент Охридски" и гост-лектор в най-известните университети у нас и в Европа.

Доц. д-р Пламен Павлов

Преподавател по средновековна византийска, българска и балканска история във ВТУ "Св. св. Кирил и Методий". Председател на Държавната Агенция за Българите в чужбина към Министерския Съвет. Автор на голям брой изследвания, учебни помагала, енциклопедични справочници. Гост-лектор в университетите в Пловдив, Шумен и Варна.

Доц. д-р Димитър Саздов

Утвърден специалист по политическа и стопанска история на България през XIX-XX в. Ръководител на Катедра "Стопанска история" в УНСС - София. Чете лекции в редица университети и колежи в страната (Пловдив, В. Търново, Силистра, Шумен и др.). Автор на учебници и научни трудове по политическа и стопанска история на България.

Доц. д-р Иван Тютюнджиев

Титуляр на дисциплините "История на българските земи през XV-XVII в." и "История на Османската империя". Основните му публикации са върху политическата, културната и народноцърковната история на България през XV-XIX в. Зам.-ректор на ВТУ "Св. св. Кирил и Методий". Гост-лектор в университетите в Шумен, Бургас и Варна.

Д-р Иван Лазаров

Утвърден учен и преподавател във ВТУ "Св. св. Кирил и Методий", автор на редица научни трудове по политическа и културна история на българското Средновековие. Чете лекции в Университетите и учебните им филиали в Добрич, Плевен, Враца и Пловдив.

Доц. д-р Людмил Спасов

Специалист по Нова българска история, титуляр на дисциплините "История на българското Възраждане" и "Третото българско царство" в ПУ "Паисий Хилендарски". Чете лекции в университетите във В. Търново, Смолян и Кърджали. Работи по проблемите на българската външна политика и международните връзки през XXв.

Доц. д-р Милко Палангурски

Води основния курс лекции по История на България (1878-1947) във ВТУ. Автор на научни трудове върху партийно-политическата система и държавното устройство на Нова България. Зам.-декан на Историческия факултет на ВТУ. Чете лекции във висшите училища и колежи във Враца, Плевен, Добрич, София, както и във ВВОВУ "Васил Левски" - В. Търново.

цена 9 лв.